Shri. Shivaji Education Society, Amravati's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, JARUD

Website: www.artscollegejarud.org

Criterion 1: Curricular Aspects

1.3.1 The Institution integrates crosscutting issues relevant to Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability into the Curriculum

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, JARUD

(run by Shri Shivaji Education Society, Amravati)

Tah. Warud, Dist. Amravati - 444 908

Website : artscollegejarud.org., E-mail : accjarud@gmail.com (College Code :137)

NAAC Accredited 'B' Grade

President
Shri Harshwardhan Deshmukh
Shri Shivaji Education Society, Amravati

Principal
Dr. G. R. Tadas
M.A.(Econamics),M.Phill,Ph.D.

Founder President
Dr.Panjabrao alias Bhausaheb Deshmukh
M.A., D.Phill.,L.L.B.Bar-at-Law

Date : 15/05/2023

Declaration

This is to declare that the information, Reports, true copies and numerical data etc. furnished in this file as supporting documents is verified by IQAC and found correct.

DR. A. B. KUKADE
Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Appendix-(

Syllabus B.A. (Economics)
Paper Pattern for all Six Semester (Sem.I to Sem II)

Theory : 80 Marks
Int.Ass. : 20 Marks

Instructions :

i. All questions are compulsory
ii. All question carry Equal Marks (Each question SIXTEEN Marks)

1. Student will have to solve TWO long question from any two of the five units. Each these broad question carry SIXTEEN Marks. (Internal Choice is available) | 2 x 16 = 32 |

2. Student will have to solve EIGHT Short Question in all choosing four question from each of the two units out of the total five. Each short question carries Four Marks (Internal Choice is available) | 8 x 4 =32 |

3. Student will have to solve EIGHT Multiple Choice Type Question from any one of five units. Each of these questions carries Two Marks. | 8 x 2 = 16 |

| Total = 80 |

Internal Examination : 20 Marks

1. Viva- Voce - 10 Marks
2. Assignments - 10 Marks

*****

Syllabi Prescribed for B.A. Part-I (Economics)
Semester-I

MICRO ECONOMICS

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-III Cost and Revenue Analysis :

3.1 Cost of Production : Meaning and kinds of Cost of Production - Monetary Cost, To Cost, Average Cost, Marginal Cost.

3.2 Revenue : Meaning and kinds of Revenue – Total, Average and Marginal Revenu Relation between Average Revenue and Marginal Revenue.

3.3 Internal and External Economies & Dis-economies.

Unit-IV Market Structure :

4.1 Perfect Competition Market : Definition and Characteristics.

4.2 Monopoly Market : Definition, Characteristics and Types, Price Discrimination un Monopoly and its Types.

4.3 Monopolistic Competition Market : Definition and Characteristics.

4.4 Oligopoly : Definition and Characteristics.

Unit-V Production Factors :

5.1 Definition and Characteristics of Production Factors : Land, Labour, Capital and Entrepreneur

5.2 Concept of Rent and The Recardian Theory of Rent.

5.3 Concept of Wages, Interest and Profit. (Theories not applicable)

Books Recommended :

1. A.L. Meyers : Elements of Modern Economics
2. A.W. Stonier and D.C. Hugue : A Textbook of Economic Theory.
3. Awn and Das : Outline of Price Theory.
4. Alexander Cairncross : Introduction to Economics, 6th Edition.
5. G.L. Jain : Advance Micro Economic Theory, Mangal Deep Publications, Jaipur.
6. F. Ben ham : Economics
7. K.K. Dwett : Modern Economic Theory.
8. M. Maria John Kennbedy : Advance Micro Economic Theory, Himalaya Publishing Hous Delhi.
9. एम.एल.झिंगन - व्यष्टि अर्थशास्त्र, वृंदा पब्लीकेशन, प्रा.लि. दिल्ली.
10. एल.एम.राज : अर्थशास्त्रके सिध्दांत, ज्ञानदा प्रकाशन, पटना.
11. एम.एल.सेठ माईक्रो अर्थशास्त्र, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल एज्युकेशनल पब्लीकेशन्स, आग्रा.
12. प्रा. जिभकाटे बी.एल. : अर्थशास्त्राचे सिद्धांत, विश्व पब्लीशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
13. डॉ.जहागिरदार मुक्ता : आर्थिक सिध्दांत, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
14. ड़ॉ. माहोरे आर.वाय. : अर्थशास्त्राचे सिद्धांत, अंशुल पब्लीकेशन, नागपूर
15. डॉ.राजपूत करमसिंग आर. व डॉ. भांडवलकर आर.बी. : सुक्ष्म अर्थशास्त्र, अंशुल पब्लीकेशन, नागपूर
16. डॉ.तिवारी एच.आर. : सूक्ष्म अर्थशास्त्र, अद्वैत प्रकाशन, अकोला.
17. डॉ.तायडे पुष्पा : सूक्ष्म अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
18. डॉ.झामरे जी.एन.: सूक्ष्म अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे ॲन्ड पब्लीशर्स, नागपूर.
19. डॉ.काकडे जे.एम. व डॉ.गव्हाळे आर.आर. - सूक्ष्म अर्थशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
20. डॉ.राजपूत करमसिंग - सूक्ष्म अर्थशास्त्र, श्री साईज्योती प्रकाशन, नागपूर.

Unit-III - Agriculture in Maharashtra:

3.1 Land Utilization and Cropping Pattern.

3.2 Productivity of Agriculture – Causes of Low Productivity.

3.3 Land Reforms, Green Revolution, Irrigation in Maharashtra.

Unit-IV - Industry and Infrastructure in Maharashtra:

4.1 Main Features of Industrial Development

4.2 Small Scale Industries and Agro-based Industries in Maharashtra.

4.3 Development of Railways, Roads, Water, Air Transport in Maharashtra.

Unit-V- Economy of Vidarbha Region:

5.1 Historical Background of Vidarbha Region.

5.2 Special Issues in Vidarbha Region –

- Farmers' Suicides,
- Irrigation Backlog of Vidarbha,
- Tourism in Vidarbha.

5.3 Resources of Vidarbha Region-

- Minerals
- Energy
- Forest

Books Recommended :

१. डॉ.र.पु.कुरुलकर - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००६

२. डॉ.आर.एस.सोळुंके - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद, १९९९.

३. डॉ. बी.डी.इंगळे - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, अरूणा प्रकाशन, लातुर,२००९.

४. डॉ.मंगला जंगले - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लीशर्स, जळगांव, २०१६.

५. डॉ.माधव बिरादार - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद, २०१२.

६. नरेंद्र लांजेवार - शेतकयांच्या आत्महत्या, चिंतन आणि उपाय, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली पूर्व, २००७.

७. महाराष्ट्राची आर्थीक पाहणी, २०१६-१७ - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

८. डॉ.वैद्य बी.एन. - विदर्भाची अर्थव्यवस्था, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

९. डॉ.सौ.मृणालिनी फडणवीस- विदर्भ पर्यटन - सुवर्ण आशा, श्री रेणुका प्रकाशन, नागपूर, २०१४.

१०. डॉ.श्रीकांत तिडके व शिवाजी नागरे - विदर्भ : विविध दिशा आणि दर्शन, अथर्व प्रकाशन, धुळे, २०१३.

११. नरेंद्र लांजेवार (संपादक)- श्रीनिवास खांदेवाले – विदर्भ राज्य संकल्पना.

१२. तुकाराम जाधव - वार्षिक २०१७ महाराष्ट्र, युनिक ॲकॅडेमी, २०१६.

१३. डॉ.दि.व्यं. जहागिरदार - महाराष्ट्र : ५० वर्षातील आर्थिक विकासाचा घोटाळा, प्रकाशक-कौटिल्य ज्ञान प्रबोधिनी, सेंटर फॉर एकॉनॉमिक्स ॲन्ड सोशल स्टडीज, अमरावती प्रकाशन वर्ष-२००९

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. प्रथम सेमिस्ट

सूक्ष्म अर्थशास्त्र १

डॉ. जी. एन. झामरे

Micro Economi

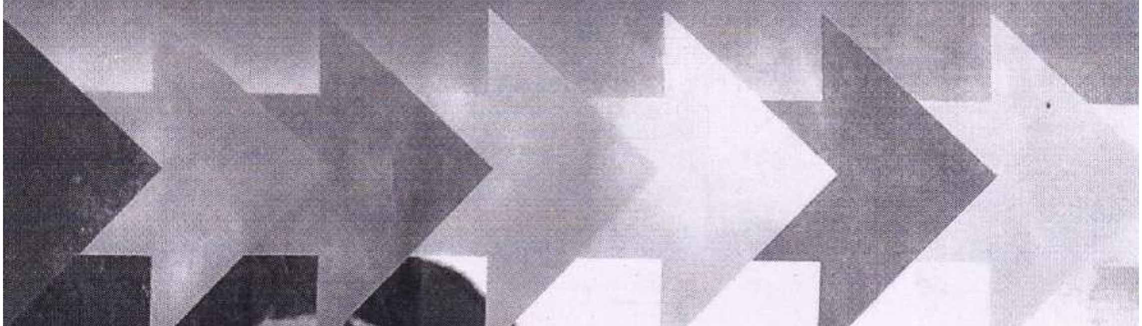

सेमीस्टर १ (I)
अर्थशास्त्र B.A I Sem I (Econom
५.३

मजुरी, व्याज व लाभाच्या संकल्पना

(Concept of Wages, Interest & Profit)

मजूरी

- *प्रास्ताविक*
- *मजूरी अर्थ व व्याख्या*
- *रोख मजुरी व वास्तविक मजुरी*
- *अपूर्ण स्पर्धेत मजूरीचे निर्धारण*
- *श्रमिकांचे शोषण*
- *मजूरी दरातील तफावत*

व्याज

- *व्याजाची व्याख्या*
- *व्याजाचे प्रकार : मिश्र व्याज, शुद्ध व्याज*

लाभ

- *लाभाची संकल्पना*
- *लाभाची व्याख्या*
- *मिश्र लाभ व शुद्ध लाभ*

प्रश्न

ंना त्यांच्या सेवांबद्दल मिळणारी फी या सर्वांचा समावेश मजुरीमध्ये होतो. म्हणून –
"मजुरी म्हणजे उपयोगितांची निर्मिती करणाऱ्या श्रमाबद्दल कामगाराला मिळणारा मोबदला" अशी मजुरीची व्याख्या करण्यात येते. आजकाल तर कमिशन, बोनस, रॉयल्टी यांचा समावेश मजुरीत करण्यात येतो.

मजुरी (Money Wages) व वास्तविक मजुरी (Real Wages) :

मुद्रेच्या स्वरूपात मिळणाऱ्या मजुरीला रोख मजुरी किंवा मौद्रिक मजुरी असे म्हणतात राला मिळणारा ८० रु. रोज किंवा प्राध्यापकाला मिळणारा ५,००० रु. पगार ही रोख मजुरीच हरणे होत.

मुद्रेच्या द्वारे वस्तू व सेवा खरेदी करून त्यांच्या साहाय्याने इच्छांची तृप्ती करता येत णून मुद्रेच्या मोबदल्यात मजुराला मिळणाऱ्या वस्तू व सेवा महत्त्वाच्या ठरतात. मौद्रि जुरीतून वस्तूंचे व सेवांचे जे परिमाण मजूर प्राप्त करू शकतो, त्याला वास्तविक मजुरी अ णतात. रोख वेतनामुळे श्रमिकाच्या राहणीमानाच्या दर्जाची नीट कल्पना येऊ शकत नाही.

ॲडम स्मिथ यांच्या मते, *"श्रमिक श्रीमंत आहे की गरीब, त्याला मिळणारा मोबद योग्य आहे किंवा नाही ही गोष्ट त्याला मिळणाऱ्या रोख मजुरीवरून ठरत नसून त्याला मिळणा वास्तविक मजुरीवरून ठरत असते."* वास्तविक मजुरीचा विचार करताना श्रमिकाला मुद्रे मोबदल्यात किती वस्तू व सेवा मिळतात याचा विचार करावा लागतो. पण त्याचबरोबर पैशाशिवाय त्याला ज्या इतर सुखसोयी (उदा. रहावयास मोफत किंवा कमी भाड्यात घर, मो वैद्यकीय मदत, कुटुंबियांसमवेत फुकट प्रवास इत्यादी) मिळतात, त्याचा सुद्धा विचार क लागतो. तसेच श्रमिकाला जो त्रास व गैरसोयी सहन कराव्या लागतात, त्यांचा सुद्धा वि वास्तविक मजुरीत करावा लागतो. म्हणून म्हणता येईल की, वास्तविक मजुरी = रोख मजु मुद्रेची क्रयशक्ती + धंद्यातील सोयी व सवलती – धंद्यातील गैरसोयी व अडचणी.

वास्तविक मजुरीचे घटक किंवा तत्त्वे :

वास्तविक मजुरी ही पुढील घटकांवर अवलंबून असते.

(१) रोख मजुरी
(२) मुद्रेची क्रयशक्ती

(३) पैशाव्यतिरिक्त मिळणाऱ्या सुखसोयी व सवलती : रहावयास मोफत कमी भाड्यात घर, मोफत औषधोपचार, पेन्शन व ग्रॅज्युइटी इत्यादी पैशांव्यतिरिक्त मिळ सुखसोयी व सवलती जितक्या जास्त तितकी वास्तविक मजुरी जास्त असते.

(४) कामाचे स्वरूप : ज्या कामात जीविताला धोका असतो किंवा जे काम आरो हानिकारक असते, त्या कामातील वास्तविक भृती कमी असते. खाणीत काम करणाऱ्या उंच इमारतीवर काम करणाऱ्या श्रमिकांना सतत धोका असतो, म्हणून त्यांची वास्तवि कमी असते; तर डॉक्टर, वकील ह्या लोकांच्या व्यवसायात कोणताच धोका नसतो, त्यांची वास्तविक भृती जास्त असते.

(५) जोड उत्पन्नाच्या सोयी : कम्पौंडर, स्टेनोग्राफर व टायपिस्ट इत्यादी फावल्या वेळात इतर कामे करून पैसे मिळवू शकतात, म्हणून ह्यांची रोख भृती कमी तरी वास्तविक भृती जास्त असते. कारण ते आपल्या नियमित उत्पन्नाला इतर उत्पन्नाचं देऊ शकतात.

(६) कुटुंबातील अन्य व्यक्तींना काम मिळण्याची सोय : काही व्यवसा असतात की ज्यात श्रमिक स्वतःच्या मुलाला, भावाला, बायकोला काम मिळवून देऊ श उदा. विडी कारखान्यातील मजूर त्याच धंद्यात आपल्या कुटुंबियांना काम मिळवून देऊ श म्हणून अशा व्यवसायात वास्तविक भृती किंवा मजुरी जास्त असते.

(७) काम करण्याचे तास : काम करण्याचे तास जास्त असल्यास वास्तविक कमी असते. प्राध्यापकाला ३–४ तास काम करावे लागते तर डॉक्टरला ८–१० तास काम लागते. या दोघांचे वेतन म्हणजेच रोख भृती सारखी असली तरी प्राध्यापकाची वास्तवि जास्त तर डॉक्टरची वास्तविक भृती कमी राहील.

(८) बढतीची संधी : ज्या नोकऱ्यांमध्ये किंवा उद्योगधंद्यात बढतीची संधी उपलब्ध होऊ शकते त्या नोकऱ्यांतील वास्तविक मजुरी ही जास्त असते.

(९) सामाजिक प्रतिष्ठा : ज्या व्यवसायांना सामाजिक प्रतिष्ठा असते

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. द्वितीय सेमिस्टर

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था

ECONOMY OF MAHARASHTRA

एस. एम. कोलते

सेमीस्टर २ (II)
अर्थशास्त्र B.A I Sem II [Econ

:: १.१ ::

महाराष्ट्र राज्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

(Historical Background of Maharashtra State)

१.१.१. प्राचीन इतिहास

१.१.२. इस्लामी राज्य

१.१.३. मराठ्यांची सत्ता

१.१.४. पेशव्यांचा उदय व सत्ता

१.१.५. ब्रिटीश सत्ता

१.१.६. भारताची पारतंत्र्यातून मुक्तता

१.१.७. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती

अभ्यासार्थ प्रश्न

१.१.१. प्राचीन इतिहास :

महाराष्ट्राची प्राचीनता साधारणपणे इ.स.पू. तिसऱ्या शतकापर्यंत नेता येईल कारण म्हणजे संस्कृत भाषेपासून उदयाला आलेली महाराष्ट्री भाषा ही इ.स. पू. अवथा तीसऱ्या शतकात प्रचारात होती असे काही तज्ज्ञांचे मत आहे. आजच्या ह्या प्रदेशाची मराठी भाषा ह्या महाराष्ट्री-प्राकृत भाषेपासून विकसीत झाली असून इ. १० व्या शतकापासून ती प्रचलीत झाली असावी असा अंदाज वर्तविल्या जातो. मह नाव देखील या भाषेवरूनच पडले असावे.

महाराष्ट्राचा कोकण भाग हा इ.स.पू. ३२१-१९८४ ह्या काळात मौर्य साम्रा

श्रीधर वर्म्याचा सेनापती सत्यनाग याने सागर जिल्ह्यातील एरण गावी, र
शिलालेख कोरला असून त्यात त्याने स्वतःचा 'महाराष्ट्र प्रमुख म्हणून उल्लेख
आहे.'' महाराष्ट्र देशाचा उल्लेख असलेला हा आद्य कोरीव लेख होय.

नंतर इ.स. २४० ते ५२५ ह्या कालावधीत वाकाटक राजांनी विदर्भ अ
वर्चस्वाखाली आणला होता. वाकाटक काळात महाराष्ट्राची साहित्य, कला आणि
क्षेत्रात राजाश्रयामुळे उल्लेखनीय प्रगती झाली. अजिंठ्याची १६, १७ व १९ या क्रम
लेणी ही याच काळातील आहेत.

वाकाटकानंतर इ.स. च्या सहाव्या शतकात कलचुरी राजघराण्यांची महा
काही भागांवर राज्य केले. महाराष्ट्राचा भू-प्रदेश त्यांचेकडे इ.स. ५५० ते ७६०
इ.स. ९७३ ते ११८० यादोने कालखंडात होता. राजा दुसरा पुलकेशी याने नाशि
आपले महत्त्वाचे ठाणे केले होते.

वेरुळ येथील जगप्रसिद्ध कैलास लेणे हे कृष्ण पहिला या राष्ट्रकूट राजाने

त्यांनतर यादवांनी इ.स. ११८९ ते १३१० पर्यंत महाराष्ट्रावर राज्य केले
राजांनी धार्मिक सहिष्णुतेचे धोरण स्विकारले होते. त्यांनी मराठी भाषेला राजाश्र
आणि तिला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला. नाशिक जिल्ह्यातील चांदोर या
यादवांची इ.स. ११८७ पर्यंत राजधानी होती.

१.१.२. इस्लामी राज्य : इ.स. १२९६ पासून मुसलमानांची राजवट सुरू
इ.स. १३४७ साली मुहम्मद तुघलकाची सत्ता क्षीण झाल्यावर अल्लाउद्दीन हसन
याच्या धुरीणत्वाखाली दक्षिणेत बहमनी घराण्याची स्थापना झाली देवगिरी अथवा दौ
ही बहुमनीची काही काळ राजधानी होती. सोळाव्या शतकात बहमनी राज्याने
कोंड्याची कुत्बशाही, अहमदनगरची निजामशाही, वऱ्हाडची इमाहशाही, वि
आदिलशाही आणि बिदरची बरीदशाही अशा पाच स्वतंत्र राज्यात विभाजन झाले.
सत्ता टिकविण्यासाठी ह्या सुलतानांना स्थानिक मराठी लोकांचे मोठ्या प्रमाणावर
घ्यावे लागले. सनदीसेवा, लष्करी चाकरी, आणि राजनैतिक व्यवहार यासाठी प्र

शहाजीचा पुत्र शिवाजी राजांचा जन्म शिवनेरी किल्यावर १९-०२-१६३० (
ारीख ०६-०४-१६२७) रोजी झाला. मराठी राष्ट्र हे शिवाजी राजांची निर्मिती होय. त्य
ावल, कोकण आणि देश या प्रदेशातील लोकांच्या समोर स्वराज्याचे, महाराष्ट्र धम
ध्येय ठेवून त्यांनी संघटीत केले. या नवीन महाराष्ट्र राज्याला कार्यक्षम लष्करी स
प्रशासन देवून ते भक्कम पायावर उभे केले. आर्थिकदृष्ट्या देखील ते स्वावलंबी बनवि
शिवाजी हा पहिला मराठी छत्रपती होता. त्याच्या अकाली मृत्यूमुळे (०५-०४-१६८
अवघ्या पन्नासाव्या वर्षी महाराष्ट्रात एक पोकळी निर्माण झाली.

नंतर शिवाजी राजांचा पुत्र संभाजी याची कारकिर्द १६८० ते १६८९ ह्या अव
नऊ वर्षाची झाली. या नऊ वर्षाच्या काळात त्याला अंतर्गत कलह, शिद्दी, पोर्तुग
मुघल या सारख्या मतब्बर शत्रुशी मुकाबला करावा लागला. त्याचा १६८९ साली मुघलां
हातून वध झाला. त्यांनतर शिवाजी महाराजांचा कनिष्ठ पुत्र राजाराम यास मराठ्य
आपला राजा म्हणून निवडले. त्याच्या मृत्युनंतर त्याची पत्नी ताराबाई हिने स्वतांत्र्य युद्ध
सूत्रे आपल्या हाती घेवून आपला पुत्र दुसरा शिवाजी यास छत्रपती म्हणून घोषित के
परंतु औरंगजेबाच्या नजरकैदेत असलेला संभाजीचा पुत्र शाहू याची १७०७ साली सुट
झाली तेव्हा शाहू पक्ष व ताराबाई पक्ष असे दोन तट मराठी राज्यात पडले. शाहूने साताऱ
तर ताराबाईने पन्हाळ्यात आपली स्वतंत्र गादी स्थापन केली. राजारामचा दुसरा पुत्र संभ
यास कोल्हापूरची गादी मिळाली. शाहूने सुद्धा त्याला कोल्हापूरचा छत्रपती म्हणून मान
दिली.

१.१.४. पेशव्यांचा उदय व सत्ता :

शाहूच्या आमदानीत रायगड जिल्ह्यातील भट घराणे मराठ्यांच्या कारकिर्दि
काळात प्रसिद्धिस पावले. बाळाजी विश्वनाथ भट याने शाहूला त्याचे स्थान बळ
करण्यासाठी मदत केल्याने त्यास सन १७१३ मध्ये पेशवे पद प्राप्त झाले. त्याने म
सरदारांना उत्तरेचे दालन उघडून दिले आणि यातूनच पुढे मराठ्यांनी छोटी छोटी राज्ये नि

Appendix – 'C'

Syllabus B.A.
Subject : Economics

Paper Pattern for All Six Semester
(Semester-I to Semester-VI)

Theory : 80 Marks
Int.Ass. : 20 Marks

Instructions :

i. All Questions are Compulsory
ii. All question carry Equal Marks (Each Question SIXTEEN Marks)

1. Student will have to Solve TWO Long Question from Any Two of the Five Units. Each of these broad Question carry SIXTEEN Marks. (Internal Choice is Available) — 2 x 16 =

2. Student will have to Solve EIGHT Short Question in all choosing four Question from Each of the Two units out of the Total Five. Each Short Question Carries Four Marks (Internal Choice is Available) — 8 x 4 =

3. Student will have to Solve EIGHT Multiple Choice Type Question from Any One of the five units. Each of these Questions Carries Two Marks. — 8 x 2 = 1

Total =

Internal Examination : 20 Marks

1. Viva- Voce - 10 Marks
2. Assignments - 10 Marks

*****

B.A. Part-II
Semester-III
Macro Economics
(Implemented from 2018-2019 Session)

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I Introduction to Macro Economics :

1.1 Macro Economics : Definition, Importance and Limitations

1.2 National Income : Concept of National Income, GNP, NNP, GDP, NDP and Per-Capit Income

1.3 Methods and Difficulties in Measurement of National Income.

Unit-II Money and Value of Money :

Unit-V International Trade

5.1 International Trade : Meaning of Inter-Regional and International Trade, Difference between Inter- Regional and International Trade, Importance of the Study of International Economics.

5.2 Recardo's Comparative Cost Theory of International Trade

5.3 Advantages and Disadvantages of International Trade

Recommended Books :

1) Gupta S.B. (1994) Monetary Economics, S. Chand and Co. Delhi
2) Heller, H.R. (1968) International Monetary Economics Prentice Hill, India
3) झिंगन एम.एल. समष्टी अर्थशास्त्र, वृंदा पब्लीकेशन, प्रा. लि. दिल्ली
4) सेठ एम.एल. मॅक्रो इकॉनॉमिक्स, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल एज्युकेशनल पब्लीकेशन, आग्रा
5) डॉ. माहोरे रा.य. समष्टी अर्थशास्त्र, हिमालय पब्लिकेशन, हाऊस, मुंबई
6) प्रा. नांदे, प्रा. महाजन, समग्रलक्षी अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
7) डॉ. राजपूत करमसिंग, स्थुल अर्थशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २०१६
8) डॉ. जी.एन. झामरे, स्थुल अर्थशास्त्र, पिंपलापुरे ॲण्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर

*****

B.A. Part-II
Semester-IV
Banking

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I Commercial Bank

1.1 Bank : Meaning and Types

1.2 Commercial Bank : Definition and Functions

1.3 Credit Creation: Meaning, Process, Sources and Limitations of Credit Creation of Commercial Bank

Unit-II Central Bank

2.1 Central Bank: Definition and Functions Definition and Importance of

2.2 Credit Control : Meaning, Quantitative and Qualitative Measures of Credit Control.

2.3 Monetary Policy OF RBI : Objectives and Limitations.

Unit-III Co-operative Banks and NABARD

3.1 Co-operative Bank : Meaning and Types

3.2 Co-operative Bank : Objectives and Functions.

3.3 NABARD : Definition, Objectives and Functions

3.4 Co-operatives Societies : Objectives and Functions

Unit-IV IMF and World Bank

अभ्यासक्रम
सत्र ३

श्री. श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

स्थूल अर्थशास्त्र

MACRO ECONOMICS

सेमिस्टर 3 (III)

अर्थशास्त्र बि.प. II Sem III (Econ

राष्ट्रीय उत्पन्न गणनेतील अडचणी

(Difficulties in Measurement of National Income)

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करतांना अनेक अडचणी उपस्थित होतात. अडचणींचे पुढीलप्रमाणे दोन भागात विभाजन करून स्पष्टीकरण करता येईल.

राष्ट्रीय उत्पन्नात येणाऱ्या अडचणी

अ) वैचारिक अडचणी

१) सेवांच्या मापनात येणारी अडचण

२) हिशोब न ठेवणे

३) व्यवसायाची अनिश्चित विभागणी

४) असंघटीत व गैर मौद्रिक क्षेत्राचे अस्तित्व

ब) सांख्यिकीय अडचणी

१) उपयुक्त व विश्वसनीय आकडेवारीचा अभाव

२) क्षेत्रीय असमानता

३) दुहेरी मापनाची समस्या

४) उत्पन्नासंबंधी चुकीची माहिती

वरील सर्व मुद्द्यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे –

अ) वैचारिक अडचणी –

१) सेवांच्या मापनात येणारी अडचण – राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना पहिली समस्या उद्‌भवते ती म्हणजे सेवांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करावा कि करू नये. करायचा असल्यास कोणत्या सेवांचा त्यात समावेश करावा आणि कोणत्या सेवांचा त्यात समावेश करू नये. यातून मार्ग काढण्याकरीता तज्ञांनी असे सूचविले आहे की, अशाच सेवांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करावा, ज्याचे मोजमाप

सेवांच्या संदर्भात दुसरी समस्या निर्माण होते ती म्हणजे प्रशासकीय सेवांबाबत. ासकीय सेवांचा लाभ उत्पादकांना किती मिळाला व उपभोक्त्यांना किती मिळाला निश्चितपणे सांगता येत नाही. याकरीता राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज घेणाऱ्या व्यक्तीला तःचा निर्णय घ्यावा लागतो. वेगवेगळ्या व्यक्ती व तज्ञाद्वारे घेतलेले निर्णय ावेगळे राहत असल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित आकडेवारी प्राप्त होत नाही.

२) **हिशोब न ठेवणे** – भारतात बहुसंख्य शेतकरी व लहान उद्योजक ापल्या उत्पन्नाचे संपूर्ण व योग्य हिशोब ठेवीत नाहीत. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची श्चित आकडेवारी प्राप्त होत नाही.

३) व्यवसायाची अनिश्चित विभागणी – राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित ाकडेवारी गोळा करण्याकरीता देशातील विभिन्न व्यवसासायचे निश्चित भागात भाजन करणे आवश्यक असते. परंतु भारतात व्यवसायांचे असे कोणतेही निश्चित भाजन करण्यात आलेले नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अचूक मोजमाप करता त नाही. जसे – एक श्रमिक वर्षातून काही दिवस आपले श्रम शेतीमध्ये तर काही दिवस उद्योगधंद्यामध्ये तर काही दिवस अन्य व्यवसायांमध्ये खर्च करीत असले तर याचे उत्पन्न विभिन्न व्यवसायात विभाजीत करणे कठीण असते. त्यामुळे राष्ट्रीय त्पन्नाची निश्चित आकडेवारी प्राप्त होऊ शकत नाही.

४) **असंघटीत व गैर मौद्रिक क्षेत्राचे अस्तित्व** – भारतातील ७०% लोकसंख्या कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. परंतु या व्यवसायावर शेतकरी असंघटीत आहे. हे शेतकरी आपल्या उत्पादनाचा बराच मोठा भाग घरीच राखून ठेवतात व अत्यंत कमी उत्पादन बाजारपेठेत विक्रीसाठी नेतात. त्यामुळे उत्पादनानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न ठरविणे अत्यंत कठीण जाते तसेच बरेचसे शेतकरी आपल्या उत्पादनाची विक्री वस्तू विनिमय पद्धतीने करतात. अशाप्रकारच्या अमौद्रिक व्यवहारांची पैशात किंमत ठरविणे कठणी जाते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अचूक मोजमाप करता येत

२) **क्षेत्रीय असमानता** – भारत क्षेत्रीय दृष्ट्या एक विस्तृत देश असू त्यामध्ये भौगोलिक व आर्थिक असमानता दिसून येते. ही असमानता विभिन्न राज्या अस्तित्वात नसून एकाच राज्यातील विभिन्न भागात सुद्धा अस्तित्वात आहे. त्यामु राष्ट्रीय उत्पन्नाचा निश्चित अंदाज घेता येत नाही.

३) **दुहेरी मापनाची समस्या** – राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना एक मो समस्या उत्पन्न होते ती म्हणजे दुहेरी मापनाची समस्या होय. ही समस्या साधारण कृषी क्षेत्रात उत्पन्न होते. जसे उसाची गणना कृषी आणि उद्योग या दोन्ही क्षेत्र केली जाते. जर अशाप्रकारे एकाच उत्पादनाची दुहेरी गणना होत असेल तर त्याव राष्ट्रीय उत्पन्नाची निश्चित माहिती उपलब्ध होऊ शकत नाही.

४) **उत्पन्नासंबंधी चुकीची माहिती** – भारतात उत्पन्न प्राप्त करणारे बरे लोक आयकर, संपत्तीकर आदीतून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी आपल्या उत्पन्न चुकीची माहिती सादर करतात. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची योग्य गणना होत न

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे महत्त्व
(Importance of National Income)

कोणत्याही देशात पुढील दृष्टीकोनातून राष्ट्रीय उत्पन्नाचे महत्त्व जाणवते

१) आर्थिक विकासाचा सुचक
२) सरकारी धोरणाला सहाय्यभुत
३) आर्थिक नियोजनाचा सहाय्यक
४) तुलनात्मक अध्ययनाकरीता उपयुक्त
५) अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपाचे निर्देशक
६) संपत्तीच्या वितरणाचे सुचक
७) दरडोई उत्पन्नाची माहिती

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. चवथी सेमिस्टर

बँकिंग

BANKING

डॉ. रविंद्र देशमुख

सेमिस्टर ४ (IV)
अर्थशास्त्र :: २.३ :: B.A II Sem IV (Ec

रिझर्व्ह बँकेचे मौद्रिक धोरण
(Monetary Policy of Reserve Bank of India)

मौद्रिक धोरण म्हणजे काय? :
(What is Monetary Policy ?) :

मौद्रिक धोरणाचा अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांवर, सर्व अंगांवर, सर्व अर्थव्य आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेवर आणि आर्थिक विकासाच्या वेगावर दूरगामी परि येतो. मौद्रिक धोरणाचे हे महत्त्व लक्षात घेऊनच बहुधा **ॲरिस्टॉटल** यांनी आपल्य मौद्रिक धोरणाची चर्चा केली असावी. भरभराटीला आलेल्या रोमन साम्राज्याचे घडून येण्यासाठी त्या काळी असलेली गोंधळाची मुद्राविषयक परिस्थिती कारणीभ असे ॲरिस्टॉटल यांचे मत होते. गोंधळाची मुद्राविषयक परिस्थिती ही चुकीच्या मु धोरणाचीच निष्पत्ती होती. **लॉर्ड जे. एम्. कीन्स** यांचा General Theory हा ग्रं झाल्यानंतर भांडवलशाही देशांमध्ये वैचारिक क्रांती घडून आली. ह्या वैचारिक परिणाम मौद्रिक धोरणाच्या महत्त्वामध्ये वाढ होण्यामध्ये झाला.

प्रत्येक देशाचे मौद्रिक धोरण हे त्या देशाच्या आर्थिक धोरणाचाच एक भा आर्थिक धोरणाचा संबंध संपूर्ण अर्थव्यवस्थेशी असतो, तर मौद्रिक धोरणाचा संबंध मुद्रेच्या पुरवठ्याशी व व्यवस्थापनाशी असतो.

देशामधील अर्थव्यवहार, ह्या अर्थव्यवहाराचे स्वरूप तसेच अर्थव्यवहार आणि मुद्रेचा पुरवठा यामध्ये फार जवळचा सहसंबंध आहे. मुद्रेच्या पुरवठ्याचा दे अर्थव्यवहारांवर निश्चित स्वरूपाचा परिणाम घडून येतो...

ह्या व्याख्येवरून आर्थिक धोरणाला पूरक ठरेल अशीच मौद्रिक धोरणाची भूमिव
हे स्पष्ट होते.

प्रो. पॉल आइजिन यांनी व्यापक दृष्टिकोनातून मौद्रिक धोरणाची व्याख्या पुढीलप्रमा
आहे, *''मुद्राविषयक व्यवस्थेच्या (Monetary System) कार्यामुळे मिळू शकण
े जास्त प्रमाणावर मिळविता यावेत तसेच त्यामुळे होऊ शकणारे नुकसान न्यूनत
यावे, ह्याकरिता आखण्यात येणाऱ्या धोरणाला मौद्रिक धोरण असे म्हणता येईल.*

ह्या व्याख्येवरून मौद्रिक धोरणाची पुढील कार्ये स्पष्ट होतात. (१) मुद्राविषय
थेचे कार्य सुरळीतपणे चालविणे, (२) त्यामुळे मिळू शकणारे फायदे मोठ्या प्रमाणा
वेत ह्याकरिता प्रयत्न करणे आणि (३) काही अपरिहार्य कारणांमुळे घडून येण
ान न्यूनतम राहील अशी व्यवस्था करणे.

केन्ट ह्या अर्थतज्ज्ञाने मौद्रिक धोरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, ''
*ारासारखे विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या उद्देशाने चलनामधील मुद्रेचा विस्तार
चाचे व्यवस्थापन घडविण्यासाठी कारणीभूत ठरणारे धोरण म्हणजे मौद्रिक धो
.''* *("Monetary Policy is the policy which contributes to the manageme
he expansion and contraction of the volume of money in circulation f
explicit purpose of attaining a specific objective such as full employment.*

मौद्रिक धोरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल – *''अर्थव्यवस्थेची ग
ारात घेऊन देशामधील मुद्रा व प्रत्ययाच्या पुरवठ्याला विशिष्ट पातळीवर टिक
ण्यासाठी तसेच आवश्यकतेनुसार मुद्रा व प्रत्ययाच्या पुरवठ्यात बदल घडवून अण्यास
विण्यात येणाऱ्या धोरणाला मौद्रिक धोरण असे म्हणतात.''*

देशामधील मौद्रिक प्रणालीला (Monetary System) प्रभावित करणाऱ्या सर्व
ींचा मौद्रिक धोरणामध्ये अंतर्भाव होतो.

मौद्रिक धोरणाचा मुद्रा व प्रत्ययाच्या पुरवठ्याशी संबंध असतो हे वर स्पष्ट के
हे. अर्थव्यवस्थेमधील मुद्रा व प्रत्ययाचा पुरवठा हा खाली लिहिल्याप्रमाणे चार प्रकार

रिझर्व्ह बँकेच्या मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे :
(Objectives of Monetary Policy of RBI) :

मौद्रिक धोरण हे आर्थिक धोरणाचेच अंग असल्यामुळे आणि आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्याकरिता मौद्रिक धोरणाच्या माध्यमाचा उपयोग केला जात असल्यामु धोरणाची उद्दिष्टे समान राहणे कधीच शक्य नसते. मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे देश कालपरत्वे वेगवेगळी असतात. मौद्रिक धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये परिस्थितीनुसार असणे किंवा त्यामध्ये बदल घडून येणे हे सुद्धा अगदी स्वाभाविक मानले जाईल

मौद्रिक धोरणाच्या उद्दिष्टांची पुढे चर्चा केली आहे.

(१) रोजगार संधींची निर्मिती : उत्पादक स्वरूपाचे काम करण्याची क्षमता व काम करण्यासाठी तयार असणाऱ्या व्यक्तींना मजुरीच्या योग्य दरावर काम न मि जी स्थिती असते, तिलाच आपण बेकारी म्हणतो. बेकारी म्हणजे लोकांना मिळणे होय. बेकारीमुळे देशामधील मनुष्यबळ निष्क्रिय राहते, उत्पादनाला चाल नाही, नैसर्गिक संसाधनांचा संपूर्ण उपयोग ह त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत नाही. बेकारी ही सध्याच्या काळामधील सर्वात महत्त्वाची सम बेकारी व दारिद्र्य यामध्ये कार्यकारणसंबंध अ रोजगाराच्या संधी निर्माण करून श्रम व तयार असलेल्या व्यक्तींना काम देण्याची सोय बेकारी हटते. बेकारीच्या समस्येचे संभाव्य व गंभीर दुष्परिणाम विचारात घेऊ प्रमाणावर रोजगार संधीची निर्मिती हे विशिष्ट उद्दिष्ट दृष्टीसमोर ठेऊन मौद्रिक धोर जाते. रोजगार संधीची निर्मिती हे उद्दिष्ट दृष्टीसमोर ठेऊन मौद्रिक धोरण आखल्य त्याची व्यवस्थितपणे अंमलबजावणी केल्यास रोजगार संधीची मोठ्या प्रमाणा होऊन लोकांना काम मिळते. ह्याचा परिणाम काम करणाऱ्या व्यक्तींचे जीवनमान

रिझर्व्ह बँकेच्या मौद्रिक धोरणाची उद्दिष्टे
(१) रोजगार संधींची निर्मिती
(२) किमतीमधील स्थैर्य
(३) विनिमयदराचे स्थैर्य
(४) आर्थिक विकास

6) DidderJaymala :Geography of Maharashtra, Rawat publication. 2002
7) Censes Atlas : Govt. of Maharashtra
8) Sing R. L. : Elements of Practical Geography ManavBooks 2015
9) फुले सुरेश : महारा ाचा भूगोल वि ा बु स पि लिशस औरंगपुरा, औरंगाबाद २००३
10) दा ताने संतोष : महारा
11) केचे पांडुरंग :महारा ाचा भूगोल
12) पाटील टी. पी. : महारा ाचा भूगोल
13) सवदी ए. बी. : महारा ाचा भूगोल , निराली काशन, पुणे
14) सावंत काश : महारा ाचा भूगोल फडके काशन २००२
15) घारपुरे वि ल : महारा ाचा भूगोल, पिंपळापुरे काशन, नागपूर २०१८
16) मगर जयकुमार : महारा ाचा भूगोल, वि ा काशन नागपूर.१९९०
17) पाटील ही. जे. : महारा ाचा भूगोल, शांत पि लिकेशन २०१०
18) कालकर ािकांत व सागळे शैलजा : महारा ाचा भूगोल, डायमंड पि लिकेशन पुणे २००९
19) स सेना उमेश किशोर. : मानचि चि ण एव योगा मक भूगोल.
20) पु िमया बी. सी. : सव ण एवं ` काय, ल मी पि लिकेशन , दि ली.

*****

Appendix-C

Paper Pattern for All Six Semester
(Semester-I to Semester-VI) (Economics)

Theory : 80 Marks
Int.Ass. : 20 Marks

Instructions :

i. All Questions are Compulsory
ii. All question carry Equal Marks (Each Question SIXTEEN Marks)

1. Student will have to Solve TWO Long Question from Any Two of the Five Units. Each of these broad Question carry SIXTEEN Marks. (Internal Choice is Available) — 2 x 16 = 32

2. Student will have to Solve EIGHT Short Question in all choosing four Question from Each of the Two units out of the Total Five. Each Short Question Carries Four Marks (Internal Choice is Available) — 8 x 4 =32

3. Student will have to Solve EIGHT Multiple Choice Type Question from Any One of the five units. Each of these Questions Carries Two Marks. — 8 x 2 = 16

Total = 80

Internal Examination : 20 Marks

1. Viva- Voce - 10 Marks

Unit-II Agriculture :

2.1. Importance of Agriculture in Indian Economy :

2.2 Productivity :- Causes of Low Productivity and Remedies to increase productivity

2.3 Agricultural Marketing : Difficulties and Remedies of Agricultural Marketing

2.4 Subdivision and Fragmentation : Concept, Causes & Remedies.

Unit-III Industrial :

3.1 Industrial Policy – 1991

3.2 Small Scale Industry : Importance, Problem, Remedies

3.3 Industrial Disputes : Causes, Remedies

3.4 Trade Union : Characteristics and Functions

Unit – IV External Sector an Important Areas of Concern :

4.1 India's Foreign Trade :- Direction & Composition

4.2 Poverty :- Causes, Remedies

4.3 Unemployment : Causes, Types, Remedies

4.4 Self Help Group

Unit-V Environment and Pollution :

5.1 Environment : Meaning and Types

5.2 Natural Resources : Land, water, Forest, Causes and Remedies of Air, Water and Land Pollution

5.3 Global Warming.

Books Recommended :

1) Rudra Datta & K.P.M. Sundaram Indian Economy, S. Chand & company New Delhi
2) Five Year Plan, Govt. of India
3) Jalan Bimal :- Indian Economic Policy, preparing for the 21st Century, Viking, New Delhi
4) डॉ, ग.ना. झामरे : भारतीय अर्थव्यवस्था व विकास व पर्यावरण, अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
5) मिश्र पुरी : भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन, दिल्ली
6) रुद्र दत्त व सुंदरम् के.पी.एम. : भारतीय अर्थव्यवस्था एस.चंद पब्लिकेशन, दिल्ली
7) डॉ. गव्हाळे राजेंद्र आर., : आर्थिक विकास व पर्यावरणाचे अर्थशास्त्र ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर

*****

B.A. Final
Semester-VI
Demography

Credit : 04

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit - I Introduction

1.1 Meaning and Scope of Demography

1.2 Theories of Population- Malthus, Optimum Population Theory, Theory of Demographic Transition

1.3 Population Explosion

Unit - II Fertility and Mortality

2.1 Importance of Study of Fertility

2.2 Factors affecting Fertility- Socio-Economic Factors, Economic Status, Health, Education, Nutrition, Caste, Religion, Race, Region, Rural-Urban and Status of Husband & Wife.

2.3 Mortality- Death Rate, Birth and Infant Mortality Rate, Factors for Decline in Mortality in

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ । बी. ए. पाचवी सेमिस्टर

भारतीय अर्थव्यवस्थ

डॉ.रवींद्र देशमुख

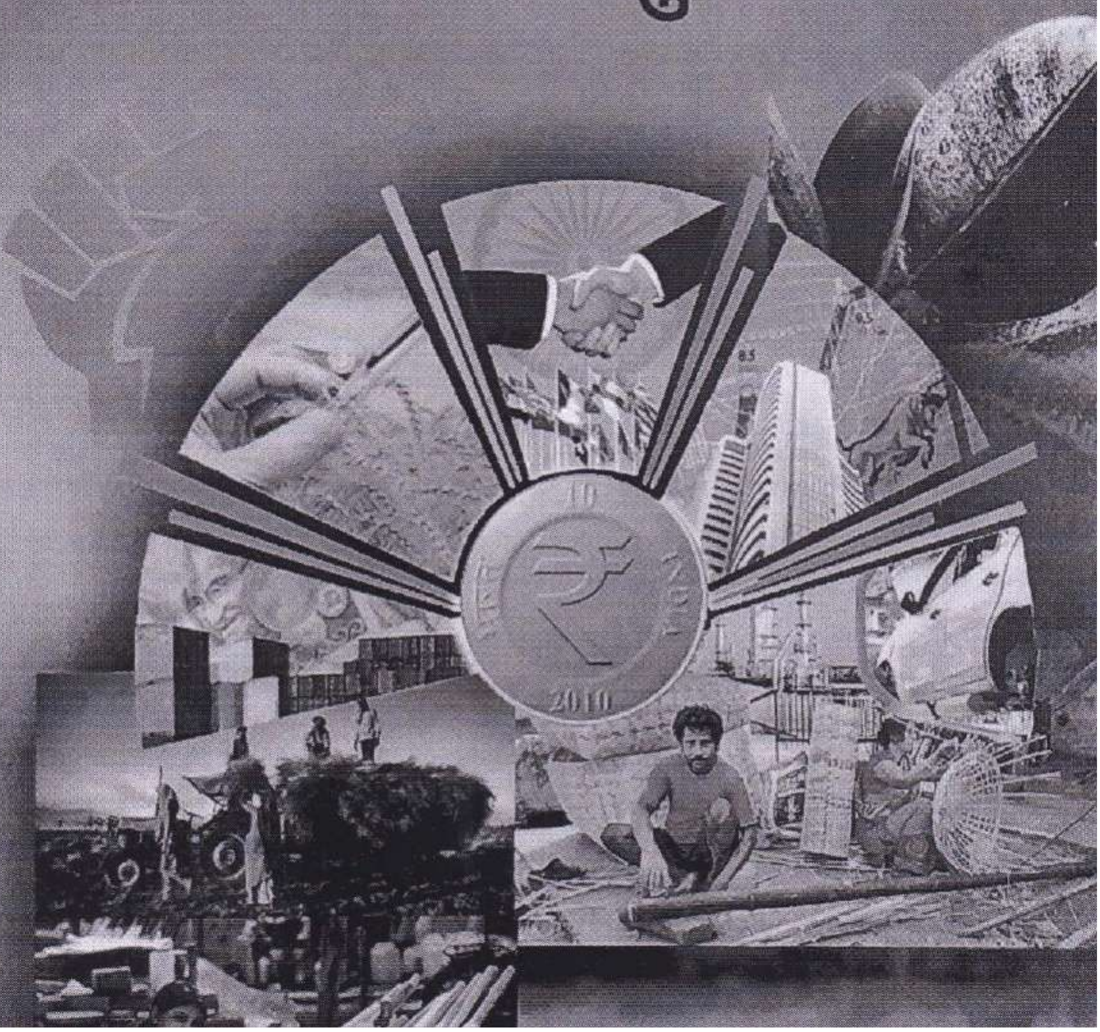

सेमीस्टर ५ (V)
अर्थशास्त्र B.A III Sem V (E

१.२ : आर्थिक नियोजन
(Economic Planning)

वर्तमान काळात आर्थिक नियोजन मानवी जीवनाचे एक अभिन्न अंग बनले आज असे एकही क्षेत्र नाही की, नियोजनाचा अंगीकार केला जात नाही. म आजच्या युगाला ''नियोजनाचे युग'' संबोधल्या जाते.

नियोजनाच्या व्याख्या : नियोजन या शब्दाबाबत विभिन्न अर्थशास्त्र मतभेद असल्याने त्यांच्या अनेक व्याख्या अस्तित्वात आहेत. प्रमुख व्याख्या पुढील सांगता येईल.

१) एच.डी. डीकिन्सन : एका केंद्रीय सत्तेने राष्ट्रांच्या संपूर्ण अर्थव्य पाहणी करून त्या आधारावर वस्तूचे उत्पादन केव्हा, कुठे, कसे आणि किती प्र करायचे याविषयी निर्णय घेणे म्हणजे आर्थिक नियोजन होय.

२) डॉ. डॉल्टन : देशातील विपुल साधनसामुग्रीवर अधिकार असणाऱ्या व्य विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या उद्देशाने आर्थिक व्यवहारांचे संचालन करणे आर्थिक नियोजन होय.

३) हर्मन लेव्ही : मागणी व पुरवठा ह्यांचे संतुलन साधण्याचे हेतूने उत्पा वितरण क्षेत्रात केंद्रीय सत्तेने लावलेली आर्थिक नियंत्रणे म्हणजे आर्थिक नियोजन

४) भारतीय नियोजन मंडळ : पूर्वनिर्धारित उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याकरीता देश संसाधनांना एकत्रित करून त्यांचा महत्तम लाभकारक वापर करण्याकरीता अवलंबवि येणारे तंत्र म्हणजे आर्थिक नियोजन होय.

वैशिष्ट्ये : वरील व्याख्यांवरून नियोजनाची पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात.

१) नियोजन आर्थिक संघटनेची एक पद्धती आहे.

नियोजनाची आवश्यकता :

जगातील विविध देशांना मग ते भांडवलवादी असो, साम्यवादी अ लोकशाहीवादी देश असोत पुढील कारणास्तव त्यांना नियोजनाची आवश्यकत आहे.

१) उपलब्ध साधनसामुग्रीचा जास्तीत जास्त वापर करून उत्पादनात वा
२) मोजक्या लोकांच्या हातात आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होवू न देणे
३) देशातील उत्पन्न व संपत्तीची विषमता कमी करून लोकांना आर्थि सामाजिक न्याय मिळवून देणे.
४) लोकांना आवश्यक सर्व सोयी सुविधा उपलब्ध करून देवून त्यांच राहणीमानाचा स्तर वाढविणे.
५) रोजगारीच्या सोयीमध्ये वाढ करणे जेणे करून बेकारी कमी होईल
६) साधनसामुग्रीचा अपव्यय टाळून विकासाचा वेग वाढविणे.
७) अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य निर्माण करणे.

भारतीय नियोजनाची व्यूहरचना

(Strategy of Indian Planning)

भारताला नियोजनाची आवश्यकता :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लगेच १९५१ पासून भारताने नियोजनाचा अवलंब सुरुवात केलेली आहे. भारताला नियोजनाची आवश्यकता का भासली ह्याच पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) विकासाचा वेग वाढविणे : स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी ब्रिटिशांच्या वस धोरणामुळे भारताचा विकासाचा वेग बराच मंदावला होता. तो वाढवून भारताला देशाबरोबर आणण्याकरीता भारताला नियोजनाची गरज भासू लागली आणि

ꣻसंख्या या व्यवसायात कार्यरत आहे. त्यामुळे या व्यवसायावर लोकसंख्येचा
तेंदिवस वाढत आहे. असे असूनही ही शेती मागासलेली आहे. ह्याचे कारण म्ह
ुनिक यंत्रे, अवजारे, खते, बि-बियाणे, औषधे, पाणीपुरवठा इत्यादी साधन
(न करणे होय. तसेच ही शेती हंगामी स्वरूपाची असल्याने तिथे बेकारीचे प्रमा
क आहे. भारतीय शेतीचे हे परंपरागत स्वरूप बदलवून तिला आधुनिक स्व
ाकरीता भारताला नियोजनाची गरज भासू लागली. ह्यातूनच नियोजनाचा अव
यात आला.

४) **दारिद्र्याचे दुष्टचक्र तोडणे** : भारतात एकूण लोकसंख्येच्या जवळ
% लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. दारिद्र्यामुळे या लोक
ल्या किमान गरजाही पूर्ण करता येत नाही. दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या या लोक
ान करून त्यांना सुखी-समाधानी जीवन प्रदान करण्याकरीता भारताला नियोजन
भासू लागली.

५) **बेकारी कमी करणे** : भारतात ज्या गतीने लोकसंख्या वाढत आहे.
ने रोजगारीच्या सोयींमध्ये वाढ झाली नाही. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर बेक
ण झाली आहे. ही बेकारी कमी करण्याकरीता भारताला नियोजनाची गरज भ
ली.

६) **आर्थिक संकटे दूर करणे** : मुक्त अर्थव्यवस्थेत मुद्रास्फिती, मुद्रा-अपस्फि
अनेक आर्थिक संकटे येत असतात. ज्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे स्थैर्य नष्ट हो
ास मर्यादीत होतो. ही परिस्थिती नियोजनाचा अवलंब केल्यास टाळता येते
ीव भारताला होवू लागल्याने नियोजनाचा अवलंब करण्यास सुरूवात केलेली अ

७) **मक्तेदारीचे नियंत्रण** : अनियोजित अर्थव्यवस्थेत काही मोजक्या लोकां
त आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होवून त्यांची मक्तेदारी प्रस्थापित होण्याची व त्याम

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. सहावी सेमिस्टर

लोकसंख्याशास्त्र

Demography

डॉ. गायकवाड | डॉ. साबळे

सेमीस्टर ६ (VI)
अर्थशास्त्र B.A III sem VI (ECO

:: १.२ ::

लोकसंख्येचे सिद्धांत
(Theories of Population)

१.२.१ प्रस्तावना
१.२.२ माल्थस यांचा लोकसंख्या सिद्धांत
१.२.३ युक्त लोकसंख्या सिद्धांत
१.२.४ लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांत

१ प्रस्तावना :
(Introduction) :

प्राचीन काळापासून तत्वचिंतकांनी लोकसंख्येबाबत चिंतन केलेले आहे. इब्न न (१३३२-१४०६) यांनी सामाजिक संघटनांचे आर्थिक विश्लेशण करण्याकरिता ंख्या, विकास आणि समूह गतिशीलतेचा अभ्यास केला. पुढे त्यातून सैद्धांतिक ी उत्पत्ती झाली. त्यामुळे इब्न खलदून यांना 'लोकसांख्यिकीचे पितामह' संबोधल्या १७ व्या आणि १८ व्या शतकात **जॉन ग्रँट, रिचर्ड प्राइस, ऑगस्टस डी. मॉर्गन** यामध्ये आपले योगदान दिले

.२.२ माल्थस यांचा लोकसंख्या सिद्धांत :

(Malthus's Theory of Population) :

प्रसिद्ध ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञ आणि लोकसंख्याविषयक प्रश्नांचे अभ्यासक प्रो. बर्ट माल्थस यांनी १७९८ मध्ये 'An Essay on the Principle of Population' थो लोकसंख्येची तत्त्वे' या निबंधामध्ये लोकसंख्याविषयक सिद्धांत मांडला. हा सिद्धांत म ना सामाजिक प्रक्षोभाची भीती वाटत होती. कारण त्यापूर्वीचे याबाबतचे विचार सक रूपाचे होते. हा सिद्धांत म्हणजे माल्थसपूर्वीचे लेखक आणि तत्वज्ञ **विल्यम ग** णि **काँडरसेट** या फ्रेंच गणिततज्ज्ञ आणि अर्थतज्ज्ञ यांच्या विचारांना प्रत्युत्तर दे स होता. डॉ. मॉल्थस हा ख्रिश्चन धर्मोपदेशक होता आणि धर्मोपदेशक होण ला गणितशास्त्राची 'रँगलर' ही पदवी मिळाली होती. माल्थसच्या या लोकसंख्यावि न विचारांमुळेच माल्थसपूर्व आणि माल्थसेत्तर असे लोकसंख्याशास्त्राचे दोन भाग थसच्या या सिद्धांतात प्रामुख्याने गॉडविन व काँडरसेट यांच्या विचारांविरुद्ध युवि ा गेला आहे. अन्नधान्यांची स्थिती व लेकसंख्यावाढ या बाबीच्या आधारे मा ला सिद्धांत मांडला.

लोकसंख्येबाबत माल्थसने मांडलेला हा सिद्धांत पुढील प्रमुख गृहितांवर आधा :

(१) मानवाच्या अस्तित्वासाठी अन्नधान्याची आवश्यकता आहे.

(२) स्त्री-पुरुषातील जबरदस्त लैंगिक आकर्षणामुळे लोकसंख्या सातत्याने व

(३) शेतीमध्ये आऱ्हासी उत्पत्ती नियम कार्यान्वित होतो.

अन्न आणि लैंगिक वासना या दोन बाबी आवश्यक असल्याने त्या गृहीत सने पुढीलप्रमाणे लोकसंख्याविषयक विचार मांडले :

(१) **लोकसंख्यावाढ भूमितीय गतीने** : माल्थसच्या मतानुसार, स्त्री-पुरुषा जबरदस्त लैंगिक आकर्षणामुळे दर २५ व जगाची लोकसंख्या दुप्पट होईल. त्याच्या मता

संख्याविषयक गृहिते :

लोकसंख्यावाढ

ल. अन्नधान्य उत्पादन १ : २ : ३ : ४ : ५ : ६ या गतीने म्हणजेच अंकगणित
ीने वाढेल, म्हणजेच अन्नधान्य उत्पादनाचे प्रमाण लोकसंख्यावाढीपेक्षा कमी असेल.

(३) असंतुलन : स्त्री-पुरुषातील लैंगिक आकर्षणामुळे २, ४, ८, १६, ३२
े वाढणारी लोकसंख्या आणि शेतीत आऱ्हासी उत्पत्ती नियम लागत असल्यामु
धान्य उत्पादन १, २, ३, ४, ५, ६ या गतीने वाढते. त्यामुळे या दोहोंमध्ये असंतुल
ण होते. लोकसंख्यावाढ आणि अन्नधान्य उत्पादनवाढ यातील विषम वाढ लक्षात घेत
अवघ्या दोन शतकांच्या कालावधीतच लोकसंख्येशी अन्नधान्य उत्पादनाचे गुणो
:१० एवढे तर पुढील तीन दशकांनी ४,०९६:१३ एवढे विषम होईल. त्यामुळे समाजा
दारिद्र्य, भूकमारी, विषमता, बेकारी, दरोडे, गुन्हेगारी यासारखे प्रश्न गंभीररित्य
ण होतील. परिणाम ! समाजामध्ये असंतुलन निर्माण होईल.

(४) **प्रतिबंधात्मक उपाय :** माल्थस हा धर्मोपदेशक होता. त्यामुळे त्याल
संख्यावाढ नियंत्रणार्थ कृत्रिम उपाययोजना मान्य नव्हत्या. त्याच्या मते, मानव व इत
ांमध्ये फरक असतो. विचारशक्तीमुळे मानव हा इतरांपेक्षा श्रेष्ठ ठरतो. त्यामुळे स्वच्छे
क वासनाशक्तीवर संयम ठेऊन प्रजोत्पादन कमी करण्यासाठी प्रयत्न करेल. यामध्ये -

(अ) नैतिक संयम : त्याच्या मतानुसार, मानवाद्वारे नैतिक संयम राखून म्हणजे
र्याचे पालन करून, उशिरा विवाह करून किंवा अविवाहित राहून किंवा विवाहानंत
राखून लोकसंख्यावाढीला नियंत्रित करावे.

(ब) अनीती : नैतिक नियमांच्या मागे लागून एखादेवेळी नियम पाळणाऱ्यांचे लक्ष
कडेच गेल्यास त्याचा परिणाम व्यसनाधीनतेकडे, विवाहबाह्य संबंध असे गंभीर परिणाम
ला भोगावे लागतात. त्याचा लोकसंख्यावाढीवर प्रतिकूल परिणाम होतो.

(क) विपत्ती : याबाबतीत माल्थस म्हणतो की, निसर्ग नियमामुळे काम करणारे जे
क असतात, त्याच्या अनिष्ट परिणामांचा भोग लोकांच्या वाट्याला आला म्हणजे
ंख्येत घट होत असते.

(५) **नैसर्गिक उपाय :** माल्थस म्हणतो, जेव्हा मानव लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण

Appendix-A

SYLLABUS
PRESCRIBED FOR
B. A. - Part I EXAMINATION
Semester I
Compulsory English

TIME : 3 HOURS

MAX MARKS THEORY : 80 MARKS
MAX MARKS INTERNAL ASSESSTMENT : 20 MARKS

Prescribed Textbook : ***Blooming Buds*** **by Board of Editors & published by Orient Blackswan.**

UNIT I

PROSE –

1. Education Provides a Solid Foundation - A.P.J Abdul Kalam
2. Love Story - Maneka Gandhi
3. Speech on Indian Independence – Jawaharlal Nehru
4. Film Making - Satyajit Ray

UNIT II

POETRY –

5. In the Bazaar of Hyderabad - Sarojini Naidu
6. She Walks in Beauty - Lord Byron
7. Middle Age - Kamala Das

UNIT III

GRAMMAR –

8. Parts of Speech
9. Tenses

UNIT IV

COMMUNICATION SKILLS –

10. Unseen Passage
11. Letter Writing (Personal & Business Letters)
12 . Curriculum Vitae (CV)

UNIT V

MULTIPLE CHOICE QUESTIONS –

Based on the prescribed text Unit I & II only.

INTERNAL ASSESSMENT

i) Viva- Voce
a) Personal Interview
b) Seminar

ii) Assignments
a) Making Introduction
b)Greeting People
c)Talking about Family
d) Describing People, Places & Animals
e) Expressing Feelings
f) Inviting, Suggesting, Accepting & Refusing

Recommended Books:

1. Spoken English : A Foundation Course Part 1 (With Audio CD) by Kamlesh Sadanand & Susheela Punitha (Revised Edition) Published by Orient Blackswan.
2. Spoken English : A Foundation Course Part 2 (With Audio CD) by Kamlesh Sadanand & Susheela Punitha (Revised Edition) Published by Orient Blackswan.

Compulsory English

TIME : 3 HOURS
MAX MARKS THEORY : 80 MARKS — **MIN PASSING MARKS : 32 MARKS**
MAX MARKS INTERNAL ASSESSMENT: 20 MARKS — **MIN PASSING MARKS : 08 MARKS**

Distribution of Marks

A) **Prose** i) The students will have to answer THREE out of FOUR short answer questions of 2 marks each. = 6 Marks

ii) The students will have to answer TWO out of FOUR long answer questions of 5 marks each. = 10 Marks

B) **Poetry** i) The students will have to answer TWO out of THREE short answer questions of 3 marks each. = 6 Marks

ii) The students will have to answer TWO out of THREE long answer questions of 5 marks each. = 10 Marks

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

C) **Grammar** : Prescribed Text Blooming Buds by Board of Editors & published by Orient Blackswan

i) Parts of Speech = 10 Marks

ii) Tenses = 6 Marks

D) **Communication Skills** :

i) Unseen passage = 6 Marks

ii) Letter Writing : The students will have to answer ONE out of TWO Letters = 5 Marks

iii) Curriculum Vitae (CV) : The students will have to answer ONE out of TWO CV = 5 Marks

E) Multiple Choice Questions (MCQ)

Based on Unit I & II : The students will have to answer SIXTEEN out of SIXTEEN MCQ's = 16 Marks

F) Internal Assessment

i) Viva- Voce **= 10 Marks**

a) Personal Interview = 5 Marks

b) Seminar = 5 Marks

ii) Assignments **= 10 Marks**

a) Making Introduction

b)Greeting People

c)Talking about Family

d) Describing People, Places & Animals

e) Expressing Feelings

f) Inviting, Suggesting, Accepting & Refusing

Note :

1. The teachers are expected to impart formal training in Grammar Composition, Making Introduction, Greeting People, Talking about Family, Describing People, Places & Animals, Expressing Feelings, Inviting, Suggesting, Accepting & Refusing, Reading & Oral Skills in the tutorial classes.
2. Internal examiner shall interview an examiner to test his or her spoken skills.
3. There shall be separate passing for theory & Internal Assessment Examination.

SYLLABUS
PRESCRIBED FOR
B. A. – Part I EXAMINATION
Semester II
Compulsory English

TIME : 3 HOURS

MAX MARKS THEORY : 80 MARKS
MAX MARKS INTERNAL ASSESTMENT : 20 MARKS

Prescribed Textbook : Blooming Buds by Board of Editors & published by Orient Blackswan.

UNIT I

PROSE –

1. Appro JRD - Sudha Murthy
2. Packing - Jerome K. Jerome
3. How I became a Public Speaker – G. B. Shaw
4. Values in Life - Rudyard Kipling

UNIT II

POETRY –

5. Money Madness - D.H Lawrence
6. No men are foreign - James Kirkup
7. Another's sorrow - William Blake

UNIT III

GRAMMAR –

8. Subject, Verb, Agreement
9. Verbs : Forms of to be, do, have and model auxiliaries

UNIT IV

COMMUNICATION SKILLS –

10 . Story building
11 . E-Communication : E-Mail, Fax
12 . Notices / Agenda / Minutes

UNIT V

MULTIPLE CHOICE QUESTIONS –

Based on the prescribed text Unit I & II only.

F) Internal Assessment

i) Viva- Voce

a) Reading Skills (Reading aloud – Individual of a passage of about 100 words from the prescribed text)

b) Group Discussion

ii) Assignments

a) Asking for & Giving Information

b) Giving Directions

c) Making Request

d) Making Offers

e) Getting & Giving Permissions

f) Talking about Past Events

Recommended Books:

1. Spoken English : A Foundation Course Part 1 (With Audio CD) by Kamlesh Sadanand & Susheela Punitha (Revised Edition) Published by Orient Blackswan.

2. Spoken English : A Foundation Course Part 2 (With Audio CD) by Kamlesh Sadanand & Susheela Punitha (Revised Edition) Published by Orient Blackswan.

Compulsory English

TIME : 3 HOURS

MAX MARKS THEORY : 80 MARKS — **MIN PASSING MARKS : 32 MARKS**

MAX MARKS INTERNAL ASSESSMENT: 20 MARKS — **MIN PASSING MARKS : 08 MARKS**

Distribution of Marks

A) Prose i) The students will have to answer THREE out of FOUR short answer questions of 2 marks each. = 6 Marks

ii) The students will have to answer TWO out of FOUR long answer questions of 5 marks each. = 10 Mark

B) Poetry i) The students will have to answer TWO out of THREE short answer questions of 3 marks each. = 6 Marks

ii) The students will have to answer TWO out of THREE long answer questions of 5 marks each. = 10 Marks

C) Grammar : Prescribed Text Blooming Buds by Board of Editors & published by Orient Blackswan

i) Subject, Verb, Agreement = 10 Marks

ii) Verbs : Forms of to be, do, have and model auxiliaries = 6 Marks

D) Communication Skills :

i) Story Building = 6 Marks

ii) . E-Communication : E-Mail, Fax : The students will have to answer ONE out of TWO = 5 Marks

iii) Notices / Agenda / Minutes : The students will have to answer ONE out of TWO = 5 Marks

E) Multiple Choice Questions (MCQ)

Based on Unit I & II : The students will have to answer SIXTEEN out of SIXTEEN MCQ's = 16 Marks

F) Internal Assessment

i) Viva- Voce **= 10 Marks**

a) Reading Skills (Reading aloud – Individual of a passage of about 100 words from the prescribed text) = 5 Marks

b) Group Discussion = 5 Marks

ii) Assignments **= 10 Marks**

a) Asking for & Giving Information

b) Giving Directions

c) Making Request

d) Making Offers

e) Getting & Giving Permissions

f) Talking about Past Events

Note :

1. The teachers are expected to impart formal training in Grammar Composition, Asking for & Giving Information Giving Directions, Making Request, Making Offers, Getting & Giving Permissions, Talking about Past Events, Reading & Oral Skills in the tutorial classes.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

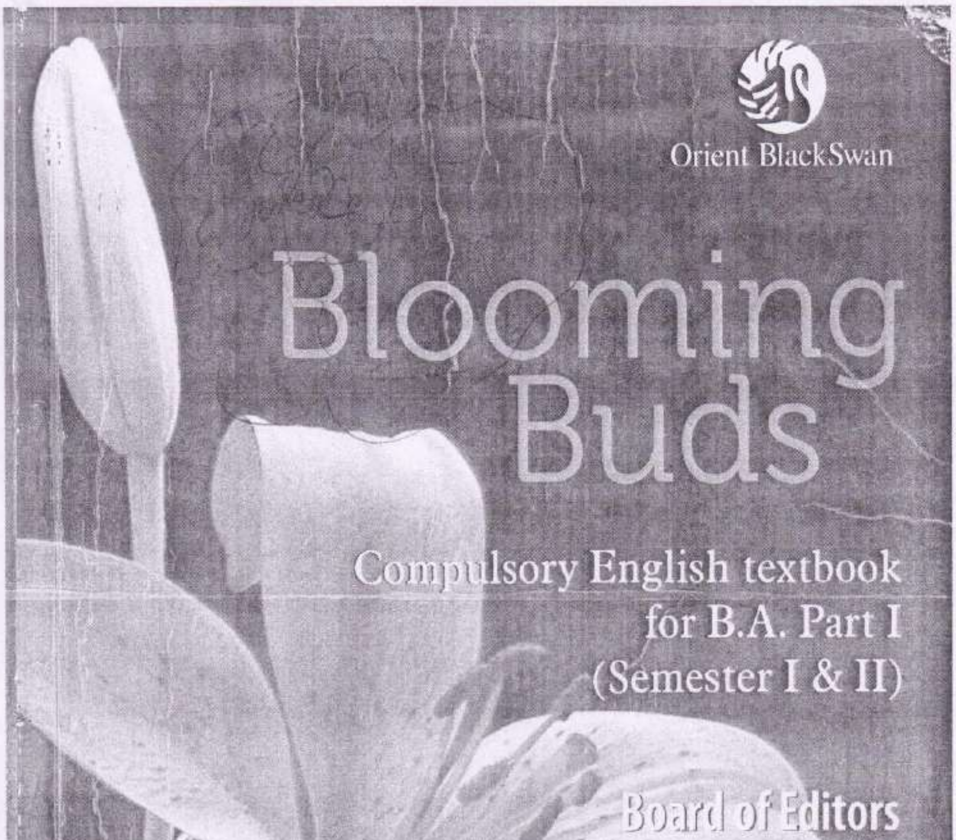

Orient BlackSwan

Blooming Buds

Compulsory English textbook
for B.A. Part I
(Semester I & II)

Board of Editors

Prepared for Sant Gadge Baba Amravati University

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. I Sem I

the Intermediate exam. Better late than never, I decided. I applied for admission at the Madras Institute of Technology (MIT), at that time and even now, among the best places for technical education in India. I managed to get on the list of selected candidates, but admission to the prestigious institution was an expensive affair. Around a thousand rupees were required; a huge amount in those days, and a sum my father could not spare. Zohara ***mortgaged*** her gold bangles and chain in order to help me out. I was deeply touched by her determination to see me educated. I promised myself that I would ***redeem*** her bangles as soon as possible, with my own earnings. The only way to do that was to study hard and get a scholarship. I went at my studies, determined to do well.

In the years I spent at MIT, my curiosity was aroused by two de-commissioned aircraft which were kept on display to demonstrate the various subsystems of flying machines. I felt a strange attraction towards them, and would sit near them long after the other students had gone back to the hostel. I had always admired the human will to fly. After completing my first year, when I had to opt for a specific branch, I almost spontaneously chose Aeronautical Engineering. My goal was very clear now—I was going to fly aircraft.

In the course of my education at MIT, three teachers shaped my thinking. Their instruction formed the foundation on which I later built my professional career. Professors Sponder, K. A. V. Pandalai and Narasingha Rao were distinct personalities, different in many ways but sharing a common trait—the capacity to feed their students' intellectual hunger with brilliance and untiring zeal.

Prof Sponder taught me technical aerodynamics. He was an Austrian with immense practical experience in Aeronautical Engineering. During World War II, he had been imprisoned

---

mortgaged: used property or some other valuable object as collateral to obtain a loan

redeem: regain possession of something through payment

B.A. I Sem I

in a ***concentration camp*** by the Nazis. Since that horrific experience, he had developed a strong aversion to all Germans, even those who had not supported the Nazi party during the war. Incidentally, a German, Prof Walter Repenthin, headed the Aeronautics Department. Another well-known professor in the department was Dr Kurt Tank, a distinguished aeronautical engineer who had designed the German Focke-Wulf FW 190, a single-seater fighter plane and an outstanding combat aircraft of World War II. Dr Tank later joined Hindustan Aeronautics Limited (HAL) in Bangalore and designed India's first jet fighter, the HF-24 Marut.

Prof Sponder learned to work with his German colleagues, despite his differences. He was always calm, energetic and in control of himself. He kept ***abreast*** of the latest technologies and expected his students to do the same. I consulted him when I first thought of opting for Aeronautical Engineering. He told me that one should never worry about one's foundations, but have a sufficient amount of aptitude and passion for one's chosen field of study. The trouble with many students, Prof Sponder observed, was not necessarily a lack of educational opportunities or industrial infrastructure—the trouble was in their failure to choose their field of study with sufficient care.

Prof Pandalai taught aero-structure design and analysis. He was a friendly and enthusiastic teacher, who brought a fresh approach to every teaching course. It was Prof Pandalai who unlocked the secrets of structural engineering to us. I believe that everyone who has been taught by Prof Pandalai will agree that he was a man of great intellectual ***integrity*** and scholarship—with no trace of arrogance. His students were free to disagree with him in classroom discussions.

---

concentration camp: a small enclosed area with very minimal facilities in which political prisoners are imprisoned. They may be kept there so that their manual labour may be exploited, or to await mass execution.

abreast: updated

integrity: honest and having strong moral principles

B.A. I Sem I

Freedom and power bring responsibility. The responsibility rests upon this assembly, a ***sovereign*** body representing the sovereign people of India. Before the birth of freedom we have ***endured*** all the pains of labour and our hearts are heavy with the memory of this sorrow. Some of those pains continue even now. Nevertheless, the past is over and it is the future that ***beckons*** to us now.

That future is not one of ease or resting but of ***incessant*** striving so that we may fulfil the pledges we have so often taken and the one we shall take today. The service of India means the service of the millions who suffer. It means the ending of poverty and ignorance and disease and inequality of opportunity. The ambition of the greatest man of our generation has been to wipe every tear from every eye. That may be beyond us, but as long as there are tears and suffering, so long our work will not be over.

And so we have to labour and to work, and work hard, to give reality to our dreams. Those dreams are for India, but they are also for the world, for all the nations and peoples are too closely knit together today for any one of them to imagine that it can live apart. Peace has been said to be indivisible; so is freedom, so is prosperity now, and so also is disaster in this One World that can no longer be split into isolated ***fragments***.

To the people of India, whose representatives we are, we make an appeal to join us with faith and confidence in this great adventure. This is no time for ***petty*** and destructive criticism, no time for ill-will or blaming others. We have to build the noble mansion of free India where all her children may dwell.

---

sovereign: independent; not controlled by outside forces
endure: to tolerate and carry on despite undergoing hardships
beckons: summons or signals
incessant: continuous
fragments: pieces
petty: small and of little importance; narrow-minded

B.A. I Sem I

We shall never allow that torch of freedom to be blown out, however high the wind or stormy the ***tempest***.

Our next thoughts must be of the unknown volunteers and soldiers of freedom who, without praise or reward, have served India even unto death.

We think also of our brothers and sisters who have been cut off from us by political boundaries and who unhappily cannot share at present in the freedom that has come. They are of us and will remain of us whatever may happen, and we shall be sharers in their good or ill fortune alike.

The future beckons to us. Whither do we go and what shall be our endeavour? To bring freedom and opportunity to the common man, to the peasants and workers of India; to fight and end poverty and ignorance and disease; to build up a prosperous, democratic and progressive nation, and to create social, economic and political institutions which will ensure justice and fullness of life to every man and woman.

We have hard work ahead. There is no resting for any one of us till we redeem our pledge in full, till we make all the people of India what destiny intended them to be. We are citizens of a great country on the ***verge*** of bold advance, and we have to live up to that high standard. All of us, to whatever religion we may belong, are equally the children of India with equal rights, privileges and obligations. We cannot encourage ***communalism*** or narrow-mindedness, for no nation can be great whose people are narrow in thought or in action.

To the nations and peoples of the world we send greetings and pledge ourselves to cooperate with them in furthering peace, freedom and democracy.

---

tempest : a violent windstorm; here, refers figuratively to future challenges to India's independence

verge: the limit beyond which something happens or changes

communalism: loyalty and commitment to the interests of your own ethnic group rather than to society as a whole

B.A. I Sem I

She walks in beauty, like the night
Of cloudless ***climes*** and starry skies;
And all that's best of dark and bright
Meet in her ***aspect*** and her eyes:
Thus ***mellow'd*** to that tender light
Which heaven to ***gaudy*** day denies.

One shade the more, one ray the less,
Had half ***impair'd*** the nameless grace
Which waves in every ***raven tress***,
Or softly lightens o'er her face;
Where thoughts ***serenely*** sweet express
How pure, how dear their dwelling-place.

And on that cheek, and o'er that brow,
So soft, so calm, yet ***eloquent***,
The smiles that win, the ***tints*** that glow,
But tell of days in goodness spent,
A mind at peace with all below,
A heart whose love is innocent!

---

climes: here, refers to places where the climate is always clear and sunny
aspect: the habitual expression on one's face and in one's eyes
mellow'd: mellowed; meaning calm and gentle
gaudy: overly bright so as to be tasteless
impair'd: impaired; meaning to decrease or weaken
raven: deep dark black
tress: lock of hair
serenely: calmly; in an undisturbed manner
eloquent: fluent and clear
tints: shades of the same colour

B.A.I Sem I

Middle age is when your children are no longer
Friends but ***critics***, ***stern*** of face and ***severe*** with their tongue.

It is the time when, like ***pupae***, they burst their ***cocoons*** and
Emerge in harsh adult glory, and they no longer
Need you except for serving tea and pressing clothes.

But you need them all the same, and badly, too,
So that when left alone, you touch their books and things
And weep a little secretly.

Middle age is when your son, to whom you had sent
Once upon a time, the squirrel's invitation to their jungle feast
Writing in golden ink and posting it a night, turns around in disgust
Crying, "you have lived in a dream world all your life,
It's time to wake up, Mother, you are no longer so young you know!"

Comprehension

A. ***Answer the following questions, choosing from the options below.***

1. How do one's children change when one enters middle age?
   a. They turn from needy dependents into friends.
   b. They turn from friends to critics.
   c. They turn from critics to friends.
   d. They turn from children to adults.

---

middle age: the period between age 40 to 60
critics: people who disapprove of one's ways of thinking and acting
stern: strict and unsympathetic
severe: harsh
pupae: insects in an inactive immature form; the stage just before a caterpillar turns into a butterfly
cocoons: a case of fine silk spun by larvae around themselves when they are in the chrysalis stage

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

B.A. I Sem II

required young, bright engineers, hardworking and with an excellent academic background, etc.

At the bottom was a small line: "Lady candidates need not apply." I read it and was very upset. For the first time in my life I was up against gender discrimination.

Though I was not keen on taking up a job, I saw this as a challenge. I had done extremely well in academics, better than most of my male ***peers***. Little did I know then that in real life academic excellence is not enough to be successful.

After reading the notice I went fuming to my room. I decided to inform the topmost person in Telco's management about the injustice the company was perpetrating. I got a postcard and started to write, but there was a problem: I did not know who headed Telco. I thought it must be one of the Tatas. I knew JRD Tata was the head of the Tata Group; I had seen his pictures in newspapers (actually, Sumant Moolgaokar was the company's chairman then).

I took the card, addressed it to JRD and started writing. To this day I remember clearly what I wrote. "The great Tatas have always been ***pioneers***. They are the people who started the basic infrastructure industries in India, such as iron and steel, chemicals, textiles and ***locomotives***. They have cared for higher education in India since 1900 and they were responsible for the establishment of the Indian Institute of Science. Fortunately, I study there. But I am surprised how a company such as Telco is discriminating on the basis of gender."

I posted the letter and forgot about it. Less than 10 days later, I received a telegram stating that I had to appear for an interview at Telco's Pune facility at the company's expense.

I was taken aback by the telegram. My hostel mates told me I should use the opportunity to go to Pune free of cost—and buy

---

peers: people of the same age, status and ability

pioneers: the first to explore, use or apply a new technique, invention, area, etc.

locomotives: steam or diesel powered vehicles used to pull trains and railway cars

B.A.I Sem II

seeking justice. He must have received thousands of letters every day. He could have thrown mine away, but he didn't do that. He respected the intentions of that unknown girl, who had neither influence nor money, and gave her an opportunity in his company. He did not merely give her a job; he changed her life and mindset forever.

Close to 50 per cent of the students in today's engineering colleges are girls. And there are women on the shop floor in many industry segments. I see these changes and I think of JRD. If at all time stops and asks me what I want from life, I would say I wish JRD were alive today to see how the company we started has grown. He would have enjoyed it wholeheartedly.

My love and respect for the House of Tatas remains undiminished by the passage of time. I always looked up to JRD. I saw him as a role model—for his simplicity, his generosity, his kindness and the care he took of his employees. Those blue eyes always reminded me of the sky; they had the same vastness and *munificence*.

Comprehension

A. Answer the following questions, choosing from the options below.

1. Whose photographs does Sudha Murthy have on her office wall?
   a. her parents and her guru
   b. the various buildings owned by the Infosys group
   c. Narayana Murthy and her children
   ✓d. JRD and Jamsetji Tata
2. What subject did Sudha Murthy study at the master's level?
   a. civil engineering
   b. automobile engineering
   ✓c. computer engineering
   d. software development

---

munificence: extremely generous

B. A. I Sem II

youth must pay for its enviable privileges is that of listening to people known, alas, to be older and ***alleged*** to be wiser. On such occasions youth ***feigns*** an air of polite interest and reverence, while age tries to look virtuous, which pretences sit uneasily on both of them.

On such occasions very little truth is spoken. I will try not to depart from the convention. I will not tell you how the sins of youth are due very largely to its virtues; how its arrogance is very often the result of its ***innate*** shyness; how its ***brutality*** is the outcome of its natural virginity of ***spirit***. These things are true, but your ***preceptors*** might object to such texts without the proper notes and ***emendations***. But I can try to speak to you more or less truthfully on certain matters to which you may give the attention and belief proper to your years.

When, to use a ***detestable*** phrase, you go out into 'the battle of life', you will be confronted by an organised ***conspiracy*** which will try to make you believe that the world is governed by the idea of wealth for wealth's sake, and that all means which lead to the acquisition of that wealth are, if not laudable, at least ***expedient***. Those of you who have fitly imbibed the spirit of our university – and it was not a materialistic university which

---

alleged: thought to have a certain quality, without being proven
feigns: pretends
innate: inborn; natural
brutality: the quality of being savage, unpleasant and harsh
virginity of spirit: inexperienced and as yet new to the ways of the world
preceptors: teachers
emendations: corrections. Here, the author is being hyperbolic; he is saying teachers would object to his speaking purely from experience, without any data to back him up
detestable: disgusting; worthy of hate
conspiracy: a secret plot by a large group of people, usually to do something harmful
expedient: convenient and practical

B.A. I Sem II

trained a scholar to take both the ***Craven and the Ireland*** in England – will violently resent that thought, but you will live and eat and move and have your being in a world dominated by that thought. Some of you will probably succumb to the poison of it.

Now, I do not ask you not to be carried away by the first rush of the great game of life. That is expecting you to be more than human. But I *do* ask you, after the first heat of the game, that you draw breath and watch your fellows for a while. Sooner or later, you will see some man to whom the idea of wealth as mere wealth does not appeal, whom the methods of amassing that wealth do not interest, and who will not accept money if you offer it to him at a certain price.

At first you will be inclined to laugh at this man, and to think that he is not 'smart' in his ideas. I suggest that you watch him closely, for he will presently demonstrate to you that money dominates everybody except the man who does not want money. You may meet that man on your farm, in your village, or in your legislature. But be sure that, whenever or wherever you meet him, as soon as it comes to a direct issue between you, his little finger will be thicker than your ***loins***. You will go in fear of him; he will not go in fear of you. You will do what he wants; he will not do what you want. You will find that you have no weapon in your ***armory*** with which you can attack him, no argument with which you can appeal to him. Whatever you gain, he will gain more.

I would like you to study that man. I would like you better to be that man, because from the lower point of view it doesn't pay to be obsessed by the desire of wealth for wealth's sake. If more wealth is necessary to you, for purposes not your own, use your left hand to acquire it, but keep your right for your proper

---

Craven ... Ireland: regions in what was formerly Great Britain, which, at different periods in time, rebelled against the authority of the Crown and were put down

loins: the part of the body from the lower ribs to the lower back

armory: a place where weapons and armour are stored

B.A. I Sem II

works in life. If you employ both arms in that game, you will be in danger of stooping, in danger also of losing your soul.

But in spite of everything you may succeed, you may be successful, you may acquire enormous wealth. In which case I warn you that you stand in grave danger of being spoken and written of and pointed out as 'a smart man'. And that is one of the most terrible calamities that can overtake a sane, civilised white man in our Empire today.

They say youth is the season of hope, ambition, and uplift – that the last word youth needs is an ***exhortation*** to be cheerful. Some of you here know – and I remember – that youth can be a season of great depression, ***despondencies***, doubts, and ***waverings***, the worse because they seem to be peculiar to ourselves and incommunicable to our fellows. There is a certain darkness into which the soul of the young man sometimes descends – a horror of ***desolation***, abandonment, and realised worthlessness, which is one of the most real of the hells in which we are compelled to walk.

I know of what I speak. This is due to a variety of causes, the chief of which is the ***egotism*** of the human animal itself. But I can tell you for your comfort that the chief cure for it is to interest yourself, to lose yourself in some issue not personal to yourself – in another man's trouble or, preferably, another man's joy. But, if the dark hour does not vanish, as sometimes it doesn't, if the black cloud will not lift, as sometimes it will not, let me tell you again for your comfort that there are many liars in the world, but there are no liars like our own sensations. The despair and the horror mean nothing, because there is for you nothing ***irremediable***,

---

exhortation: strong urging
despondencies: feelings of hopelessness and despair
waverings: feeling unsure and being unable to decide amongst the many choices available
desolation: a feeling of great emptiness and loneliness
egotism: excessive emphasis on oneself and one's importance
irremediable: that which cannot be corrected

B.A. I Sem II

Money is our madness, our vast collective madness.
And of course, if the ***multitude*** is mad
the individual carries his own grain of insanity around with him.

I doubt if any man living hands out a pound note without a
pang,
and a real ***tremor***, if he hands out a ten-pound note.

We quail, money makes us ***quail***.
It has got us down; we ***grovel*** before it in strange terror.
And no wonder, for money has a fearful cruel power among men.

But it is not money we are so terrified of,
it is the collective money-madness of mankind.
For mankind says with one voice: How much is he worth?
Has he no money? Then let him eat dirt, and go cold.—

And if I have no money, they will give me a little bread
so I do not die,
but they will make me eat dirt with it.
I shall have to eat dirt, I shall have to eat dirt
if I have no money.

It is that that I am frightened of.
And that fear can become a ***delirium***.
It is fear of my money-mad fellow-men.
We must have some money
to save us from eating dirt.
And this is all wrong.

---

multitude: the masses; stereotypically the uneducated and vulnerable ordinary people
pang: sharp intense pain or distress
tremor: a shaking or trembling movement caused by fear
quail: tremble, lose heart
grovel: to behave in a servile way
delirium: an excited, dreamy state most often seen in serious illness

B.A. I Sem II

Remember, no men are strange, no countries are foreign.

Beneath all uniforms, a single body breathes
Like ours; the land our brothers walk upon
Is earth like this, in which we all shall lie.
They, too, aware of sun and air and water
Are fed by peaceful harvests, by war's long winter starved.
Their hands are ours, and their lines we read
A labour not different from our own.

Remember they have eyes like ours that wake
Or sleep, and strength that can be won
By love. In every land is common life
That all can recognise and understand.

Let us remember, whenever we are told
To hate our brothers, it is ourselves
That we shall ***dispossess***, ***betray***, ***condemn***.
Remember, we who ***take arms*** against each other.

It is the human earth that we ***defile***,
Our hells of fire and dust ***outrage*** the innocence
Of air that is everywhere our own.
Remember. No men are foreign, and no countries strange.

---

dispossess: to deprive somebody of the possession or occupancy of something, especially property

betray: to act in a way that is contrary to a promise made, to expose someone

condemn: to state that somebody or something is in some way wrong or unacceptable

take arms: a figure of speech meaning to fight against one another

defile: to make something dirty or polluted

outrage: openly violate

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

Appendix-A

SYLLABUS
PRESCRIBED FOR
B.A – PART II EXAMINATION
SEMESTER III
COMPULSORY ENGLISH

TIME : 3 HOURS **MAX MARKS THEORY : 80 MARKS**
MAX MARKS INTERNAL ASSESSTMENT : 20 MARKS

Prescribed Textbook : Blossoming Flowers by Board of Editors, Published by Orient Blackswan.

UNIT I

PROSE –

1. India's Message to the World – Swami Vivekanand
2. The Pleasure of Ignorance – Robert Lynd
3. The Happy Prince – Oscar Wilde
4. The Three Questions – Leo Tolstoy

UNIT II

POETRY –

5. Sonnet 116 – William Shakespeare
6. Dirge – James Shirley
7. Leisure – W H Davies
8. A Baby Asleep After Pain – D.H Lawrence

UNIT III

GRAMMAR :

9. Clauses :
   - ✓ Main Clause
   - ✓ Subordinate Clause (Noun Clause , Adverb Clause , Adjective Clause)
10. Types of Sentences :
    - ✓ Assertive/ Affirmative Sentences
    - ✓ Exclamatory Sentences
    - ✓ Negative Sentences
    - ✓ Interrogative Sentences
    - ✓ Simple Sentences
    - ✓ Compound Sentences
    - ✓ Complex Sentences
    - ✓ Compound Complex Sentences

UNIT IV

COMMUNICATION SKILLS :

11. Telephone Conversation
    - ✓ Answering the Telephone and Asking for Someone
    - ✓ Taking and Leaving Messages
    - ✓ Making Enquiries on the Phone
12. Interpersonal Conversation
    - ✓ Getting People's Attention and Interrupting
    - ✓ Making Requests and Responding to Them
    - ✓ Asking for Directions and Giving Directions

UNIT V

MULTIPLE CHOICE QUESTIONS
Based on prescribed text Unit I & II only
Internal Assessment :

Viva- Voce

A) Personal Interview

B) Seminar - Presentation (Based on prescribed text : Prose & Poetry)

Co-ordinator, IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

BA Part II
Compulsory English
Semester III
SGB Amravati University, Amravati

TIME : 3 HOURS

MAX MARKS THEORY : 80 MARKS **MIN PASSING MARKS : 32 MARKS**
MAX MARKS INTERNAL ASSESSMENT: 20 MARKS **MIN PASSING MARKS : 08 MARKS**

Distribution of Marks

UNIT I (16 Marks)

A) **Prose** i) The students will have to answer TWO out of THREE short answer questions of 3 marks each. = 6 Marks
ii) The students will have to answer TWO out of THREE long answer questions of 5 marks each = 10 Marks

UNIT II (16 Marks)

B) **Poetry** i) The students will have to answer TWO out of THREE short answer questions of 3 marks each. = 6 Marks
ii) The students will have to answer TWO out of THREE long answer questions of 5 marks each. = 10 Marks

UNIT III (16 Marks)

C) **Grammar** : Prescribed Text Blossoming Flowers by Board of Editors & published by Orient Blackswan
i) Clauses = 06 Marks
ii) Types of Sentences =10 Marks

UNIT IV (16 Marks)

D) **Communication Skills :**
i) Telephonic Conversation = 8 Marks
ii) Interpersonal Conversation = 08 Marks

UNIT V (16 Marks)

E) **Multiple Choice Questions (MCQ)**
Based on Unit I & II : The students will have to answer SIXTEEN out of SIXTEEN MCQ's = 16 Marks

F) Internal Assessment
i) Viva- Voce = 20 Marks
a) Personal Interview = 10Marks
b) Seminar - Presentation = 10 Marks
Note:
1. The teachers are expected to impart formal training in Grammar Composition, Making Introduction, Greeting People, Talking about Family, Describing People, Places & Animals, Expressing Feelings, Inviting, Suggesting, Accepting & Refusing, Reading & Oral Skills in the tutorial classes.
2. Internal examiner shall interview an examinee to test his or her spoken skills.
3. There shall be separate passing for theory & Internal Assessment.

SYLLABUS
PRESCRIBED FOR
B.A - PART II EXAMINATION
SEMESTER IV
COMPULSORY ENGLISH

TIME : 3 HOURS **MAX MARKS THEORY : 80 MARKS**
MAX MARKS INTERNAL ASSESSTMENT : 20 MARKS

Prescribed Textbook : Blossoming Flowers by Board of Editors, Published by Orient Blackswan.

UNIT I

PROSE –

1. Why Are Beggars Despised – George Orwell
2. On the Conduct of Life (extract) - William Hazlitt
3. The Girl – O Henry
4. The Magic Shop – H. G Wells

UNIT II

POETRY –

5. Where the mind is without fear – Rabindranath Tagore
6. A Lament – P.B Shelley
7. Love in Life – Robert Browning
8. Up – Hill : Christina Rossetti

UNIT III

GRAMMAR :

9. Transformation of Sentences :
   - ✓ Interchange of Affirmative & Negative Sentences
   - ✓ Interchange of Assertive & Interrogative Sentences
   - ✓ Interchange of Assertive & Exclamatory Sentences
   - ✓ Conversion of Simple to Compound Sentences
   - ✓ Conversion of Simple to Complex Sentences
   - ✓ Conversion of Complex to Simple Sentences
   - ✓ Conversion of Compound to Complex Sentences
   - ✓ Conversion of Complex to Compound Sentences

10. Synthesis of Sentences :

Combination of two or more simple sentences into a single simple sentence / Compound Sentence / Complex Sentence.

UNIT IV

COMMUNICATION SKILLS :

11. Interpersonal Conversation
    - ✓ Congratulating and Responding to Congratulations
    - ✓ Paying Compliments, Showing Appreciation, Offering Encouragement and Responding
    - ✓ Asking for , Giving and Refusing Permission
12. Casual Conversation
    - ✓ Talking about the Weather
    - ✓ Describing Daily Routines
    - ✓ Talking about Current Activities

UNIT V

MULTIPLE CHOICE QUESTIONS
Based on prescribed text Unit I & II only
Internal Assessment :

Viva- Voce

A) Personal Interview

B) Seminar - Presentation (Based on prescribed text : Prose & Poetry

BA Part II
Compulsory English
Semester IV
SGB Amravati University, Amravati

TIME : 3 HOURS

MAX MARKS THEORY : 80 MARKS **MIN PASSING MARKS : 32 MARKS**
MAX MARKS INTERNAL ASSESSMENT: 20 MARKS **MIN PASSING MARKS : 08 MARKS**

Distribution of Marks

UNIT I (16 Marks)

A) **Prose** i) The students will have to answer TWO out of THREE short answer questions of 3 marks each. = 6 Marks
ii) The students will have to answer TWO out of THREE long answer questions of 5 marks each = 10 Marks

UNIT II (16 Marks)

B) **Poetry** i) The students will have to answer TWO out of THREE short answer questions of 3 marks each. = 6 Marks
ii) The students will have to answer TWO out of THREE long answer questions of 5 marks each. = 10 Marks

UNIT III (16 Marks)

C) **Grammar** : Prescribed Text Blossoming Flowers by Board of Editors & published by Orient Blackswan
i) Transformation of Sentences= 8 Marks
ii) Synthesis of Sentences = 8 Marks

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Orient BlackSwan

Blossoming Flowers

Compulsory English Textbook
for B.A. Part II (Semesters III & IV)

Board of Editors

Prepared for Sant Gadge Baba Amravati University

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. II-Sem III

3. What do you feel about materialism and spiritualism? Are they different? Are they in opposition with each other? Can they be reconciled?

Text

Bold has been my message to the people of the West, bolder is my message to you, my beloved countrymen. The message of ancient India to new Western nations I have tried my best to voice—ill done or well done the future is sure to show; but the mighty voice of the same future is already sending forward soft but distinct murmurs, gaining strength as the days go by, the message of India that is to be to India as she is at present.

Many wonderful institutions and customs, and many wonderful manifestations of strength and power it has been my good fortune to study in the midst of the various races I have seen, but the most wonderful of all was to find that beneath all these apparent variations of manners and customs, of culture and power, beats the same mighty human heart under the impulsion of the same joys and sorrows, of the same weakness and strength.

Good and evil are everywhere and the balance is wondrously even; but, above all, is the glorious soul of man everywhere which never fails to understand anyone who knows how to speak its own language. Men and women are to be found in every race whose lives are blessings to humanity, verifying the words of the divine Emperor Asoka: 'In every land dwell Brahmins and Shramanas.'

I am grateful to the lands of the West for the many warm hearts that received me with all the love that pure and disinterested souls alone could give; but my life's allegiance is to this my motherland; and if I had a thousand lives, every moment of the whole series would be consecrated to your service, my countrymen, my friends.

---

manifestation : an event, action or object which clearly displays or embodies an idea or something theoretical
impulsion : a strong desire
disinterested : uninterested; uninfluenced
allegiance : loyalty
motherland : one's country of birth
consecrated : that which is considered sacred or holy

B.A. III Sem III

realise the goal, just as in other lands they madly plunge in to realise the pleasures of life by robbing their weaker brethren. Here and here alone the human heart expanded till it included not only the human, but birds, beasts, and plants; from the highest gods to grains of sand, the highest and the lowest, all find a place in the heart of man, grown great, infinite. And here alone, the human soul studied the universe as one unbroken unity whose every pulse was his own pulse.

We all hear so much about the degradation of India. There was a time when I also believed in it. But today standing on the vantage-ground of experience, with eyes cleared of obstructive predispositions and above all, of the highly-coloured pictures of other countries toned down to their proper shade and light by actual contact, I confess in all humility that I was wrong. Thou blessed land of the Aryas, thou wast never degraded. Sceptres have been broken and thrown away, the ball of power has passed from hand to hand, but in India, courts and kings always touched only a few; the vast mass of the people, from the highest to the lowest, has been left to pursue its own inevitable course, the current of national life flowing at times slow and half-conscious, at others, strong and awakened. I stand in awe before the unbroken procession of scores of shining centuries, with here and there a dim link in the chain, only to flare up with added brilliance in the next, and there she is walking with her own majestic steps—my motherland—to fulfil her glorious destiny, which no power on earth or in heaven can check—the regeneration of man the brute into man the God.

Ay, a glorious destiny, my brethren, for as far back as the days of the Upanishads we have thrown the challenge to the world: न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः 'Not by progeny, not by wealth, but by renunciation alone immortality is reached.' Race after race has

---

brethren : (archaic) brothers
vantage-ground : of experience : to draw from one's experiences and know how to behave
predispositions : a tendency to act in a particular way, or hold a particular belief
sceptre : a staff which served as a symbol of power
regeneration : here, the action or process of returning to a civilised state of being
progeny : sons and daughters
immortality : the ability to live forever

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. II Sem IV

As we went along to your new place of destination, you often repeated that 'you durst say they were a set of stupid, disagreeable people', meaning the people at the school. You were to blame in this. It is a good old rule to hope for the best. Always, my dear, believe things to be right, till you find them the contrary; and even then, instead of irritating yourself against them, endeavour to put up with them as well as you can, if you cannot alter them. You said, 'You were sure you should not like the school where you were going.' This was wrong. What you meant was that you did not like to leave home. But you could not tell whether you should like the school or not, till you had given it a trial. Otherwise your saying that you should not like it was determining that you would not like it. Never anticipate evils, or, because you cannot have everything exactly as you wish, make them out worse than they are, through more spite and wilfulness.

You seemed at first to take no notice of your school-fellows, or rather to set yourself against them, because they were strangers to you. They knew as little of you as you did of them; so that this would have been a reason for their keeping aloof from you as well, which you would have felt as a hardship. Learn never to conceive a prejudice against others, because you know nothing of them. It is bad reasoning, and makes enemies of half the world. Do not think ill of them, till they behave ill to you; and then strive to avoid the faults which you see in them. This will disarm their hostility sooner than pique or resentment or complaint.

I thought you were disposed to criticize the dress of some of the boys as not so good as your own. Never despise any one for anything that he cannot help—least of all, for his poverty. I would wish you to keep up appearances yourself as a defence against the idle sneers of the world, but I would not have you value yourself

durst : (archaic) past form of 'dare' (dared)
contrary : (here) the opposite
endeavour : (here) to attempt
spite : feeling a need to see others suffer
wilfulness : prone to disobedience and lack of discipline
aloof : remote in manner
conceive : (here) to judge or regard; look upon
pique : a sudden outburst of anger

B.A. II Sem IV

upon them. I hope you will neither be the dupe nor victim of vulgar prejudices. Instead of saying above—'Never despise any one for anything that he cannot help'—I might have said, 'Never despise any one at all'; for contempt implies a triumph over and pleasure in the ill of another. It means that you are glad and congratulate yourself on their failings or misfortunes. The sense of inferiority in others, without this indirect appeal to our self-love, is a painful feeling, and not an exulting one.

You complain since, that boys laugh at you and do not care about you, and that you are not treated as you were at home. My dear, that is one chief reason for your being sent to school, to inure you betimes to the unavoidable rubs and uncertain reception you may meet with in life. You cannot always be with me, and perhaps it is as well that you cannot. But you must not expect others to show the same concern about you as I should. You have hitherto been a spoiled child, and have been used to have your own way a good deal, both in the house, and among your play-fellows, with whom you were too fond of being a leader: but you have a good-nature and good sense, and will get the better of this in time. You have now got among other boys who are your equals, or bigger and stronger than yourself, and who have something else to attend to besides humouring your whims and fancies, and you feel this as repulse or piece of injustice. But the first lesson to learn is that there are other people in the world besides yourself. There are a number of boys in the school where you are, whose amusements and pursuits (whatever they may be) are and ought to be of as much consequence to them as yours can be to you, and to which therefore you must give way in your turn. The more airs of childish self-importance you give yourself, you will only expose yourself

dupe : (here) a person who is tricked
contempt : lack of respect accompanied by a feeling of intense dislike
exulting : joyful and proud especially because of triumph or success
inure : to cause to accept or become hardened to; to habituate
rub : (here) an unforeseen obstacle
hitherto : so far; as yet
spoiled : (here) having a character harmed by pampering or too much attention
humouring : the act of indulging or gratifying a desire
repulse : (here) an instance of driving away or warding off

B.A. II Sem III

Text

O world! O Life! O Time!
On whose last steps I climb,
Trembling at that where I had stood before;
When will return the glory of your prime?
No more—oh, never more!

Out of the day and night
A joy has taken flight:
Fresh spring, and summer, and winter hoar
Move my faint heart with grief, but with delight
No more—oh, never more!

Comprehension

A. ***Answer the following questions, choosing from the option below.***

1. Who is the poet addressing?
   a) himself
   b) time
   c) death
   d) god
2. Where is he located at the moment?
   a) on the last steps of a flight of stairs
   b) at the end of his life
   c) at the entrance to a house
   d) at bottom of a well
3. What is the refrain of the poem?
   a) softly, o softly
   b) no more- oh, never more!
   c) faster than fairies
   d) the charge of the light brigade

---

prime : most important
hoar : (archaic) greyish white

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Appendix-A

SYLLABUS
PRESCRIBED FOR
B.A – PART III EXAMINATION
SEMESTER V
COMPULSORY ENGLISH

TIME : 3 HOURS **MAXIMUM MARKS THEORY : 80 MARKS**
MAXIMUM MARKS INTERNAL ASSESSTMENT: 20 MARKS

Prescribed Textbook: Sands of Time by Board of Editors, Published by Orient Blackswan.

UNIT I

SHORT STORIES

1. The Open Window - Saki
2. The Three Hermits – Leo Tolstoy

UNIT II

ESSAYS

1. What is Swaraj? - M K Gandhi
2. A Letter to his Son – Lord Chesterton

UNIT III

POETRY –

1. Bangle Sellers -Sarojini Naidu
2. The Mountain and the Squirrel – Ralph Waldo Emerson

UNIT IV

WRITING SKILLS

1. Précis Writing
2. Developing a Thought

UNIT V

MULTIPLE CHOICE QUESTIONS
Based on prescribed text Unit I, II & III
Internal Assessment :

Viva- Voce

A) Personal Interview

B) Seminar - Presentation (Based on prescribed Text : Short Stories, Essays & Poetry)

BA Part III
Compulsory English
Semester V
SGB Amravati University, Amravati

TIME : 3 HOURS

MAX MARKS THEORY : 80 MARKS **MIN PASSING MARKS : 32 MARKS**
MAX MARKS INTERNAL ASSESSMENT: 20 MARKS **MIN PASSING MARKS : 08 MARKS**

Distribution of Marks

UNIT I (16 Marks)

A) SHORT STORIES
i) The students shall have to answer TWO out of THREE questions in Two or Three sentences of 3 marks each. = 6 Marks
ii) The students shall have to answer TWO out of THREE questions in about 100 words of 5 marks each = 10 Marks

UNIT II (16 Marks)

B) ESSAYS
i) The students shall have to answer TWO out of THREE questions in Two or Three sentences of 3 marks each. = 6 Marks
ii) The students shall have to answer TWO out of THREE questions in about 100 words of 5 marks each = 10 Marks

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

UNIT III (16 Marks)

C) **POETRY**: Prescribed Text Sands of Time by Board of Editors & published by Orient Blackswan
i) The students shall have to answer TWO out of THREE questions in Two or Three sentences of 3 marks each. = 6 Marks
ii) The students shall have to answer TWO out of THREE questions in about 100 words of 5 marks each = 10 Marks

UNIT IV (16 Marks)

WRITING SKILLS

1. Précis Writing : i) The students shall have to write a précis of the given paragraph with suitable title for 08 marks

2. Developing a Thought: i) The students shall have to develop a thought, choosing one of the two in about 250 words for 08 marks

UNIT V (16 Marks)

E) Multiple Choice Questions (MCQ)
Based on Unit I, II & III: The students shall have to attempt multiple choice questions= 16 Marks

F) Internal Assessment
i) Viva- Voce = 20 Marks
a) Personal Interview = 10Marks
b) Seminar - Presentation = 10 Marks

*****

SYLLABUS
PRESCRIBED FOR
BA – PART III EXAMINATION
SEMESTER VI
COMPULSORY ENGLISH

TIME : 3 HOURS

MAXIMUM MARKS THEORY : 80 MARKS
MAXIMU MARKS INTERNAL ASSESSTMENT: 20 MARKS

Prescribed Textbook: Sands of Time by Board of Editors, Published by Orient Blackswan.

UNIT I

SHORT STORIES:

1. Quality – John Galsworthy
2. Miss Brill – Catherine Mansfield

UNIT II

ESSAYS:

1. My Financial Career -Stephen Leacock
2. Socrates and the Schoolmaster – FL Brayne

UNIT III

POETRY:

1. The Solitary Reaper- William Wordsworth
2. Stay Calm -Grenville Kleiser

UNIT IV

WRITING SKILLS:

1. Report Writing : i) The students shall have to write a Report on the given topic in about 250 words for 08 marks

2. Essay : i) The students shall have to write an essay, choosing from the four given topics in about 250 words for 08 marks

UNIT V

MULTIPLE CHOICE QUESTIONS
Based on Prescribed Text : Unit I, II & III
Internal Assessment :

Viva- Voce

A) Personal Interview

B) Seminar - Presentation (Based on Prescribed Text : Short Stories, Essay & Poetry)

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Orient BlackSwan

SANDS OF TIME

Compulsory English Textbook
for BA Part III (Semesters V & VI)

Board of Editors

Prepared for
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. III Sem V

the mornings diligently with Mr Harte, in acquiring weight; and the evenings in the best companies at Rome, in acquiring lustre.

A formal, dull father would recommend to you to plod out the evenings, too, at home, over a book by a dim taper; but I recommend to you the evenings for your pleasures, which are as much a part of your education, and almost as necessary a one, as your morning studies. Go to whatever assemblies or spectacles people of fashion go to, and when you are there do as they do. Endeavor to outshine those who shine there the most, get the 'Garbo', the 'Gentilezza', the 'Leggeadria' of the Italians; make love to the most impertinent beauty of condition that you meet with, and be gallant with all the rest.

Speak Italian, right or wrong, to everybody; and if you do but laugh at yourself first for your bad Italian, nobody else will laugh at you for it. That is the only way to speak it perfectly; which I expect you will do, because I am sure you may, before you leave Rome.

View the most curious remains of antiquity with a classical spirit; and they will clear up to you many passages of the classical authors; particularly the Trajan and Antonine Columns; where you find the warlike instruments, the dresses, and the triumphal ornaments of the Romans. Buy also the prints and explanations of all those respectable remains of Roman grandeur, and compare them with the originals. Most young travelers are contented with a general view of those things, say they are very fine, and then go about their business. I hope you will examine them in a very different way. 'Approfondissez' everything you see or hear; and learn, if you can, the why and the wherefore. Inquire into the meaning and the objects of the innumerable processions, which you will see at Rome at this time. Assist at all the ceremonies, and know the reason, or at least the pretenses of them, and however absurd they may be, see and speak of them with great decency.

Of all things, I beg of you not to herd with your own countrymen, but to be always either with the Romans, or with the foreign ministers residing at Rome. You are sent abroad to see the manners and characters, and learn the languages of foreign countries; and not to converse with English, in English; which would defeat all those ends.

B.A. III Sem V

Among your graver company, I recommend (as I have done before) the Jesuits to you; whose learning and address will both please and improve you; inform yourself, as much as you can, of the history, policy, and practice of that society, from the time of its founder, Ignatius of Loyola, who was himself a madman. If you would know their morality, you will find it fully and admirably stated in 'Les Lettres d'un Provincial', by the famous Monsieur Pascal; and it is a book very well worth your reading.

Few people see what they see, or hear what they hear; that is, they see and hear so inattentively and superficially, that they are very little the better for what they do see and hear. This, I dare say, neither is, nor will be your case. You will understand, reflect upon, and consequently retain, what you see and hear.

You have still two years good, but no more, to form your character in the world decisively; for, within two months after your arrival in England, it will be finally and irrevocably determined, one way or another, in the opinion of the public. Devote, therefore, these two years to the pursuit of perfection; which ought to be everybody's object, though in some particulars unattainable; those who strive and labour the most, will come the nearest to it.

But, above all things, aim at it in the two important arts of speaking and pleasing; without them all your other talents are maimed and crippled. They are the wings upon which you must soar above other people; without them you will only crawl with the dull mass of mankind. Prepossess by your air, address, and manners; persuade by your tongue; and you will easily execute what your head has contrived.

I desire that you will send me very minute accounts from Rome, not of what you see, but, of who you see; of your pleasures and entertainments. Tell me what companies you frequent most, and how you are received.

6

The Mountain and the Squirrel

Ralph Waldo Emerson

Introduction

Ralph Waldo Emerson (1803–82) was an American philosopher and poet. He was born in Boston, and educated at Harvard University. He became a pastor, but resigned from the church after the death of his first wife. He travelled to England and came into close contact with the Romantic poets Wordsworth and Coleridge, and the English prose writer Thomas Carlyle. Returning to America, he lectured extensively on philosophical topics regarding human life, and was held in great respect all over the United States. His highly acclaimed first book *Nature* was published in 1836. He was the central figure of a group of writers and thinkers called the Transcendentalists. Later, he was actively involved in the anti-slavery campaign in America.

Emerson was deeply interested in Eastern thought, and many of his poems show the influence of Oriental mysticism. The following poem is in the form of a dialogue between a mountain and a squirrel. It shows that every creature, regardless of size, is important in creation.

Pre-reading Activity

Many cultures have stories involving animals (or aspects of nature) that contain a moral or some valuable lesson. Share one such story with the class, and say why it appeals to you.

Text

The mountain and the squirrel
Had a quarrel,
And the former called the latter 'Little Prig';
Bun replied: 'You are doubtless very big;
But all sorts of things and weather
Must be taken in together
To make up a year
And a sphere.

B.A. III Sem V

And I think it no disgrace
To occupy my place.
If I'm not so large as you,
You are not so small as I,
And not half so spry.
I'll not deny you make
A very pretty squirrel track;
Talents differ; all is well and wisely put;
If I cannot carry forests on my back,
Neither can you crack a nut.'

Glossary

former: the first, that is, the mountain
latter: the second, that is, the squirrel
prig: people who are too proud of themselves, and imagine themselves to be superior
bun: a playful name for a squirrel
sphere: the planet earth
disgrace: shame
spry: active; lively
squirrel track: a narrow path for a squirrel to run on

Comprehension

Choose the correct answer from the options given below.

1. The word 'sphere' in the poem means ...
a. a circle.
b. the world.
c. the universe.
d. the sun.

2. One of the three pairs of words given below is not a perfect rhyme. The imperfect rhyme is ...
a. I — spry
b. put — nut
c. track — back
d. disgrace — place

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. III Sem VI

SOCRATES: Yes, I do complain a lot, but then I see a lot of evil.

VILLAGER: Don't you ever see any good?

SOCRATES: Yes, plenty of good, but there is no need to talk about the good. It is good and it is going on, and I am very pleased to see it. After all, the doctor is a stranger to the strong and healthy; his work is with the diseased and weak.

VILLAGER: Yes, but if you don't occasionally keep an eye on the healthy and strong, perhaps they will become ill one day.

SOCRATES: Yes, I admit that too, and it reminds me that you people are beginning to forget your good customs and are dropping them, and are sticking only to the bad ones. You are quick enough, too, to pick up a bad custom, but very slow to pick up a good one. You took to smoking cigarettes like a duck takes to water, but what a job we had to make you dig pits for your refuse!

VILLAGER: Yes, good habits are difficult both to introduce and to stick to. Evil habits come almost instinctively, and the old good habits we are dropping very rapidly.

SOCRATES: Yes; in the old days the villager was abstemious and virtuous, but I think, with motors and trains and education, he is beginning to lose his old virtues and not only keep his old vices, but find a lot of new ones.

Just then the schoolmaster came up.

SOCRATES: Now, masterji, this is your job.

SCHOOLMASTER: What is this, O Socrates? I am hard-worked enough already with my monthly returns and all the new things I am expected to know and teach.

SOCRATES: Masterji, you are the guardian of the good old customs.

SCHOOLMASTER: Yet another job for me. Shall I be paid an allowance for this?

SOCRATES: No, masterji; but in your hands lies the future of the village. As you mould the character of these little boys and girls—

B.A III Sem VI

SOCRATES: But there must be some final object of it all?

SCHOOLMASTER: I can't see any, unless it is to enable them to earn their living.

SOCRATES: But if they learn to waste their money on jewellery, where will their living be? And if they live in dirt, most of them will die of disease before they grow up.

SCHOOLMASTER: You confuse me, Socrates, with all your questions and theories.

SOCRATES: Well, I suggest that the object of education is to make the boys and girls better, and better able to live good, healthy, happy lives. They learn to read to enable them to learn how to improve their homes and farms.

SCHOOLMASTER: Yes, that must be the real object of education in the end, I suppose.

SOCRATES: Then surely the first lesson at school is not A-B-C, but to wash faces and eyes and hands; and not to wear jewellery, but to use quinine and mosquito nets instead.

SCHOOLMASTER: These are excellent lessons, certainly.

SOCRATES: Can you think of any better?

SCHOOLMASTER: No, certainly not.

SOCRATES: Then why not teach them?

SCHOOLMASTER: Then I shall fail to pass them through the classes and so lose my promotion.

SOCRATES: No, you won't, masterji. This is practical education, and your boys and girls will never let you down if you teach them in this way. Their intelligence and keenness will increase so much that they will pass all the more quickly, and you will be doing at last some real genuine education, preparing the children for the great battle of life when they grow up.

B.A. III Sem VI

14

Stay Calm

GRENVILLE KLEISER

INTRODUCTION

The Canadian-born author Grenville Kleiser (1868–1935) wrote a number of inspirational books and guides to public speaking and personality development. Among his titles were *Inspiration and Ideals*, *Christ, the Master Speaker*, *How to Succeed in Life*, and *Taking God into Partnership*. During the Great Depression of the 1930s, he sent out cheques for one dollar each, enclosed with a note reading 'To Aid Business'.

In this poem, Kleiser counsels readers to keep calm in the face of the many big and small upsets of life, stating that a tranquil temperament is the most potent weapon one can have against adversity.

PRE-READING ACTIVITY

Try and recall the last time something bad happened or you had a fight with someone. What emotions did you feel *during* the incident? If you could relive that moment, how would you behave?

TEXT

When you feel like saying something
That you know you will regret,
Or keenly feel an insult
Not quite easy to forget,
That's the time to curb resentment
And maintain a mental peace,
For when your mind is tranquil
All your ill-thoughts simply cease.
It is easy to be angry
When defrauded or defied,
To be peeved and disappointed
If your wishes are denied;
But to win a worthwhile battle

B.A. III Sem VI

Over selfishness and spite,
You must learn to keep strict silence
Though you know you're in the right.
So keep your mental balance
When confronted by a foe,
Be it enemy in ambush,
Or some danger that you know.
If you are poised and tranquil
When all around is strife,
Be assured that you have mastered
The most vital thing in life.

GLOSSARY

keenly: intensely
resentment: bitter indignation at having been treated unfairly
tranquil: free from disturbance
cease: to stop
defrauded: cheated; deceived
defied: insulted; disobeyed
peeved: irritated; annoyed
spite: hatred; malice; ill-will
confronted: faced; opposed
foe: enemy
ambush: a surprise attack by people who are hiding and waiting
poised: balanced
strife: conflict

COMPREHENSION

Choose the correct answer from the options given below.

1. What action does the poet recommend when one is angry or disappointed?
a. meditation
b. confrontation
c. silence
d. belligerence

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY

Dr. K. B . Nayak
Associate Professor & Head

Phone : (O) 0721-2662358 Ext. 265
Mobile : 09822085068
Fax : 0721-2662135, 2660949
E-mail : nayak.kunjbihari193@gmail.com
hodsociology@sgbau.ac.in
Amravati-444602 (M.S.) India

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

Ref. No. SOC/Guest-1-2021-22

Date : 15-12-2021

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

CERTIFICATE

This is to certify that, Shri/Ms. Dr. B. T. Kulsange
Of Arts and Commerce College, Jarud, Amravati Dist has delivered special lecture/s on -- Marx's Contribution to Sociology

and served as an expert Guest in the Academic Development Activities of our Department of Sociology of Sant Gadge Baba Amravati University, on 15-12-2021 at 12.30 AM/PM.

KBNayak

Dr. K. B. Nayak
Head,
Department of Sociology,
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati.

H.O.D.
P.G. Department of Sociology,
Sant Gadge Baba Amraavti University,
Amravati

श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावतीद्वारा संचालित,

महात्मा फुलेकला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरुड, जि. अमरावती-४४४९०६.

दुरध्वनीकार्यालय-(०७२२९) २३२०२२

(NAAC Re-Accredited Grade 'B')

Email: mfm1_warud@rediffmail.com Website: www.mfulecollegewarud.org

डॉ.पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख, संस्थापक अध्यक्ष | मा. हर्षवर्धन प्र. देशमुख, अध्यक्ष | डॉ. जे.डी.वडते, प्राचार्य

जावकक्र. मफुम/ ११०५/२०२१ दिनांक : २६/ ११ /२०२१

संविधान दिवस कार्यक्रम

आभार पत्र

प्रति,
डॉ. व्ही.एच.भटकर
सहयोगी प्राध्यापक
राज्यशास्त्र विभाग
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
जरूड ता.वरूड जि. अमरावती.

विषय- २६ नोव्हेंबर २०२१ 'संविधान दिवस' कार्यक्रमाकरीता प्रमुख अतिथी म्हणून उपस्थित राहिल्याबद्दल आभार.

महोदय,

आमच्या महाविद्यालयात दिनांक २६/११/२०२१ रोजी (वेळ दुपारी १२.०० वा.) राज्यशास्त्र विभाग व IQAC यांच्या संयुक्त विद्यमाने ' संविधान दिवस 'कार्यक्रम आयोजीत केला होता. आपण कार्यक्रमास प्रमुख अतिथी म्हणून उपस्थित राहून मार्गदर्शन केले करीता आपले मन:पुर्वक आभार!

(डॉ.जे.डी.वडते)
प्राचार्य
महात्मा फुले कला, वाणिज्य व
शीतारामजी चौधरी विज्ञान महा.,वरुड

श्री.शिवाजी शिक्षसंस्था द्वारा संचालित

महात्मा फुले कला वाणिज्य सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय

वरुड ता.वरुड जि.अमरावती

दुरध्वनी कार्यालय-(०७२२९) २३२०२२

(NAAC Re-Accredited Grade 'B')

डॉ.पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख	मा. हर्षवर्धन प्र. देशमुख ,	डॉ.यु.ई.चौधरी
संस्थापक अध्यक्ष	अध्यक्ष	कार्यकारी प्राचार्य

जावक क्र. मफुम/ 65 /२०२२ दिनांक : 4/4/२०२२

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रमाणित करण्यात येते की प्रमाणित करण्यात येते की प्रमाणित करण्यात येते की प्रमाणित करण्यात येते की प्रा.शशिकांत काळे ,कला व वाणिज्य महाविद्यालय,जरूड बुधवार दि. ३०/०३/२०२२ ला यांनी आमच्या महाविद्यालयामध्ये आयोजीत मूल्यशिक्षण कार्यशाळेत 'संत तुकाराम व आजचा तरूण' या विषयावर व्याख्यान दिल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

(डॉ.यु.ई.चौधरी)

प्रभारी प्राचार्य
महात्मा फुले कला,वाणिज्य व
सीताराम...

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts and Commerce College
Jarud, Tq Warud, Dist. Amravati

Email :- mfm1_warud@rediffmail.com Web site :- www.mfulecollegewarud.org

स्व. बाबासाहेब वऱ्हाडे शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारा संचालित

संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

वलगांव. जि. अमरावती (महाराष्ट्र)

"NAAC Accredited C⁺ Grade"

(कार्यालय / ०७२१ - २३८६२७६, निवास : -(०७२१) २५३०९४३

अध्यक्ष — डॉ. आकाश अ. वऱ्हाडे

प्राचार्य — डॉ. दिनेश निचित

जा.क्र. ८२३/प्रा/०५/०५/०५/22 दिनांक : 19.5.22

आभार पत्र

प्रती,.

डॉ. शशिकांत काळे,

सहायक प्राध्यापक, कला व वाणिज्य,

महाविद्यालय जरुड.

विषय- आभार पत्र

महोदय,

संत गाडगे महाराज कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वलगांव येथे Carrier Counceling and placement अंतर्गत वेध भविष्याचा या विषयावर विद्यार्थ्यासाठी आपण दिनांक 19/5/2022 रोजी व्याख्यान दिले त्याबददल महाविद्यालयाच्या वतीने आभरी आहोतद भविषात अ सेच सहकार्य लाभो ही अपेक्षा.

प्राचार्य

संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वलगांव

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts and Commerce College
Jarud, Tq Warud, Dist. Amravati

Appendix-A

Syllabi of B.A. Part-I
(To be implemented from 2017-2018 Session)

Instructions for Both Semester I to IV of B.A. Part-I& Part-II

(1) Students will have to solve TWO (2) long Questions from any two of Five Units. Each of these long question carries SIXTEEN (16) Marks. Internal Choice is available from same unit.

(2) Students will have to solve EIGHT (8) short questions in all choosing four questions from each of two units out of total five units. Each of these ShortQuestion carries FOUR (4) Marks. Internal choice is available from same unit.

(3) Students will have to solve SIXTEEN (16) Multiple type Questions from all the five units. Each of these short Question carries ONE (1) Mark. No Internal Choice is available .

Internal Marks - 20

(1) TEN (10) Marks to be awarded by the teacher concerned on ASSIGMMENT submitted by the student. ASSIGNMENT is based on the syllabus.

(2) TEN (10) marks to be awarded by the teacher concerned on student's performance in VIVA-VOCE
which is based on the syllabus.

*****

Draft syllabi of B.A. Part-I
Semester-I
(History of India From Earliest Times 1205 A.D.)

Time : 3 Hours)

Marks : 80
Int.Ass. :20

Unit - I

1. **Survey of the Sources of Ancient India**
   - 1.1 Archaeological sources.
   - 1.2. Literary Sources and Foreign traveler's account
2. **Harappan Civilization**
   - 2.1Origin, extent
   - 2.2 Socio – economic, religious and cultural life
   - 2.3 Town planning, architecture, script and decline
3. **Vedic Age**
   - 3.1 Society, polity, economy, and religious life in pre - vedic period
   - 3.2 Society, polity, economy, and religious life in post - vedic period
   - 3.3 Social developments: Varna, Jati, and 16 Sanskaras
4. **Rise of Religious Movements**
   - 4.1 Causes , doctrines and social dimensions of Buddhism and Jainism
   - 4.2 Spread and decline of Buddhism and Jainism

Unit - II

1. **Rise of Territorial States**
   - 1.1 Ganas and 16 Mahajanapadas,
   - 1.2 Persian & Greek Invasions, it's impact
2. **Mauryan and Post Mauryan Period (322 B.C. -320 A.D.)**
   - 2.1. Chandragupta Maurya & Mauryan administration , art and architecture, Arthashastra and Indica
   - 2.2. Significance of Kaling War; Ashoka's Dhamma; patronage to Buddhism
   - 2.3 Post Mauryan Dynasties – Sungas, Kushanas & Satavahans

Unit - III

1. **Gupta Dynasty :**
   - 1.1 Gupta age : Society : art and Architecture , Science and Technology
   - 1.2 Administration , Trade , Commerce and Agriculture
   - 1.3 Concept of Golden age

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
वरुड, ता.वरुड, जि.अमरावती

2. Vakatak Dynasty :

2.1 Literature , art and architecture

2.2 Relation of Vakatak with Gupta

2.3 Society and religion

Unit - IV

1. Vardhan Empire :

1.1 Harshavardhan , patronage to Buddhism

2. Major Dynasties of Deccan & South India :

2.1. Chalukyas of Badami & Rashtrakutas

2.2. Pallavas & Cholas their contribution towards culture, literature, trade and maritime activities

3. Arab and Turks Invasion :

3.1 Arab Invasion and it's impact

3.2 Turks Invasion and it's impact

Unit - V

1. Education in ancient India
2. Position of women in ancient India
3 . Judicial administration in ancient India
4. Art and architecture in ancient India

Reference Books :

1.Aivangar S.K. : Ancient India and South Indian History and Culture
2. Adava G.L. :- Early Indian Economics
3. Arun Bhattacharya : History of Ancient India
4. A.S. Altekar :-Rashtrakutas and their Times
5.A.S.Altekar :- Position of Women in Hindu civilization
6. A.S.Altekar :- Education in Ancient India (Tra-Marathi,Hindi)
7. Agrawal V.S. :- Gupta Art
8. Basham A.K. :- The Wonder That was India
9. Basham A.L. :- The cultural History of India
10. Bandopadhyaya N.C. :- Economic life and progress in Ancient India
11. Bhandarkar R.G. :- Ear IV History of Deccan
12. Desai Z.A. :- Indo-Islamic Architecture
13. D.N.Jha :- Ancient India (An outline)
14. Davis :- Historical Atlas of India.
15. Ghoshal U.N. :- The agrarian system in ancient India
16. Gopal L. :- The Economic life of North India
17. Harle J.C. :- Art and Architecture of the India Sub continent
18. Karashima N. :- Towards A New Formation south Indian Society under Vijaynagar Rule
19. Kieth A.B. :- The Religion and philosophy of Vedas and Upanishadas
20. Karashima N. - Towards a new Formation , South Indian Society under Vijaynagar
21. Krishna Deva :- Temples of North India
22. Majumdar R.C. :- History and culture of the Indian people vols. II,III,IV & V
23. Munshi V.K.M. and R.R.Diwakar :- BharativaVidyaBhavan series Indian Inheritance. 3 Vols
24. Mujumdar R.C. :- The Vakataka and Gupta Age
25. Mukerjee R.K. :- Chandragupta and his times
26. Mukerjee R.K. :- HarshaVardhan.
27. Mukerjee R.K. :- Education in Ancient India
28. Mujumdar B.P. :- Socio-Economic History of Northern India
29. NilkanthaSastri K.A. :- A History of South India from dri- Historic times to the fall of Vijaynagar
30. Puri B.N. :- India under the Kushanas
31. Pratapditya Pal (Ed.) Aspects of Indian Art
32. Possent G. (Ed.) Harappan Cities
33. Puri Chopra and Das :- Social and Economic History of India Vol.1
34. Rowland B. :- The Art and Achitecture of India
35. Sharma R.S. :- Light on early Indian Society and Economy
36. Sharma J.P. :- Republics in Ancient India
37. Saraswati S.K. :- A Survey of Indian Sculpture
38. Sharma R.S. :- Aspects of Political Ideas and Institution in Ancient India

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

39. Sastri K.A.N. :- History of South India
40. Thapar Romila :- A History of Ancient India.
41. Tripathi R.S. History of Ancient India.
42. Thapar Romila :- Ancient Indian Social History (Marathi)
४३. वर्मा ए.सी. - मध्यकालीन भारत ७५०- १५४० खंड -१
४४. लुनीया बी. एन. - प्राचीन भारत सभ्यता तथा संस्कृती का विकास
४५. पाण्डे राजबाली - प्राचीन भारत
४६. विद्यालंकार सत्यकेतु- प्राचीन भारत का इतिहास खंड १,२
४७. त्रिपाठी भिमाशंकर - प्राचीन भारत
४८. अलेतकर मुजुमदार - प्राचीन भारत की शासन प्रणाली
४९. पाण्डे गोविंदचंद्र - बुध्द धर्म के विकास का इतिहास
५०. शास्त्री कैलासचंद्र - जैन धर्म
५१. यदुवंशी - शैवमत
५२. जैस्वाल, सुविरा - वैष्णव पंथ का उदय तथा विकास
५३. उपाध्याय बलदेव - गुप्त साम्राज्य का इतिहास
५४. चटर्जी - हर्षवर्धन
५५. गायधनी , राहूरकर - प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास
५६. कुलकर्णी अ.रा. - प्राचीन भारत
५७. राव ब.दी. - प्राचीन भारताचा सास्कृतिक इतिहास
५८. देवपुजारी डॉ. मु.बा. आणि कुलकर्णी डॉ. शे. रा. - प्राचीन भारत व शेजारील राष्ट्रे
५९. भागवतकर डॉ. वि. एन. - प्राचीन भारताची रुपरेषा
६०. डॉ. श. गो. कोलारकर- प्राचीन भारताचा राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहास
६१. डॉ. रवींद्र वैद्य, डॉ. नामदेव ढाले, डॉ. प्रदीप येवले, डॉ. जी. बी. शहा - भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून इ.स. १२०६ पर्यंत)
पब्लिकेशन्स, जळगाव
६२. शर्मा पी. एल. - प्राचीन भारत
६३. डॉ. मिराशी वा. वि. - वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काळ
६४. महाजन व्ही. डी. - प्राचीन भारत
६५. भारत वर्ष का संपूर्ण इतिहास भाग -१ श्री नेत्र पाण्डेय
६६. सातवाहन कालीन महाराष्ट्र - डॉ. रा. शी. मोरवंचीकर
६७. सातवाहन भारतीय शिक्षण पध्दती - तवकर
६८. प्राचीन भारत का आर्थिक इतिहास - राधाकृष्ण चौधरी व अशोक कुमार
६९. प्राचीन भारत मे संघटीत जीवन - डॉ. आर. सी. मुजुमदार
७०. भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून १५२६ पर्यंत) - नि.सी. दिक्षीत
७१. भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून १५२६ पर्यंत) - डॉ. धनंजय आचार्य
७२. बौध्द धर्माचा इतिहास - डॉ. अशोक भोरजार व डॉ. प्रभाकर गद्रे, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
७३. बृहतर भारताचा इतिहास - डॉ. रवींद्र वैद्य व डॉ. प्रभाकर, गद्रे, मंगेश प्रकाशन ,नागपूर
७४. सातवाहन आणि पश्चिमी क्षत्रप - डॉ. वि. वा. मिराशी
७५ प्राचीन महाराष्ट्राचा धार्मिक इतिहास - र. म. भुसारी
७६. डॉ. दांडगे मनोरमा - भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून १५२६ पर्यंत)

*****

Semester-II (B.A.Part-I)
(History of India From 1206 A.D. to 1525 A.D.)

Time : 3 Hours) Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit - I
1. Qutbuddin Aibak
1.1 Foundation of Delhi Sultanate
1.2 Administration
2. Illutmish
2.1 Early difficulties
2.2 Victory over his rivals, administration

3. Razia

3.1 Opposition to her rule
3.2 Causes of her fall

4 Balban

4.1 Consolidation of the Sultanate
4.2 Restoration of the crown's prestige
4.3 Theory of kingship
4.4 Destruction of the 'Forty'
4.5 Reorganization of army

Unit - II

1. Allauddin Khilaji's Political & Administrative policy

1.1 His theory of kingship
1.2 Deccan policy
1.3 Administrative reforms
1.4 Military reforms

2. Allauddin Khilaji's Economical policy

2.1 Market control and revenue policy
2.2 Estimate of his achievements

3. Mohammad Tughluq

3.1 His revenue reforms
3.2 Transfer of capital
3.3 Introduction of token currency
3.4 Famine relief and agricultural reforms
3.5 Causes of his failure
3.6 Estimate of his character and personality

4. Firoz Shah Tughluq

4.1 Economic reforms and impact
4.2 Religious policy.

5. Invasion of Timur (1398 A.D.)

5.1 Causes, its effects

6. The Saiyyids, the Lodis and the decline of the Sultanate

Unit - III

1. The Bahamani Kingdom

1.1 Rise and expansion of Bahamani Kingdom
1.2 society and economy
1.3 Achievements of Muhmad Gawan
1.4 Disintegration of Bahamani kingdom
1.5 Art and architecture

2. The Vijaynagar Empire

2.1 Rise and expansion of Vijaynagar empire
2.2 Society and economy
2.3 Achievements of Krishna Deva Raya. II
2.4 Disintegration of Vijaynagar kingdom
2.5 Art and architecture

Unit - IV

1. Political Structure during Sultanate Period

1.1 Political philosophy
1.2 Administrative system of Sultanate Period
1.3 Ruling classes
1.4 Military organization

2. State & Society

2.1 Hindu and Muslim society

3. Social Status of Women

3.1 Marriage, property rights
3.2 Sati, Pardah and Devdasi.

Unit - V

1. Economical and Technological Developments

1.1 Agriculture, Industries
1.2 Trade and commerce
1.3 Urban centers

2. Art, & Education

2.1 Art and architecture

2.2. Literature and education

3 Religious Movements

3.1 The Bhakti Movement :Warkari Sampraday, Mahanubhav Sampraday, Lingayat Sampraday

3.2 Suffi Movement

Reference Books :

1.Aivangar S.K. : Ancient India and South Indian History and Culture
2. Adava G.L. :- Early Indian Economics
3. Basham A.K. :- The Wonder That was India
4. Basham A.L. :- The cultural History of India
5. Bhandarkar R.G. :- Ear IV History of Deccan
6. Desai Z.A. :- Indo-Islamic Architecture
7. Davis :- Historical Atlas of India
8. Gopal L. :- The Economic life of North India
9. Harle J.C. :- Art and Architecture of the India Subcontinent
10. Habibulla :- Foundation of Muslim Rule in India
11. Krishna Deva :- Temples of North India
12. Majumdar R.C. :- History and culture of the Indian people vols. II,III,IV & V
13. Munshi V.K.M. and R.R.Diwakar :- Bharativa Vidya Bhavan series Indian Inheritance. 3 Vols
14. Mujumdar B.P. :- Socio-Economic History of Northern India
15. Pratapditya Pal (Ed.) Aspects of Indian Art
16. Puri Chopra and Das :- Social and Economic History of India Vol.1
17. Pandev A.B. :- Early Medieval India Ed.2
18. Rowland B. :- The Art and Achitecture of India
19. Sharma R.S. :- Light on early Indian Society and Economy
20. Saraswati S.K. :- A Survey of Indian Sculpture
21. Sastri K.A.N. :- History of South India
22. Satish Chandra :- Medieval India. From Sultanate to the Mughals
23. Stein Burton :-Peasent State and Society in Medieval South India
२४. चिटनीस कृ.ना. - मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था
२५. सेतू माधवराव पगडी- सुफी संप्रदाय
२६. डॉ. नलिनी टेंभेकर- प्राचीन व मध्यकालीन भारतीय राज्य
२७. के.एल. खुराना - भारत का सामाजिक एवंम आर्थिक इतिहास
२८. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव – दिल्ली सल्तनत
२९. डॉ.विपीन बिहारी सिन्हा – दिल्ली सल्तनत
३०. विद्याधर महाजन - मध्यकालीन भारत
३१. डॉ. दांडगे मनोरमा - भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून १५२६ पर्यंत)
३२. भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून १५२६ पर्यंत) ना.सि. दिक्षीत
३३. भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून १५२६ पर्यंत) डॉ. धनंजय आचार्य
३४. डॉ. रविंद्र वैद्य, डॉ. नामदेव ढाले, डॉ. प्रदिप येवले, डॉ. जी.बी. शाहा, डॉ. आर.एन. साळुंखे - भारताचा इतिहास (इ.वि.१२०६ ते १५२६ पर्यंत.) प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
३५. बृहत्तर भारताचा इतिहास – डॉ. रविंद्र वैद्य व डॉ. प्रभाकर- गद्रे, मंगेश प्रकाशन नागपूर
३६. डॉ.बिच्चेवार सचितानंदर – परिवर्तनाचा महामेरू - महात्मा बश्वेश्वर, स्वाती प्रकाशन, पुर्णा.

*****

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A.-1 - sem-1

बी. ए. प्रथम सेमिस्टर

प्राचीन भारत

प्राचीन काळ ते १२०६

नी. सी. दीक्षित

पिंपळापुरे

Coordinator
IQAC
...rce College
कला व वाणिज्य ...
वरुड, ता.वरुड, जि.अमरावती
JARUD

त्यांना मदत दिली जाई. संस्कृत व कानडी तेथील प्रमुख भाषा होत्या. तंजावरच्या चोल घराण्यातील प्रसिद्ध राजा राजेन्द्र चोल ह्याने इ.स. ११ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात आपली राजधानी गंगईकोंड चोलपुरम् ही बनविली आणि तेथे वेदाभ्यासासाठी महाविद्यालयाची निर्मिती केली.

प्राचीन भारतातील स्त्रियांची स्थिती

'दर्जा उच्च, मान खूप पण अधिकार नाही' अशी स्त्रियांची स्थिती प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. हरप्पा संस्कृतीपासूनच हा प्रकार दिसून येतो. त्या संस्कृतीतीलच जगन्माता किंवा शक्तीचे प्रतीक ह्यांची पूजा म्हणजे स्त्रीदेवतेचे महात्म्य होय. पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळेच स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान होते. बंधने जास्त आणि स्वातंत्र्य कमी अशी स्त्रीची अवस्था कित्येक शतकांपर्यंत होती. ह्या प्रकरणात प्राचीन काळापासून मुसलमानी आक्रमणापर्यंतच्या काळाचा विचार केलेला आहे. सोईच्या दृष्टीने काही कालखंड पाडले आहेत. मात्र ते ढोबळमानाने आहेत. एखाद्या विशिष्ट कालखंडातील स्त्रियांची स्थिती पाहताना समकालीन अशा इतर राजवटीतही तशाच प्रकारची स्थिती सामान्यतः होती. त्यामुळे असे विभाजन विशिष्ट राजवटीचे नसून त्या काळाचे आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. ह्यानंतर आपण प्रत्येक कालखंडातील स्त्रियांची स्थिती कशी होती ते पाहू या.

वैदिक कालखंड :

ऋग्वेदकाळात कुटुंबाला आणि कुटुंबात स्त्रीला अतिशय महत्त्व होते. 'माता' ह्या पदाला फार उच्च समजले जाई. मातेच्या पदाविषयी, स्त्रीविषयी आदराची भावना हे ह्या युगाच्या संस्कृतीचे एक वैशिष्ट्य होय. वैवाहिक जीवनात स्त्रीला पुरुषाची 'सहधर्मचारिणी' मानले जाई. मुलगी, पत्नी व माता अशा सर्वच रूपात स्त्रीला प्रतिष्ठा होती. धार्मिक व सामाजिक कार्यात तिला पतीसारखेच अधिकार होते. स्त्रिया रणांगणातही जात. खेल ऋषींची पत्नी विश्यला आपल्या पतीबरोबर युद्धात होती. तेथे तिच्या पायाला झालेली गंभीर जखम अश्विनीकुमारांनी दुरुस्त केली असा उल्लेख आहे. मात्र पितृसत्ताक पद्धतीमुळे स्त्रियांना फारसे अधिकार नव्हते. विवाह न करणाऱ्या मुलीला पित्याच्या संपत्तीत वाटा मिळत होता. त्यावेळी ब्रह्म, गांधर्व, राक्षस, पैशाच असे विवाहाचे वेगवेगळे प्रकार होते. पतीची निवड करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य स्त्रीला होते. साधारणतः एक पत्नीव्रत पाळल्या जाई. मात्र राजघराण्यात व श्रीमंत वर्गात बहुपत्नीत्वाची प्रथा होती. बालविवाह दिसून येत नाहीत. सतीची प्रथाही नव्हती. पुनर्विवाहाची प्रथा होती असे दिसते. ऋग्वेदकाळातील स्त्रीला शिक्षणाचे, वेदाध्ययनाचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. लोपामुद्रा, मैत्रेयी, अपालात्रेयी ह्या स्त्रिया मोठमोठ्या विदुषी होऊन गेल्यात. जनक राज्याच्या सभेत 'ब्रह्मवादिनी' स्त्रियांचे एक दल होते आणि त्याची मुख्य गार्गी होती. ऋग्वेदाच्या अनेक सुक्तांची रचना स्त्रियांनी केली. त्यात घोषा, विश्ववारा, लोपामुद्रा, अपालात्रेयी ह्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता.

घरातील बहुतांश कामे स्त्रियांकडेच असत. गाईंचे दूध काढण्याचे काम घरातील मुलगी करीत असे. म्हणूनच ती दुहिता (दुहित्री) म्हटली जाऊ लागली. ह्याशिवाय कपडे विणणे, त्यावर कशिदा काढणे, काव्य-गायन-नृत्य ह्या कलांचे संवर्धन स्त्रियाच करीत होत्या. उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा थोडा कमी झालेला दिसतो. आपल्या घरात तिला पूर्ण अधिकार असला तरी धर्मकार्यात पूर्वीइतके महत्त्व उरले नाही. काही प्रमाणात स्त्रियांचे उपनयन होत असत. त्यांचे वेदाध्ययनही सुरू होते. मात्र ह्या काळातील स्त्रिया सभेत जाताना दिसत नाहीत. बालविवाहाची प्रथा नव्हती. विधवाविवाह होत असावेत असे दिसते. सतीची प्रथा राजघराणे व उच्च वर्गापुरतीच मर्यादित असावी. राजघराण्यात 'महिषीला' (पट्टराणी) मान असला तरी राज्यकारभारात तिचा हस्तक्षेप आढळून येत नाही. स्त्रीची तुलना मदिरा व द्युतक्रिडेबरोबर होऊ लागली. ह्या गोष्टींप्रमाणेच स्त्रीसुद्धा पतनाचे कारण आहे असे मानल्या जाऊ लागले. अशाप्रकारे स्त्रियांचे महत्त्व कमी होऊ लागले तरी कलेच्या क्षेत्रात त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य होते. नृत्य, गायन, वादन ह्यात स्त्रिया भाग घेत.

महाकाव्य काळ : स्त्रियांच्या स्थितीच्या दृष्टीने महाकाव्यकाळ म्हणजेच रामायण व महाभारताचा कालखंड मोठा मनोरंजक आहे. परस्परविरोधी अशी स्थिती ह्या काळात आढळून येते. एवढे मात्र खरे की, रामायण व महाभारताच्या मुळाशी स्त्रीच आहे. सीतेमुळे रामायण तर द्रौपदीमुळे महाभारत घडले. राज्यकारभारात स्त्रियांचा हस्तक्षेप वाढलेला दिसतो. ह्याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे कैकेयी होय. तिच्याच हट्टामुळे दशरथाने रामाला वनवासात पाठविले. ह्याचवेळी शबरीसारख्या (शुद्र) स्त्रीला 'तपोधना' म्हणून राम तिचा आदर करताना दिसतो. राम एकपत्नीव्रत पाळणारा होता. मात्र त्या काळात बहुपत्नीत्व पाळले जात असे. ह्याउलट द्रौपदीचे पाच पती (पांडव) म्हणजे बहुपतीत्वाचे उदाहरण आहे. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ह्या काळात स्त्रीची प्रचंड प्रमाणावर मानखंडना झाली. रामाने सीतेला अग्निदिव्य करावयास लावणे, युधिष्ठीराने द्युतात द्रौपदीला हारणे, भर राज्यसभेत दुर्योधनाने द्रौपदीशी केलेले गैरवर्तन ही त्याचीच उदाहरणे होत. वैदिक युगात ज्या विवाहांना समाजमान्यता नव्हती असे विवाह आता सर्रास होऊ लागले. उदा. कृष्ण व रुक्मिणी विवाह, अर्जुन व सुभद्रा विवाह हे राक्षसविवाह होते. पाराशर ऋषी आणि धीवरकन्या सत्यवती ह्यांचा विवाह म्हणजे ब्राह्मण-शुद्र विवाह होय. मात्र एकूणच राजघराण्यात स्वयंवराची प्रथा होती. राम व सीता तसेच अर्जुन व द्रौपदी हे विवाह स्वयंवर पद्धतीनेच झाले. नियोग प्रथाही प्रचलित होती. कुंतीची मुले त्याचे उत्तम उदाहरण होय. वानप्रस्थाश्रमात स्त्रियाही जाऊ लागल्या. महाभारताचे युद्ध संपल्यानंतर कुंतीने वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला होता.

जैन व बौद्ध धर्म :

जैन आणि बौद्ध ह्या दोन्ही धर्मांनी स्त्रीयांना प्रभावित केले. गौतम बुद्धाने स्त्री व पुरुष असा कोणताही भेद केला नाही. तरीही त्याने प्रारंभी स्त्रियांना बौद्धसंघात घेतले नाही. पुढे मात्र स्वतःचे मत बदलवून त्याने स्त्रियांनाही संघात प्रवेश दिला. अनेक स्त्रियांनी

गणिती भास्कराचार्य ह्याची मुलगी लीलावती गणितात तज्ज्ञ होती. तिच्या मृत्युनंतर भास्कराचार्यांनी गणितावरील आपला ग्रंथाला 'लीलावती' हेच नाव दिले.

प्राचीन भारतातील न्याय प्रशासन :

न्याय प्रशासनाची माहिती आपल्याला पूर्व वैदिक काळापासून मिळते. या काळातील राज्ये आकाराने लहान होती. राजा हाच राज्याचा सर्वोच्च न्यायाधीश होता. ग्रामासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था होती. लहान गुन्ह्यांचा न्यायनिवाडा 'पंचायत' करीत असे. वेगवेगळ्या गुन्ह्यांसाठी वेगवेगळी शिक्षा होती. ह्याशिवाय सभेकडे न्यायदानाचे कार्य होते. सभेत त्या राज्यातील ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, विद्वान असे निवडक लोक असत. महत्त्वाची बाब म्हणजे सभेने दिलेला निर्णय राजासह सर्वांवर बंधनकारक होता. पूर्व वैदिक काळातील या न्याय प्रशासनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आधुनिक युगाप्रमाणेच न्यायसंस्था कार्यकारी विभागापासून स्वतंत्र होती. मात्र उत्तर वैदिक काळात ही परिस्थिती बदलली. राज्याचा विस्तार वाढविण्याची महत्त्वाची कामगिरी राजाने पार पाडली असल्याने त्याचे महत्त्व अतोनात वाढले. शक्ती आणि अधिकारांमधेही वाढ झाली. त्यामुळे सभेकडे न्यायदानाचे कार्य पूर्वीप्रमाणे असले तरी आता न्यायदान क्षेत्रात राजा सर्वोच्च न्यायाधीश होता.

महाकाव्य काळात (रामायण व महाभारत युग) साधारणपणे वरील परिस्थिती कायम होती. गावातील न्यायनिवाडा पंचायत करीत होती. राजा हाच राज्याचा मुख्य न्यायाधीश होता. न्यायक्षेत्रात भेदभाव नव्हता. लोकमताचा आदर ठेवला जाई. म्हणूनच एका धोब्याने सीतेबाबत संशय व्यक्त करताच रामाने त्वरित तिची रवानगी अरण्यात केली. वेदकाळापेक्षा शिक्षांचे प्रमाण अधिक कडक झालेले दिसते. निर्दोषत्व सिद्ध करण्यासाठी दिव्य करण्याची प्रथा अस्तित्वात आली. स्वतः सीतेला अग्निदिव्य करावे लागले. यावरून या काळातील उच्च नितीमत्तेची कल्पना येते.

मौर्य काळात राज्याचे रूपांतर विशाल अशा साम्राज्यात झाले. स्वतः सम्राट या साम्राज्याचा सर्वोच्च न्यायाधीश असला तरी त्याच्या मदतीसाठी दोन स्वतंत्र न्यायालये उदयास आलीत. दिवाणी स्वरूपाच्या न्यायालयांना धर्मस्थिय न्यायालये आणि फौजदारी स्वरूपाच्या न्यायालयांना कंटकशोधन न्यायालये असे म्हणत. न्यायाधीशांना अमात्य म्हणत. त्यांच्या मदतीला गुप्तहेर होते. काही विशेष प्रसंगानुरूप खास न्यायालये भरविण्यात येत. ग्रामाची न्यायव्यवस्था ग्रामसभेकडे होती. त्याच्या प्रमुखास ग्रामीक म्हणत. काळ संघर्षाचा असल्यामुळे शिक्षाही पूर्वीपेक्षा अधिक कडक होत्या. चंद्रगुप्त मौर्याच्या शासनकाळात फाशी देणे, हातपाय तोडणे अशा भयानक शिक्षा असल्यामुळे गुन्ह्यांचे प्रमाण कमी होते. परिणामी प्रजा निर्धास्त व सुखी होती.

गुप्त काळातील न्यायव्यवस्था उत्कृष्ट व कार्यक्षम होती. सम्राट हाच सर्वोच्च न्यायाधीश होता. त्याला मदत करण्यासाठी अमात्य वगैरे अधिकारी होते. सम्राटाच्या अनुपस्थितीत महादंडनायक नावाचा अधिकारी न्यायदानाचे कार्य करीत असे. न्याय धर्मशास्त्रानुसार

IQAC
Arts & Commerce College, Jarud
Arts & Commerce College * JARUD *
प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरूड, ता.वरुड, जि.अमरावती

B.A.-1 - Sem - 2

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. द्वितीय सेमिस्टर

पिंपळापुरे

भारतातील सुल्तानशाहीचा कालखंड (इ. स.1206 ते 1525)

नी.सी. दीक्षित

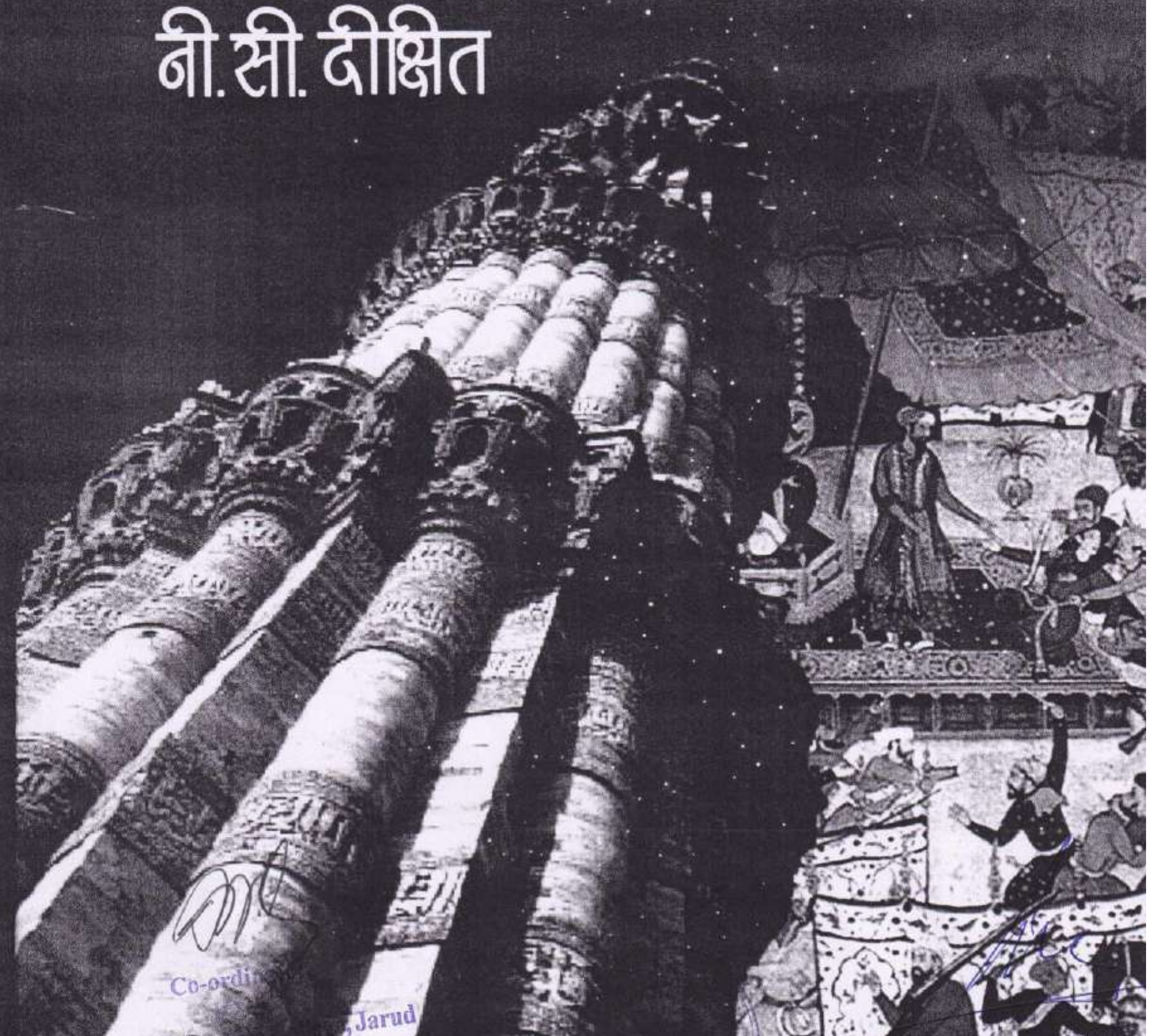

Co-ordi
, Jarud
Arts & Co

(२) निम्बार्क : रामानुजाचार्यांच्या काळात होऊन गेलेल्या निम्बार्कांनी भक्ती चळवळीचा प्रसार करताना प्रामुख्याने राधा व कृष्ण भक्तीचे प्रतिपादन केले. उत्तर भारतात त्यांचा मोठा शिष्यसंप्रदाय होता.

(३) मध्वाचार्य : १३ व्या आणि १४ व्या शतकाच्या संधीकाळात होऊन गेलेल्या मध्वाचार्यांनी बरेच साहित्य निर्माण केले व भक्तीमार्गाचा प्रचार केला. भक्ती आणि ज्ञान ह्यावर भर देऊन मध्वाचार्य त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करताना म्हणतात की, त्याद्वारेच मनुष्याला ईश्वरी तत्वाकडे जाता येते तसेच मोक्षप्राप्तीही मिळते.

(४) रामानंद : ह्यांचा जन्म इ.स. च्या १४ व्या शतकात दक्षिण भारतात झाला. ब्राह्मण कुळात जन्मलेले रामानंद रामानुजाचार्यचे शिष्य होते. त्यांच्यावर गुरूच्या विचारांचा चांगलाच पगडा होता. रामानंदाने पुढे आपले वास्तव्य काशी येथे केले. संपूर्ण भारतात त्यांच्या विचारांचा प्रसार झाला. ते राम व सीतेचे भक्त होते. वर्णव्यवस्थेची बंधने झिडकारून त्यांनी सर्वांनाच आपल्या शिष्यवर्गात घेतले. रामानंदने आपला उपदेश हिंदीतून केल्याने त्याचा फायदा सर्व जनतेला मिळाला. त्यामुळेच मोठ्या प्रमाणात शिष्य लाभून भक्ती आंदोलनाला जोरदार चालना मिळाली.

(५) कबीर : दिल्लीवर तैमूरलंगाचे आक्रमण सुरू होते त्याचवर्षी म्हणजे इ.स. १३९८ मध्ये कबीरचा जन्म झाला. उपलब्ध माहितीनुसार कबीरचा जन्म एका ब्राह्मण घरात झाला. पण काही कारणामुळे त्यांना तलावाच्या किनाऱ्यावर ठेऊन देण्यात आले. तेथून नूरी जुलाहेने (विणकर) उचलून कबीराचे पालनपोषण केले. पुढील आयुष्य कबीरने जुलाहा बनून काशी नगरात व्यतीत केले. तो भाग कबीर चौराहा म्हणून ओळखला जातो. काशीजवळच कबीरचा मृत्यू झाला. ते रामानंदाचे शिष्य होते. भक्तीमार्ग आणि सूफी विचार ह्यांच्या समन्वयातून कबीरने निर्गुणतेचे प्रतिपादन केले. हिंदू व मुसलमानांमध्ये ऐक्य स्थापन करण्याचे त्यांनी अथक प्रयत्न केले आणि त्यात कबीरला बरेच यश मिळाले. त्यांचे विचार कबीर पंथ म्हणून ओळखले जातात. हिंदू व मुसलमान दोघांनीही ते विचार मान्य केलेत. कबीरच्या शिष्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच गेली. आपल्या बिचारांचा प्रसार त्यांनी हिंदीमधून केला. मूर्तीपूजेचे खंडन करून कबीरने असे प्रतिपादन केले की, प्रेम व भक्तीद्वारा मनुष्य मोक्ष मिळवू शकतो. मात्र भक्तीमागील मनुष्याचा भाव पवित्र हवा, स्वार्थरहित हवा. ईश्वराच्या एकतेवर विश्वास ठेऊन त्यांनी हिंदू-मुसलमान असा कोणताही भेद केला नाही. कबीरचे दोहे अतिशय प्रसिद्ध आहेत. आपल्या गुरुवरील प्रेम त्यांनी पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले आहे.

"काशी में हम प्रकट भये है रामानन्द चताये।
काशी मे कीरति सून आई, कबीर मोहि कथा बुझाई।।"

भक्त म्हणजे काय? ह्यासंबंधी कबीर म्हणतात की, सर्व गोष्टींपासून सुटका करवून (मोह रहित) जो ईश्वराचे भजन करतो तो खरा भक्त होय. भक्ती निष्काम (स्वार्थरहित)

असली पाहिजे. ईश्वराची भक्ती करण्यात जर स्वार्थ लपलेला असेल, काही अभिलाषा असेल तर ती भक्ती सफल होत नाही. काम, क्रोध, लालूच अशा वातावरणात भक्ती शक्य नाही. ईश्वरावर आपली प्रगाढ निष्ठा हवी असे कबीर म्हणतात. सुख आणि दुःख अशा दोन्ही अवस्थेत ईश्वराचे स्मरण आवश्यक आहे. मन पवित्र नसेल तर तीर्थयात्रा व्यर्थ आहे. ह्यासंबंधी कबीर म्हणतात.

''मन मथुरा, दिल द्वारिका, काया कासी जान ।
इस द्वारे का देहरा, तापे त्पोति पिछान ।।

मूर्तीपूजेचे खंडन करताना कबीर म्हणतात,

ब्रह्मा विष्णु महिसर कहये इन सिर लागी कोई ।
इनहि भरोसे मत कोई रहियो, इन्हू मुक्ति न पाई ।।''

(६) वल्लभाचार्य : ह्यांचा जन्म इ.स. १४७९ मध्ये झाला. वल्लभाचार्य कृष्णभक्त होते. त्यांच्या मते कृष्ण म्हणजे विष्णूचा अवतार होय. प्रतिभासंपन्न व साहित्यात रूची असलेल्या वल्लभाचार्यांनी शिक्षण संपवून आपल्या विचारांचा प्रसार सुरू केला. हे कार्य करीत असताना वल्लभाचार्य विजयनगरला पोहोचले त्यावेळी तेथे प्रसिद्ध राजा कृष्णदेवराय राज्य करीत होता. विजयनगरला काही काळ राहिल्यानंतर वल्लभाचार्य काशीला गेले. तेथे त्यांनी संस्कृतमध्ये ग्रंथरचना केली. भक्तीद्वाराच मनुष्य ईश्वराचा प्रिय बनू शकतो असे त्यांचे विचार होते. काही काळपर्यंत त्यांच्या विचारांचा प्रसार होत राहिला पण पुढे शिष्यांमध्ये फूट पडल्यामुळे वल्लभाचार्यांचे विचार मोठ्या प्रमाणावर प्रसार पावू शकले नाहीत.

(७) चैतन्य महाप्रभू : ह्यांचा जन्म ब्राह्मण परिवारात इ.स. १४८५ मध्ये नदिया येथे झाला. प्रारंभापासून प्रतिभाशाली असलेल्या चैतन्य महाप्रभूंचे वयाच्या २५ व्या वर्षीच संसारातून लक्ष उडाले आणि ते साधू बनले. ते आपल्या कृष्णभक्तीसाठीच प्रसिद्ध आहेत. ईश्वराच्या भक्तीबरोबरच गुरुची सेवा अनिवार्य आहे असे त्यांचे प्रतिपादन होते. केवळ कृष्णाच्या नावाने देश, जात असे भेद नष्ट होतात असे त्यांचे मत होते. चैतन्य महाप्रभूंनी सर्वांना भक्ती व प्रेमाची शिकवण दिली. त्यांनी जातीप्रथा, स्पृश्यास्पृश्यता ह्याविरुद्ध आवाज उठविला. त्यांचा हरिदास नावाचा शिष्य अस्पृश्य होता. चैतन्य महाप्रभू काही काळ मथुरा व वृंदावन येथे राहिले. नंतर ते शेवटपर्यंत पुरीला राहिले. त्यांच्या उपदेशाचा प्रामुख्याने बंगालमध्ये अतिशय प्रभाव पडला. बंगालच्या घराघरात त्यांचे नाव जाऊन पोहोचले. कृष्णाचा अवतार मानूनच लाखो लोक चैतन्य महाप्रभूंची पूजा करू लागले.

(८) गुरुनानक : ह्यांचा जन्म इ.स. १४६९ मध्ये एका खत्री परिवारात पंजाबमधील गुजरानवाला जिल्ह्यातील तलवंडी येथे झाला. बालपणी शिक्षण मिळालेल्या गुरु नानकला पुढे मात्र सांसारिक जीवनाबद्दल औदासिन्य निर्माण झाले आणि ते संन्यासी बनले. त्यानंतर ते हिंदू व मुसलमानांच्या पवित्र स्थानांचे दर्शन करण्यासाठी घराबाहेर पडले. नंतर गुरदासपूर जिल्ह्यातील करतापूर येथे त्यांचे वास्तव्य राहिले. तेथेच इ.स. १५३८ मध्ये गुरु नानकचा

मृत्यू झाला. ते शिख संप्रदायाचे प्रवर्तक मानले जातात. त्यांच्या विचारांचे संकलन 'ग्रंथसाहब' ह्या शिखांच्या मुख्य धर्मग्रंथात केलेले आहे. गुरुनानकचा मूर्तीपूजा तसेच बाह्य धार्मिक अवडंबर ह्यावर विश्वास नव्हता. जातीप्रथा आणि स्पृश्यास्पृश्यता ह्यावर ते टीका करीत. साधे, सरळ आणि त्यागमय जीवन व्यतीत करण्यावर गुरु नानकने भर दिला. सांसारिक सुखात राहूनही मनुष्य मोक्ष प्राप्त करू शकतो असे त्यांचे प्रतिपादन होते. पंजाब व पश्चिम भागात भक्ती आंदोलनाचा प्रचार करण्याचे कार्य त्यांनी केले.

(९) मीराबाई : सुल्तानशाहीचा कालखंड संपण्याच्या काळात मीराबाई होऊन गेली. तिचा विवाह मेवाडच्या राजघराण्यात झाला होता. पण वृत्तीने ती संन्यस्त होती आणि आपले आयुष्य कृष्णचरणावर अर्पण केले होते. ती कृष्णालाच आपला पती मानीत असे. ईश्वराशी वेगवेगळे नाते जोडून त्याची भक्ती करणे हा 'मधुरा-भक्ती'चा प्रकार होय. त्यात प्रेमी व प्रेमिका असे नाते जोडले जाते. मात्र त्यामुळे मीरेचा अतिशय छळ झाला, तिला विषही देण्यात आले. पण आपल्या भक्तीपासून मीरा तसूभरही ढळली नाही. तिने केलेल्या अनेक काव्यरचना अतिशय लोकप्रिय झाल्या. तिचे 'मीरा के प्रभू गिरिधर नागर' हे भजन आजही सर्वत्र म्हटले जाते.

भक्ती आंदोलनाचे महत्त्व :

भारतीय इतिहासात भक्ती आंदोलन अतिशय महत्त्वाचे मानले पाहिजे. ह्यामुळे भारतातील हिंदू व इस्लाम धर्म परस्परांच्या अधिक जवळ आलेत. त्यामुळे दोन्ही धर्मियांना एकमेकांचे विचार समजून घेणे शक्य झाले. पुढील काळात हिंदू व मुसलमानात जे ऐक्याचे वातावरण निर्माण झाले त्याचा पाया भक्ती आंदोलनामुळे घातला गेला असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. ह्यामुळे जातिप्रथेची बंधने शिथिल झालीत. तसेच प्रांतीय भाषांचा विकास झाला. विशेषतः बंगला, हिंदी, मराठी व मैथिल भाषेत साहित्याची निर्मिती होऊ लागली. एकूण सर्व परिस्थितीचा विचार करता भक्ती आंदोलनाचे प्रमुख परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(१) हिंदू व मुसलमान संपर्क प्रस्थापित होऊन दोन्ही जातींनी परस्परांच्या धर्मांना समजून घेण्याची प्रक्रिया सुरू झाली.

(२) हिंदू संस्कृतीचे रक्षण झाले.

(३) अनेक सामाजिक कुप्रथांचा अंत झाला.

(४) दलित समजल्या जाणाऱ्या जातींच्या उत्थानास प्रारंभ झाला.

(५) कर्मकांड, धार्मिक अवडंबर ह्याऐवजी सरळ, शुद्ध मनाने ईश्वराच्या भक्तीला महत्त्व प्राप्त झाले.

वारकरी संप्रदाय

वैष्णव पंथाचे हे एक रूप प्रामुख्याने महाराष्ट्रात विकसित झाले. मूळ पंथ वैष्णव असला तरी त्यात शैव, वैष्णव असा भेद नाही. वारकरी संप्रदायाचा उदय ज्ञानेश्वरापासून झाला. त्यादृष्टीने 'ज्ञानेश्वरी' हा या संप्रदायाचा आधारभूत ग्रंथ होय. गीतेत श्रीकृष्णाने

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud
Seal
Arts and Commerce College * JARUD *
प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरूड, ता.वरूड, जि.अमरावती

Appendix – 'A'

Syllabi of B.A. Part-II
Semester-III & IV
(Implemented from 2018-2019 Session)
(History)

Instructions for Both Semester I to IV of B.A. Part-I& Part-II

(1) Students will have to Solve TWO (2) Long Questions from any Two of Five Units. Each of these Long Question carries SIXTEEN (16) Marks. Internal Choice is available from same unit.

(2) Students will have to Solve EIGHT (8) Short Questions in all choosing four questions from each of Two units out of Total Five Units. Each of these ShortQuestion Carries FOUR (4) Marks. Internal Choice is available from same unit.

(3) Students will have to Solve SIXTEEN (16) Multiple Type Questions from all the Five Units. Each of these Short Question Carries ONE (1) Mark. No Internal Choice is available .

Distribution ofInternal 20 Marks

(1) TEN (10) Marks to be awarded by the Teacher concerned on ASSIGMMENT submitted by the Student. ASSIGNMENT is based on the syllabus.

(2) TEN (10) Marks to be awarded by the Teacher concerned on student's performance i VIVA-VOCE which is based on the syllabus.

*****

B.A.Part-II
Semester-III
(History of India From 1526 A.D. to 1756 A.D.)
(Implemented from 2018-2019 Session)

Time : 3 Hours) Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I

1. **Survey of the Sources of Medieval India :**
   1.1 Archaeological, Epigraphic and Numismatic Materials and Monuments.
   1.2. Literary Sources-Persian, Sanskrit and Regional Languages.

2. **Establishment and Consolidation of Mughal Empire :**
   2.1 Babar
   2.2 Akbar
   2.3 ShershahaSuri
   2.4 Aurangzeb

3. **Mughal Polity :**
   3.1 Administrative Structure
   3.2 Manasabdari
   3.3 Jagirdari

Unit-II

1. **Mughal Ruling Classes :**
   1.1 Ulema
   1.2 Nobility
   1.3 Jamindar

2. **Mughal's Relation with Indian Power :**
   2.1. Mughal's Relation with Rajput with special reference to Akbar and Aurangzeb

3. **Decline of Mughal Empire :**
   3.1 Political, Administrative Causes
   3.2 Social, Economic and Religious Causes
   3.4 Effects of Decline of Mughal Empire

Unit-III

1. **Mughal Economy :**
   1.1 Agricultural Production and Management of Water Recourses
   1.2 Trade and Commerce, Urban Centers and Industries
   1.3 Monetary System

2. **Mughal Society :**
   - 2.1 The Village Community and Peasantry , Agricultural Labor and Slaves
   - 2.2 Urban Social Structure , Merchants, Bankers, Artisans, Craftsmen and Laborers
   - 2.3 Status of Women and their Rights, Parda, Dasi, Sati

3. **Religion :**
   - 3.1 Sufis, Sant Tradition
   - 3.2 Sikh, Kabirpanthis, Vaishnava Bhakti

4. **Cultural Life :**
   - 4.1 Education in Mughal period
   - 4.2 Literature- Persian, Sanskrit and Regional Language

Unit-IV

1. **Sources of Maratha History**
   - 1.1 Archaeological, Epigraphic and Numismatic Materials and Monuments.
   - 1.2. Literary Sources-Bakhars,Adnyapatra,Shakavali

2. **Emergence of Maratha Power**
   - 2.1 Political, Social, Religious and Economic Condition before rise of Maratha
   - 2.2 Causes of Rise of Maratha Power

3. **Maratha Power UnderShivaji**
   - 3.1 .Shivaji's Relations with Adilshahi
   - 3.2. Shivaji's Relations with the Mughals
   - 3.3. Significance of Shivaji's Coronation

4. **Maratha Power UnderSambhaji**
   - 4.1 .Sambhaji's Relations with the Portuguese
   - 4.2. Sambhaji's Relations with the Siddis of Janjira
   - 4.3. Sambhaji's Relations with the Mughals

5. **The Maratha War of Independence**
   - 5.1. The Maratha War of Independence under Rajaram
   - 5.2. The Maratha War of Independence under Tarabai

Unit-V

1. **Political Administration Under Maratha**
   - 1.1 Central Administration, Ashta Pradhan Mandal
   - 1.2 Provincial and Village Administration

2. **Military System Under Maratha**
   - 2.1 Infantry, Cavalry, Navy
   - 2.2 Secret Intelligence System of Shivaji

3. **Judicial Administration Under Maratha**
   - 3.1 Judicial Structure andProcedure
   - 3.2 Crimes and Punishment

4. **Fiscal Administration of Maratha**
   - 4.1. Public Income
   - 4.2. Public Expenditure

5. **Religious Policy of Maratha**
   - 5.1. Religious Policy of Shivaji
   - 5.2. Religious Policy of Sambhaji

Reference Books :

1. Chaudhari K.N. - An Economic History from Rise of Islam to 1750
2. Chitnis K.N. - Socio-Economic aspects of Medieval India
3. Chopra P.N. - A Socio-Economic and cultural History of Medieval India
4. Habibullah - Foundation of Muslim rule in India
5. Hussaini S.A.O. - Administration under the Mughals
6. Moreland W.H. - Agrarian System of Muslim India
7. Sarkar Sir J.N. - Mughal Administration
8. Singh Meera - Medieval History of India.
9. Ghosh A. - Indian Economy
10. Singh V.B. - The Economic History of India
11. चिटणीस क.ना. - मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud. Ta. Warud, Dist

Art And Commerce College Jarud Seal

१२. पगडी सेतु माधवराव - सुफी संप्रदाय
१३. गैरोला वाचस्पती - भारतीय संस्कृती औरकला
१४. इरफान हबीब - मध्यकालीन भारत भाग १ ते ५
१५. श्रीवास्तव आशिर्वादीलाल - मुगले भारत
१६. महाजन विद्याधर - मध्ययुगीन भारत
~~१७. नि.सी.दिक्षीत भारताचाइतिहास~~ (वगळण्यात आले)
१८. डॉ.दांडगे मनोरमा - भारताचाइतिहास (१५२६ ते १९४७)
१९. आचार्य धनंजय -भारताचाइतिहास (१५२६ ते १९४७)
२०. वैद्यडॉ. रविंद्र व गद्रेडॉ.प्रभाकर - मोगल सम्राट औरंगजेब
२१. भोरजारडॉ.अशोक व गद्रेडॉ.प्रभागर - मोगल सम्राट अकबर

*****

B.A. Part-II
Semester-IV
(History of India From 1757 A.D. to 1947 A.D.)

Time : 3 Hours) Marks : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I

1. **Advent of European Powers :**
   - 1.1 Portuguese
   - 1.2 French
   - 1.3 British

2. **Tools of Expansion of British Dominion in India :**
   - 2.1 Subsidiary Alliance
   - 2.2 Doctrine of Lapse

3. **Economic Changes**
   - 3.1 Land Revenue Statements - Permanent Settlement, Ryotwari, Mahalwari
   - 3.2 Commercialization of Agriculture and it's Effects
   - 3.3 Decline of Indian Industries, Major Modern Industries

Unit-II

1. **Revolt of 1857 :**
   - 1.1 Causes of Revolt, Nature, Results
   - 1.2 Queen's Proclamation

2. **Socio- Religious Movements:**
   - 2.1 BrahmoSamaj
   - 2.2 AryaSamaj
   - 2.3 Ramkrishna Mission
   - 2.4 SatyashodhakSamaj

3. **Modern Education :**
   - 3.1 Rise and Growth of Modern Education
   - 3.2 Effects of Modern Education

Unit-III

1. **Nationalism :**
   - 1.1 Rise of Nationalism – Causes
   - 1.2. Formation of Indian National Congress

2. **Indian National Congress (Early Phase) :**
   - 2.1 Role of Moderates
   - 2.2 Rise of Extremists– Causes
   - 2.3. Partition of Bengal
   - 2.4Swadeshi and Boycott Movement

3. **Indian National Congress (Later Phase) :**
   - 3.1 Emerging communal Trends – Muslim League Formation
   - 3.2. Home –Rule Movement

Unit-IV

1. **Early GandhianProgrammes :**
   - 1.1 Satyagraha, Ahimsa, Hartal
   - 1.2. Early Struggle – Champaran Satyagraha, Ahmadabad Mill Strike, hedSatyagrahya
   - 1.3 Rowlatt Act- JaliyawalaBagh Massacre

2. **Non Co-operation Movement :**
   - 2.1 Causes, Nature, Effects
   - 2.2. KhilapatMovement

3. **Civil Disobedience Movement :**
   - 3.1 Causes, Nature, Effects
   - 3.2. Gandhi - Irwin Pact
   - 3.3 Round Table Conferences
   - 3.4 PoonaPact

4. **Quite India Movement :**
   - 4.1 Causes, Nature, Effects
   - 4.2 Second World War and Indian National Movement

Unit-V

1. **Constitutional Development :**
   - 1.1 Act of 1909 & 1919
   - 1.2. Act of 1935

2. **Revolutionary Movement :**
   - 2.1 VasudeoBalwantPhadake, Chafekar brothers, V.D. Sawarkar
   - 2.2. Lahor, Kakori and ChittgongConspiracy

3. **Subhash Chandra Bose and Azad Hind Army :**
   - 3.1 Foundation of Azad- Hind Army
   - 3.2. Role of Subhash Chandra Bose in Azad Hind Army

4. **India Towards Independence :**
   - 4.1 Cripps Plan
   - 4.2 Cabinet Mission
   - 4.3 Mounbattan Plan, Act of Independence

Reference Books :

1. Bipan Chandra - Communalism in Modern India
2. Desai A.R. - Peasant Struggles in India
3. Mujumdar R.C. - History of Freedom Movement in India
4. Sarkar S.C. & Gupta K.K. - Modern Indian History
5. Ranade M.G. - Religious and Social Reforms
6. Shrinivas M.N. - Social Change in Modern India.
7.Heimsath C.M. -Indian Nationalism and Hindu Social Reforms
8. Ghosh A. - Indian Economy
9. Singh V.B. - The Economic History of India
१० जावडेकर आचार्य - आधुनिक भारत
११. डॉ.वैद्य सुमन, डॉ.कोठेकर शांता- आधुनिक भारताचाइतिहास
१२. कोलारकर ष.गो. - आधुनिक भारताचाइतिहास
१३. ढवळे, बारगळ - अर्वाचीन भारत
१४. गैरोला वाचस्पती - भारतीय संस्कृती औरकला
~~१५. नि.सी.दिक्षीत भारताचाइतिहास~~ (वगळण्यात आले)
१६. डॉ.दांडगे मनोरमा - भारताचाइतिहास (१५२६ ते १९४७)
१७. आचार्य धनंजय - भारताचाइतिहास (१५२६ ते १९४७)

*****

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist ...

Art And Commerce ... JARUD Seal

B.A - 2 sem - 3

बी.ए. भाग २

भारताचा इतिहास

(१२०६ ते १७५६)

सत्र – ३ करीता

डॉ. नंदकिशोर अरूळकर
डॉ. रवींद्र वैद्य
डॉ. सिद्धार्थ वाठोरे
डॉ. अशोक भोरजार

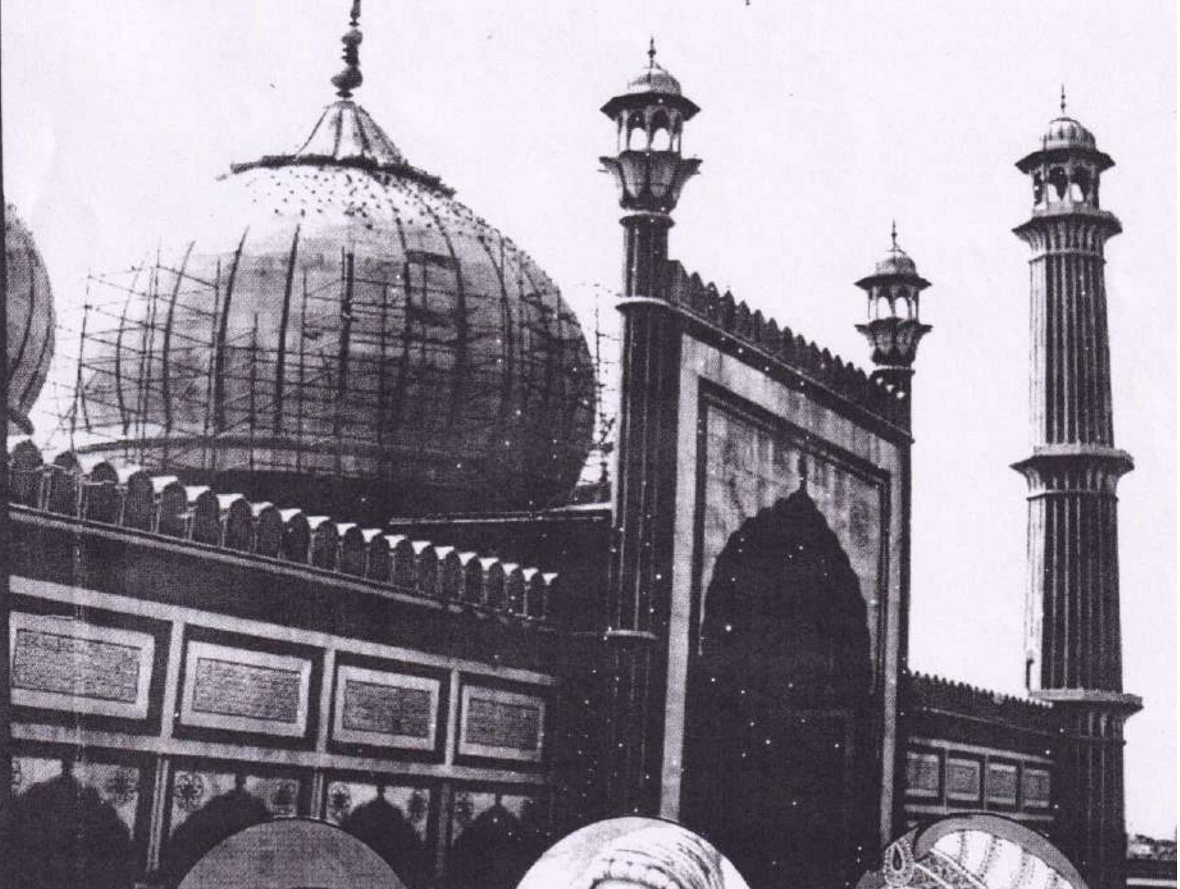

प्रकरण – ३
मोगल साम्राज्य

मोगल प्रशासन व्यवस्था

प्रस्तावना :

भारतात बाबरने मोगल साम्राज्याची स्थापना केली. तर सम्राट अकबराने मोगल साम्राज्याचा प्रचंड विस्तार घडवून आणला. मोगलांनी आधुनिक काळाप्रमाणे एक सुसंघटित राज्यव्यवस्था निर्माण केली. संपूर्ण प्रशासनव्यवस्था व राज्यव्यवस्थेचा सम्राट हा प्रमुख होता. या काळात लष्कराला अनन्य साधारण महत्त्व असल्याने अधिकाऱ्यांना लष्करी व मुलकी सेवा पार पाडावी लागत असे.

केंद्रीय प्रशासन

सम्राट :

विशाल मोगल साम्राज्याची संपूर्ण सत्ता सम्राटाकडे केंद्रीत होती. सम्राट लष्कर, प्रशासन व न्यायव्यवस्थेचा सर्वोच्च प्रमुख होता. मोगल काळात सर्वच सम्राट निरंकुश व स्वेच्छाचारी होते. मोगल साम्राज्यात अकबर, जहाँगीर, शहाजहान व औरंगजेब हे बलाढ्य सम्राट होऊन गेले. विशाल साम्राज्याचा कारभार एकट्या सम्राटाला सांभाळणे शक्य नसल्याने सम्राटाला मदत करण्याकरीता मंत्र्याची नेमणूक केली जात असे. मंत्र्याची नियुक्ती, बढती, बडतर्फी सम्राटाच्या इच्छेवर अवलंबून होती. सम्राटाला महत्त्वाच्या प्रश्नावर सल्ला देणे व सम्राटाच्या आदेशाचे पालन करणे हे मंत्र्याचे कार्य होते. मंत्र्याचा सल्ला सम्राटावर बंधनकारक नव्हता. मोगल काळात मंत्र्याची संख्या एकूण ०८ असली तरी प्रारंभीचे चार मंत्री महत्त्वाचे होते.

१. वजीर :

हा मोगल प्रशासनव्यवस्थेचा व मंत्रीमंडळाचा प्रमुख होता. सम्राटाच्या खालोखाल हे पद असल्याने तसेच हा अर्थखात्याचा प्रमुख असल्याने अत्यंत महत्त्वाचे पद होते. वजीराला दिवाण वा प्रधानमंत्रीही संबोधले जाई. महत्त्वाच्या प्रश्नावर सम्राटाला सल्ला देण्याचे तसेच मंत्रीमंडळ व सम्राट यांच्यातील दुवा असल्याने या पदाला महत्त्व होते. सम्राट अल्पवयीन असल्यास पूर्ण साम्राज्याचा कारभार वजीराकडेच राहत असे.

पायदळ व स्वतंत्र पोलीस दल राहत असे. नगरांमध्ये अनेक विभाग (मोहल्ला) होते. त्यावर मातहत हा अधिकारी होता. नगरात येणाऱ्या जाणाऱ्यावर लक्ष ठेवणे. धर्मशाळेवर लक्ष ठेवणे, नर्तकी, मादक पदार्थ विक्रेते इ. वर लक्ष ठेवण्याचे कार्य गुप्तहेर करीत.

ग्रामीण प्रशासन :

प्राचीन काळाप्रमाणेच मोगल काळातही स्वतंत्र ग्रामीण प्रशासन व्यवस्था अस्तित्वात होती. गावातील जेष्ठ व्यक्ती ग्रामपंचायतचे सदस्य राहत. खेड्यांचे संरक्षण करणे, साफसफाई, शिक्षण व्यवस्था इ. कार्ये ग्रामपंचायतकडे होती. भांडण तंट्यांचा निकाल देण्याची जबाबदारी पंचायतीकडे होती. जातीसंबंधी भांडणाचा निर्णय देण्याकरीता जात पंचायत (गोतसभा) अस्तित्वात होती.

मनसबदारी पद्धत :

मोगल सैन्यात पायदळ, घोडदळ, तोफखाना, हत्तीदळ व आरमार असे ५ विभाग होते. घोडादळाला जास्त महत्त्व होते. घोडदळात बारगीर व शिलेदार असे दोन प्रकार होते. बारगीरला घोडा व शस्त्र सरकारकडून मिळत असे. मिर आतिष हा तोफखान्याचा प्रमुख होता. हत्तीदळाचा वापर मुख्यात: रणभूमीवर केला जाई. हत्तीवर स्वार होऊन युद्धभूमीत निरीक्षण केले जात असे. शत्रूवर अचानक आक्रमण करत त्याकरीता हत्तीदळाचा वापर होत असे. सम्राट अकबरने प्रचंड सैन्य उभारून मोठा प्रमाणात साम्राज्यविस्तार घडवून आणला. हल्ला करणे किल्ल्यांचे दरवाजे तोडणे पायदळांची संरक्षक फळी तोडणे इ. करीता हत्तीदळाचा वापर होत असे.

''मोगल सम्राटांनी सुरू केलेली मध्ययुगातील सर्वोत्कृष्ट लष्करी पद्धत म्हणजे मनसबदारी पद्धत होय.'' मनसब हे एक पद होते. यावरून सरदाराचा दर्जा व प्रतिष्ठा कळत असे. सैन्यातील भ्रष्टाचार दूर व्हावा, बंडखोर सैन्य व अधिकाऱ्यावर नियंत्रण राहावे, सैन्यात उत्साह टिकून राहावा याकरीता मोगलांनी मनसबदारी पद्धत अमलात आणली. मनसबदारांच्या एकूण ३३ श्रेणी होत्या. यात सर्वात कमी १० तर सर्वात जास्त १०,००० होती. पुढे ही संख्या १२,००० करण्यात आली. मनसब व उच्च पद याचा संबंध नव्हता. उदा. मानसिंह ७ हजारी मनसबदार होता तर अबुल फजल त्यापेक्षा कमी असला तरी फजलला मोगल दरबारात मानसिंह पेक्षा जास्त मान व पद मोठे होते. मनसबदाराची नियुक्ती, बढती हे सर्व सम्राटाच्या इच्छेवर अवलंबून होते. आवश्यकतेनुसार सम्राट कोणत्याही मनसबदाराला बोलवीत असे. मनसबदारांचे प्रमुख ३ वर्ग होते. १० ते

Co-ordinator, IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal * JARUD *

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती

B.A. 2 Sem - 4

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ । चवथा सेमिस्टर

पिंपळापुरे

ब्रिटीशकालीन भारताचा इतिहास

इ.स. 1757 ते 1947

HISTORY OF INDIA 1757-1947

नी. सी. दीक्षित

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

...वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड, ता.वरुड, जि.अमरावती

१०

म. गांधींची प्रारंभीची चळवळ

(Early Gandhian Programmes)

गांधी युगाचा प्रारंभ

(सत्याग्रह, अहिंसा, हरताळ, चंपारण सत्याग्रह, खेडा सत्याग्रह, अहमदाबाद गिरणीचा संप)

पहिल्या महायुद्धाचा कालखंड

रौलट कायदा

जालियनवाला बाग हत्याकांड

प्रश्नसंग्रह

गांधी युगाचा प्रारंभ

मोहनदास करमचंद गांधी ह्यांचा जन्म गुजरातमधील पोरबंदर येथे २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी झाला. त्यांचे वडील पोरबंदरचे दिवाण होते. वयाच्या १२ व्या वर्षी गांधींचा विवाह कस्तुरबाशी झाला. वयाच्या १९ व्या वर्षी बॅरिस्टर बनण्यासाठी गांधी इंग्लंडला गेले. जाण्यापूर्वी त्यांनी आपल्या आई समोर पवित्र जीवन जगण्याची शपथ घेतली आणि ती आजीवन पाळली. बॅरिस्टर झाल्यावर गांधी भारतात परतले व राजकोट येथे वकिली करू लागले. पुढे त्यांनी मुंबईला आपला व्यवसाय सुरू केला. एका मुस्लीम फर्मच्या कामानिमित्त गांधींना दक्षिण आफ्रिकेत जावे लागले. ही घटना गांधींचे जीवनचक्र बदलविण्यास कारणीभूत ठरली. तेथेच गांधींच्या राजकीय जीवनाचा शुभारंभ झाला. दक्षिण आफ्रिकेत त्यावेळी तीव्र स्वरूपाचा वर्णद्वेष होता. तेथील ब्रिटिश सत्ता काळ्यांचा पर्यायाने भारतीयांचा द्वेष करून त्यांच्यावर सतत अन्याय, अत्याचार करीत असे. त्याचेच एक उदाहरण म्हणजे 'एशियाटिक रजिस्ट्रेशन कायदा' होय. हा कायदा करून दक्षिण आफ्रिकन सरकाने आशियातील लोकांना - काळ्यांना आपली नावे नोंदविण्यास व आपल्या अंगठ्यांची निशाणी देण्यास बाध्य

गोळीबारास प्रारंभ केला. कशाचीही कल्पना नसलेला तो जमाव एकदम झालेल्या ह्या हल्ल्याने गडबडून गेला. लोक सैरावैरा पळू लागले. बाहेर पडण्याचा मार्ग बंद असल्याने अनेकांनी भिंत ओलांडून पलीकडे जाण्याच्या प्रयत्नात आपले प्राण गमाविले. अनेक स्त्रियांनी जवळच्या कोरड्या विहिरीत उड्या टाकून स्वतःची अब्रू वाचविली. जवळजवळ १० मिनिटे बंदुकीच्या १५०० फैरी झाडण्यात आल्या. सभास्थानी व आजूबाजूला प्रेतांचा नुसता खच पडला होता. अंदाजे ४०० माणसे या हत्याकांडात ठार झालीत व २००० जखमी झालीत.

ही बातमी वाऱ्यासारखी शहरात पसरली. आपापले नातेवाईक, मित्र शोधण्यासाठी लोक वेड्यासारखे धावत आले. जालियनवाला बाग म्हणजे रणभूमीच भासत होती. हजारो जखमींचे विव्हळणे ऐकू येत होते. अनेक प्रेते व जखमीही कोल्ह्याकुत्र्यांचे भक्ष्य ठरले. कारण सर्वत्र अंधार होता व शहरात संचारबंदी लागू केलेली होती. जालियनवाला बागेवरून कलिंग युद्धाची आठवण होते. फरक इतकाच की कलिंग युद्धाने सम्राट अशोकाचे हृदयपरिवर्तन होऊन तो शांततेचा, अहिंसेचा पुजारी बनला तर जालियनवाला बागेतील हत्याकांडाने जनरल डायर अधिक मग्रूर बनला. ह्या घटनेची चौकशी करावयास नियुक्त केलेल्या हंटर समितीपुढे साक्ष देताना डायरने असे प्रलाप काढले की, दारूगोळा संपल्याने गोळीबार बंद करावा लागला. डायरचे हे उद्‌गार त्याच्या बेमूर्वतखोरपणाचे तसेच ब्रिटिश साम्राज्याच्या उन्मत्ततेचे प्रतीक होय. त्याच्या पाठीशी पंजाबचा लेफ्टनंट गव्हर्नर मायकेल ओडवायर होता. त्याने जालियनवालाबाग घटनेबद्दल डायरला शाबासकी दिली. भारतीयांबद्दल एवढा रोष होता की, त्यांना चाबकाने फोडून काढणे, रस्त्याने गोरा माणूस जात असेल तर बाजूला हटून त्याला सलाम करणे, पोटावर सरपटण्याची शिक्षा देणे असे प्रकार होऊ लागले. पंजाबमध्ये अशा प्रकारच्या छळाचे प्रमाण जास्त होते. परिणामी गांधींच्या मनातील ब्रिटिशांविषयीचे विचार नाहीसे होऊ लागले. जालियनवाला बाग घटना घडल्यावर तांबडतोब शहराचा वीज व पाणीपुरवठा बंद करण्यात आला. जनतेवर अनेक निर्बंध लावण्यात आले. अनेकांना बेदम मारहाण करण्यात आली. १५ एप्रिल रोजी संपूर्ण पंजाबमध्ये लष्करी कायदा लागू करण्यात आला.

जालियनवाला बाग हत्याकांडामुळे देशातील जनमत ब्रिटिशांवर अतिशय खवळले. ह्याचवेळी भारतातील मुसलमानांनी ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. गांधींनी योग्य परिस्थिती पाहून असहकार आंदोलन सुरू करण्याचे ठरविले. देशात प्रचंड उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal * JARUD *

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड, ता.वरुड, जि.अमरावती

Appendix-A

Syllabi of B.A. Final
Semester-V & VI
(Implemented from 2019-2020 Session)

Instructions for Both Semester V & VI of B.A. Final

(1) Students will have to Solve TWO (2) Long Questions from any Two of Five Units. Each of these Long Question carries SIXTEEN (16) Marks. Internal Choice is available from same unit.

(2) Students will have to Solve EIGHT (8) Short Questions in all choosing four questions from each of Two units out of Total Five Units. Each of these Short Question Carries FOUR (4) Marks. Internal Choice is available from same unit.

(3) Students will have to Solve SIXTEEN (16) Multiple Type Questions from all the Five Units. Each of these Short Question Carries ONE (1) Mark. No Internal Choice is available .

Distribution of Internal 20 Marks

(1) TEN (10) Marks to be awarded by the Teacher concerned on ASSIGMMENT submitted by the Student. ASSIGNMENT is based on the syllabus.

(2) TEN (10) Marks to be awarded by the Teacher concerned on student's performance in VIVA-VOCE which is based on the syllabus.

*****

Syllabi of B.A. Final
Semester-V
History of Modern World
(From 1780 to 1920 AD)

Time : 3 Hours) Marks : 80
Int.Ass. :20

Objectives –

The students should have an integrated view of the process of change in the Society, Economy and Civilization in the contest of Political Developments.

Notes : 1) One Question or a set of Questions from each unit will have to be answered.
2) Five Periods per week shall be provided for instructions.
3) Facilities of excursion tours to students are made available once a year, preferably in Diwali Vacation. The Financial Burden shall be borne by the students only.

Unit-I

1. **French Revolution** -Crisis of the ancient regime, Intellectual currents, Participation of Social Classes.
2. Emergence of NepoleanBonaporte - Expansion, Consolidation and downfall.
3. Congress of Vienna (1815 AD).

Unit-II

1. Making of the Nations - States of Italy and Germany.
2. Foreign Policy of Germany under Bismark.
3. Germany under Kaiser William II.

Unit-III

1. Triple Entente (1907 AD).
2. Russo – Japanese War (1904 – 05 AD)
3. First World War – Causes and Effects.
   A) The Fourteen Points of President Wilson.

Unit-IV

1. The Entry of the U.S.A. into First World War.
2. Concept of Communism, Capitalism, Socialism.
3. The Russian Revolution (1917 AD) – Causes and Effects

Unit-V

1. Paries Peace Conference
2. Versailles Treaty – (i) Sent Germane Treaty NewliePreaty, (ii) Trian on Treaty & (iii) Sevres Treaty.
3. The League of Nation's – Aims, Objectives, Structure, Achievement and Failure.

Books Recommended :-

1. Europe since Nepolean - Thomson David
2. Bismark - Robertson G.
3. From Bismark to the world war - Brandenhurg E.
4. The Struggle for Mastery of Europe 1848-1948 - Taylor A.J.P.
5. European History since 1870 - Benns
6. Contemporary Europe - Hughes H.S.
7. The first world war - Taylor A.J.P.
8. Europe M. 19th& 20thCentury(Hmdi also - Lipsons. E.
9. Europe since 1870 - Zable S.H.
10. The Rise of Modern Europe - Langer, William (ed)
11. History of the league of Nations - Walters F.P.
12. Europe between th World War - Carr. E.H.
13. Europe since 1919 - Langsam
14. International Relations (Between the two wars 1920-1939 - Carr. E.H.
15. Fascism M. gtaloy - Trannanbaum. E.
16. History of the United States - Current, W.
17. Origins of the cold war - Fleruing D.G.
18. Soviet Foreign Policy after Stalin - Dallm D.J.
19. International Politics - Schuman
20. International Politics - Paimer&Parkins.
21. Europe in Nineteenth Century - E. Lipson

२२.आधुनिक युरोप काइतिहास - गुच जी.पी.
२३.आधुनिक युरोप - साउथगेट जी.पी.
२४.आधुनिककालकाइतिहास - केटलबी.
२५.आधुनिककालकाइतिहास - शर्मा, डॉ.मथुरालाल
२६.आधुनिककालकाइतिहास - विद्यालंकार सत्यकेतु
२७.आधुनिक युरोप - शर्मा बी.एस.
२८.आधुनिक जगाचा इतिहास - ए.एस. अल्तेकर
२९.आधुनिक जगाचा इतिहास - कोलारकर, श्र.गो.
३०.अर्वाचिन युरोप - केशट्टीवार
३१.अमेरिकेचाइतिहास - वक्काणी, डॉ. नि.आ.
३२.आधुनिक जगाचा इतिहास - गायकवाड, कदम आणिथोरात
३३.विश्व काइतिहास - खुराणीडॉ. के.एल.
३४.आधुनिक युरोप - मेहता, डॉ. बी.एन.
३५.आधुनिक युरोप काइतिहास - महाजन व्ही.डी.
३६.आधुनिक जग भाग १,२,३ - डॉ. सुमन वैद्य
३७.युद्धोत्तर जग - य.ना. कदम
३८.आधुनिक जग - पी.जी. जोशी

*****

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Art And Commerce Seal JARUD

Syllabi of B.A. Final
Semester-VI
History of Modern World
(From 1921 to 1965 AD)

Time : 3 Hours)

Marks : 80
Int.Ass. : 20

Objectives –

The students should have an integrated view of the process of change in the Society, Economy and Civilization in the contest of Political Developments.

Notes : 1) One Question or a set of Questions from each unit will have to be answered.
2) Five Periods per week shall be provided for instructions.
3) Facilities of excursion tours to students are made available once a year, preferably in Diwali Vacation. The Financial Burden shall be borne by the students only.

Unit-I

1. Rise of Fascism in Italy – Musolini and his Internal & Foreign Policies.
2. Rise of Nazism in Germany – Hitler and his Internal & Foreign Policies
3. Rise of Stalin in Russia – Internal Policies of Stalin.
4. The Great Economic Depression (1929 A.D.) and its impact.

Unit-II

1. Causes and Result of the Second World War.
2. Entry of the U.S.A. into the Second World War.
3. Diplomatic Conferences during the War Period (1935-1945 A.D.)

Unit-III

1. United Nations Organization :- Aims, Structure, Achievement and Failure.
2. The Emergence of the U.S.A. as World Power, Causes and Effects.
3. The Emergence of the U.S.S.R. as World Power, Causes and Effects.

Unit-IV

1. Post War World - The Cold War – Causes and effect, Origins and Meaning
2. Truman Doctrine, The Marshal Plan, Point Four Programme.
3. Military Alliances – The NATO and Warsaw Pact, the SEATO, The CENTO.

Unit-IV

1. The Suez Crisis - The Eisenhower Doctrine,
2. European Unity and Disunity, European Common Market – The Common Wealth of Nations – The Berlin Crisis of 1958, Quba Crisis.

Books Recommended :-

1. Europe since Nepolean - Thomson David
2. Bismark - Robertson G.
3. From Bismark to the world war - Brandenhurg E.
4. The Struggle for Mastery of Europe 1848-1948 - Taylor A.J.P.
5. European History since 1870 - Benns
6. Contemporary Europe - Hughes H.S.
7. The first world war - Taylor A.J.P.
8. Europe M. 19th & 20th Century (Hmdi also - Lipsons. E.
9. Europe since 1870 - Zable S.H.
10. The Rise of Modern Europe - Langer, William (ed)
11. History of the league of Nations - Walters F.P.
12. Europe between th World War - Carr. E.H.
13. Europe since 1919 - Langsam
14. International Relations (Between the two wars 1920-1939 - Carr. E.H.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amr...ati

B.A.-3 Sem-5

आधुनिक जगाचा इतिहास

1780 ते 1920

नी. सी. दीक्षित

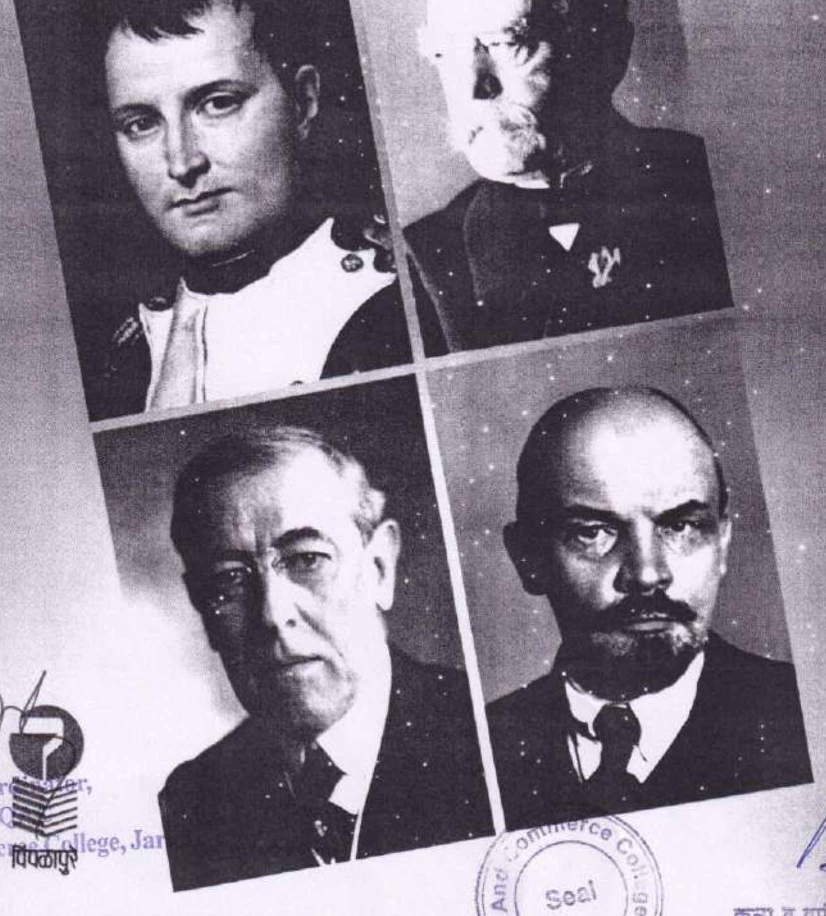

पिंपळापुरे

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती

(३) अत्यंत महत्त्वाच्या वळणावर अमेरिका युद्धात सामील झाली. अमेरिकेजवळ असंख्य सैन्य होते, असीमित साधनसामग्री होती. त्यांचा उपयोग युद्धात होऊ लागल्याने दोस्त राष्ट्रांचे हात अतिशय मजबूत झालेत. इतर राष्ट्रांचे सैन्य गेल्या ३ वर्षापासून लढत असल्याने थकत जाणे स्वाभाविक होते. त्या तुलनेत अमेरिकेचे ताज्या दमाचे सैन्य उतरले. त्यांना तोंड देणे जर्मनी, ऑस्ट्रियाला अतिशय जड गेले. अमेरिका युद्धात उतरल्यामुळे रशियाने युद्धातून माघार घेऊनही दोस्त गटाच्या विजयी घोडदौडीत फरक पडला नाही.

(४) पराभवाची चिन्हे दिसू लागताच जर्मनीत अस्वस्थता निर्माण झाली. रशियाने पकडलेल्या जर्मन सैनिकांना सोडून दिले होते. रशियन क्रांतीचा प्रभाव पडलेले हे जर्मन सैनिक जर्मनीत परत आल्यावर साम्यवादाचा प्रचार करू लागले. एका बाजूला पराभवाची छाया आणि दुसऱ्या बाजूला साम्यवादाचा प्रचार ह्यामुळे काही प्रमाणात का होईना, जर्मनीत कैसरविरोधी भावना निर्माण झाली. तुर्कस्थान व ऑस्ट्रियाने शरणागती पत्करली होती. एकटा जर्मनीच लढत होता. अशा परिस्थितीत नौदलाने बंड करताच कैसरने पदत्याग केला व तो हॉलंडमध्ये निघून गेला. त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या प्रजासत्ताक सरकारने ताबडतोब युद्धबंदी करारावर स्वाक्षरी करून युद्ध संपविले.

पहिल्या महायुद्धाचे परिणाम :

(१) प्राणहानी, वित्तहानी :

१९१४ ते १९१८ च्या दरम्यान लढल्या गेलेले युद्ध सर्वार्थाने महायुद्ध ठरले. असे युद्ध ह्यापूर्वी कधीही झाले नाही. एवढ्या प्रचंड संख्येने लोक कधीही युद्धात सहभागी झाले नाहीत. पहिल्या महायुद्धात जगातील २८ राष्ट्रे व त्यांच्या वर्चस्वाखालील प्रदेश सामील झालेत. विविध प्रकारच्या अस्त्रशस्त्रांचा वापर ह्या युद्धात झाला. रणगाडे, विमाने, पाणबुड्या, पाणसुरूंग इ. चा मुक्तहस्ताने वापर करण्यात आला. ह्या युद्धात सर्वप्रथम विषारी वायूचा उपयोग केल्या गेला. एकूण ६ कोटी सैनिक प्रत्यक्ष रणभूमीवर लढत होते. ह्याशिवाय आपापल्या देशातील युद्धकार्यात मदत करण्यासाठी तेथील आबालवृद्ध-स्त्री-पुरुष सरसावले होते. जगातील फक्त १/१६ जनता युद्धापासून अलिप्त राहिली. जवळजवळ ८५ लक्ष ते ९० लक्ष सैनिक युद्धात मारल्या गेले. जखमी, अपंग आणि बेपत्ता सैनिकांची एकूण संख्या जवळजवळ २ $^{१}/_{२}$ कोटी आहे. युद्धाचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष परिणाम म्हणून अंदाजे १ कोटी ३० लक्ष नागरी क्षेत्रातील जनता आपले सर्वस्व गमावून बसली. पहिल्या महायुद्धातील वित्तहानीही प्रचंड अशी आहे. अंदाजे ५८ $^{१}/_{२}$ हजार कोटी रु. एकूण खर्च झालेत. एवढा प्रचंड पैसा खर्च करूनही विनाशाशिवाय काहीही निष्पन्न झाले नाही. युद्धखर्चामुळे प्रत्येक राष्ट्र कर्जबाजारी बनले. त्याचे परिणाम युरोपीय जनतेला बराच काळ भोगावे लागले.

> **पहिल्या महायुद्धाचे परिणाम :**
> (१) प्राणहानी, वित्तहानी
> (२) युद्धोत्तर समस्या
> (३) अस्त आणि उदय
> (४) आंतर्राष्ट्रीय संघटना
> (५) द्वितीय महायुद्ध

(२) युद्धोत्तर समस्या :

युद्ध संपले आणि त्यामुळे उद्‌भवणाऱ्या भयाण समस्या तीव्रपणे जाणवू लागल्या. अपरिमित पैसा खर्च झाल्याने जगात आर्थिक संकट निर्माण झाले. परिणामी उत्पादनात घट होऊन वस्तूंच्या किमती सपाटून वाढू लागल्या. पैशाची किंमत घसरू लागली. व्यापारावर त्याचा अनिष्ट परिणाम झाला. सर्वत्र दारिद्र्य, बेकारी ह्यासारख्या समस्यांनी थैमान घालावयास सुरुवात केली. पहिल्या महायुद्धामुळे सामाजिक जीवनावरही विपरीत परिणाम झाला. लक्षावधी पुरुष मृत्युमुखी पडल्याने विशेषतः युरोपीय देशातील पुरुषांची संख्या कमी झाली व तुलनेत स्त्रियांची संख्या वाढली. ह्या विशिष्ट गोष्टीचा कौटुंबिक व सामाजिक जीवनावर अनिष्ट प्रभाव पडला. ह्या युद्धात जग इतके होरपळून निघाले की, सामाजिक नीतिमूल्यांवर प्रामुख्याने तरूण पिढीचा अजिबात विश्वास राहिला नाही. म्हणूनच भौतिकवादाला, सुखलालसेला प्राधान्य मिळून काही काळ युरोपचे जनजीवन उद्‌ध्वस्त झाले.

(३) अस्त आणि उदय :

युरोपातील महत्त्वाचे जुने राजवंश ह्या युद्धात लयाला गेले. पराभवामुळे जर्मनीतील होहेनझोलर्न वंश, ऑस्ट्रियातील हॅप्सबर्ग वंश व नंतर तुर्कस्थानातील उस्मान वंश (१९२३) नष्ट झालेत. युद्धकाळाच्या दरम्यान रशियात क्रांती होऊन तेथील रोमॅनोव्ह वंशही संपुष्टात आला. ह्या राजवंशांच्या समाप्तीबरोबरच तेथील निरंकुश राजसत्ता समाप्त होऊन लोकशाही शासनाचा उदय झाला. मात्र युद्धातील अन्यायामुळे किंवा विशिष्ट परिस्थितामुळे जर्मनी, इटली, रशिया, जपान इ. देशांमध्ये हुकुमशाहीचा उदय झाला. पहिल्या महायुद्धाचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वांच्या आधारे झेकोस्लोव्हाकिया, युगोस्लाव्हिया, हंगेरी, पोलंड, फिनलंड, इस्टोनिया, लिथुआनिया व लॅटेव्हिया ही नवी राज्ये उदयास आलीत. आणखी एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे जागतिक राजकारणात झालेला जपान व अमेरिकेचा उदय. मेईजी क्रांतीमुळे शक्तिशाली झालेला जपान साम्राज्यवादी बनला व चीनचा आणि रशियाचा पराभव करून तसेच कोरिया गिळंकृत करून पूर्वेकडील शक्ती मानल्या जाऊ लागला. पहिल्या महायुद्धात त्याने चीनसमोर २१ मागण्या ठेवल्या, त्या चीनला मान्य कराव्या लागल्या. परिणामी संपूर्ण चीनवर जपानचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. अशाप्रकारे पहिल्या महायुद्धानंतर जपान जागतिक शक्ती बनला. त्याचबरोबर अमेरिकेचेही महत्त्व वाढले. युद्धापूर्वी अलिप्त असणारा अमेरिका जर्मनीच्या पाणबुड्यांनी व पाणसुरुंगांनी केलेल्या विध्वंसामुळे युद्धात सहभागी झाला व तेव्हापासून युद्धाचे पारडे दोस्त राष्ट्रांना अनुकूल बनले. अमेरिकेमुळेच दोस्त गटाने युद्ध जिंकले, तसे अमेरिकेच्याच पुढाकाराने शांतता प्रस्थापित करणारी पॅरिस परिषद झाली. अशाप्रकारे अमेरिकेचे महत्त्व वाढून ती पहिल्या क्रमांकाची जागतिक शक्ती बनली.

(४) आंतर्राष्ट्रीय संघटना :

आंतर्राष्ट्रीय संघटनेची निर्मिती हा पहिल्या महायुद्धाचा महत्त्वाचा परिणाम होय. प्रत्यक्ष युद्ध सुरू झाल्यावर त्याची भीषणता जाणवू लागल्याने शांततानिर्मितीचे प्रयत्न सुरू झाले. त्याचवेळी असे भयानक युद्ध पुन्हा होऊ नये ह्यासाठी आंतर्राष्ट्रीय राजकारणावर नियंत्रण ठेवणारी

एखादी जागतिक संघटना असावी असे जगातील मुत्सद्यांना, विचारवंतांना वाटू लागले. त्यात अमेरिकन अध्यक्ष वुड्रो विल्सन यशस्वी ठरला. युद्ध बंद करून शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी विल्सनने जी १४ तत्त्वे जगासमोर मांडलीत, त्यात शेवटचे तत्त्व जागतिक संघटनेबाबतच होते. त्यानुसार १९२० मध्ये राष्ट्रसंघ (League of Nations) अस्तित्वात आला.

(५) द्वितीय महायुद्ध :

जर्मन गटाच्या पराभवानंतर शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी पॅरिस येथे परिषद भरली. त्यात जे काही निर्णय घेण्यात आले त्यामुळे खरोखरीच शांतता निर्माण झाली की आणखी नवे प्रश्न उद्‌भवले हा विचारांचा मुद्दा आहे. पराभूत राष्ट्रांना आमंत्रित न करून दोस्त राष्ट्रांनी प्रारंभीच शांततानिर्मितीच्या कार्याला हरताळ फासला. परिषदेच्या संपूर्ण कामकाजावर इंग्लंड, फ्रान्सचे वर्चस्व होते. विल्सनच्या १४ तत्त्वांच्या आधारावर सर्व कामकाज चालेल व निर्णय घेतले जातील अशी अपेक्षा होती. पण विल्सनची तत्त्वे धाब्यावर बसवून इंग्लंड, फ्रान्सने आपल्याला अनुकूल असे तह केलेत. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व व राष्ट्रीयतेचे तत्त्व आपापल्या सोईनुसार वापरण्यात आले. परिणामी पराभूत राष्ट्रांशी केले गेलेले तह एकांगी व अन्यायाचे ठरले. ऑस्ट्रियन साम्राज्य नष्टभ्रष्ट झाले. आर्मेनियाला लॉसेन कराराद्वारे पुन्हा तुर्कस्थानच्या दाव्याला बांधून अपमानित केले गेले. इटली दोस्त राष्ट्रांच्या बाजूने लढूनही त्याच्या पदरी निराशाच आली. त्याला फक्त ट्रेंटिनो, दक्षिण टिरोल व डालमेशियाचा काही भाग एवढी प्राप्ती झाली. इंग्लंड, फ्रान्स, जपानच्या तुलनेत इटलीला मिळालेला प्रदेश अगदीच नगण्य होता. परिणामी ह्या सर्व राष्ट्रांमध्ये धुसफूस चालू झाली. मात्र सर्वात जास्त अन्याय झाला तो जर्मनीवर. पहिल्या महायुद्धाला जणूकाय एकटा जर्मनीच जबाबदार होता असे त्याला वागविण्यात आले. त्याच्यापासून बराच मोठा प्रदेश दोस्त राष्ट्रांनी काढून घेतला. सर्व वसाहती काढून घेण्यात आल्या. जर्मन लष्करावर अतिशय कठोर बंधने लादण्यात आली व प्रचंड नुकसान भरपाई लागू केली. ह्या सर्वांमुळे जर्मनी दुर्बल राष्ट्र (Third Rate Power) बनले. जर्मनीवर व्हर्साय तह लादला त्यावेळी जर्मन प्रतिनिधीमंडळाला अमानुष वागणूक देण्यात आली, शिवाय हा तह मान्य केला नाही तर जर्मनी उद्‌ध्वस्त करू अशी धमकी दोस्त राष्ट्रांनी दिलेली होती. ह्या सर्व गोष्टींमुळेच व्हर्साय तहाबद्दल जर्मनीच्या जनमानसात सुडाची भावना निर्माण झाली. त्याचा योग्य तो उपयोग करून घेऊन हिटलरने संपूर्ण सत्ता आपल्या हाती केंद्रित केली व व्हर्सायचा तह मोडण्यास प्रारंभ केला. त्यातून घडत गेलेल्या घटनाक्रमामुळे १९३९ मध्ये संपूर्ण जगावर द्वितीय महायुद्धाचे संकट ओढवले.

अध्यक्ष विल्सनचे १४ मुद्दे :

शांततानिर्मितीचे प्रयत्न :

पहिल्या महायुद्धात जर्मनीचा वरचष्मा असतानाच आश्चर्यकारकरित्या जर्मनीने शांततेचे प्रयत्न सुरू केले (डिसेंबर १९१६). दोन्ही गटांच्या प्रतिनिधींनी एकत्र येऊन तहाच्या अटी तयार कराव्यात अशी जर्मनीची सूचना होती. पण त्यामुळे जर्मनीचा अधिक फायदा होईल ह्या आशंकेने मित्रराष्ट्रांनी वरील सूचना दुर्लक्षित केली. ह्यावर जर्मन सम्राटाने मित्र राष्ट्रांच्या हेतूबद्दल शंका

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
Art And Commerce College
JARUD

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड, ता.वरुड, जि.अमरावती

B.A.-3 Sem-6

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ : बी. ए. सहावी सेमिस्टर

पिंपळापुरे

आधुनिक जग

(इ.स 1921-1965)

वी.सी. दीक्षित

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड ता. वरुड, जि. अमरावती

(७) द्वितीय महायुद्धाच्या घटनाक्रमात अमेरिकेचा युद्धप्रवेश निर्णायक ठरला. तेथूनच अक्ष राष्ट्रांची पीछेहाट आणि दोस्त गटाचे आक्रमण धोरण सुरू झाले. अमेरिकेजवळ असलेल्या अपार युद्धसाहित्याचा व धनाचा पुरवठा इंग्लंड, फ्रान्स, उत्तर आफ्रिका, रशिया, पश्चिम आशिया, पॅसिफिक महासागर ह्या सर्वच आघाड्यांना होऊ लागला. परिणामी सर्वत्र दोस्त राष्ट्रांचा विजय होऊ लागला. इटली, जर्मनी व नंतर जपानने शरणागती पत्करली व द्वितीय महायुद्ध संपुष्टात आले.

द्वितीय महायुद्धाचे परिणाम

(१) वित्तहानी–प्राणहानी : मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात द्वितीय महायुद्धामुळे जेवढी वित्तहानी व प्राणहानी झाली तेवढी दुसऱ्या कोणत्याही संघर्षाने झाली नाही. हे युद्ध प्रामुख्याने युरोप, आफ्रिका व आशिया खंडात, जमिनीवर, अंतराळात व महासागरात लढले गेले. संघर्षामुळे अटलांटिक, पॅसिफिक व हिंदी हे जगातील तीनही महासागर ढवळून निघाले. अणुबाँब, मशिनगन्स, विमाने, पाणबुड्या ह्यांचा सर्रास वापर झाल्याने 'न भूतो न भविष्यति' अशी हानी झाली. प्रत्यक्ष रणांगणावर दीड कोटी सैनिकांनी प्राण सोडला. जवळजवळ तेवढेच लोक नागरी क्षेत्रात मारले गेले. जखमींची संख्या प्रचंड म्हणजे साडेचार कोटी होती. सर्वात जास्त नुकसान रशियाचे झाले. त्याने जर्मनीला केलेल्या प्रखर प्रतिकाराचा परिणाम म्हणून ५० लक्षांवर रशियन सैनिक प्राणास मुकले तर अंदाजे दीड कोटी सैनिक जखमी झाले. जर्मनीचेही अतोनात नुकसान झाले. जवळजवळ ६० लक्ष जर्मन सैनिक मारले गेले व तेवढेच जखमी झाले. हिरोशिमा व नागासाकीवरील बाँबहल्ल्यामुळे दीड लक्ष जपानी प्राण गमावून बसले. शिवाय २० लक्ष जपानी सैनिक युद्धभूमीवर लढता लढता मृत्यू पावले. द्वितीय महायुद्धातील प्राणहानीचा अंदाज उपलब्ध असला तरी वित्तहानी किती झाली ह्याची मोजदाद नाही.

> **द्वितीय महायुद्धाचे परिणाम :**
> (१) वित्तहानी–प्राणहानी
> (२) आर्थिक परिणाम
> (३) हुकुमशाहीचा अस्त
> (४) आफ्रिका, आशियात स्वातंत्र्याची लाट
> (५) अमेरिका व रशियाचा महाशक्ती म्हणून उदय
> (६) आंतरराष्ट्रीय संघटनेचा उदय

(२) आर्थिक परिणाम : युद्ध सुरू झाल्याबरोबर सर्वच देशांनी युद्धसाहित्याचे उत्पादन सुरू केल्याने विकासाचे कार्य ठप्प झाले. युद्धाचे परिणाम केवळ युद्धक्षेत्रापुरतेच मर्यादित राहिले नाही. कित्येक शहरे बेचिराख होऊन लाखो घरे उद्ध्वस्त झाली. लाखो लोक आपापल्या घराला मुकून इतस्ततः भटकू लागले. कारखान्यांचे, शेतीचे, सार्वजनिक कार्यांचे नुकसान तर कधीही भरून निघणार नाही इतके झाले. परिणामी संपूर्ण जगाची आर्थिक घडी विस्कटली. दुष्काळ, वस्तूंची टंचाई, महागाई, चलनवाढ, रोगराई असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. नैतिक अधःपतनही फार मोठ्या प्रमाणावर दिसून आले. लागोपाठ दोन महायुद्धे झाल्याने जगात नैराश्य निर्माण झाले.

(५) अमेरिका व रशियाचा महाशक्ती म्हणून उदय : द्वितीय महायुद्धाचा महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे इंग्लंड व फ्रान्सला बसलेला जबरदस्त तडाखा होय. त्यांची आर्थिक मुळे कमकुवत झाली. त्यांचे साम्राज्यही गेले. लंडनला आता पूर्वीचे महत्त्व राहिले नाही. त्याचे आर्थिक महत्त्व गेले तसेच राजकीय मूल्यही गेले. युद्धानंतर लंडन, पॅरिसची जागा न्यूयॉर्क व मास्कोने घेतली (Political gravity shifted from London and Paris to New York and Mascow). अशाप्रकारे आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या इंग्लंड-फ्रान्स दुर्बल बनले. त्यात युद्धोत्तर समस्यांची भर पडली.

युद्धकाळात हुकुमशाही राष्ट्रांविरुद्ध लढण्यासाठी इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया व अमेरिकेत निर्माण झालेली एकी युद्धानंतर राहिली नाही. कारण जग लोकशाही व साम्यवादी अशा परस्परविरोधी तत्त्वज्ञानात विभागले गेले. युद्धातील विजयाला प्रामुख्याने रशिया व अमेरिका कारणीभूत ठरल्याने युद्धानंतर ह्या राष्ट्रांना महाशक्तीचे (Super Powers) रूप प्राप्त झाले. लोकशाही-भांडवलशाही गटाचे नेतृत्व अमेरिकेकडे आले तर साम्यवादी गटाचे नेतृत्व रशियाकडे आले. ह्या दोन देशातील युद्धकाळातील एकी नंतर कधीच दिसली नाही. उलट सैद्धांतिक मतभेदांमुळे दुरावा अधिकच वाढत गेला. प्रत्यक्ष युद्ध नसले तरी ताणतणावाची स्थिती सतत कायम आहे. ह्यालाच शीतयुद्ध (Cold War) म्हटले जाते.

(६) आंतरराष्ट्रीय संघटनेचा उदय : आंतरराष्ट्रीय शांतता टिकविण्यात राष्ट्रसंघ अपयशी ठरल्याने द्वितीय महायुद्ध सुरू झाले. मात्र युद्धातील विनाश व मानवजातीचे अस्तित्वच धोक्यात आलेले पाहून एखादी अधिक शक्तिशाली जागतिक संघटना असण्याची भरज भासू लागली. युद्ध सुरू असतानाच त्यासाठी प्रयत्न केले जाऊ लागले. फलतः युद्धसमाप्तीनंतर संयुक्त राष्ट्रसंघ (United Nations Organization) अस्तित्वात आला. काही महत्त्वाचे संरक्षण करारही युद्धानंतर अस्तित्वात आले. १९४९ मध्ये अमेरिका, कॅनडा, इंग्लंड, फ्रान्स, बेल्जियम, इटली, हॉलंड, डेन्मार्क, लक्झेंबर्ग, पोर्तुगाल आणि नार्वे ह्या राष्ट्रांचा नाटो करार (North Atlantic Treaty Organization) अस्तित्वात आला. १९५४ मध्ये अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, पाकिस्तान, थायलंड व फिलिपाईन्स ह्या राष्ट्रांनी साम्यवादविरोधी सिटो करार (South East Asia Treaty Organization) केला. ह्याप्रमाणे सेंटो, वॉर्सा इत्यादी करार झालेत.

अभ्यासार्थ प्रश्न

दीर्घोत्तरी प्रश्न :

(१) द्वितीय महायुद्धाची कारणे स्पष्ट करा.

(२) द्वितीय महायुद्धाचे परिणाम लिहा.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

प्राचार्य
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरूड, ता.वरुड, जि.अमरावती

B.A. Part-I (Home Economics)

Semester -I

Paper- **Family Resource Management and Interior Decoration**

Time- 3 Hours for Theory	Total : 100 Marks
3 Hours for Practical	Theory : 50 Marks
Periods Per Week- Theory - 5	Internal assessment : 20 Marks
Practical - 2 (per practical)	Practical : 30 Marks

Objectives:

1) To introduce the student to the field of Home Economics.
2) To create an awareness among the students about resources and their management in the family.
3) To make aware about decision making and to enhance the decision making capability of the women .
4) To provide knowledge and develop skills regarding principles and methods of interior decoration.
5) To develop skill regarding preparing the Bouquets and Flower Arrangements for decoration and enhance the chances of employment.

Unit I : Introduction to Home Economics.

1.1 Introduction to Home Economics
1.2 Meaning, Definition, Need and Importance of Home Economics.
1.3 Branches of Home Economics and their utility in the daily life.
- i) Food and Nutrition.
- ii) Textile and Clothing
- iii) Human Development
- iv) Family Resources Management
- v) Extension Education and Communication
- vi) Consumer Economics
- vii) Human Relationship

1.4 Home Economics as Education for Life
1.5 Contribution of Home Economics Education in National Development

Unit II : Home Management and Family Resources

2.1 Meaning, Definition and Importance of Home Management
2.2 Process of Home Management
- i) Planning
- ii) Controlling
- iii) Evaluation

2.3 Definition, Types and Classification of Family Resources
2.4 Characteristics of Family Resources
2.5 Factors affecting resource management

Unit III : Decision Making

3.1 Meaning and Definition of Decision Making
3.2 Process of Decision Making
3.3 Types of Decision Making
3.4 Role of Decision Making in Home Management.
3.5 Decision Tree and Factors affecting Decision Making Process

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal: Art And Commerce College * JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

Unit IV : Elements and Principles of Art. Colour Scheme

4.1 Definition and Introduction of following Elements of Art

i) Line	iii) Texture	v) Light	vii) Pattern
ii) Form	iv) Colour	vi) Space	viii) Idea

4.2 Definition and Importance and Application in Interior Decoration of following Principles of Art

i) Harmony	iii) Balance	v) Emphasis
ii) Scale and Proportion	iv) Rhythm	

4.3 Source of Colour, Classification of Colours

i) Primary Colours
ii) Secondary Colours
iii) Intermediate Colours
iv) Tertiary Colours
v) Quarternery Colours and Colour Wheel

4.4 Effect of Colours and Colour Scheme

i) Relative Colour Scheme
ii) Contrasting Colour Scheme

4.5 Factors affecting the choice of Colours. Colour Scheme for Different Rooms.

Unit V : Flower Arrangement

5.1 History, Objectives and Definition of Flower Arrangement.
5.2 Importance of Flowers, Flower Arrangement and Bouquets in Human Life.
5.3 Material Required for Flower Arrangement.
5.4 Factors to be considered while arranging flowers.
5.5 Types of Flower Arrangements.

i) Traditional
ii) Japanese
iii) Modern
iv) Miniature
v) Dry Arrangement
vi) Line Arrangement
vii) Mass Arrangement

Internal Assessment : **(20 Marks)**

Distribution of Marks

1. Organizing Demonstration or Guest Lecture on Flower Arrangement and Bouquet **OR** Colour Scheme through Greeting Cards / Rangoli Report Writing and Submission on Guest Lecture or Demonstration **10 Marks**
2. Attending, Submission and Presentation of seminar based on syllabus

10 Marks

Total **20 Marks**

B.A. Part-I (Home Economics)
Semester -II
Paper- **Family Resource Management and Interior Decoration**

Time- 3 Hours for Theory	Total : 100 Marks
3 Hours for Practical	Theory : 50 Marks
Periods Per Week- Theory - 5	Internal assessment : 20 Marks
Practical - 2 (per practical)	Practical : 30 Marks

Objectives:

1. To acquire basic knowledge of principles involved in planning of residential house.
2. To learn and apply various methods and techniques of Work Simplification.
3. To develop employability skills and the skill of "earning while learning."
4. To bring awareness about waste management and water conservation for environment protection.
5. To train the students from self employment point of view.

Unit 1 : Family Housing

1.1 Family's housing needs

a) Protective, d) Social g) Style
b) Economic, e) Standard of Living h) Function
c) Affectional f) Housing Goals i) Occupation

1.2 Factors Affecting Selection of Site for House Building

a) Legal Aspect c) Physical Features e) Soil Condition g) Cost factor
b) Location d) Health aspect f) Services

1.3 Principles of House Planning

a) Orientation d) Circulation g) Spaciousness j) Light
b) Grouping of Rooms e) Flexibility h) Aesthetics k) Ventilation
c) Roominess f) Privacy i) Economy

1.4 Types of Kitchen (Shapes)

a) One wall kitchen c) L Shape Kitchen e) Broken U Shape Kitchen
b) Double wall Kitchen d) U Shape Kitchen

1.5 Recent Trends in Kitchen

Unit 2: Work Simplification.

2.1 Meaning, Importance and Definition of Work Simplification.
2.2 Principles of Work Simplification.
2.3 Mundel's Law (Classes) of changes.
2.4 Techniques of Work Simplification.
2.5 Improving methods of Work Simplification.

Unit 3: Furniture Arrangement

3.1 Styles of Furniture
a) Traditional b) Contemporary c) Modern
3.2 Types of Furniture
3.3 Factors involved in selection of Furniture.
3.4 Arrangement of Furniture in different rooms.
3.5 Care of different types furniture.

Unit 4 : Water Conservation, Drainage and Waste Disposal.

4.1 Need, importance and methods of water conservation.
4.2 Need and Importance of house drainage.
4.3 Methods of House Drainage.
i) Dilution ii) Purification iii) Soak pits.
4.4 Types of waste and need of waste disposal.
4.5 Methods of waste disposal.
a) Composting. c) Conservancy System. e) Incineration.
b) Vermicomposting. d) Dumping.

Unit 5: Job Opportunities, Self Employment and Abilities.

5.1 Definition of Employment and Self Employment. Need of Self Employment in Home Economics.

5.2 Opportunities of Job and Self Employment in Home Economics.

5.3 Guiding Principles of Self Employment.

i) Registration
ii) Training
iii) Knowledge of Equipments, their care and Material Required.
iv) Loan Facility
v) Preparation of Project Report.
vi) Account Keeping
vii) Costing
viii) Labeling
ix) Packaging
x) Marketing.

5.4 Concept and Benefits of Self Help Groups and the role of Self Help Groups in women empowerment.

5.5 Ways of success of Self Help Groups and Role of MAVM (Mahila Arthik Vikas Mandal) in Self Help Groups

Internal Assessment : (20 Marks)

Distribution of Marks:

1. Visit / Exhibition of articles made by students.
   Visit to any one of the following
   i) Cottage Industry   ii) Self help Group
   iii) Women Entrepreneurship Establishment   iv) Exhibition cum sell
   Report writing and submission of the above activity **10 Marks**
3. Attending, Submission and Presentation of seminar based on syllabus **10 Marks**

Total 20 Marks

Practical :

1. Class work
   a) Practical record book. -
      i) Methods of Embroidering the stitches with the help of diagrams and designs.
      ii) Embroidering following Stitches
         1- Bullion (knot) Stitch 2- Bead Work 3- Glass Work
         4- Herringbone 5- Kantha Work 6- Jardozi ork
   b) Embroidering two or three of the above stitches on the Apron.
   c) Preparing any one article based on "Best out of Waste."
      (Preparing Bags/ Envelopes from waste papers or Block Printing on Envelopes or Cards)

Practical Examination : (30 Marks) **(Time 3 Hours)**

Distribution of Marks

1 **Class work**

a)	Practical Record Book	5 Marks
b)	Embroidering Stitches on Apron.	5 Marks
c)	Any one article based on "Best out of Waste."	5 Marks

2 **Examination**

a)	Embroidery Sample (Any Two Stitches)	8 Marks
b)	Preparing Bags/ Envelopes from waste papers or any article based on "Best out of Waste" or Block Printing on Envelopes or Cards	4 Marks
d)	Viva	3 Marks
	Total	**30 Marks**

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. प्रथम सेमिस्टर

पिंपळापुरे

कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि आंतर सजावट

त्रिवेणी फरकाडे | सुलभा गोंगे

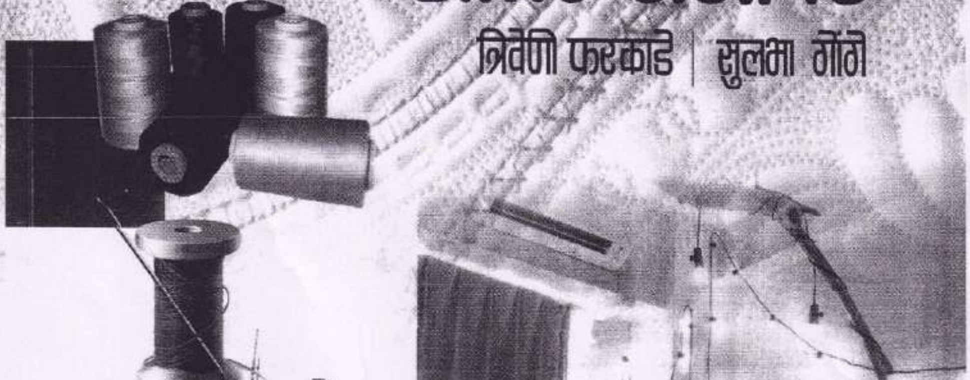

Principal
Arts & Commerce College
Ta. Warud, Dist. Amravati

पिंपळापुरे

B.A I (Sem I)

१.५

देशाच्या विकासात गृहअर्थशास्त्र शिक्षणाचे योगदान

(Contribution of Home Economics Education in National Development)

गृहअर्थशास्त्र शिक्षणाचा प्रमुख हेतू समृद्ध कौटुंबिक जीवनाची निर्मिती करणे होय. अशा उत्तम कुटुंबातूनच चांगल्या समाजाची रचना होते आणि पर्यायाने राष्ट्रनिर्मिती होते. थोडक्यात, राष्ट्रनिर्मितीचा मूलभूत पाया कुटुंब आहे. गृहअर्थशास्त्र विषयाच्या अध्ययनातून सुखी आणि सर्वांगीण प्रगती साधलेले समृद्ध कुटुंबनिर्मिती होण्यास मदत होते. हेच योगदान कुटुंबाच्या माध्यमातून राष्ट्रनिर्मितीचे ठरते. देशाच्या नैतिक आणि भौतिक स्तरावर देशाच्या विकासात गृहअर्थशास्त्राचे शिक्षणाचे योगदान यासंबंधी सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे –

नैतिक विकासात गृहअर्थशास्त्राचे योगदान :

उत्तम कुटुंबनिर्मितीचे राष्ट्रविकासात योगदान : कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे आणि दिशा त्या त्या राष्ट्राच्या लोकहिताशी निगडित असतात. त्या अनुषंगाने देशातील लोकांचा सर्वांगीण विकास ही संकल्पना गृहीत धरलेली असते. चांगले नागरिक तयार व्हावेत याकरिता शासन प्रयत्नशील असते. या उद्देशातूनच सुगृहिणी आणि सुजान माता निर्माण व्हाव्यात, या दृष्टीने गृहअर्थशास्त्र विषयाचे अभ्यासक्रम राबविल्या जात आहेत.

विचार आणि कृतीला चांगल्या जीवनमूल्यांची जोड असावी हा संकल्प मनात धरून स्वतःजवळ उपलब्ध होणाऱ्या मानवी आणि अमानवी संसाधनांचे (साधनसंपत्ती) व्यवस्थापन करून एक समृद्ध आणि सुखी कुटुंब निर्माण होण्यास मदत होते. ऊर्जा आणि वेळ यांचे व्यवस्थापन करून जास्तीत जास्त समाधान प्राप्त करणे हे राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरते. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीत समायोजनशीलता राखून आपल्या उन्नतीचे मार्ग शोधले जातात. ध्येय पूर्ण केली जातात. व्यक्तीचा विकास म्हणजे पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होय.

विविध संसाधनांचे व्यवस्थापन म्हणजे कुटुंबातील सदस्यांच्या गरजांची पूर्ती समाधानकारक व्हावी यासाठी उपयोगात आणली जाणारी पद्धती आणि तंत्रे आहेत. उपलब्ध संसाधनांचा उपयोग व्यक्तीच्या सुखी व समाधानी जीवनासाठी होत असल्यामुळे स्वस्थ जनजीवन लाभलेले राष्ट्र प्रगतिपथावर असते यात शंका नाही.

स्वास्थ्यपूर्ण निरोगी समाजाची निर्मिती करून राष्ट्रविकासात योगदान : अन्न आणि आरोग्य यांचा परस्परसंबंध आहे. आहार आयोजन करून कमी पैश्यात उच्च दर्जाचा आहार मिळू शकतो हे ज्ञान गृहविज्ञानाच्या शिक्षणामुळे प्राप्त होते. आहारातील पोषकतत्त्वे, अन्नगट, वयोगटानुसार आहार, आहारोपचार यासंबंधीचे ज्ञान असलेल्या कुटुंबातून निश्चितच आरोग्यविषयक दर्जा चांगला राखण्यास मदत होते.

अपर्याप्त पोषण (Under Nutrition), पर्याप्त पोषण आणि कुपोषण (Mal-Nutrition) अशा आहारविषयक दर्जाचे ज्ञान होते.

गृहअर्थशास्त्र विषय जीवनस्पर्शी आहे, म्हणूनच कुपोषणावर विविध स्तरांवर संशोधने होत आहेत. आहाराचा दर्जा सुधारून स्वास्थ्यपूर्ण, निरोगी समाजाची निर्मिती साधणे त्या माध्यमातून शक्य होते. गृहअर्थशास्त्राअंतर्गत आहारविषयक सर्व्हे करून लोकांच्या सवयी, अन्न शिजविण्याच्या पद्धती तसेच त्याला लागणारे जळण यासंबंधी झालेली संशोधने समाजाचा आहारविषयक दर्जा वाढविण्यास मोलाचे ठरते. या सर्व बाबी राष्ट्रीय विकासात योगदान देणाऱ्या ठरतात.

ज्या भागात कुपोषणग्रस्त बालक आहेत, अशा बालकांना समृद्ध केलेला पूरक आहार देवून त्यांचे आरोग्य सुधारण्याचा प्रयत्न होत आहे. गृहअर्थशास्त्र–आहारशास्त्र आणि आहार नियमनशास्त्र (Dietetics) हे राष्ट्राच्या विकासात मोलाचे योगदान देत आहे. आहारावर कार्यक्षमता अवलंबून असते. नवीन अन्ने, अवकाश पोकळीत कमी वजनाची, दीर्घकाळ टिकणारी अन्ने ही अन्नशास्त्राची देणगी आहे. अशा संशोधनामुळे राष्ट्राच्या विकासात विस्मयकारक प्रगती साधता आली.

बालसंगोपनाचे राष्ट्र विकासात योगदान : मुले ही राष्ट्राची संपत्ती समजल्या जाते. अनेक वर्षेपर्यंत कुटुंबातच त्यांची प्राथमिक जडणघडण होते. त्यांना चांगले वळण लावणे, संस्कारक्षम करून राष्ट्रनिर्मितीत योगदान देणारा पाईक घडविणे हे महत्त्वपूर्ण जबाबदारीचे कार्य गृहिणीला करायचे असते. कारण स्त्री ही निर्माती आहे. सृजनशीलता हे तिचे बळ आहे या विश्वासावर बालकाच्या जडणघडणीचा वाटा ती उचलते. जन्मापासून ते परिपक्वतेपर्यंतच्या काळातील विकासाचे टप्पे, त्यांच्या सवयी आणि काही समस्या निराकरण देखील गृहअर्थशास्त्रात असलेले ज्ञान आणि कौशल्य बालकाच्या भावी उत्तम नागरिकत्वासाठी उपयुक्त ठरतात.

'छोटे बालक हे प्रौढांची छोटेखानी आवृत्ती नाही' तर त्याला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व आहे. म्हणून त्यांच्या भावना आणि त्यांच्या गरजा देखील प्रौढांपेक्षा भिन्न असतात, हा बालमानसशास्त्राने दिलेला संदेश बालकांचा स्वतंत्र परिचय करून घेण्यास उपयुक्त ठरतो. बालविकासाच्या नवीन ज्ञानामुळे बालकांचे संगोपन त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला पोषक ठरेल, असे करण्याकडे पालकांचा दृष्टिकोन वळला. परिणामी राष्ट्रनिर्मितीत उद्यमशील, कार्यक्षम आणि आशावादी दृष्टिकोनाचे तरुण निर्माण झाले.

बालककेंद्री कुटुंबे आपल्या पाल्यांच्या विकासासाठी प्रामाणिकपणे झटत आहेत. त्यामुळे प्रज्ञावान बालकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. यातूनच भावी नागरिक साकार होणार. राष्ट्राच्या सेवेत उत्तम नागरिक तयार करण्याचा दृष्टिकोन गृहअर्थशास्त्रामुळे शक्य झाला ही बाब सर्वमान्य आहे.

भौतिक विकासात गृहअर्थशास्त्राचे योगदान :

राष्ट्रविकासात वस्त्रशास्त्राचे योगदान : आज वस्त्रशास्त्रात नवीन तंत्रज्ञान आले आहे. या नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतीय वस्त्रप्रावरणांची निर्यात वाढविली आहे. त्यामुळे भारताला परकीय चलन प्राप्त होते. शिवाय दोन देशात व्यापारी संबंध अधिक समृद्ध होण्यास मदतच झाली आहे.

फॅशन डिझाइनिंग, टेक्सटाईल्स डिझाइनिंग, गारमेंट मॅन्युफॅक्चरिंग हे सर्व विषय गृहअर्थशास्त्राअंतर्गत शिकविले जातात. यासंबंधी शास्त्रीय माहिती असल्यामुळे रुची निर्माण होते.

कपडे शिवणे ही एक कला आहे. गृहअर्थशास्त्राच्या विषयाअंतर्गत हे कौशल्य गृहिणी प्राप्त करते. कलेच्या आधुनिक प्रचलनात पारंपरिक कलांचा योग्य मेळ बसविणे, प्रांतीय भरतकलेचे नमुने सोयीचे असल्यास ते वापरून एक सृजनात्मक पोशाख कलाकृती समाजापर्यंत पोहचविण्याचा आनंद गृहिणी घेवू शकते.

बडोदा, अहमदाबाद येथे प्रांतीय भरतकलेच्या वस्त्रप्रावरणांची मोठी बाजारपेठ आहे. या कामात सर्व घरगुती स्त्रियांचे योगदान आहे. आपल्याजवळ असलेल्या कलेचे उन्नयन करणे ही मानसिकता गृहअर्थशास्त्र विषयाची देणगी आहे. या आत्मविश्वासाच्या भरोशावर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रांतीय कलाकुसरीने समृद्ध केलेल्या वस्त्रप्रावरणांची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होत आहे. राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीने हे गृहअर्थशास्त्र विषयाचे भरीव योगदान आहे.

राष्ट्रीय योगदानात स्त्रियांच्या स्वयंरोजगाराचा प्रभाव : देशाच्या लोकसंख्येत जवळपास निम्मे प्रमाण स्त्रियांचे आहे. समाजाचा अर्धा भाग जर अशिक्षित, अज्ञानी असेल तर देशाच्या नैतिक आणि भौतिक प्रगतीत अडसरच निर्माण होतो. यासाठी स्त्रीसुलभ अभ्यासक्रमांची निर्मिती करण्यावर भर देण्यात आला. गृहअर्थशास्त्र विषय महिलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारा आहे. या विषयात स्वयंरोजगार निर्माण करण्याची क्षमता आहे. गृहिणींमध्ये स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून आत्मनिर्भरता अंगी बाणली जाते.

व्यापक स्वरूपाचा विचार केल्यास स्त्रियांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या नियोजनाच्या कार्यात गृहअर्थशास्त्र या विषयाने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. महिलांचे सक्षमीकरण हा त्यामागचा प्रमुख हेतू होता. इतकेच नव्हे तर स्त्रियांच्या विकासाच्या दृष्टीने १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय स्त्री वर्ष म्हणून विविध स्तरांवर स्त्रियांच्या आर्थिक विकासाकरिता भरीव प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय ही व्याप्ती वाढवून 'स्त्री विकास दशक' म्हणून विविध उपक्रम सर्वसामान्य स्त्रियांच्या उत्थानाकरिता वापरण्यात आले. हा जो बदल आहे तो

दारिद्र्य निर्मूलनाचे आव्हान पेलणे, शाश्वत विकासाकडे वाटचाल आणि चांगली शासन व्यवस्था निर्माण करणे या तीन महत्त्वाच्या गोष्टींसाठी समाजातील अर्धी शक्ती–महिला यांचे शैक्षणिक, मानसिक आणि आर्थिक सक्षमीकरण व्हावयास पाहिजे, असे **कोफी अन्नान** (माजी सरचिटणीस, संयुक्त राष्ट्रसंघ) यांचे आग्रही मत होते. गृहअर्थशास्त्र शिक्षण महिलांच्या गुणांचे उन्नयन करणारे आहे. सर्वांगीण विकासाला पोषक आहे, ज्यामुळे स्त्रीशक्ती देशाच्या नैतिक तसेच भौतिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देत असल्याचे अनेक दाखले देवून स्पष्ट करता येईल.

डॉ. भूषणा पु. कळमकर (२०१२) यांच्या गृहअर्थशास्त्र विषयाच्या अंतर्गत **''ग्रामोपयोगी तंत्रज्ञानाचा ग्रामीण महिलांच्या विकासावर होणारा प्रभाव''** या संशोधनात्मक अभ्यासाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे –

''ज्या महिलांना गृहअर्थशास्त्र स्वयंरोजगार तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण दिले, अशा महिला कौशल्यावर आधारित कुटीरोद्योगांची स्थापना करू लागल्या. त्यामुळे आर्थिक बळ प्राप्त झाले. स्वस्थ कुटुंबाच्या निर्मितीमध्ये गृहकृत्यांबरोबरच आर्थिक सहयोग देणाऱ्या गृहिणी आत्मसन्मानाची भावना अनुभवताना आढळल्या. स्वयंरोजगार करून कुटुंब उन्नतीचे मार्ग अवलंबणाऱ्या महिला देशाच्या नैतिक आणि भौतिक प्रगतीत योगदान देत असल्याचे दिसून आले.

वर्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या (२०१६) स्त्री–पुरुष समानताविषयक निर्देशांकानुसार भारताचा क्रमांक १४४ देशांमध्ये ८७ वा आहे. हा निर्देशांक देशाचा आर्थिक स्तर, शिक्षण, आरोग्य आणि राजकीय प्रतिनिधित्व या चार निकषांच्या आधारे ठरविल्या जाते. महिलांचा विचार केल्यास कुटुंबनिष्ठेतून विकासाचे आत्मभान प्राप्त होण्यास गृहअर्थशास्त्र शिक्षणाची मदत होत आहे, ज्यामुळे महिला आत्मविश्वासाने पुढचे पाऊल टाकत आहेत, ज्याचा प्रभाव कुटुंबाच्या उन्नतीचा परीघ विस्तारित देशाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत.

आजच्या समाजातील स्त्री, तिचे प्रश्न, तिचे समाजातील, अर्थव्यवस्थेतील स्थान या सगळ्यांची दखल राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर घेण्यात येत आहे. ही कल्पनाच स्त्रियांना उभारी देणारी आहे. हे अंतःप्रेरणा देणारे आत्मबळ गृहअर्थशास्त्राशी संलग्नित आहे. ''देशाच्या विविध विकास क्षेत्रात महिलांचे योगदान लाभत असल्याचे'' **प्रोफेसर आशिमा गोयल** मे, २०१७, (इंदिरा गांधी इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेन्ट रिसर्च, मुंबई) यांनी अभ्यासाच्या आधारे स्पष्ट केले.

प्रगतिशील धोरणात्मक निर्णय घेण्याचे बाळकडू गृहअर्थशास्त्र विषयातून लाभलेले कुटुंब स्वतःचा विकास घडवून आणते, त्याचबरोबर समाजाचाही विकास घडून येतो. स्वस्थ, प्रगतिशील, उद्यमशील समाजच देशाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण जबाबदाऱ्या उचलू शकतात. याकरिता 'संपन्न व्यक्तिमत्त्वाची माणसे' निर्माण करण्याच्या कामात गृहअर्थशास्त्र शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे, ज्यामुळे देशाचे 'विधायक भरणपोषण' होवून एक मजबूत, प्रगतिशील देश घडविण्याच्या अस्मितेचा संस्कार हे गृहअर्थशास्त्राचे योगदान आहे.

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. द्वितीय सेमिस्टर

कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि आंतरसजावट :२

फरकाडे | गोंगे

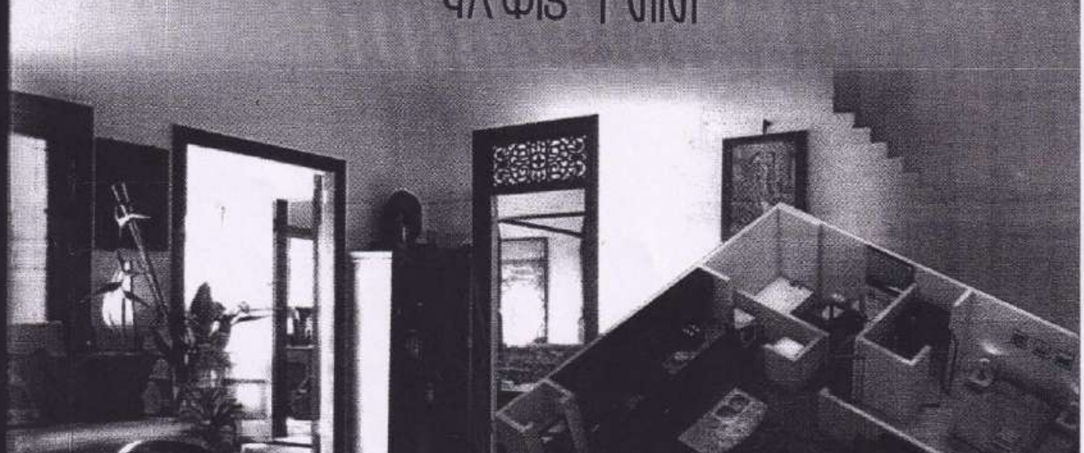

पिंपळापुरे

B.A I -(Sem II)

५.२

गृहअर्थशास्त्र : रोजगार आणि स्वयंरोजगार संधी

(Opportunities of Job and Self Employment in Home Economics)

प्रास्ताविक :

२१ व्या शतकात स्त्रियांनी विकासाच्या दिशेने भरारी घेतली आहे. कारण पुरुषांप्रमाणे तिला विकासाची संधी (तात्त्विकदृष्ट्या) मिळाली आहे. परंतु वाढत्या बेरोजगारीच्या काळात स्थायी स्वरूपाची नोकरी मिळणे कठीण झाले आहे. अशा परिस्थितीत गृहिणी किंवा भावी गृहिणी 'आपला घर' हा प्रमुख व्यवसाय साधत असताना आपल्या कुटुंबाकरिता काही आर्थिक मदत करता येईल या विचाराने स्वयंरोजगाराकडे वळत आहेत.

"शिक्षणातून व्यक्तिमत्व आणि उत्पादकत्व यांचा विकास झाला पाहिजे, कुटुंब चालविण्याची आपली भागीदारी समर्थपणे पेलण्याची ताकद तिला शिक्षणातून मिळावयास पाहिजे." या विधानाचा आधार घेता गृहविज्ञान/गृहअर्थशास्त्र विषयाच्या विविध शाखांतून रोजगार, स्वयंरोजगार उपलब्ध करून गृहिणींमध्ये सक्षमीकरण साधल्या जावू शकते. कारण गृहविज्ञान/गृहअर्थशास्त्र हा विषय जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्याशी नाते जोडणारा आहे. स्वयंरोजगाराच्या विविध वाटा या विषयात सामावलेल्या आहेत.

आर्थिक परावलंबित्वामुळेच स्त्रीला समाजात कनिष्ठ दर्जा प्राप्त झाला आहे. समाजवादी आणि लोकशाही मूल्यांशी बांधिलकी राखून नव्या समाजव्यवस्थेत नवी जबाबदारी घेण्यास स्त्रियांनी पुढे आले पाहिजे. स्त्रियांना शिक्षण देणे हे कुटुंब विकासाच्या दृष्टीने मूलगामी स्वरूपाचे आहे.

शिक्षण + प्रशिक्षण = विकास.

प्रशिक्षण + जाणीव-जागरूकता = स्वयंरोजगार दृष्टिकोन.

स्वयंरोजगार म्हणजे काय ? :

लेखिकेच्या मते : *"एखादी व्यक्ती आपले ज्ञान, कौशल्ये, वेळ, शक्ती तसेच आर्थिक आणि मानसिक/भावनिक गुंतवणूक विशिष्ट उद्दिष्ट गाठण्यासाठी करते, ज्याचा उद्देश केवळ 'टाईमपास जॉब' नसून खर्ची घातलेल्या संसाधनांचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात प्राप्त करणे होय, याला स्वयंरोजगार म्हणता येईल."*

स्वयंरोजगार एकटी व्यक्ती करू शकते किंवा भागीदारी तत्त्वावरही स्वयंरोजगाराची उभारणी करता येते. यात काही गृह उद्योग, कुटीर उद्योग यांचा समावेश असतो. तसेच काही

(३) मानव विकास आणि कौटुंबिक संबंध	(अ) बालवाडी सुरू करणे. (ब) पाळणाघर सुरू करणे. (क) बालसमस्या सोडविण्यासाठी पालकांसाठी सल्ला केंद्र. (ड) विवाह आणि कौटुंबिक संबंध सल्ला केंद्र (इ) संबंधित विषयावर मागणीनुसार गावोगावी प्रबोधन. (फ) शिबिराचे मानधनावर आयोजनात सहभाग घेणे.
(४) कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि आंतरसजावट	(अ) इन्टेरियर डिझाइनर आणि डेकोरेशन. (ब) पुष्परचनाकार. (क) ग्राहक सल्लागार.
(५) गृहविज्ञान विस्तार	(अ) प्रदर्शनी–शिबिरे भरविणे. (ब) जनगटाशी संप्रेषण साधणे इ.

या स्वयंरोजगारांसंबंधी थोडक्यात परिचय करून घेवू.

(१) अन्न उद्योग (Food Industry) :

आहारशास्त्र आणि पोषणशास्त्राशी संबंधित स्वयंरोजगार करता येतो. त्यापैकी (अ) खाद्यपदार्थ करून विकणे, (ब) दीर्घकाळ टिकणारे पदार्थ तयार करणे, (क) डबाबंद पदार्थ विकणे, (इ) आहारोपचार पुरविणे असे अन्नव्यवसायाशी संबंधित स्वयंरोजगार करू शकतात.

(अ) खाद्यपदार्थ करून विकणे : आज गृहिणीचे जीवन अतिशय व्यस्त झाले आहे. नोकरी आणि घर असा प्रपंच साधत असताना स्वतःवरचा ताण कमी करण्याच्या दृष्टीने रेडिमेड खाद्यपदार्थ घेण्याची चांगली प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. मोठ्या शहरातून रेडिमेड खाद्यपदार्थांना ग्राहकांचा प्रतिसाद मिळत आहे.

दिवाळी, दसरा किंवा इतर सणावाराला खास पदार्थ तयार करून ग्राहकांपर्यंत पोहचविले जातात.

स्वयंपाक ही कला आहे. आनंददायी बाब आहे. थोडे कौशल्य असले की हा स्वयंरोजगार भरभराटीस निश्चितच येवू शकतो. चिवडा, लाडू, बर्फी, रसगुल्ले, गुलाबजाम नित्य आवडीने खाणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.

जर गृहिणीला विशिष्ट पदार्थांचे कौशल्य नसेल तर एक्सपर्ट व्यक्तीकडून ते रोजगार तत्त्वावर करून घेता येते. त्यामुळे गृहिणीचा वेळ वाचतो. तणाव कमी होतो. शिवाय हमखास पदार्थ चांगला मिळेल याची खात्री असते. गृहविज्ञान विषय स्वयंरोजगाराचे ज्ञान तर देतेच, याशिवाय स्वयंरोजगाराकरिता मानसिक तयारी करून देते. निर्धारित केलेले उद्दिष्ट साकार करण्यासाठी सर्व बाजूंनी प्रयत्न केले जातात.

(ब) दीर्घकाळ टिकविले जाणारे पदार्थ : लोणची, पापड, जॅम, जेली, सरबते, सॉस केचप, पापड, चटण्या इ. दीर्घकाळ टिकणाऱ्या पदार्थांना भरपूर मागणी आहे.

फूड-प्रिझर्व्हेशन या अन्नशास्त्राचे ज्ञान गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनींना असते. कारण तो अभ्यासक्रमाचा एक भाग आहे. अलीकडच्या काळात (Food Technology) फार प्रगत झाली आहे. रेडिमेड विविध पीठ, उदा. भाजणीचे, इडली, दोसा, मसाले, धने पावडर, मसाला सुपारी अशा कितीतरी बाबींचा इथे आढावा घेता येईल. तसेच सेवया, कुरड्या तयार करून विकणे या सर्व बाबींचे ज्ञान गृहविज्ञान शिक्षणप्राप्त गृहिणीला/मुलीला निश्चितच आहे. हा व्यवसाय सुरू करताना सुरुवातीला फार मोठे भागभांडवल लागत नाही. हळूहळू आलेल्या अनुभवाच्या आधारे स्वयंरोजगार वाढविता येतो, तसेच खाद्यपदार्थात लोकांच्या मागणीनुसार बदल करता येतो.

(क) डबाबंद पदार्थ विकणे : डबाबंद टिकणारे फळांचे रस, केचप, लोणची इ. यात स्वयंरोजगार म्हणून निवड करता येईल. अशावेळी माहिती लेबल लावणे आवश्यक, त्यामुळे ग्राहकांचा विश्वास वाढतो. 'ग्राहकांचा विश्वास हीच स्वयंरोजगारातील खरी कमाई' हे ब्रीद स्वयंरोजगाराचे आधारभूत तत्त्व असावयास पाहिजे. त्यातून समृद्ध स्वयंरोगाराच्या वाटा गवसतील.

(ड) आहारोपचार पुरविण्याचा उद्योग : आहारोपचार केन्द्र चालविणे ही महत्त्वपूर्ण बाब ठरते. विविध आहारोपचार तंत्रज्ञान (Dietetics Technology) ची गरज आहे. असे केंद्र गृहविज्ञानाची-गृहअर्थशास्त्राची विद्यार्थिनी चालवू शकते. कमी मिठाचा आहार, साखरनियंत्रित आहार, सौम्य आहार, पातळ आहार इ. रोग्याच्या अवस्थांचा विचार गृहविज्ञान गृहिणी करू शकते. रोग्याची प्रत्येक अवस्था ओळखण्याचे ज्ञान तिच्याजवळ आहे.

मल्ला रेड्डी आणि एस्. रवि शंकर यांच्या मते, *"तंत्रज्ञान म्हणजे मानवी अध्ययन, प्रशिक्षण, अपेक्षित उद्दिष्टाप्रत सुधारण्याच्या दृष्टीने किंवा त्यामधील समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने विविध ज्ञान-शाखांतील साधनांचा, तंत्रांचा, पद्धतींचा आणि सिद्धांतांचा पूर्वग्रहविरहित दृष्टिकोन ठेवून वापर करणारे शास्त्र होय."*

(२) वस्त्र उद्योग (Textile and Clothing Industry) :

अन्नानंतर वस्त्राला जीवनात प्राधान्य दिल्या जाते. आज वस्त्र उद्योग विकसित झाला आहे. यात विविध प्रकारचे तंतू, बनावटी, परिसज्जा या तंत्रज्ञानामुळे वस्त्र क्षेत्रात प्रचंड उलाढाल होत असल्याची दिसते. वस्त्र स्वयंरोजगार तीन बाबींशी सांगड घालता येते. तयार कपड्यांचे उत्पादन करणे, भरतकाम करून कामाचा दर्जा वाढविणे, फॅशन डिझाइनचे समारंभासाठी लागणारे कपडे व वस्तू तयार करणे अशा विविध क्षेत्रात स्वयंरोजगाराची उभारणी करता येते.

(i) रेडिमेड कपड्यांचा पुरवठा करणे : अलीकडे लहान मुलांचे/युवकांचे इतकेच नव्हे तर प्रौढ व्यक्ती देखील रेडिमेड कपड्यांचा प्रामुख्याने वापर करीत असल्याचे दिसून येते. गृहविज्ञान शिक्षण घेतलेली विद्यार्थिनी बाळाचे कपडे, सलवार, कमीज असे कपडे शिवू शकते.

(i) पाळणाघर सुरू करणे : लहान मुलांचे संगोपन, त्यांची वाढ, विविध विकास यांचा गृहविज्ञान विषयाच्या विद्यार्थिनींचा अभ्यास असतो. तसेच बालकाच्या सवयी, समस्या, त्यांचे खेळ, खेळणी यांचेही शास्त्रीय ज्ञान असते. या पार्श्वभूमीवर लहान मुलांचे पाळणाघर सुरू करू शकतात. बऱ्याच गृहिणी बाहेर कामासाठी जातात. अशावेळी बालकाला कोणाच्या भरोवशावर ठेवावे? हा यक्ष प्रश्न तिच्यापुढे असतो. ती विश्वासाचे ठिकाण शोधत असते. ही जबाबदारी गृहविज्ञान/गृहअर्थशास्त्राच्या अभ्यासक स्वीकारू शकतात. पाळणाघर चालविणे उत्तम स्वयंरोजगार होवून शकतो.

(ii) बालवाडी सुरू करणे : अडीच ते सहा वर्षांपर्यंतची मुले बालवाडीत असतात. गृहविज्ञान विषयाच्या अभ्यासकाला मुलांचे खेळ, खेळणी चांगल्या सवयीचे महत्त्व या सर्व बाबींशी आधारित शिक्षण दिल्या जाते. 'Play-way-method' नी जीवनावश्यक बाबी, चांगल्या सवयी, आरोग्याचे ज्ञान, शरीर अवयवांचा परिचय, मित्रभाव विकसित करणे अशा अनेक गोष्टी गृहविज्ञान अभ्यासाच्या विद्यार्थिनी करू शकतात. मुलांच्या संगोपनाच्या पद्धती त्या जाणतात. बालवाडी केन्द्र सुरू करून स्वयंरोजगारनिर्मिती तर होवू शकते, याशिवाय दुसऱ्यांना रोजगार देवू शकतात. बालवाडी सुरू करण्यापूर्वी D.R.D.O. (District Rural Development Officer) यांनाही आपल्या कार्यासंबंधीचा अर्ज द्यावा लागतो. अशी नोंदणी केलेली बालवाडी स्थायी स्वरूपाची होवून तिला अनुदान मिळते.

(iii) बाल समस्या सोडविण्यासाठी पालकांसाठी सल्ला केंद्र : बालकाच्या विविध अवस्थांमध्ये काही समस्या निर्माण झाल्या तर काय करता येईल? असा प्रश्न सर्वच पालकांना पडतो. विद्यार्थिनी गृहविज्ञान विषयात मुलांचा सर्वांगीण विकास शिकलेल्या असतात. त्यांना मुलांचे/युवकांचे मानसशास्त्र माहिती असते. अशावेळी बालकाच्या समस्या सोडविण्यासाठी बाल सल्लागार केंद्र (Child Councelling Centre) सुरू करता येईल.

(iv) विवाह आणि कौटुंबिक संबंध सल्ला केंद्र : विवाह आणि कौटुंबिक संबंधाचे शिक्षण गृहविज्ञानात दिले जाते. त्यामुळे कुटुंबात निर्माण होणारे कलह, समस्या यासंबंधी अभ्यास केलेले असते. समस्येच्या मुळात जावून कारण शोधणे आणि त्यावर उपाय शोधणे या बाबी त्या करू शकतात. विवाह आणि कौटुंबिक सल्ला केंद्र चालवू शकतात. समुपदेशकाचे कार्य करू शकतात.

(४) कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि आंतरसजावट :

या विषयाच्या अंतर्गत कमीत कमी साधनसंपत्तीत जास्त जास्त उद्दिष्टे गाठणे आणि समाधान प्राप्त करणे यासंबंधीचे ज्ञान प्राप्त केलेले असते. विद्यार्थिनी गृहअंतर्गत रचना आणि सजावट (Interial Designer and Decorator) चे काम करू शकते. याशिवाय पुष्पसजावट करणे हा व्यवसाय निवडू शकते, तसेच 'ग्राहक सल्लागार केंद्र' स्थापन करू शकते.

(i) गृहअंतर्गत रचना आणि गृहसजावट (Interial Designer and Decorator) : गृहविज्ञान विषयात गृहसजावटीचे शास्त्रीय ज्ञान दिल्या जाते. त्यामुळे गृहअंतर्गत रचना आणि

गृहसजावट हा स्वयंरोजगार सुरू करू शकते. यात फर्निचर मांडणी, भित्तिबद्ध फर्निचर करणे, विविध वस्तूंची मांडणी इ. विषयी सल्ला देवू शकते.

(ii) पुष्परचनाकार : पुष्पसजावट करून वाढदिवस, लग्न, अभिनंदन पार्ट्या इ. ठिकाणी पुरवू शकते. अलीकडे पुष्पगुच्छ (Bouquet) देण्याची प्रथा विशेष प्रचलित झाली आहे. असे पुष्पगुच्छ तयार करून विकणे हा चांगला व्यवसाय होवू शकतो. मोठ्या शहरातून ऑफिसमध्ये फुलदाणी सजावट करण्याचा करार करू शकते. मनुष्याच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंत फुलांचे महत्त्व आहे. त्यामुळे विविध प्रसंगात फुलांचा स्वयंरोजगार चांगले उत्पन्न देवू शकते.

(iii) ग्राहक सल्लागार केंद्र चालविणे : गृहविज्ञान शिकलेल्या मुलीला ग्राहक कल्याण, ग्राहक उपयोगी सेवा, ग्राहक संरक्षण कायदे याविषयीचे ज्ञान असते. प्रत्येक व्यक्ती हा ग्राहक असतो. अलीकडच्या काळात स्पर्धा आणि विविध तऱ्हेचे उत्पादन तसेच रेडिमेड वस्तू निवडीचे स्वातंत्र्य जरी असले तरी पुरेशी माहिती नसल्यास फसगत होण्याची भीती असते. पदार्थातील भेसळीला नेहमी सामोरे जावे लागते. अशावेळी वस्तूचे लेबल, वस्तूचा ब्रँड यासंबंधी माहिती ग्राहक सल्लागार केंद्रामार्फत देवू शकते.

ग्राहकांना धावपळीच्या काळात वेळ कमी असतो. अशावेळी आपल्याला विश्वासाचा सल्ला देणारे कोणी त्या क्षेत्रातील अभ्यासू व्यक्ती असावी असे वाटते. अशावेळेस ग्राहक सल्लागार म्हणून गृहविज्ञानाच्या विद्यार्थिनी काम करू शकतात.

गृहविज्ञान हा स्वयंरोजगारनिर्मितीकरिता समृद्ध विषय आहे. विद्यार्थिनीने/गृहिणीने जो व्यवसाय निवडायचा, त्यात थोडा सखोल अभ्यास करून स्वयंरोजगारास सुरुवात करावी.

(५) गृहविज्ञान विस्तार आणि स्वयंरोजगार :

आपल्याजवळ गृहविज्ञान विषयाच्या अंतर्गत विविध शाखांचे जीवनोपयोगी ज्ञान आहे. ते ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहचविणे हा देखील एक सेवेच्या स्वरूपात स्वयंरोजगार होवू शकतो. याकरिता महिलांची शिबिरे, कार्यशाळा भरविणे, त्यांच्यात जाणीव–जागरूकता निर्माण करणे ही कामे करता येते. बहुतेक खेड्यात समस्या सारख्या असतात. अशावेळी सरपंच किंवा एखादी संस्था असेल, स्थानिक नेता यांच्याशी संपर्क साधून व्याख्याने, शिबिरे, कार्यशाळा यांचे आयोजन करता येते. मानधन तत्त्वावर असा स्वयंरोजगार उत्तम लाभ देणारा ठरतो.

(६) त्रिलक्षी सेवा उद्योग :

काही सेवा उद्योग असे असतात की ते तीन लक्षे साध्य करू शकतात :
(१) स्वतंत्र उद्योग, (२) पूरक उत्पन्नासाठी व्यवसाय, (३) कमवा आणि शिका.

(१) **स्वतंत्र उद्योग** : ज्यांना नोकरी करायची नसते, अशा व्यक्ती आपला स्वतंत्र उद्योग सुरू करू शकतात.

(२) **पूरक उत्पन्नासाठी व्यवसाय** : पुष्कळदा नोकरीतून मिळणारे अर्थार्जन अपुरे असते. अशावेळी या उद्योगापैकी एखादा आवडीचा उद्योग स्वीकारून पूरक उत्पन्नाची सोय होऊ शकते.

(३) **कमवा आणि शिका** : महाविद्यालयीन विद्यार्थी फावल्या वेळात आवडीचा उद्योग करून शिकता शिकता कमाई करू शकतात.

सहकारातून स्वयंरोजगार :

सहकार स्वयंरोजगार म्हणजे तीन-चार व्यक्तींनी एकत्र येवून स्वयंरोजगाराची सुरुवात करणे होय. सहकाराला सेवाभावी वृत्ती व सामंजस्याची जोड मिळाल्यामुळे हे अल्प मुदतीचे नैमित्तिक उपक्रम यशस्वी होतात.

या सहकाराचा जास्त लाभ छोट्या स्वयंरोजगाराला जास्त प्रमाणात होवू शकेल. उदा. अगरबत्ती, डिटर्जेंट इ. नित्योपयोगी वस्तूंचे उत्पादन किंवा मोत्याचे दागिने, स्क्रीन प्रिंटिंग यासारख्या उद्योगात जो कामाचा बोजा पडतो, तो बोजा वाटला जाऊन काम सुचारू रूपाने करता येते.

अगरबत्ती, डिटर्जंट, फिनाइल, खडू यासारख्या उत्पादनाचे प्रशिक्षण घेतलेले चार तरुण/तरुणी एकत्र आले, तर दोघेजण उत्पादन करतील, एकजण विक्रीचे काम पाहील, म्हणजे ऑर्डर्स मिळवून आणेल आणि उद्योगाच्या व्यवस्थापकांचे काम चौथा तरुण पाहील.

फुलांचा छंद : चार तरुण निरनिराळी फुले बनवतील. गुलाब, मोगरा, जास्वंद, कमळ इ. ज्याला विक्रीमध्ये रुची आहे, तो विक्री आणि व्यवस्थापनाचे काम पाहील.

असे छोटे उद्योग कमी प्रमाणात असेल तर एकटी व्यक्तीदेखील करू शकेल. परंतु एकदा कामावर जम बसला की व्यवसायाचा व्याप वाढविण्याची इच्छा होतेच आणि याच वेळी सहकारी तत्त्वावर काम करणाऱ्या माणसांची गरज असते. म्हणूनच उद्योगाला सुरुवात करतानाच सहकार पद्धतीचा अवलंब केला तर सुरुवातीपासूनचा अनुभव असल्यामुळे त्या कामाचा व्याप वाढला तरी समूहात प्रत्येकाकडून सांभाळला जातो.

अशा पार्श्वभूमीवर स्वयंरोजगारकर्त्यांमध्ये सेवाभावी वृत्ती हे अभिप्रेत असते. सदस्यांमध्ये सचोटी, प्रामाणिकपणा, सेवाभावी वृत्ती आणि सामंजस्य हे गुण असले की असे स्वयंरोजगार भरभराटीस येतात.

(७) **सहकारी/घरेलू नर्सिंग** :

काळाची गरज : हा आजच्या काळात गरजेतून निर्माण झालेला सेवाभावी स्वयंरोजगार आहे.

निवृत्तीनंतर अनेक जेष्ठ नागरिक विभक्त कुटुंब पद्धतीच्या प्रभावामुळे एकाकी होतात. पूर्वी एकत्र कुटुंब पद्धती होती. त्यामुळे वृद्ध, आजारी व्यक्तीला सेवा त्वरित उपलब्ध होत असे. परंतु आज 'एक किंवा दोन अपत्य' या काळात कुटुंब लहान झाले. मुले परगावी/परदेशात नोकरी निमित्य वास्तव्य करू लागली. अशा काळात वृद्ध/आजारी व्यक्ती अधिकच एकाकी होतात. म्हणून अशा घरात जाऊन नर्सिंगची सेवा उपलब्ध करून दिली तर त्या वृद्धाला ते वरदानच ठरत आहे. असे सेवाभावी स्वयंरोजगार पुणे, मुंबईसारख्या शहरात मूळ धरू लागले आहेत. काळाच्या गरजेनुसार या स्वयंरोजगाराची लवकरच भरभराट होणार अशी परिस्थिती तालुका ठिकाण असलेल्या शहरातही निर्माण झाली आहे.

Pattern of Question Paper
Examination: B.A.(Part I,II& III) Home Economics

Time- 3 Hours Full Marks -50

Instructions:	i)	All questions are compulsory
	ii)	All questions carry equal marks.
Question No. 1:		Long answer question with internal choice from any unit of 10 Marks.
Question No. 2:		Long answer question with internal choice from any unit of 10 Marks.
Question No. 3:		Four Short Answer questions with internal choice from any unit of 2½ Marks each (2½ x 4= 10 Marks)
Question No. 4:		Four Short Answer questions with internal choice from any unit of 2½ Marks each (2½ x 4= 10 Marks)
Question No. 5:		Ten objective questions without internal choice. (1 x 10 = 10 Marks)

Note: i) *Twolong answer questions from any two unit.*
ii) *Two short answer question from any two of the remaining units.*
iii) *Objective question should be based on remaining unit.*

Rules and Regulations

1- There will be **five periods per week** for theory paper.
2- **For one practical** there will be **two periods per week per batch.**
3- The batch for practical will comprise of ***Sixteen students.***
4- Next (second) batch will be started when the number of students exceed 19. (i.e. when the number of students exceed 20% of the approved batch of 16 Students.)
5- The minimum passing marks of theory paper will be 20 (*i.e.40%*).
6- The minimum passing marks for practical will be 12 (*i.e.40%*)
7- The minimum passing marks for internal assessment will be 8 (*i.e.40%*)
8- Separate passing in theory, practical and internal assessment is necessary.
9- Marks will not be allotted to students if she is found absent for Practical and sessional.

Private candidate

1- With regard to the practical work the private candidate should be instructed to complete the practical prescribed in the college where she desires to appear for annual practical. The record book should be duly signed by the concerned head of the department.
2- Private candidate should write to the Principal concerned at the beginning of the session for permission to appear for the practical examination from the college.

*****

Syllabi of B.A.Part-II (Home Eco.)
Semester-III
Food Science & Nutrition
(Implemented From 2018-2019 Session)

Periods of Instruction Per week - 5
Theory : 5 Periods
Practical : 2 Periods Per Batch

Full Marks : 100
Theory : 50
Int. Ass. : 20
Practical : 30

Objectives: This Course will enable the students :-

1. To understand the Basic Concept of Nutrition.
2. To gain the knowledge of Food, Food Functions and Nutritive Value of Foods.
3. To Develop abilities to plan Diets for various stages.
4. To Inspire the Entrepreneurial Skill.

Syllabus

Unit-I

1.1 Introduction of Food and Nutrition
1.2 Definitions : Food, Nutrition, Nutrients, Nutritional Status, Malnutrition and Health
1.3 Relation between Health and Nutrition
1.4 Functions of Foods : Physical, Psychological, Socio-Cultural

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

Unit-II

Energy Giving Nutrients:

2.1 Fats and Carbohydrates- Classification, Sources, Functions, Requirement, Deficiency Symptoms, & Symptoms due to Excess Consumption.

2.2 Cereals :- i) Types and Nutritive Value ii) Products iii) Gelatinization &Food Quality Improving Methods

2.3 Fats - Classification, Sources, Functions, Requirement, Deficiency Symptoms, & Symptoms due to Excess Consumption.

2.4 Oil and Oilseeds :- Types, Nutritive Value

Unit-III

Body Building Nutrient :

3.1 Protein - Classification, Sources, Functions, Requirement Deficiency Symptoms,

3.2 Pulses and Legumes - Types and Nutritive Value.

3.3 Eggs- Structure, Nutritive value,

3.4 Meat, Fish& Poultry - Types , Nutritive Value and Selection

Unit-IV

Protecting and Regulating Nutrients:

4.1 Vitamin-A,B,C,D,E,K- Sources, Functions, Requirement Deficiency Symptoms

4.2 Minerals – Calcium, Phosphorus, Sodium Chloride, Iron, Iodine & Copper Sources, Functions, Requirement Deficiency Symptoms

4.3 Vegetables and Fruits- Importance ,Types, Nutritive Value, Selection.

4.4 Water- Sources, Functions, Requirement Deficiency Symptoms

Unit-V

5.1 Balanced Diet-Meaning and Importance.

5.2 Factors affecting on Balanced Diet

5.3 Principles of Meal Planning

5.4 Balanced Diet for Childhood, Adolescence, Pregnancy & Lactating Mother.

Internal Assessment (Total Marks 20)

1. Visit to Food Industry / Home Industry/ Moll/ Market/ Shop and Submit Report.- 10 Marks

OR

To Prepare Regional Dish Any One(Group Work- Stall Management Aim).

OR

Demonstration Any One related to subject

2. Group Project (For Developing Research View) - 10 Marks

Class Work

a) Celebration of Nutrition Week and Report
(Aim- Application of Nutrition Knowledge and Extension Activity)
b) Evaluation of Self Diet (One Week)

Practical (Total 30 Marks)

a) Weights & Measures
b) Demonstration of Pickles/ Masale/Gravies
c) Regional Food Preparations Any One- Sambharwadi , Dahi Wada, Uttapa, Chhole Bhature, Sambar Wada & Bengali Mithai. (Any One)
d) Compute Cost and Nutritive Value ofTwo Rich Nutrients Dish.

Distribution of Practical Marks

a) Preparation of Dish&Presentation (One Recipe) - 10 Marks
b) Nutritive& Cost Value - 05 Marks
c) Class Work - 08 Marks
d) Record Book - 04 Marks
e) Viva-Voce - 03 Marks

References :

1. Mudambi,S.R. and Rajgopal M.V. -Fundamental of Food and Nutrition, Wiley Eastern Limited Ansari Road, New Delhi, 1987.
2. Swaminathan, M. - Essential Food and Nutrition V.I & II. The Bangalore Printing and Publishing Comp, Mysore road, Bangalore.
3. ICMR Nutritive Value of Indian Book
4. ICMR Recommended Dietary Allowances.

5. Desai, Vasant - Entrepreneurship Development Himalaya Pub House 1991- Vol-I,II,and III.
6. Joshi, S.A. - Nutrition and Dietetics Tata MC Hill Pub Company Ltd New Delhi.
7.Shrilakshmi, B. - 1998 Dietetics Edi-III New Age international Ltd.Pub. Punc
8. Sethi, M. and Mathan, S. -Catering management and An Integrated approach, new Age International Private LTd. New Delhi
९. महाजनी,स्नेहा - आहारशास्त्राची मुलतत्वे, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
१०. लेले आणि देऊस्कर - आहारमिमांसा, म.वि. ग्रं.नि.मंडळ, नागपूर.
११. लेले आणि देऊस्कर - आहारशास्त्र विविध दृष्टीकोनातून, म.वि. ग्रं.नि.मंडळ, नागपूर.
१२. टिळक, निर्मला - पार्टी-पार्टी शाकाहारी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
१३. परुळेकर, आशा आणि कांबळे वसुंधरा - रूचिपूर्णा, शारथ साहित्य, बुधवारपेठ, पुणे.
१४. लेले सरळ - पोषण व आहारशास्त्र परिचय.
१५. देऊस्कर, आशा आणि जोशीसंध्या- अन्न व पोषण प्रात्यक्षिक कार्यपुस्तीका, प्रकाशक, व्ही.एल.देऊस्कर, वृंदावन कॉलनी, अमरावती.

General Reading :

1. Encyclopedia of Social Sciences.

*****

Syllabi of B.A.Part-II (Home Eco.)
Semester-IV
Food Science & Nutrition
(Implemented From 2018-2019 Session)

Periods of Instruction Per week - 5	Full Marks : 100
Theory : 5 Periods	Theory : 50
Practical : 2 Periods Per Batch	Practical : 30
	Int. Ass. : 20

Objectives: This Course will enable the students :-

1. To understand the Basic Concepts related to Nutrition.
2. To development abilities to plan diets for various diseases.
3. To understand the methods of Food Preparation and Food Preservation.
4. To encourage the students for self employment.
5. To aware the work of different agencies in the area of health.

Syllabus

Unit-I

1.1 Definitions :Dietetics, Dieticians and Diet Therapy
1.2 Objectives and Principles of Diet Therapy
1.3 Types of Therapeutic Diet and Role of Dietician in Diet Therapy
1.4 National and International Agencies –WHO, UNICEF,NIN & FAO.

Unit-II

2.1 Digestive System Diseases-Constipation, Acidity and Anemia (Symptoms, Causes, and Dietary Treatment)
2.2 Liver Disease - Jaundice (Symptoms, Causes, and Dietary Treatment)
2.3 Pancreas Disease-Diabetes (Symptoms, Causes, and Dietary Treatment)
2.4 Heart Disease-(Symptoms, Causes, and Dietary Treatment)

Unit-III

1.1 Food Cooking - Importance and Objectives
1.2 Modern Methods of Cooking
1.3 Advantage and Disadvantages of Food Cooking
1.4 Processes –Pre-Cooking Processes and Improving Nutritional Quality of Food- Germination, Fermentation

Unit-IV

1.1 Food preservation-Meaning and Objectives
1.2 Principles of Food Preservation
1.3 Household methods of Food Preservation
1.4 Industrial Methods of Food Preservation

Unit-V

5.1 Food Spoilage-Meaning and Objects
5.2 Food Adulteration-Meaning and Health Hazards
5.3 Identification of Food Adulteration and Precautions.
5.4 Food Adulteration Prevention Law

Internal Assessment (Total Marks 20)

1. Prepared Therapeutic Diet Plan for any Diseases - 10 Marks
   (Aim-Stall Management and Marketing)
   OR
   Any Preservative Item (Aim-Stall Management and Marketing)
   OR
   Demonstration Related to Subject Object -
2. Preparation of Innovative Nutritive Dish Using Local Food Stuff (Any One) - 10 Marks

Class work

a) Preparation Scrap Book

Practical (Total 30 Marks)

a) Weights & Measures
b)Demonstration of Squash/ Juices/ Soup
c) One Dish of Rich Nutrient- Vitamin-A, Calories, Protein, Iron, Calcium & Thiamin
d) Compute Cost and Nutritive Value of TwoDishes.

Distribution of Practical Marks

a) Preparation of Dish &Presentation (One Recipe) - 10 Marks
a) Nutritive& Cost Value - 05 Marks
b) Class Work - 08 Marks
c) Record Book - 04 Marks
e) Viva-Voce - 03 Marks

References :

1. Mudambi,S.R. and Rajgopal M.V.- Fundamental of Food and Nutrition, Wiley Eastern Limited Ansari Road, New Delhi, 1987.
2. Swaminathan, M. - Essential Food and Nutrition V.I & II. The Bangalore printing and publishing Comp, Mysore road, Bangalore.
3. ICMR Nutritive Value of Indian Book
4. ICMR Recommended Dietary Allowances.
5. Desai, Vasant - Entrepreneurship Development Himalaya Pub House 1991-Vol-I,II,and III.
6. Joshi, S.A. - Nutrition and Dietetics Tata MC Hill Pub Company Ltd New Delhi.
7.Shrilakshmi, B. - 1998 Dietetics Edi-III New Age international Ltd.Pub. Pune
8. Sethi, M. and Mathan, S. - Catering management and An Integrated approach, new Age International Private LTd. New Delhi
९. महाजनी,स्नेहा - आहारशास्त्राची मुलतत्वे, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
१०. लेले आणि देऊस्कर - आहारमिमांसा, म.वि. ग्रं.नि.मंडळ, नागपूर.
११. लेले आणि देऊस्कर - आहारशास्त्र विविध दृष्टीकोनातून, म.वि. ग्रं.नि.मंडळ, नागपूर.
१२. टिळक, निर्मला - पार्टी-पार्टी शाकाहारी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
१३. परूळेकर, आशा आणि कांबळे वसुंधरा - रूचिपूर्णा, शारथ साहित्य, बुधवारपेठ, पुणे.
१४. लेले सरळ - पोषण व आहारशास्त्र परिचय.
१५. देऊस्कर, आशा आणि जोशीसंध्या- अन्न व पोषण प्रात्यक्षिक कार्यपुस्तीका, प्रकाशक, व्ही.एल.देऊस्कर, वृंदावन कॉलनी, अमरावती.

General Reading :

1. Encyclopedia of Social Sciences.

*****

Appendix – 'R'

Syllabi of B.A.Part-II (Home Eco.)
Semester-III
Apparel & Textile Designing
(Implemented From 2018-2019 Session)

Periods of Instruction Per week - 5
Theory : 5 Periods
Practical : 2 Periods Per Batch

Full Marks : 100
Theory : 50
Practical : 30
Int. Ass. : 20

Objectives : This Course will Enable the Students :-

1. To know the students about Colour and Printing.
2. To Put into Practice the Drafting and Draping by Different Ways.
3. To aware the students about Traditional Embroideries in India.
4. To learn the students Application & Development of Motif.
5. To prepare the students for self Employment by learn the Practice.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
Art ... College
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

मानवी पोषण आणि आहारशास्त्र

डॉ. संगीता जवंजाळ
डॉ. किरण बेलूरकर

श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

IQAC
Arts & Commerce College, Jarud
Seal
Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

योग्य व्यायाम, आराम व आहार ही गर्भावस्था सुदृढ असल्याची गुरुकिल्ली आहे.

गर्भावस्थेतील आहारविषयक गरज

१. **कॅलरी** – गर्भावस्थेतील स्त्रीचे वजन, शरीराचे आकारमान व वाढलेला आकार चयापचयाचा दर लक्षात घेता कॅलरीची मागणी वाढलेली असते. ICMR नुसार गर्भावस्थेमध्ये सामान्य स्त्रीच्या तुलनेत ३५० किलो कॅलरी प्रतिदिन अधिक घेणे आवश्यक असते. पहिल्या तीन महिन्याच्या तुलनेत नंतरच्या सहा महिन्याला गर्भाची तीव्र गतीने होणाऱ्या वाढीनुसार व स्त्रीच्या वजनानुसार कॅलरींची पूर्तता करावी.

२. **प्रथिने** – गर्भस्थ शिशुच्या शरीर निर्मितीकरीता तद्वतच गर्भावतीच्या शरीरातील पेशींची झीज भरून काढण्याकरीता प्रथिने अत्यंत आवश्यक असतात. ICMR ने प्रथिने पुर्ततेसाठी गर्भवती स्त्रीच्या आहारात सामान्य स्त्रीच्या तुलनेत +२७ ग्रॅम प्रथिने अधिक असावीत असे प्रमाण निर्धारीत केले आहे. त्याकरीता आहारात डाळी, सुका मेवा, सोयाबीन, मास, मासे, अंडी, दूध, दही, पनीर इत्यादी खाद्यपदार्थांचा समावेश असावा.

३. **स्निग्ध पदार्थ** – गर्भावस्थेत स्निग्धांचे प्रमाण वाढविण्याची आवश्यकता नसते.

४) **खनिज पदार्थ** – अ) **कॅलशियम** – गर्भस्थ शिशुच्या हाडे व दातांच्या निर्मितीकरीता कॅलशियम व फॉस्फरसची गरज वाढलेली असते. त्याकरीता गर्भवती स्त्रीच्या आहारात १२०० ग्रॅम प्रतिदिन कॅलशियमची आवश्यकता निर्धारित केली आहे. गर्भावस्थेच्या शेवटच्या तीन महिन्यात वाढलेली कॅलशियमची मागणी रोज कॅलशियमच्या गोळ्या डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार घेऊन पूर्ण केली जाते.

ब) लोह – गर्भवतीच्या आहारात लोहाचे प्रमाण कमी असल्यास गर्भस्थ शिशु मातेच्या शरीरातून लोह अवशोषित करतो. परिणामी गर्भवतीला रक्तक्षय होण्याची शक्यता असते. जन्मवेळी बालकाच्या शरीरात पुढील सहा महिने पुरेल एवढा लोहाचा साठा असतो. हे लोह गर्भवतीच्या आहारातूनच घेतले जाते. करीता गर्भवतीच्या प्रत्येक दिवशी ३५ मिलीग्रॅम लोह मिळणे आवश्यक असते. लोह प्राप्तीकरीता आहारात हिरव्या पालेभाज्या, सुकामेवा, यकृत, गुळ, खजूर, शेंगदाणे, पोहे इत्यादींचा समावेश करावा.

क) आयोडीन – सामान्य स्थितीतील आयोडीनची आवश्यकता गर्भावस्थेदरम्यान पुरेशी नसते. कमतरता असल्यास ग्वॉयटर हा रोग होण्याची

शक्यता असते. आयोडीन अत्यंत अल्प प्रमाणात आवश्यक असले तरी आहारातील त्याचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. करीता आहारात समुद्री मासे, पालेभाज्या, आयोडाइज्ड मिठ यांचा वापर करावा.

जीवनसत्वे – गर्भावस्थेत विभिन्न क्रिया सुरळीत चालण्याकरीता व रोग प्रतिकारक शक्ती वाढण्याकरीता जलद्राव्य तद्वतच स्निग्धद्राव्य जीवनसत्वांची योग्य प्रमाणात गरज असते.

जीवनसत्व 'अ' – निरोगी त्वचा, गर्भाची वाढ आणि डोळ्यांचे स्वाथ्य याकरीता जीवनसत्व 'अ' आवश्यक असते. गर्भवती स्त्रीला आहारातून ६००IU रोज जीवनसत्व 'अ' मिळायला हवे. करीता आहारात हिरव्या पालेभाज्या, पिवळ्या व नारींगी रंगाच्या भाज्या व फळे, दूध, लोणी यांचा समावेश करावा.

जीवनसत्व 'ड' – कॅलशियम व फॉस्फरसच्या शोषणाकरीता तद्वतच दात व हाडांची वाढ, सुदृढता व मजबुती याकरीता जीवनसत्व 'ड'ची भूमिका महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. सकाळच्या कोवळ्या उन्हात फिरल्यास जीवनसत्व 'ड' नैसर्गिकरित्या त्वचेखाली तयार होते. याशिवाय दूध पावडर, अंड्याचा पांढरा बलक, यकृत, कॉर्डलिव्हर ऑईल इत्यादी जीवनसत्व 'ड'चे उत्तम स्त्रोत आहेत. गर्भवती स्त्रीला सामान्य स्त्रीच्या तुलनेत ४००-८००IU अधिक जीवनसत्व 'ड' ची गरज असते.

जीवनसत्व 'क' – शरीरात कोलाजनिर्मितीचे काम जीवनसत्व 'क' करते. सामान्य प्रौढ स्त्रीला रोज ४० मि.ग्रॅ. जीवनसत्व 'क'ची आवश्यकता असते. तर गर्भवती स्त्री २० मि.ग्रॅ. जास्त जीवनसत्व 'क' आवश्यक असते. आंबट फळे, संत्री, मोसंबी, लिंबू, पेरू, तद्वतच आवळ्यामध्ये भरपूर जीवनसत्व 'क' असते. रोजच्या जेवणात एक लिंबाची फोड घेतली तरी जीवनसत्व 'क'ची पूर्तता होते.

जीवनसत्व 'ब' संयुक्त – गर्भवती तद्वतच गर्भस्थ शिशु यांच्या उत्तम स्वास्थ्याकरीता, प्राणिदीभवन क्रिया व वाढ होण्याकरीता ब गटातील जीवनसत्वे आवश्यक असतात. या अवस्थेत रोज १.१ ते १.३ मि.ग्रॅ. जीवनसत्व ब$_{१}$, १.३ ते १.७ मि.ग्रॅ. जीवनसत्व ब$_{२}$ तर रोज ४००ug फोलीक आम्ल आवश्यक असते. करीता आहारात तृणधान्य, खमीर, पॉलीश न केलेले तांदूळ, हिरव्या पालेभाज्या, तिळ, शेंगदाणे यांचा समावेश असावा.

गर्भावस्थेमध्ये भरपूर पाणी व फळांचे रस, ताक यांचा उपयोग करावा. बद्धकोष्ठतेचा त्रास टाळण्यासाठी रेषायुक्त पदार्थही घ्यावेत.

पिंपळापुरे

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. चवथी सेमिस्टर

आहार आणि पोषणशास्त्र

Food Science & Nutrition

डॉ. मीना काळेले

Co-ord
IQ
Com erce College, Jarud

B.A II (Sem-IV)

:: १.४ ::

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्था

(National & International Agencies)

(१) जागतिक आरोग्य संघटना
WHO (World Health Organisation)

जागतिक आरोग्य संघटनेची स्थापना ७ एप्रिल १९४७ रोजी झाली. ही संस्था United Nations ची एक वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था आहे, जी जागतिक स्तरावर लोकांच्या आरोग्यासाठी कार्य करते. या संस्थेचे मुख्य कार्यालय जिनेव्हा, स्वित्झर्लंड येथे आहे. ७ एप्रिल १९४७ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेची स्थापना झाली तेव्हा ७३ देशांनी त्यावर सह्या केल्या होत्या. संस्थेच्या स्थापनेपासूनच संस्थेने देवी रोगाचे उच्चाटन करण्यात महत्वाची भूमिका पार पाडली. जगातील लोकांची आयुमर्यादा वाढविण्यास तसेच लोकांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य सुधारण्याच्या उद्देशाने ही संस्था स्थापन करण्यात आली.

सदयस्थितीत HIV/AIDS, इबोला, मलेरिया व ट्युबरक्युलोसिस रोग बरे करणे ह्या गोष्टीला या संस्थेने प्राधान्य दिले आहे. तसेच पोषण, स्वास्थ्य, स्वास्थ्यवर्धक आहार, अन्नसुरक्षा, व्यवसायस्वास्थ्य इ. विषयांबद्दल माहिती गोळा करणे, प्रकाशित करणे व जागरूकता निर्माण करणे हे कार्य देखील ही संस्था करते.

२०१६ पर्यंत ह्या संस्थेचे एकूण १९४ देश सदस्य होते. जगभर काम करण्याकरिता संस्थेचे सहा विभाग केले आहेत. आग्नेय आशिया विभागाचे कार्यालय भारतात नवी दिल्ली येथे आहे. संस्थेचा प्रमुख हा जागतिक स्वास्थ्य परिषदेद्वारे निवडल्या जातो. यांचा कार्यकाळ ५ वर्षांचा असतो. सध्या Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus हे Director General असून त्यांची नेमणूक १ जुलै २०१७ रोजी झाली आहे.

या संघटनेचा आहारशास्त्र हा स्वतंत्र विभाग असून अन्न कृषी संघटनेबरोबर कार्य करत असते. ह्या दोन्ही संस्थांची आहारावर एक समिती तयार होऊन ती आहाराच्या दर्जाचे मूल्यांकन, भोज्य घटकांचे शिफारस केलेले प्रमाण, कुपोषण, अन्नघटकांच्या कमतरतेने होणारे रोग यावर काम करतात.

(२) संयुक्त राष्ट्र बालनिधी (UNICEF)
(United Nations International Children's Educational Fund)

संयुक्त राष्ट्र बालनिधी हा United Nations द्वारे मुलांकरिता चालवण्यात येणारा कार्यक्रम आहे. याची स्थापना ११ डिसेंबर १९४६ रोजी झाली. याचे मुख्य कार्यालय न्युयॉर्क येथे आहे. भारतात नवी दिल्ली येथे कार्यालय आहे. युनायटेड नेशन्सने दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात मुलांना अन्न पुरवणे व स्वास्थ्यासंबंधी मदत करणे यासाठी UNICEF ची स्थापना केली. पोलंडमधील **लुडविक राजमन** यांना UNICEF चे संस्थापक मानतात व ते पहिले अध्यक्ष होते. मुलांच्या आरोग्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमांना ही संस्था मदत करते. या संस्थेला सदस्य राष्ट्रांकडून मदत प्राप्त होते.

संघटनेचे उद्देश :

(१) मुलांच्या कल्याणाकरिता दीर्घ मुदतीच्या कार्यक्रमांना मदत करणे.

(२) बालकांच्या कल्याणाकरिता कार्य करणाऱ्या संस्थांना प्रशिक्षण देणे, साधनसंपत्ती व आर्थिक बाबतीत मदत करणे.

(३) बालक व मातांचे आरोग्य सुधारण्याकरिता जे कार्यक्रम योजले जातात, त्यांना मदत करणे.

(४) सुरुवातीच्या काळात पूरक अन्न म्हणून UNICEF द्वारे मुलांना दूधपावडर वितरीत करण्यात येत होती. अजूनही बालकांना पूरक अन्न पोचवण्याकरिता मदत केली जाते.

(५) UNICEF ज्या देशाला मदत करते, त्या देशाची कार्यक्रमावर खर्च करण्याची क्षमता किती आहे याचाही विचार केला जातो.

ही संघटना जागतिक आरोग्य संघटना व अन्न कृषी संघटनेच्या मदतीने आपली उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करते.

संयुक्त राष्ट्र बालनिधीची कार्यक्षेत्रे :

(१) जे राष्ट्र नैसर्गिक संकटाने ग्रस्त झाले आहेत, जसे : दुष्काळ, भूकंप, पूर अथवा युद्धाच्या वेळेस अशा राष्ट्रांना अन्न, कपडे, औषधे, प्रशिक्षित व्यक्ती यांचा पुरवठा करणे.

(२) माता व बालकल्याण केंद्रांना मदत करणे, ह्या केंद्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्तींकरिता प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे.

(३) बालकांचे स्वास्थ्य उत्तम राहण्याकरिता पूरक व समृद्ध आहाराचा पुरवठा करणे. दूधपावडर, प्रथिनयुक्त अन्न पुरवणे. युनिसेफने दुधाचे पाश्चरायझेशन करून मुलांना सुरक्षित दूध प्राप्त करून दिले.

(४) बालकांना होणाऱ्या विविध रोगांकरिता प्रतिबंधात्मक उपाय करणे. मलेरिया, पोलिओ, क्षय, घटसर्प इ. करिता लसीकरण करणे. प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्राकरिता उपकरणे, औषधे याद्वारे मदत केली जाते.

(५) आहार व पोषणसंबंधी शिक्षण देणे. मातांना याबद्दल शिक्षण देण्याचे उपक्रम आजही राबवल्या जात आहेत. नवीन खाद्यपदार्थांचे उत्पादन करणे, अन्नसंरक्षण, धान्यसंग्रह, अन्नधान्याची नासाडी थांबविणे या क्षेत्रात गृहिणींना माहिती दिल्या जाते. माता व बालकांशी संबंधित विविध कार्यक्रमांना मदत देणे. FAO च्या मदतीने ही संघटना Applied Nutrition Program मध्ये मदत करते. संपूर्ण देशात २४७ प्रशिक्षण संस्था आणि २६७ उत्पादन केंद्रे आहेत.

(६) UNICEF शिक्षणाकरिता बराच पैसा खर्च करते. पोषणासंबंधी पुस्तके, चार्ट, फोल्डर तयार करून ते लोकांना दिल्या जातात. तसेच विज्ञान प्रयोगशाळा उपकरणे, कारखान्याकरिता साधने, वाचनालयाकरिता पुस्तके, दृक्‌श्राव्य साधने अशी मदत शैक्षणिक संस्थांना दिली जाते.

(७) कुटुंब नियोजनाकरीता UNICEF ने आर्थिक साहाय्य केलेले आहे. याकरिता प्रशिक्षित परिचारिका, दायी पाठवल्या जातात.

मुलांच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी कार्य करणारी संयुक्त राष्ट्र बालनिधी ही एक संघटना आहे. १९४९ पासून विविध योजनांद्वारे ही संस्था भारताला मदत करत असते. याद्वारे दूधपावडर, औषधे, वाहने, परिचारिका, रुग्णालयात आवश्यक सामग्री, बी–बियाणे या रूपात मदत देण्यात आली आहे.

(३) अन्न कृषी संघटना
(FAO - Food and Agricultural Organisation)

अन्न कृषी संघटनेची स्थापना १९४५ मध्ये झाली. याचे प्रमुख केंद्र रोम येथे आहे. दिल्ली येथे उपप्रादेशिक कार्यालय आहे. जगातील निरनिराळ्या भागातील सहकार्य बघणारी ही संघराष्ट्राची पहिली तज्ज्ञ संघटना आहे. ही संस्था विकसित व अविकसित देशांना सहकार्य करते. FAO हे ज्ञान व माहिती मिळविण्याचे स्थान आहे.

अन्न व कृषी संघटनेचे उद्देश पुढीलप्रमाणे –

(१) आहाराचा दर्जा वाढवणे.
(२) राष्ट्रांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी मदत करणे.
(३) शेती उत्पादनात वाढ करणे व नवीन पद्धतींचा उपयोग करणे.
(४) शेती, जंगले आणि मासे याबाबत माहिती देऊन त्यांचा दर्जा वाढवणे.
(५) सर्व राष्ट्रातील लोकांचे पोषण सुधारणे.
(६) धान्यसंग्रह करणे.
(७) मातांना पोषणाचे महत्त्व व आहारविषयक शिक्षण देणे.

वाढत्या जागतिक लोकसंख्येला तोंड देण्यासाठी अन्नाचे उत्पादन वाढवणे हा FAO चा मुख्य उद्देश आहे. या संस्थेच्या कार्यातील सगळ्यात महत्त्वाचा भाग म्हणजे जगातील सर्व लोकांच्या पोषणात प्रगती होऊन ते उत्तम रहावे, म्हणून जगातील सर्व लोकांना आवश्यक

त्या दर्जाचे व आवश्यक त्या प्रमाणात अन्न मिळते आहे याविषयी निश्चिती करणे हे होय. याकरिता FAO ने १९६० मध्ये World Freedom from Hunger Campaign याचे आयोजन केले. माहिती व शिक्षणाद्वारे कुपोषणाविरुद्ध प्रयत्न करणे हे या मोहिमेचे उद्दिष्ट होते.

FAO ही संस्था पुढील क्षेत्रांमध्ये कार्य करीत असते :

(१) कुपोषण, अन्नसुरक्षा, भूक दूर करण्याकरिता मदत करणे. याकरिता विविध धोरणे आखणे व राजकीय बांधिलकीद्वारे अन्न सुरक्षेद्वारे कुपोषण मिटवणे तसेच देशातील व जगातील पोषणविषयक प्रश्न व त्यावरील उपाय याबद्दल माहिती पुरवणे.

(२) मासेमारी, जंगल आणि शेतीतून जास्त उत्पादन काढणे.

(३) ग्रामीण भागातील गरिबी दूर करणे. ग्रामीण भागातील जनतेला आवश्यक असलेली संसाधने व सेवा पुरवणे, त्यांना रोजगार देणे, सामाजिक संरक्षण देणे, जेणेकरून त्यांची गरिबी दूर होण्यास मदत होईल.

(४) शेतीविषयक व अन्नाची योजना तयार करणे, ज्यामुळे लहान शेती असणाऱ्या जनतेला मदत होईल व ग्रामीण भागातील गरिबी दूर होईल.

(५) मानवाने निर्माण केलेल्या तसेच नैसर्गिक आपत्तींपासून देशाचे संरक्षण करणे.

FAO ह्या संस्थेचे एकूण १९७ देश सदस्य आहेत.

(४) राष्ट्रीय खाद्य संस्था

(NIN - National Institute of Nutrition)

ही भारतीय संस्था असून १९१८ मध्ये या संस्थेची स्थापना पोषणाच्या दर्जात सुधारणा व्हावी या हेतूने करण्यात आली. ही संस्था हैद्राबाद येथे असून येथे जनतेचे स्वास्थ्य, जैवविज्ञान व विविध विषयांवर संशोधने केली जातात. ही संस्था भारतातील आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाच्या अधिपत्याखालील राष्ट्रीय वैद्यकीय संशोधन परिषदेची संस्था म्हणून कार्य करते. या व्यतिरिक्त विविध क्षेत्रात संशोधनाचे कार्यही NIN करते. या संस्थेला जैवतंत्रज्ञान विभाग, भारतीय सरकार यांचेतर्फेही अनुदान (Funding) प्राप्त होते. स्थूलपणा, मधुमेह, अन्नरसायनशास्त्र, आहारशास्त्र, सूक्ष्म पोषक घटकांची कमतरता/अभाव या विविध विषयांवर ही संस्था कार्य करते.

विविध संशोधने करून समाज पोषण, Clinical Nutrition, अन्नरसायनशास्त्र, खेळाडूंचे पोषण अशा अनेक विषयांमध्ये संस्थेमध्ये संशोधने होत असतात.

लोकसंख्येतील असुरक्षित (Vulnerable) भाग, उदा. गर्भावस्था, बालके, किशोरवयीन मुली व वृद्ध व्यक्तींना २०२० पर्यंत पर्याप्त पोषण पुरवणे हा NIN चा उद्देश आहे.

संशोधनांच्या सहाय्याने अन्न व पोषण सुरक्षा लाभेल, जेणेकरून उत्तम स्वास्थ्य लाभेल व व्यक्तीची कार्यक्षमता वाढेल. त्यामुळे भारत सरकारचे पोषणाबद्दलचे ध्येय साध्य होतील हा या संस्थेचा उद्देश आहे.

Co-ordinator, IQAC Arts & Commerce College, Jarud
Art And Commerce College Seal JARUD
Principal Arts & Commerce College Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

Rules and Regulations

1- There will be **five periods** per week for theory paper.
2- **For one practical** there will be **two periods per week per batch.**
3- The batch for practical will comprise of ***Sixteen students.***
4- Next (second) batch will be started when the number of students exceed 19. (i.e. when the number of students exceed 20% of the approved batch of 16 Students.)
5- The minimum passing marks of theory paper will be 20 (*i.e.40%*).
6- The minimum passing marks for practical will be 12 (*i.e.40%*)
7- The minimum passing marks for internal assessment will be 8 (*i.e.40%*)
8- Separate passing in theory, practical and internal assessment is necessary.
9- Marks will not be allotted to students if she is found absent for Practical and sessional.

Private Candidate :

1- With regard to the practical work the private candidate should be instructed to complete the practical prescribed in the college where she desires to appear for annual practical. The record book should be duly signed by the concerned head of the department.
2- Private candidate should write to the Principal concerned at the beginning of the session for permission to appear for the practical examination from the college.

Syllabi for B.A.Final

HOME ECONOMICS
Semester-V
HUMAN DEVELOPMENT
(Implemented from the 2019-2020 Session)

Periods of Instruction Per Week-5 | Total Marks :100
Theory: 5 Periods | Theory : 50
Practical: 2 Periods Per Batch | Practical:30
Int.Ass. :20

Objectives : 1.To Introduce the Concept of Human Development
2. To know the Factors affecting on Human Development
3. To study the definitions and Meaning Concerning the Concepts

UNIT-I

1.1 Meaning, Definitions and Importance of Human Development
1.2 Stages of Development & Developmental Tasks.
1.3 Principles &Factors affecting on Growth& Development
1.4 Stages of Prenatal Development.

Unit-II

2.1 Male and Female Reproduction System.
2.2 Sex determination & Twins & Premature Baby-Care & Causes
2.3 Advantages of Breast Feeding &Artificial Feeding.
2.4 Child Diseases -Diarrhea, Jaundice, Diphtheria, Whooping Cough & Immunization

Unit-III

3.1Motor Development : Meaning, Skills.
3.2Causes of Delayed Motor Development.
3.3 Physical development :Changes and Factors affecting Physical Development.
3.4 Play- Importance, Types & Social Adjustment.

Unit-IV

4.1 Intellectual Development : Classification of Intelligence. Intelligence Quotient (IQ)
4.2 Factor Affecting on Intellectual Development
4.3 Speech Development : Stages of Speech Development & Factors affecting on Speech Development
4.4 Speech Defects

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Unit-V

5.1 Social Development ; Companion & Playmates.
5.2 Emotional Development – Characteristics, Types.
5.3 Moral Development ; Method& Factors for Moral Development
5.4 Discipline–Types &Merits & Demerits.

INTERNAL (Total 20 Marks)

1. Seminar on Related Topics	..	05
2.Case Study / Project (Group)	..	10
3.Educational tour/ visit (Report With Soft Copy)	..	05

CLASS WORK

1) Celebration of Breast Feeding Week	..	04
2) Preparation of Supplementary Food for Babyhood-Cerelac/Nachnisatwa/ .. Sajina – Ghehuna / as per Nutrients. (Any One) (Group)		05
3) Poster Competition -Immunization Charts/ Female Foeticide / Personality / Intellectual.	..	05

PRACTICALS(30 Marks)

A) Cooking – Diet Planning and Preparations of Following Recipes
*For Pregnant Women – Mix Veg Paratha, Veg Upma , Dalia & Veg Paneer
*For Lactating Women – Gum Laddoo, VegDhirdi& Veg Cutlet &Halwa.
*Baby During Weaning Period – Khir, Tomato Soup, Sooji, Soft Khichidi

B) Preparation of Children's Play Materials Best Out of Waste

Distribution of Marks (30 Marks)

Preparation of Dish (Any One) With Presentation	- 08 Marks
1) Diet Plan (Any One)	- 05 Marks
2) Class Work/ RB	- 14 Marks
3) Viva	- 03 Marks

References :

1. Herlock Elizabeth - Child Development
2. Swaminathan M.B. and Bharghave, R.K. - Our Food.
3. HerlockElizabeths - Chilgrowth and Development
4. Fontana Davind - Personality and Education
5. Gardner, D. Bruce - Development of early childhood
६.जूननकरकुसुम - मातृकला
७. चंद्रावसकरनलिनी - मातृकला आणि बालसंगोपन पिंपळापुरे प्र.कं.नागपूर.
८. पुरम प्रमावती - शिवणकला, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई-४
९. काळे प्रेमला - बाल मानसशास्त्र
१०. आपटे, सारंगधर आणि पाठक - आ
११. काळे प्रभावती - लोकरीचे अभिनवविणकाम, नितीन प्रकाशन, पुणे-३०
१२. भिसे, पद्मावती - सोपे शवणकाम मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई-४
१३. योगेन्द्रजीत भाई - विकासात्मक मनोविज्ञान
१४. जुननकरकुसुम - बालकाचाविकास व खेळणे
१५. जुननकरकुसुम - मातृत्व आणि बालसंगोपन, पिंपळापुरेॲन्ड कं.पब्लीशर्स, महाल,नागपूर-२
१६. वऱ्हाडपांडे नलिनी - बालविकास
१७. कांडलकर,लिना - मानवविकास, विद्या प्रकाशन, रुईकर रोड, नागपूर-०२
१८. गणोरकर, मीना - बालविकास आणि संबंधितक्षेत्र, म.वि.ग्रं.नि.पुणे-३०
१९. विंग, क्लाईव्ह, चौधरी शंकरनाडकर्णी सुरेश, - एच आय व्ही आणिएडस, कुटुंब मार्गदर्शिका पॉप्युलर - प्रकाशन मुंबई – ३४

*****

HOME ECONOMICS
Semester-VI
HUMAN DEVELOPMENT
(Implemented from the 2019-2020 Session)

Periods of Instruction Per Week-5	Total Marks : 100
Theory: 5 Periods	Theory : 50
Practical: 2 Periods Per Batch	Practical : 30
	Int.Ass. :20

Objectives: This Course Will Enable The Students

1. To aware the Role of Heredity & Environment in Development
2. To State the Role of Parent & Teacher in Child Development.
3. To Introduce the Problems of Child .
4. To Inspire the Students for Skill Based Activity.

Unit-I

1.1 Heredity- Meaning & Laws
1.2 Role of Heredity- in Development of Child
1.3 Role of Environment- in Development of Child
1.4 Role of Family in Development of Child (Nuclear & Joint)

Unit-II

2.1 Personality: Types& Factors Affecting on Personality Development.
2.2 Defense Mechanism
2.3 Self Concept- Types (Positive & Negative) .
2.4 Role of Self concept in Personality Development.

Unit-III

3.1 Leadership- Types & Qualities.
3.2 Childhood Behavioral Problems: Lying, Stealing, Nail Biting, Thumb Sucking. (Causes and Remedies)
3.3 Need& Importance of Sex Education
3.4 Handicapped Child- Types &Education & Learning Difficulties.

Unit-IV

4.1 Adolescence- Developmental Task
4.2 Physical & Emotional Changes in Adolescence .
4.3 Adolescence Habits & its effect on their life (Jwenile Delinquency, Drugs. & Alcoholic)
4.4 Role of Parents &Teacher in Developing Positive Attitudes Towards Life.

Unit-V

5.1 Parenting- Importance & Types
5.2Parent – Child Relationship &Importance,
5.3 Methods of Child Rearing Practices.
5.4 Parental Challenge – (Junk Food, Television Watching, Social Media)

INTERNAL (Total 20 Marks)

1) Seminar on related Topics - 10 Marks
2) Manage any Event Using Management Process - (Birthday / Tea Party/Any Program)(Report Writing with ICT- Soft Copy) - 10 Marks

CLASS WORK

1.Guest Lecture on women Awareness.
2. Workshop on personality development.

PRACTICALS (30 Marks)

A) Cooking – Diet Planning and Preparation of following Recipies
- Pre-school Children – Sandwiches, Groundnut Chikki, MixLadoo, VegPuri.
- School Going – Cake, Appe and Chutney, Chirvante, Mix Dal Wada
- Adolescence – Dhokla, Pannertikki, Pav-Bhaji, &Halwa

B) Drafting and Stiching Any One of the following
a) Kurti b) Nighty c) Gown d) Salwar

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

मानवी विकास

डॉ. संगीता जवंजाळ
डॉ. किरण बेलूरकर

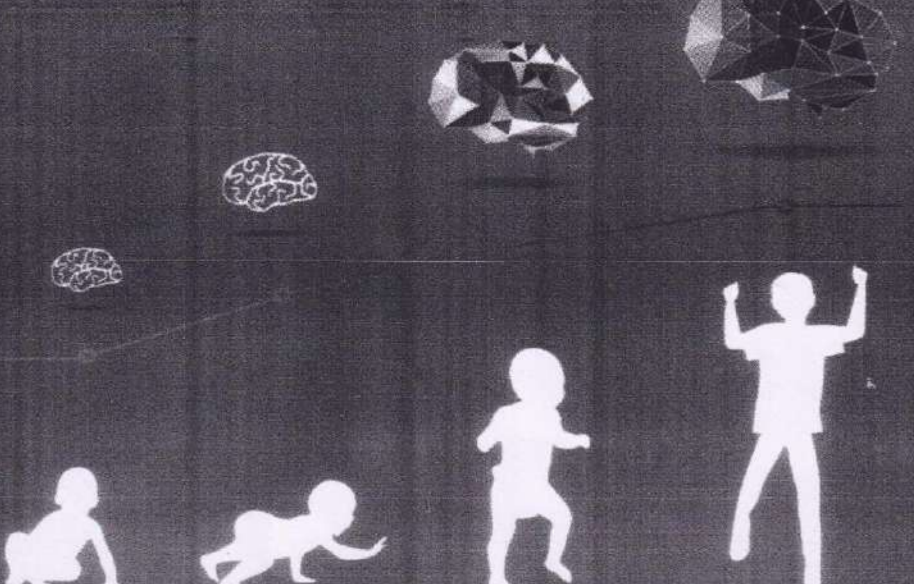

श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

अपरिपक्व बालक जन्मास येण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. **मातेचा आहार** – गर्भस्थ शिशुचे पोषण हे मातेच्या आहारावर अवलंबून असते. मातेचा आहार हा सदोष व अपर्याप्त असेल तर मातेचे कुपोषन होते. त्यामुळे तिच्यावर निर्भर असलेला गर्भस्थ शिशु हा दुर्बल, अशक्त व कमी वजनाचा, पूर्ण विकास न झालेला जन्माला येतो.

२. **एकापेक्षा अधिक जन्म** – गर्भाशयात जुळे-तिळे असतील तर अपरिपक्व बालकाचा जन्म होतो. कारण गर्भाशयावर ताण येतो त्यामुळे गर्भाशयाचे तोंड लवकर उघडते तसेच एकापेक्षा अधिक बालक गर्भाशयात वाढत असल्यामुळे त्यांच्या वाढीवर मर्यादा पडतात. अशा बालकांचे वजन कमी असते.

३. **गर्भावस्थेतील आजार** – मधुमेह, टॉकसीमीया, सिफील्स, हृदय-विकार, संगर्भास्पमार इत्यादी गंभीर आजार गर्भवतीला झाल्यास अकाली प्रसुती होऊन अपरिपक्व बालकाचा जन्म होतो. गर्भधारणा झाल्यानंतर पहिल्या तीन महिन्यात गोवरचा संसर्ग झाल्यास अपरिपक्व बालक जन्मास येते.

४. **गर्भाशयातील विकृती** – गर्भवती स्त्रीच्या गर्भाशयात गाठ झाल्यास किंवा गर्भाशयामध्ये काही विकृती असल्यास गर्भाशयाचे तोंड लवकर उघडल्यास अकाली प्रसुती होते.

५. **रक्तगटातील दोष** – गर्भवती स्त्री आणि तिचा गर्भ यांच्या रक्तगटामध्ये एखाद्याचा Negative रक्तगट असल्यास अकाली प्रसुतीची संभावना असते.

६. **प्रसुतीतील कमी अंतर** – स्त्रिच्या दोन गर्भावस्थेतील अंतर कमी असल्यास स्त्रिचे शरीर गर्भाची निकोप वाढ करण्यास पुरेसे तयार नसते. अशा स्थितीत बालक कमी वजनाचे किंवा अकाल जन्माला येते.

७. **मातेचे वय** – प्रसुतीकरिता मातेचे वय २२ वर्ष ते २९ वर्ष उत्तम समजल्या जाते. यापेक्षा मातेचे वय कमी असल्यास अपरिपक्व बालक जन्माला येते. तर तिचे वय ३४ पेक्षा जास्त असल्यास विकृत बालक जन्माला येऊ शकते. ही विकृती मानसिक किंवा शारीरिक सुद्धा असू शकते.

८. **अपघात** – गर्भवती स्त्रिचा अपघात झाल्यास पोटावर दाब पडतो. अशावेळी अकाली प्रसुती होऊन अपरिपक्व बालक जन्माला येते.

अ. बालकाला इन्क्युबेटरमध्ये ठेवावे.

ब. दोन-दोन तासांनी बालकाचे तापमान मोजावे.

क. बालकाच्या दूध पाजण्याच्या वेळा सांभाळाव्या.

२. **श्वसन क्रियेसंबंधी जागरुकता राखणे** – सुरुवातीला बालकाची श्वसनाची क्रिया ही मंद अनियमित व उथळ असते. तेव्हा बालकाला योग्य प्रमाणात प्राणवायुचा पुरवठा होणे आवश्यक असते.

उपाय – श्वसनक्रियेत अडथळा येणार नाही असे बालकाला हाताळावे.

३. **बालकाचा अतिसारापासून बचाव करणे** – अपरिपक्व बालकाला अतिसार होण्याची जास्त शक्यता असते. कारण संसर्गाला प्रतिकार करण्याची शक्ती कमी पडते. अतिसार झाल्यास बालकाला डिहायड्रेशन होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.

उपाय –

अ. अपरिपक्व बालकाला कमीत-कमी हाताळावे म्हणजे संसर्ग होणार नाही.

ब. संसर्गजन्य आजार असणाऱ्या जसे सर्दी-खोकला अशा व्यक्तीला बालाकच्या खोलीत प्रवेश नसावा.

क. आईने स्वतः बालकासंबंधी आणि स्वतःच्या स्वच्छतेची काळजी घेऊन वर्तन करावे.

ड. अपरिपक्व बालकाला कमीत-कमी हाताळावयाचे असल्यामुळे दररोज आंघोळ करणे, अंग पुसणे या गोष्टी टाळाव्यात.

इ. दर तीन तासानी बाळाची शरीर स्थिती बदलावी. अतिशय हळुवारपणे कुस बदलावी.

ई. बालकाला दूध देताना डॉक्टरचा सल्ला घ्यावा. बालकाचे वजन अतिशय कमी असेल तर नाकातून नळी घालून द्रवपदार्थ दिला जातो ही नळी मऊ नरम प्लॅस्टिकची असते.

फ. प्लॅस्टिकच्या ड्रॉपरने द्रवपदार्थ बालकाच्या तोंडात थेंब सोडता येतो.

ग. दूध पाजताना बालकाचे डोके थोडे उंच धरल्यास बालकाला दूध सावकाश पिता येते. गुदमरल्यासारखे होत नाही. प्रत्येक वेळी बालकाचे स्वास्थ्य पाहून दुधाची मात्रा कमी-अधिक करावी.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
Arts & Commerce College
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

पिंपळापुरे

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. सहावी सेमि

मानव विकास

भाग : २

HUMAN DEVELOPMENT : 2

डॉ. मीना काळेले

B.A III (Sem - VI

३.४ अपंग बालक : प्रकार, शिक्षण, शिकण्यातील अडथळे
(Handicapped Child : Types and Education and Learning Diffic

समाजात अपंग बालकांची संख्या सशक्त मुलांच्या तुलनेत कमी अ मुलांचे वर्तन सामान्य बालकांपेक्षा भिन्न असते. अपंग बालकांचे वर्तन समान्य ब वेगळे असते. कारण बालकामध्ये न्यूनगंडाची भावना असते, तसेच अपंगत्वाच मनावर परिणाम होतो.

''ज्या बालकाला त्याच्या शारीरिक दोषांमुळे साधारण क्रियांमध्ये भा अडथळे निर्माण होतात किंवा क्रिया मर्यादित होतात, अशा शारीरिक अक्षम बालकाला अपंग बालक असे म्हणतात.''

परिभाषा :

(Definition) :

(१) **क्रो आणि क्रो** : *''ज्या बालकाला त्याच्या शारीरिक दोषांमुळे साधार भाग घेण्यास अडथळे निर्माण होतात किंवा क्रिया मर्यादित होतात, अशा शारीरिक बालकाला अपग बालक असे म्हणतात.''*

(२) **ए.एन. कमेंप** : *''अपंग मुले म्हणजे अशी मुले ज्यांचा शारीरिक, बौ व्यक्तिमत्वाचा दुबळेपणा सतत त्यांच्या सर्वसामान्य वाढ आणि विकासामध्ये गोष्ट शिकण्याच्या क्षमतेमध्ये अडथळा निर्माण करीत असेल.''*

"A handicapped child may be defined as one who suffers continuing disability of body intellect or personality which is likely t with his normal growth and development or capacity to learn."

(२) मित्रांची संगत : मित्रांची वाईट संगत असल्यास त्या मित्रांचा प्रभा
वागणुकीवर होऊन मूल समाजविरोधी कारवाया करू लागतो.

(३) घर व घरासंबंधी कारणे : काही वेळेस घरातील वातावरणच असे
घरामध्येच मुलाला चुकीचे आदर्श दिसतात व त्यामुळे मुलाची वागणूकही चुकीचं

(४) शाळा : शाळेतील वातावरण चांगले नसेल तर किंवा शाळेत मित्र यो
नाही तर मुले बिघडण्याची शक्यता असते.

वरील सर्व कारणांचा परिणाम मुलांवर होऊन त्यांच्यात सामाजिक अपंग
आढळते. शारीरिक रोग, गरिबी या कारणांचा देखील मुलांवर प्रभाव पडतो.

मानसिक आजार असलेली मुले देखील कधी कधी गुन्हे करताना आढळता

प्रेमळ व चांगले वातावरण, योग्य मार्गदर्शन, उत्तम आहार मिळाल्यास
सामाजिकदृष्ट्या अपंग राहणार नाहीत.

अपंग मुलांचे शिक्षण व शिक्षणातील अडथळे :

मूल अपंग असणे म्हणजे त्याच्यात शारीरिक व मानसिक क्षमता क
त्यामुळे अशा मुलांना शिक्षण देत असताना सर्वसाधारण मुलांच्या शाळेत शिक्षण
त्यांच्याकरिता असलेल्या विशेष शाळांमध्ये शिक्षण द्यावे ? हा पालकांसमोर एक
असतो.

मुलांचे अपंगत्व कुठल्या प्रकारचे आहे यावर बालकाच्या शिक्षणाबद्दल निण
हवा.

मुल शारीरिकदृष्ट्या अपंग असतील त्यातही पोलिओ किंवा कुबड निघ
गाडणे असे शारीरिक अपंगत्व असल्यास अशा मुलांना सामान्य शाळामध्ये प्रवेश
परंतु पोलिओ झालेल्या मुलांच्या हालचालींवर नियंत्रण नसते. कारण त्यांना स्नाय
तेवढासा करता येत नाही व न्यूनगंड निर्माण होऊन अशी बालक शालेय प्रगती
शकतात. परंतु कुटुंबाने जर बालकाला मानसिकदृष्ट्या खंबीर बनवले, त्यांना योग
केले तर अशी मुले सुध्दा योग्य तऱ्हेने शिक्षण पूर्ण करू शकतात. अशा मुलांना
असतील असे कौशल्यावर आधारित प्रशिक्षण देता येते. उदा. संगणक, हस्तव्यवस

श्रवणदोष शोधून श्रवणयंत्र उपलब्ध करून देता येते. तसेच ओठांच्या हालचाली, ओटांच्या संकेतावरून भाषा प्रशिक्षण देता येते.

कर्णबधिर मुलांसाठी विशेष शाळा चालवल्या जातात. १८५५ मध्ये मुंबई येथे क बालकांसाठी शाळा सुरू करण्यात आली. अशा शाळांमध्ये तालबध्द मौखिक शिक्षण प्रशिक्षण दिल्या जाते. याशिवाय नाच, खेळ, हस्तव्यवसाय, रंगकाम यासारखे शिक्षण येते. मुखवाचनामुळे बालकाला दुसऱ्याचे बोलणे समजू लागते व स्वतःचे विचार हळूह लागतात. अशा बालकांना पुस्तक बांधणी, हस्तव्यवसाय, टायपिंग, संगणक, स्क्रिन या गोष्टींकरिता सर्वसाधारण मुलांच्या शाळेत पाठवता येते. अशा ठिकाणी ते हातांनी व खुणा करून सामान्य मुलांशी संवाद साधू शकतात. अशा तऱ्हेने बालकात आत्मविश्वास होऊ शकतो.

अंध बालक :

बालकाला एकतर कमी दृष्टी असू शकते किंवा पूर्णतः आंधळे असते. कमी दृष्टी अस बालकांकरिता जाड्या अक्षराची पुस्तके असावी, म्हणजे त्यांना शिक्षण मिळण्यास अ येणार नाही. अंध बालकांना ऐकू येते व ते बोलू शकतात. त्यामुळे त्यांना सामान्य मु शाळेत घालता येते. परंतु त्यांच्याकरिता ब्रेल लिपीतील पुस्तकांचा उपयोग करायल **हेलन केलर इंस्टीट्युट** आणि दिल्लीतील **माता लक्ष्मी नर्सरी फॉर दी ब्लाइंड** अशा संस्‍ मुलांच्या प्रशिक्षणाचे कार्य करतात. मुलांना यंत्रांची जुळवणी, वेतकाम, खडू बनवणे य शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनवल्या जाते.

अंध बालकांना निरीक्षणाची संधी मिळत नसल्याकारणाने त्यांनी अनुकरणाने शक्य होत नाही. सभोवतालच्या वातारणाबद्दल विशेष ज्ञान नसते. त्यामुळे त्‍ असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. आत्मविश्वास नसतो व त्यामुळे शिक्षणात अडचणी होऊ शकतात. अंध मुलांना सामान्य बालकांना चालणारी पुस्तके उपयोगात येत न

याकरिता बालकांना कुटुंबामध्ये योग्य मार्गदर्शन मिळायला हवे. त्यांना संधी उ करून द्यायला हव्यात, म्हणजे त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होईल. स्मरणशक्तीचे प्र

बि.ए भाग-१ सेम I
विषय - मराठी वाङ्मय

अर्वाचीन मराठी कविता

बि. ए. भाग - 9 सेम I
विषय - मराठी वाङ्मय

अनुक्रमणिका

■ प्रस्तावना

सत्र–१

१. केशवसुत
(अ) तुतारी
(ब) नवा शिपाई
(क) आम्ही कोण?
२. बा. सी. मर्ढेकर
(अ) भंगु दे काठिन्य माझें
(ब) गणपत वाणी
(क) ह्या गंगेमधि
३. बा. भ. बोरकर
(अ) जीवन त्यांना कळलें हो
(ब) मज लोभस हा इहलोक हवा
(क) जिणे गंगौघाचे पाणी
४. कुसुमाग्रज
(अ) अहि–नकूल
(ब) हिमलाट
(क) आगगाडी व जमीन
५. इंदिरा संत
(अ) मृण्मयी
(ब) हाकेवरी आहे गाव
(क) झंझावात.
६. विंदा करंदीकर
(अ) माझ्या मना बन दगड
(ब) ती जनता अमर आहे!
(क) सब् घोडे बारा टक्के
७. नारायण सुर्वे
(अ) चार शब्द

१.
केशवसुत

■

परिचय : केशवसुत (१८६६-१९०५)

केशवसुत उपाख्य कृष्णाजी केशव दामले हे आधुनिक मराठी कवितेचे जन
म्हणून परिचित आहेत. इंग्रजी स्फूट कविता वाचून त्यांना काव्यस्फूर्ती झाली अ
म्हटले जात असले तरी स्वतःच्या व्यक्तित्त्वाचा व भावविचारांचा आविष्कार त्यां
स्वयंस्फूर्तपणे केला आहे. 'हरपले श्रेय' या कवितासंग्रहामध्ये केशवसुतांच
कवितांचा समावेश आहे. 'प्रेमभावना', 'निसर्गप्रेम', 'गूढगुंजन', 'सामान्य गोष्टीत
सौंदर्य शोधण्याची वृत्ती', 'सामाजिक क्रांतीचे आवाहन' त्यांच्या कवितेतून जाणव
आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टींनी केशवसुत यांनी मराठी कवितेत आमूल
परिवर्तन घडवून आणले. मराठीमध्ये नवी वृत्ते, सुनीत यासारखे नवीन काव्यप्र
त्यांनी मराठीत आणले. 'मयुरासन', 'ताजमहाल' या कविता म्हणजे मराठीत
पहिल्या वहिल्या सुनीत रचना होय.

काव्यरचनेच्या माध्यमातून निसर्गाविषयीचा नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोण, सामा
रुढींविरुद्ध बंडखोरी व स्वातंत्र्य, न्याय, समता, बंधुता इ. मूल्यांचा पुरस्
केशवसुतांनी केला आहे. 'काव्ये नवी' आणि 'बा काहीतरी गा नवीन' असे उल
त्यांनी स्वतः करून ठेवले आहेत. आत्मनिष्ठा, संवेदनशीलता आणि समाजाभिमु
ही केशवसुतांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये असून त्यांच्या बहुतांश कविता विशे
'स्फूर्ति', 'तुतारी', 'नवा शिपाई' इ. आवेशपूर्ण व बंडखोर वृत्तीच्या निदर्शक अ

मराठी कवितेत विकसित झालेल्या बहुतांश काव्यप्रवृत्तींचा उगम केशवसुत
कवितेत आढळून येतो.

(ब) नवा शिपाई

नव्या मनूतिल नव्या दमाचा शूरशिपाई आहे,
कोण मला वठणीला आणू शकतो ते मी पाहे!
ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही; न मी एक पंथाचा,
तेच पतित की जे आखडिती प्रदेश साकल्याचा!
खादाड असे माझी भूक,
चतकोराने मला न सूख;
कूपातिल मी नच मंडूक;
मळ्यात माझ्या कुंपण पडणे अगदी न मला साहे!
कोण मला वठणीला आणू शकतो ते मी पाहे!

जिकडे जावे तिकडे माझी भावंडे आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;
कोठेही जा- पायांखाली तृणावृता भू दिसते,
कोठेही जा - डोईवरते दिसते नीलांबर ते!
सावलीत गोजिरी मुले
उन्हात दिसती गोड फुले,
बघता मन हर्पून डुले;
ती माझी- मी त्यांचा, एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे!
कोण मला वठणीला आणू शकतो ते मी पाहे!

पूजितसे मी कवणाला? तर पूजितसे अपणाला
अपुल्यामध्ये विश्व पाहुनी, पूजी मी विश्वाला;
"मी" हा शब्दच मजला नलगे. संपुष्टी हे लोक
आणुनि तो निजशिरी ओढिती अनर्थ भलते देख!
लहान-मोठे मज न कळे
साधु-अधम हे द्वयहि गळे,
दूर-जवळ हा भाव पळे;

४.
कुसुमाग्रज

परिचय : कुसुमाग्रज (१९१२–१९९९)

कुसुमाग्रज उपाख्य विष्णू वामन शिरवाडकर हे महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ नाटकक तेजस्वी कवी आणि मानवतावादी लेखक म्हणून परिचित आहेत. त्यांचे 'जीवनलह 'किनारा', 'मराठी माती', 'हिमरेषा', 'वादळवेल' इ. कवितासंग्रह प्रकाशित अ 'दूरचे दिवे', 'दुसरा पेशवा', 'वैजयंती', 'कौंतेय', 'राजमुकूट', 'नटसम्राट' इत्य स्वतंत्र व अनुवादित नाटके प्रकाशित आहेत. 'वैष्णव', 'जान्हवी', 'कल्पने तीरावर' इ. कादंबऱ्या व 'फुलवाली', 'आहे आणि नाही', 'सतारीचे बोल', 'रूपरे हे कथा–लघुनिबंध संग्रह आदी वाङ्मय प्रसिद्ध आहे. मडगाव (गोवा) येथे १९ साली भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद कुसुमाग्रज य भूषविले आहे. कुसुमाग्रजांना ज्ञानपीठ पुरस्कारासह असंख्य पुरस्कारांनी सन्मा करण्यात आले.

ओजस्वी भाषा, प्रखर आवेश, राष्ट्रीय आकांक्षांशी समरसता, विषमतेची च मानवतेचे प्रेम, उत्तुंग कल्पना या गुणांनी नटलेली त्यांची कविता ही प्रकाशपू मानली जाते. उत्कृष्ट वर्णन, वेचक–यथार्थ शब्द आणि रेखीव रचना या बाब कुसुमाग्रज अग्रेसर मानले जातात.

सामाजिक जीवनातील अश्रू, असंतोष, चीड, त्वेष इत्यादी बाबी कुसुमाग्रजा कवितेत आढळतात. या सर्वांचे फक्त चित्रण करून ते थांबत नाहीत तर त्यावि प्रेरक असा संदेशही देतात.

(ब) हिमलाट

हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली!
मुखि पिळून मद्यास्तव द्राक्षांचे घोस
पाडीत मळे मोत्यांचे चरणी ओस
उद्दाम धावते करित दुभंग धरेस
करकरा पाखरे रगडी दाताखाली
हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली!

श्रीमंत महाली तिथे हिला ना थारा
मखमाली दुलया देती मधुर उबारा
डोकावुन पळते कापत हीच थरारा
हो काय दरारा कनकाचा भयशाली
हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली!

पाहून परंतू कुठे कुडाची खोपी
कंगाल कांबळी टाकुन गेले झोपी
शेकडो कवाडे! वाट जावया सोपी
कडकडून पडते तेथे लाव भुकेली
हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली!

ज्योतींतून धावत या तेजःकण सारे
या यज्ञांतिल अन् सरणांतील निखारे
रे ढाळ नभा, तव ते ज्वालामय तारे
पेटवु द्या वणवा कणाकणांत मशाली
हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली!

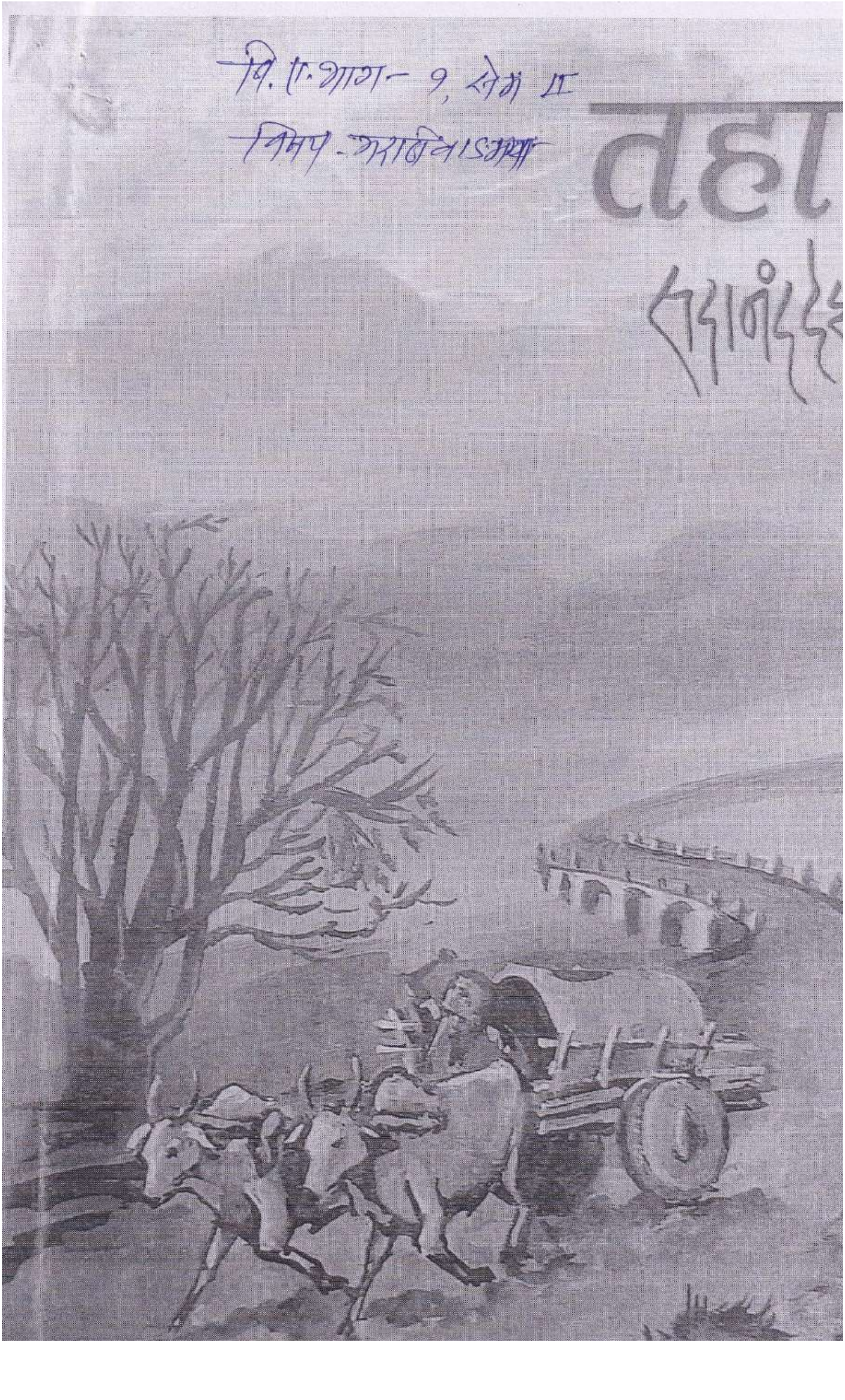
बि. ए. भाग - १, सेम II
विषय - मराठी
तहा

बैलांचे दोन सापळे दावणीला उभे असावेत तसे मुरल्या छबिल्या दिसत
लिंबाचा कडू पाला तोंडाने चावळून पुन्हा खाली सोडत होते .... कसं खावं
बिच्याऱ्यायले. ते त्याह्यचं खाणंच नाई. त्याह्यचं खाणं हाये जवारीचा कडब
गवत .... भुईमुगाचं, नाई त तुरीचं कुटार .... जवारीची भाकर खाणाऱ्या; अन् ग
पोळी खाणाऱ्या माणसाले समजा गवताची भाकर अन् मातीची पोळी करून दे
खाईल का त्यो ? आजेबात नाई. मारामारी करंल तळवाभर भाकरीसाठी. नाई
करंल .... पण इथं कोणाले सांगणार हायेत आपले बैलं ? बबऱ्या तिकडी ढा
जाऊन कोंबडं खात आसंल. पण इकडी बैलायचा काई घोर नाई .... टॅक्टरनं
करू म्हन्ते .... जसा काई हा लयेच तालेवाराच्या पोटचा हाये. काय हाल
बिच्याऱ्यानं .... हाळाकळा लागंल त्याले .... मुरल्या छबिल्या अंगावरच्या
शेपटीने उडवून लावत होते. ते बैलांचे हाल पाहून त्याच्या डोळ्यात ओल दाटून
डोळ्यापुढे त्याच्या चार महिन्यापूर्वीचे बैल आले. लठ्ठ लठ्ठ. गबदुल अंगाचे. लद
असणारे. आंगाले जरा बोट लावलं तरी सन करायचे नाईत. चामडी कशी थ
उठायची त्याह्यच्या आंगाची. काय मासोळीवाणी चंचलता व्हती यायच्या आंग
आता त आसे झाले, की जसे काई लाकडाचेच हायेत. लोटून देले त बत्कन
पडतीन.

तेवढ्यात बबन शेवाळेने कुठून तरी कडब्याचा भारा आणला. कडबा
गव्हाणीत मोडून टाकला. उल्हासित झालेले बैल कडबा चावायला लागले.
दारातून पाहणाऱ्या राघोजीला एकदम बरं वाटलं. पोरास जवळ घेऊन त्याच्या
हात फिरवावा; असं वाटू लागलं. आणि दाताच्या फटीत अडकून बसलेला
तुकडा तो दाताने टोकरू लागला.

सकाळची उन्हं चांगलीच वर आली होती. राघोजी शेवाळेची मळकट गाद
लागून उभी टाकलेली होती. दाराच्या थोड्या अंतरावर होती. पण दारातून बाहे
त्याला दिसायचं. डोक्याशी दोन उशा घेऊन तो रात्रंदिवस त्या मळकट गाद
रहायचा. दिवसभर ऊन रखरखत रहायचं. वाऱ्यावरची धूळ घरात उडत
गादीवर, अंगावरच्या घामावर, कपड्यावर बसायची. आणि अधून मधून त्य
रहायची. तो अंग खाजवायचा. तर आणखीच खाज सुटायची .... तशातच
लागायची. अन् अशी जाग यायची. केव्हा झोपलो. अन् केव्हा उठलो; त्या
कळायचं नाही. झोपेचं अन् जागेपणाचं अंतरच संपून गेलं होतं.

पण झोपेची जी ग्लानी यायची. त्या ग्लानीत त्याच्या डोळ्यापुढे काहीब

बि.ए. भाग - १ सेम II

विषय - मराठी वाङ्मय

अर्वाचीन मराठी कविता

बि.ए भाग १ सेम II
पेपर विषय - मराठी वाङ्मय

अनुक्रमणिका

सत्र–२

८. **सुरेश भट**
- (अ) उषःकाल होता होता
- (ब) एवढे दे पांडुरंगा!
- (क) साय

९. **दि. पु. चित्रे**
- (अ) शतके
- (ब) देवा, ह्याही देशात पाऊस पाड
- (क) हरवले जेथे ज्ञानदेव तुकाराम

१०. **यशवंत मनोहर**
- (अ) मी येतो तेव्हा
- (ब) तडफड
- (क) मोडलो मी नाही

११. **ना. धों. महानोर**
- (अ) ह्या नभाने ह्या भुईला
- (ब) मीच माझा एककल्ली
- (क) मोडलेल्या माणसांचे दुःख ओले झेलताना

१२. **विठ्ठल वाघ**
- (अ) मेंढरं
- (ब) साहेबराव पाटील
- (क) मानूस

१३. **प्रभू राजगडकर**
- (अ) मल्टी-ॲटिट्युड टॉवर्डस् आदिवासी
- (ब) गोंगलू
- (क) निकाल

१४. **कल्पना दुधाळ**
- (अ) चूल
- (ब) बाय आणि गाय

१२.

विठ्ठल वाघ

■

परिचय : विठ्ठल वाघ (जन्म : १९४५)

विठ्ठल भिकाजी वाघ हे वऱ्हाडी कवी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे 'कप चंद्रफुले', 'काया मातीत मातीत', 'गावशीव', 'पंढरीच्या वाटेवर', 'पाऊसप 'साय', 'वृषभ सूक्त' इत्यादी कवितासंग्रह व 'डेबू' ही गाडगे बाबांच्या जी आधारित कादंबरी प्रकाशित आहे. त्यांच्या 'काया मातीत मातीत' या सं प्रियदर्शिनी पारितोषिक तसेच 'पाऊसपाणी' या संग्रहाला केशवसुत पुरस्कार मि आहे. त्यांनी अनेक चित्रपटांसाठी पटकथा व गीतलेखन केले आहे. या कार्या त्यांना अनेक पुरस्कार मिळालेले आहेत.

औंध साहित्य संमेलन, महात्मा फुले प्रबोधन मराठी साहित्य संमेलन, व साहित्य संमेलन, बोली साहित्य संमेलन, विदर्भ साहित्य संमेलन, कृषी साहित्य अशा अनेक साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले आहे.

कवी विठ्ठल वाघ यांनी अमरावती, अकोला, बुलडाणा, जळग औरंगाबाद या पाच जिल्ह्यातून पायी हिंडून काव्ययात्रेतून समाजप्रबोधन केले अमेरिका, कॅनडा या देशांमध्ये विठ्ठल वाघ यांच्या काव्यगायनाचे कार्यक्रम झाले आहेत. यावरून त्यांनी मराठी कविता साता समुद्रापार पोहचवली हे लक्षा

महाराष्ट्र शासनाच्या साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने बोलीभाषेतील श संग्रह वाढविण्यासाठी पुढाकार घेतल्यानंतर प्रत्येक विद्यापीठाच्या आसप जिल्ह्यातील बोलीभाषेतील शब्दांचा संग्रह करण्याचे काम सुरू केले. त विद्यापीठाने डॉ. विठ्ठल वाघ यांची नेमणूक केली होती. वाघ यांनी ३३ तालु दौरा करून काही म्हणी व शब्द संकलित करून समर्थपणे ही जबाबदारी पार

(ब) साहेबराव पाटील

असं काहून होत असीन साहेबराव? असं काहून होत असीन?
काहून माहे हात मलेच वाघाच्या पंजावानी दिसत असतीन?
तुह्या रगतात न्हाल्यावानी माह्याच आंगावर येत असतीन?
खरं म्हनजे साहेबराव तुया आत्महत्या केलीच नाही.
आमीच तुहा खून केला... तुहा अन् तुह्या बायकोपोराईचाही.
तू गेल्याची बातमी आली त्यावक्ती मी बियरवर ताव मारत होतो
आळल्या हातानं बिर्यानी झोळत होतो.
असाच, तू कापसाच्या भावासाठी वारकऱ्याच्या भक्तीभावानं
दिंडीत चालला होता.
त्यावक्ती मी ''महात्मा फुले'' चौकात
पानठेल्यावर चारमिनारचे झुरके घेत होतो
हवेत धूर सोळत होतो
मनातल्या मनात तुही किव करत होतो.
शिकतासवरता तुह्यापासून इतका दूर होत गेलो साहेबराव
जसा मी तुह्या गावचाच नोतो.
तसा तू अन् मी खरं म्हंजे एका गावाचा
एका मातीचा, एकाच दांडापेंडाचा.
तुही इटी माहा दांडू, माहा दांडू तुहा चेंडू...
पुढे पुढे दिवस असे पालटत गेले
अन् आपुन दोघं झालो दोन चाकोल्यातले चाकं
एकमेकाले कधीच भेटू न शकनारे
मी अस्मान...तू जमीन.
तुहा लेका जलमताच जमीनीवर जसा जीवच जळला होता
चौथीतई तू सारे विषय सोळून निबंध लेहेस–
''भारत हा कृषिप्रधान देश आहे.''
कृषि– तुह्या जीनगानीची एकमेव खुशी

रोज रोज थोळंथोळं मरत असतात.
आपलं उपाशी पोट पाठीच्या नेटं उभं करत
ढेरपोट्याईले पोसत असतात.
आपुन मातर थोळंथोळं रोज रोज मरत असतात.
तुहं सरन पेटल्यावर मसनात एक म्हातारा सांगत होता म्हंतात-
"आता कापूसजवारी पेरसान त लेकहो हराममौतीनं मरसान
आता पेरा तासातासानं लोखंडी दगळी गोटे
चारी मेरीनं बाभुईचे खम्मन काटे...
त्या रोजी साहेबराव
मीही येनार होतो रे तुया मातीवर
पन ऑफिसात आल्या नव्या साहेबाचं रिसेप्शन होतं ते त्या
मी ताहा काय करत होतो हे माहा मलेही कयेत होतं.
पन म्हनूनच साहेबराव
तू मले माफ करु नको- कधीच माफ करु नको
साहेबराव!...

१४.
कल्पना दुधाळ

■

कल्पना दुधाळ (जन्म : १९७८)

कल्पना जालिंदर दुधाळ ह्या ग्रामीण जीवनाचे विदारक चित्रण मांडणाऱ्या पिढीतील महत्त्वाच्या कवयित्री म्हणून परिचित आहेत. त्यांचे 'सिझर कर म माती' व 'धग असतेच आसपास' हे दोन काव्यसंग्रह प्रकाशित आहेत. प काव्यसंग्रहास यशवंतराव चव्हाण साहित्य पुरस्कार, विशाखा साहित्य पुरस्कार ग. रोहमारे ग्रामीण साहित्य पुरस्कार यासह तब्बल अठरा पुरस्कार प्राप्त झाले त्यांच्या दुसऱ्या काव्यसंग्रहासही कै. संजीवनी खोजे पुरस्कार, लोककवी विठ्ठ पुरस्कार, यशवंतराव दाते पुरस्कार, बळीवंत पुरस्कार, जिव्हाळा साहित्य पु इत्यादी पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

साहित्य अकादमी दिल्लीच्या जोधपूर, भोपाळ, दिल्ली येथील कार्यक्रमांमध्ये निमंत्रित कवयित्री म्हणून त्यांनी सहभाग नोंदविला आहे. अकादमीच्या अखिल भारतीय लेखिका संमेलनात मराठी भाषेतील सन्मानित क म्हणून त्यांचा गौरव करण्यात आला आहे. भारत भवन, भोपाळ येथे ब संमेलनात तसेच तेथील महाराष्ट्र महोत्सवात त्यांनी सक्रीय सहभाग नोंदवल महाराष्ट्र वनवाहिनीचा २०१६ चा 'सावित्री सन्मान' प्राप्त कल्पना दुधाळ अकरा कवितांचा समावेश अरुणा ढेरे संपादित 'स्त्री लिखित मराठी कवि कवितासंग्रहात कवयित्रीच्या भूमिकेसह करण्यात आला आहे.

गृहिणी, एकत्र कुटुंब पद्धती हे लेखनाचे पाठबळ मानणाऱ्या शेतीव्यवसायाशी संबंधित असल्याने शेतीत राबून आलेले अनुभव त्यांच्या शब्दबद्ध झाले आहेत. कृषिसंस्कृतीच्या व्यथा, शेतकरी जीवनाची दर्दभरी अ

(ब) बाय आणि गाय

शेवटलेल्या विळ्यानं
मी दुसऱ्याच्या बांधाचं भाराभार गवत कापलं
तेव्हा मालकानं विळा हिसकावून
नेलं सगळं गवत उचलून
माझ्या गायीच्या दावणीला काडीसुद्धा न ठेवता

मी गाय गवतात नेऊन बांधली
तर रान तुडवतंय म्हणत
हाकलून लावलं सगळ्यांनी

मग या गायीलाच घेतलं
माझ्यात ओढून
व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह करू म्हणून

पण तिनं मला दावं तोडून पळूच दिलं नाही
खुंटीभोवती फिरून फिरून खड्डेच खड्डे पडले
रवथांबरोबर दातही विरघळून गेले

मी पाहिली वाट कुणी येईल म्हणून
पण ही तर बिनपाण्याची विहीर
कुणी साधं डोकावलं नाही
हिसका देण्याएवढं बळही राहिलं नाही
तोंडाला फेस आला तेव्हा ती म्हणाली
"बाई ग तू काय नि मी काय
जन्मभर दावणीला बांधलेलो
शरीरातून शरीर बाहेर पडलं
आणि [illegible] माती [illegible] झाली की

अशोक
बि.ए.भाग-१ सेम II
विषय - मराठी वाङ्मय
आई रिटायर होतेय

आई : असं? मला वाटतं सेवा करणाऱ्यांनी सेवानिवृत्त व्हायचं असतं. त्या अर्थाने मी सेवानिवृत्त होणार आहे. कारण गेली चाळीस-पन्नास वर्षं मी सेवाच केलीय.

पपा : कुणाची?

आई : तुमची. तुमच्या मुलांची. त्यापूर्वी आईवडिलांची, भावंडांची, वडील गेल्यावर मामा-मामीची. प्रत्येक वेळी लेबल मात्र वेगळं होतं.

मंदार : तू आमची आई आहेस.

आई : तुमच्या बाबतीत आई हे माझं लेबल आहे. तुमच्या बायकांकरता मला सासूचं लेबल चिकटलेलं आहे. पपांकरता मी बायको ह्या नावानं सेवा केली. आईवडिलांनी एकुलती एक मुलगी म्हणून सेवा करून घेतली. आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर एक वेगळं लेबल मला समाजाने चिकटवलं आणि माझ्याकडून, एका स्त्रीकडून रात्रंदिवस फक्त सेवा करून घेतली.

पपा : तू आमची सेवा केलीस? मूर्ख आहेस! कर्तव्य म्हणतात त्याला.

आई : कर्तव्य हे सेवेचं दुसरं नाव आहे. म्हणूनच त्याची फक्त दुसऱ्याकडून अपेक्षा केली जाते.

पपा : पण जगातली प्रत्येक स्त्री हे कर्तव्य पार पाडीत असते.

आई : चूक! कर्तव्याच्या नावाखाली फक्त सेवा करत असते. हजारो वर्षांपासून कर्तव्याची ही भूल देऊन पुरुषप्रधान समाजाने स्त्रीला राबवून घेतलेलं आहे. स्वतःच्या सुखासाठी, स्वतःच्या स्वार्थासाठी. शेणगोठा तिनेच सांभाळायचा. जमीन तिनेच पुसायची. भांडी तिनेच घासायची. हाताला चटके बसत असताना भाकऱ्या तिनेच बडवायच्या. जेवल्यानंतर पुरुष ढेकरा देत उठले की उष्टीखरकटी तिनेच काढायची. जगातलं असं कोणतं हलक्या प्रतीचं काम आहे की जे पुरुषांनी स्त्रीवर ढकललेलं नाही? आणि ही सगळी कामं तिने कळायला लागल्यापासून ते मरेपर्यंत अव्याहतपणे करत रहायची. तुम्ही मात्र पंचावन्न-साठाव्या वर्षी रिटायर होऊन निवृत्तीनंतरचा आराम उपभोगायचा. विड्या फुंकत गावभर भटकायचं, रात्रभर मित्रांबरोबर गप्पा मारायच्या, पत्ते कुटायचे. पुरुषांच्या एका विशाल समाजाने स्त्रीवर केलेला हा घोर अन्याय आहे. हे बघा! मी ह्या क्षणी स्वतःकडे एक स्त्री म्हणून बघतेय. तुमचंही लक्ष मी माझ्याकडे म्हणजे एका स्त्रीकडे वेधतेय. विसरा की मी तुमची आई आहे, की सासू आहे, की बायको आहे, आणि सेवा करून करून पार कायापालट झालेल्या पन्नास वर्षांपूर्वीच्या एका सात-आठ वर्षांच्या मुलीकडे बघा, ही भातुकली खेळता खेळता मोलकरीण कधी झाली तिला कळलंच नाही. लग्नापूर्वी आणि लग्नानंतरसुद्धा मी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध माझ्या शक्तीनुसार लढले. आजही मी तेच करतेय. आज

College

BA IInd Sem IIIrd (MdT)

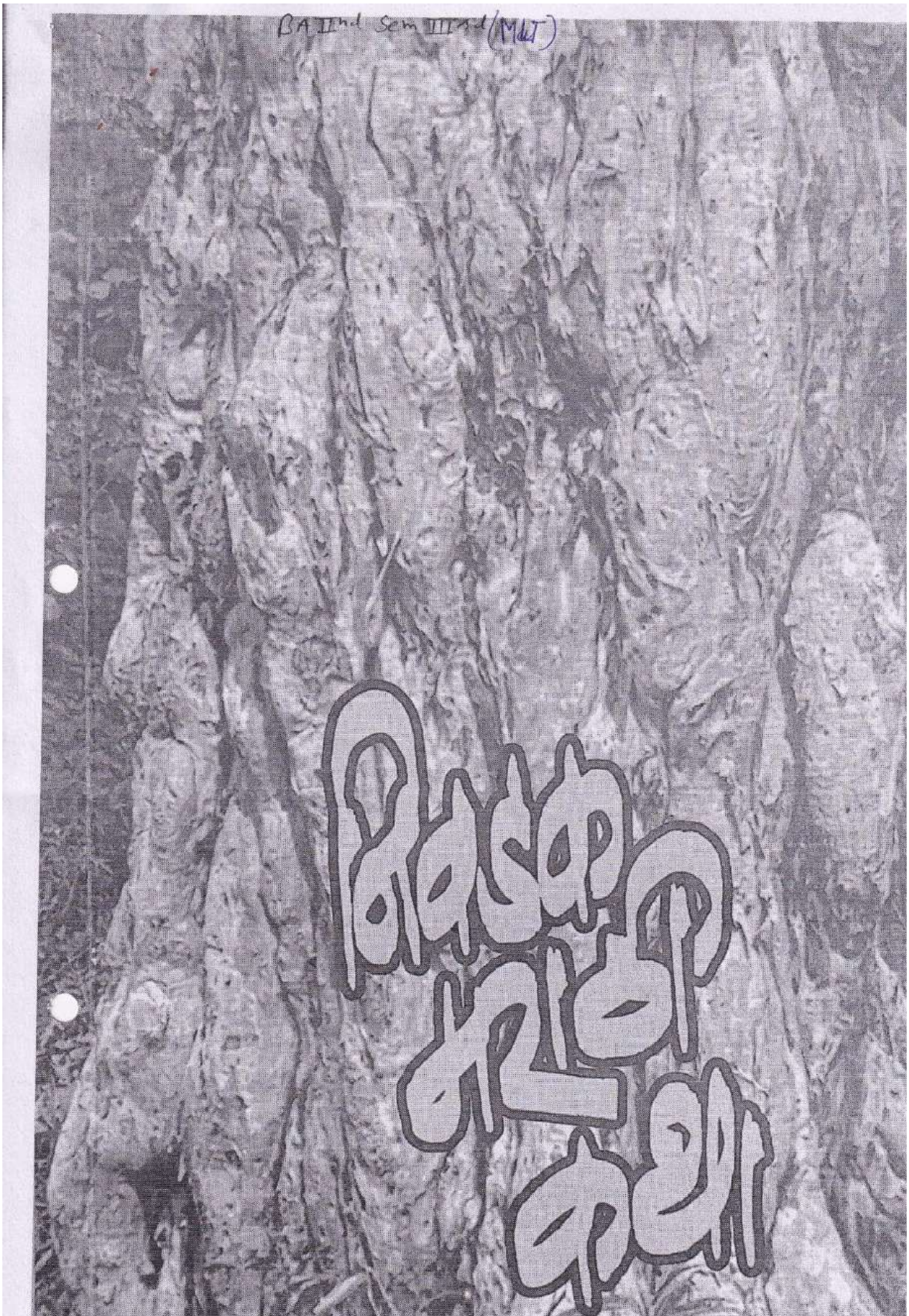

BA IInd Sem IIIrd

अनुक्रमणिका

■ प्रस्तावना		
१. माझ्या बापाची पेंड	– द.मा. मिरासदार	३
२. देशी उपाय	– शंकर पाटील	४
३. रामा मैलकुली	– व्यंकटेश माडगूळकर	५
४. माय	– उद्धव शेळके	६
५. मजल्याचं घर	– वामन होवाळ	७
६. किडलेली माणसं	– गंगाधर गाडगीळ	८
७. ट्रॉयचा घोडा	– जयंत नारळीकर	९
८. माणसाची गोष्ट	– कमल देसाई	९
९. संस्कार	– वामन कृष्ण चोरघडे	१०
१०. हुंदका	– राजन गवस	११
■ कथाकारांचा परिचय		१२

५.
मजल्याचं घर

■

वामन होवाळ

एस. टी. गाडीत काहीतरी बिघाड झाला होता एवढं खरं. जिवावर अ
एस. टी. घाट चढून वर आली होती. तिथून खरं म्हणजे सगळा उताराचा
पण एस. टी. अगदी हळूहळू चालली होती. दुसऱ्याच्या आधारानं एख
माणूस चालतो का नाही, तशी गाडी दवाखान्याच्या माळाला आली
बैलागत बैठक मारून बसली. मुक्कामाचं गाव आता तसं काही फारसं
असेल एक मैल-दीड मैल. पण ड्रायव्हर वैतागला होता. कंडक्टर नाइलाज
झाला होता. गाडी चालत नाही असं दिसताच एक-दोघे जण बोलले, "
हातानं त्येच्याआयला!"

कंडक्टरने सगळ्या गडी माणसांना खाली उतरायला सांगितलं. सग
जोर करून एस. टी. ढकलली. जराशी गती मिळताच गाडी सुरू झा
एकमेकाला हुंदे देऊन वर चढली. कंडक्टरनं घंटी मारताच गाडी आस्ते
शाळा बुडविणाऱ्या पोराला ओढून नेताना ते जसं पाय रोवित का होईना
येतंच, तशा तऱ्हेने एस. टी. गावात शिरली. वेशीतल्या मुरगळ्यात
अंड्याला आलेल्या कोंबडीसारखी एस. टी. करकली आणि उघाडि
पाटलाच्या वाड्यासमोर उभी राहिली. थांबतानाही एस. टी.नं एक शेव
दिलाच त्या [illegible]

सगळी माणसं खाली उतरली.

एस. टी.च्या टपावर एका भल्यामोठ्या लाकडी पेटीला हात घालत हमा ओरडला, "आवं, ही पेटी कुणाची हाय?"

अंगावरचा धुरळा झटकीत बयाजी म्हणाला, "आवं, ती माजी हाय! सो खाली."

हमालानं दात-ओठ खात ती बोजड पेटी टपावरून खाली सोडली आ बयाजीनं ती अलगद झेलली.

त्या पेटीतून बयाजीनं आपला सगळा संसारच मुंबईहून आणला होता. आ मुंबईत राहायचं त्याला कारण काय होतं? गेली पस्तीस वर्षे तो गोदीमधे इमानेइतब काम करीत होता. दोन महिन्यांपूर्वीच तो आपल्या नोकरीतून सेवानिवृत्त झाला होत तसा काही तो कुठल्या मोठ्या हुद्याच्या जागेवर होता असं काहीच नव्हतं. ना म्हणायला गेली दोन वर्षं त्याला वाढवून मिळाली होती. तेवढ्या अवधीत तो मुका झाला होता. एरवी बाकीची सगळी वर्षं गोण्या उचलण्यातच त्यानं घालवली. र म्हणू नये, दिवस म्हणू नये. मिळेल तेव्हा त्याने भरपूर काम केलं होतं.

बयाजीचं वय साठ वर्षांच्या पुढं गेलं होतं, तरीही त्याची प्रकृती मात्र उत्त राहिली होती. बयाजी मूळचाच हाडा-पेरानं मजबूत. त्यात कष्टाचं काम करून त्या शरीर घोटीव झालं होतं. बयाजीनं हमालाला नवे पंधरा पैसे दिले नि डोक्यावर त पेटीचा बोजा घेऊन तो घराकडे चालू लागला. पेटीमधून त्यानं भांडीकुंडी आणि इ बरचसं सामान आणलं होतं.

कदमाच्या घराजवळ आल्यावर समोरून भुजाबा येत असलेला त्याला दिसल हा भुजाबा गावातला एक इरसाल ठग होता. डोक्यावरचा बोजा मानेच्या काट्य पेलून धरून बयाजी म्हणाला, "नमस्कार पाटील! कसं काय, बरं हाय का?"

बयाजी जातीनं महार होता. रीतिरिवाजानुसार त्यानं 'जोहार मायबाप' अ म्हणायला पाहिजे होतं. बयाजीच्या तोंडचे 'नमस्कार पाटील' हे शब्द ऐकून भुजा एकदम तडकला- "का? नमस्कार पाटील म्हणल्यावर, लय बामनाच्या कुळ उपजल्यागत वाटलं का? बुद्ध झाला म्हणून काय पायरी सोडता का लेकांनो?"

काय उत्तर द्यावं तेच बयाजीला कळेनासं झालं. डोक्यावरची पेटी तश भुजाबाच्या टाळक्यात घालावी, असं क्षणभर त्याला वाटलं. पण असं करून क चालेल? आता तर पांढरीच्या पारीच्या शराला तो बसणार होता, नाहीतर याच मात

BA IInd Sem IIIrd

९.

संस्कार

■

वामन कृष्ण चोरघडे

तिच्या तेरा वर्षांच्या कोवळ्या अंतःकरणात जी ज्योती त्या वेळी ह
असेल किंवा नाही मला माहीत नाही; पण अनुमानाने काही गोष्टी सिद्ध
असतील तर अजूनही ती ज्योती मालवायला तिने काहीएक कारण घड
असे वाटते.

आणि त्या वेळी तर तिचे अंतःकरण मृदू असूनही गुलाबकलिवे
अंतरीचा प्रकाश तिच्या मुखावर खेळत होता, की मुखाची दीप्ती हृद
होती कुणास ठाऊक. पण सलमाचा एक मात्र अढळ विश्वास होता, मुख
तर मन नक्की प्रसन्न असते.

माझ्याच शाळेत असूनही तिचा सहवास मला फार उशिरा घडल
अनवर पाटलांची ती मुलगी. अनवर अब्बांचे दुकान आम्हांला आमचे
आणि अनवर पाटलांनीही आमचा दुजाभाव कधी केला नव्हता. एक
मोहरमच्या सणात माझ्या अंगाला रंग लावून मला वाघ बनवून नाचाय
होते. त्या रूपड्यात मी माझ्या घरी अंगणात येऊन नाचू लागलो, त
बोलेस्तोवर मला कुणी कुणी ओळखले नाही. आईचा आपले मू
काढण्याचा अभिमान त्या दिवशी बराच जिरला.

अनवर पाटलांचे घर मात्र आम्हांला वर्ज्य होते. मुसलमानांच्या
जायचे नसते...

BA IInd Sem IInd

आत्मस्तुतीचा क्षण जसा माणसाला सुख देतो तसेच आत्मनिंदेतही कधीकधी ब...
...ाहते.

प्रायमरी मराठी शाळेत मी जात असे. शाळा म्हणजे एक मोठ्या उंच पडलेल्या
किल्ल्याच्या खिंडारातील एक खोली व त्या समोरच पडवी आणि बाहेर खूप विस्ती...
मैदान आणि आवार. त्यात दूधमोगऱ्याची पांढरी स्वच्छ फुले फुललेली. पहाटे तोड...
...र त्यांचा मादक मंद गंध मनाला भुरळ घालून जाई. शाळेच्या खोलीत दोन व...
असत. खोली लांब होती. एका कोपऱ्यात मराठी चौथी आणि दुसऱ्या टोकाला उ...
बाहेरच्या पडवीत मराठी दुसरी आणि दुसऱ्या कडेला उर्दू दुसरी. मी मराठी दुसरी
होतो. सलमा उर्दूत होती आणि त्याच वर्षी येऊ लागली होती.

खेड्यातील मुलगी. अनवर अब्बांचा पानमळा होता. मोकळ्या हवेत सलमा...
दिवस जात. घरी खाणेपिणे व्यवस्थित. त्यामुळे अंगाने आम्हा खेड्यातील मुलांसार...
ती पण थोराड दिसे. आजच्या संस्कृतीच्या तुलनेने सांगायचे म्हणजे ती चांगली १...
वर्षांची दिसे. उंचपुरे गात. शरीरावर यौवनाच्या खुणा उमटत असलेल्या. रेशमी नि...
पायजमा आणि वर फुलांचा सदरा व फडकी पांघरून ती शाळेत येई. रूप तिचे नित...
होते. डोळ्यांत संकोच नव्हता. गहरी नजर पण निष्पाप होती. बोलताना नाकाती...
लांब मोती हालत असे आणि त्याचे इवलेसे किरण तिचे ओठ आपल्याकडे ओ...
घेत. चेहऱ्यावर देवीचे व्रण होते. चारदोन पेरूला वाघळे कधीकधी चोचीने टोचत...
आणि त्याचे सौंदर्य वाढवितात. कोवळ्या पालवीनं भरलेल्या वृक्षावर चांदणे ना...
तसे मंदमंद स्मित! झाडावर जसे सोनचाफ्याचे फूल तशी ती मुलांत बसलेली असे.
शाळेत मुलंमुली एकत्र शिकत. खेड्यात असेच असते. शिक्षक म्हातारे, पितृतु...
मुलांमुलींनाही कसलाच तिथे संकोच, भीती वाटत नाही. सलमा त्या कोपऱ्यात ब...
मुनीर मास्तरांजवळ आलिफ् बे, पे, से, म्हणत बसे. आम्ही इकडे आम...
मास्तरांच्या अध्यक्षतेखाली 'रामाने आपला पोपटाचा पिंजरा पुढल्या दारी टां...
होता.' अशी पोपटपंची करीत असू.

सलमाकडे वारंवार लक्ष जाईल, धड्यात, खेळात किंवा खोड्यांत त्या...
व्यत्यय येईल अशी मनःस्थिती त्या वेळी मुळीच नव्हती. सबब तिचा तिकडे अ...
चाले. आमचा इकडे अभ्यास चाले. मधली सुट्टी झाली की उन्हात आम्ही ग...
खेळत असू. सलमा पडवीच्या खांबाशी टेकून आमचा खेळ पाहत असे.
... मला त्या वेळी सतत हवा असे. एकदा गोट्या खेळताना ...
...पाहिले. सलमालाह...

BA IInd Sem IIIrd (MLT)

संत तुकारामांचे निवडक अभंग

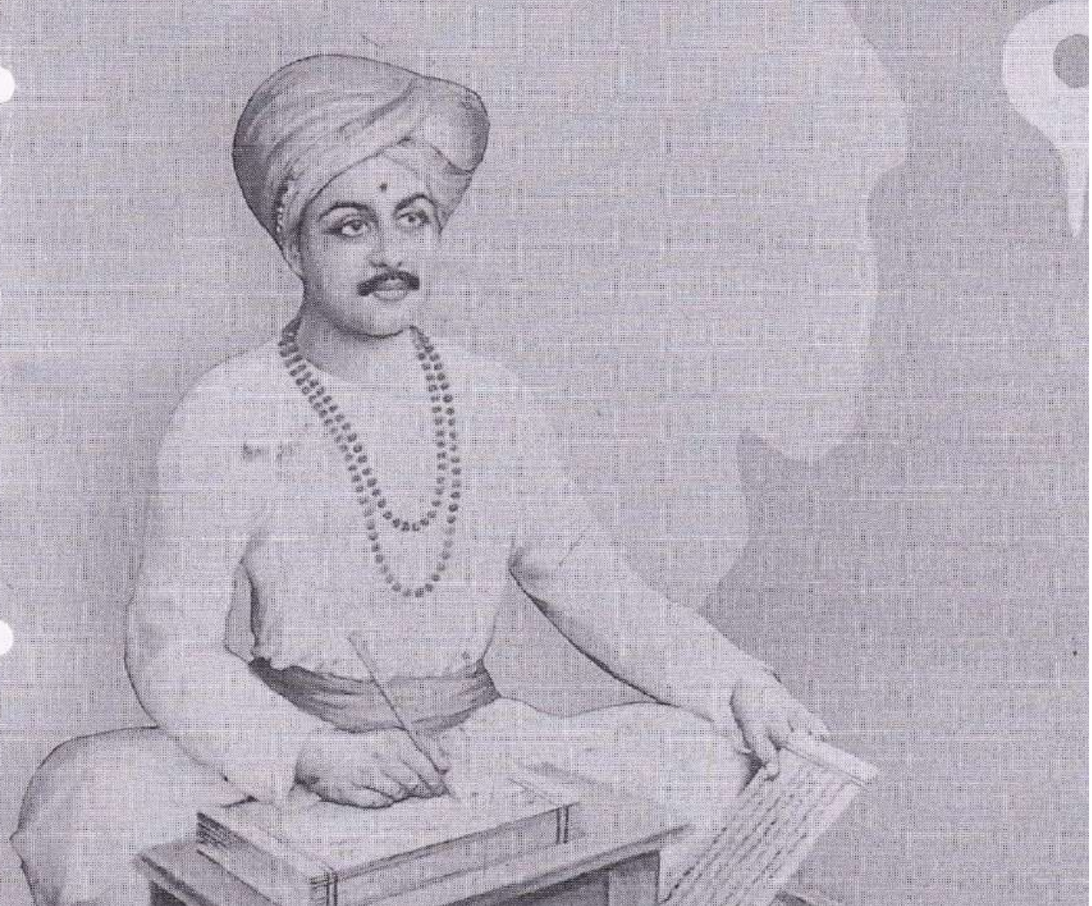

Commerce
Principal

BA II nd Sem III rd

आईवडील

१ मायबापे केवळ काशी। तेणें न वजावे तीर्थासी ॥१॥
पुंडलीकें काय केले?। परब्रह्म उभे ठेले ॥२॥
तैसा होई सावधान। हृदयीं धरी नारायण ॥३॥
तुका म्हणे मायबापे। अवघी देवाची स्वरूपे ॥४॥

(अ.क्र.२९०

संत तुकारामांच्या मनात आईवडिलांविषयी अपार कृतज्ञता होती. सर्वांनी आईवडिलांविषयी उत्कट भावना बाळगावी, असा संस्कार समाजावर करण्या त्यांची इच्छा होती. आपल्याकडे परंपरेप्रमाणे काशी हे तीर्थक्षेत्र अतिशय प मानले जाते. तेथील तीर्थयात्रा लोकांना पुण्यदायक वाटते. परंतु याबाबत तुकारामांचे उमदे मन एका वेगळ्या पद्धतीने विचार करताना दिसते. आईवडि हेच विशुद्ध असे तीर्थक्षेत्र होय, अशी त्यांची धारणा होती. त्यामुळे, जो आईवडिल सेवा करण्यात मग्न असतो, त्याने काशीला वा अन्य तीर्थक्षेत्राला जाऊ तिकडे जाण्यासाठी आईवडिलांची सेवा थांबवू नये, असे ते ठामपणे सांगतात पटवून देण्यासाठी ते पुंडलीक या निष्ठावंत ईश्वरभक्ताचे उदाहरण देतात. पुंडलीक आईवडिलांची सेवा करण्याच्या बाबतीत सदैव दक्ष होता. तो विठ्ठल भक्त होता, म्हणून त्याने विठ्ठलाला भक्तिभावाने बोलावून घेतले, परंतु विठ्ठलाचे स्वागत, सत्कार वा पूजा करण्यासाठी आईवडिलांची सेवा थांबवि नाही. उलट, त्याने परब्रह्माला म्हणजेच विठ्ठलाला, ईश्वराला विटेवर उभे आणि आईवडिलांच्या सेवेतच विठ्ठलाची भक्ती मानली. तुकाराम पुंडलिका आदर्श आपल्या नजरेपुढे ठेवत आहेत. लोकांनी याबाबतीत सावध रहावे, तीर्थक्षे वा ईश्वराला आईवडिलांपेक्षा श्रेष्ठ मानू नये, ईश्वराला आपल्या हृदयात करून त्याला आईवडिलांच्या ठायी पहावे, अशी त्यांची दृष्टी आहे. आई म्हणजे साक्षात देवाचे स्वरूप असतात, तेच खऱ्या अर्थाने पूर्णपणे ईश्वर अस अशा रीतीने तुकारामांनी आईवडिलांविषयीच्या कृतज्ञतेला एक अतिशय आणि उत्तुंग परिमाण दिले आहे, असे या अभंगातून जाणवते.

B A IInd Sem III rd

तरुणपणात विकारांच्या आहारी जाणारा मनुष्य आणि क्रमशः स्वतःवर विजय मिळवून परिपक्व झालेला मनुष्य यांच्यामध्ये असलेले अंतर स्पष्ट करण्यासाठी तुकारामांनी लोण्याचे उदाहरण दिले आहे. दैनंदिन जीवनातील अत्यंत सामान्य घटनेच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून तुकाराम कवित्वाची कोवळी पालवी कशी निर्माण करीत असत, याचा हा उत्तम पुरावा होय. लोणी कढविण्यासाठी त्याला उष्णता दिली, की जोपर्यंत त्याचा 'लोणीपणा' संपत नाही, तोपर्यंत ते कडकडते. या रूपाने ते जणू काही आपली उच्छृंखलता प्रकट करते. पण एकदा का त्याचे तुपात रूपांतर झाले, की मग ते निश्चळ होऊन राहते, जणू काही शांत, निर्विकार बनते. त्याचा कच्चेपणा लोप पावतो. जो दगड टाकीचे घाव सोसूनही टिकून राहतो, त्याला देव मानून लोक त्याच्या पाया पडतात.

११ ओले मूळ भेदी खडकाचे अंग। आभ्यासासी सांग कार्यसिद्धि ॥१॥
नव्हे ऐसे काही नाही अवघड । नाही कईवाड तोंच वरि ॥२॥
दोरें चिरा कापे पडिला कांचणी। अभ्यासें सेवनीं विष पडे ॥३॥
तुका म्हणे कैचा बैसण्यासी ठाव। जठरीं बाळा वाव एकाएकी ? ॥४॥

(अ.क्र.१४००)

ओले मूळ खडकाचे अंग भेदू शकते. अभ्यासामुळे, म्हणजेच सततच्या सरावामुळे माणसाला सर्व अंगांनी परिपूर्ण अशी कार्यसिद्धी प्राप्त होते. होऊ शकत नाही, इतके अवघड जगात काही नाही. जोपर्यंत आपण एखादे कार्य करण्याचा निश्चय (कईवाड) करीत नाही, तोपर्यंतच ते अवघड वाटते. दोरा जर एखाद्या दगडावर विशिष्ट पद्धतीने घासला, तर त्या घर्षणाने त्या दगडाला कच पडतो आणि तो दगडही कापला जातो. अभ्यासामुळे विषही पचनी पडू शकते. गर्भस्थ लहान मूल आईच्या उदरात स्वतःसाठी प्रयत्नपूर्वक जागा निर्माण करते. या सर्व उदाहरणांत तुकारामांनी प्रयत्नाचे व अभ्यासाचे महत्त्व जोरदारपणे मांडले आहे.

मुळाच्या बाबतीतील त्यांचे वरील विधान हे तर त्यांच्या निरीक्षणशक्तीचे मार्मिक द्योतक म्हटले पाहिजे. पिकाला वा झाडाला योग्य वेळी पाणी मिळाले की त्याचे एक-एक ओले मूळ एका नव्या जीवनशक्तीने भारावले जाते. जगण्याच्या आकांक्षेने उत्तेजित होते. आपल्या विकासाच्या धडपडीत ते जमिनीत अधिकाधिक खोल घुसण्याचा प्रयत्न करते. अशा वेळी कठीण असा खडक आडवा आला, तरी तो त्या मुळाला रोखू शकत नाही, थांबवू शकत नाही. मोठ्या नेटाने ते त

आहेत, असे म्हणतात. तुकारामांवर अपार प्रेम करणाऱ्या लोकांनी त्यां
वृत्तीचा अंगीकार केला पाहिजे, असे मला वाटते. माणसामध्ये आरपा
करून टाकण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या या विचारात आहे. याच अभंगात त्य
काढलेले उद्‌गार कसे आत्मविश्वासाने ओतप्रोत भरलेले आहेत, ते पाहण्य
आहे. हातात घेतलेल्या दिव्यामुळे रात्र दुरावली आहे आणि ती कशी
दिसतही नाही इतकी दुरावली आहे, असे ते म्हणतात. हा दिवा विचारांच
विवेकाचा आहे. ज्ञानाचा आहे. मानसिक सामर्थ्याचा आहे. अज्ञानाची
दुबळेपणाची रात्र कुठल्या कुठे पळून गेली आहे. तुकाराम हे सगळे
स्वतःचा एक आत्मनिष्ठ अनुभव म्हणून सांगत आहेत, असे नाही. आपल्य
भावंडांनी हा विचार पचवावा, हे सामर्थ्य प्राप्त करावे, अशीच त्यांची
आहे. असे सामर्थ्य प्राप्त झाले, की अशुभाचेही शुभात रूपांतर होते, हे
ते आणखी म्हणतात, "सुख हे दुःखाच्या विरोधी, त्यापासून वेगळे राहणा
आघात देखील हितकारक फळे देतील." याचा अर्थ संकटे नुसती दूर हो
नष्ट होतील, असे नाही, तर त्या संकटांचेच हितकारक, कल्याणकारक ग
रूपांतर होईल. स्वतःचे आंतरिक विश्व बदलले, की बाहेरचे अवघे
बदलेल. मग कुणी अशुभ, अपवित्र आहे, ही भावना राहणार नाही, सगळे
भले वाटू लागतील. चांगले वाटू लागतील. या अभंगाच्या अखेरीस
म्हणतात, सर्व जीवजंतू हे आता आमच्या दृष्टीने भले झाले आहेत. मनाची
प्रसन्नतेने फुललेली ही अवस्था आपल्याला लाभावी, असे कुणालाही
इतके मोठे वैभव या उद्‌गारात आहे.

शेती

२० शुद्धबीजा पोटीं । फळे रसाळ गोमटी ।।१।।
मुखीं अमृताची वाणी । देह वेचावा कारणीं ।।२।।
सर्वांगीं निर्मळ । चित्त जैसे गंगाजळ ।।३।।
तुका म्हणे जाती । ताप दर्शनें विश्रांती ।।४।। (अ.क्र.६२

मूर्तिमंत निरागसतेचे दर्शन घडविणारा हा नितान्त रमणीय अभंग वाच
व श्रोत्यांच्या हृदयावर अधिराज्य गाजविल्याशिवाय रहात नाही. शेतकऱ्य
शेतामध्ये शुद्ध, निर्दोष, न किडलेले, टपोरे, कसदार, उत्तम गुणधर्मांनी यु

BA IInd Sem IIIrd

प्रस्तुत ठिकाणी पहिल्या दोन गोष्टींचे विवेचन विवक्षित नाही. परंतु मानवाच वाणीचा जो विकास झाला आहे, तो मुद्दा मात्र येथे फार महत्त्वाचा आ माणसाची वाणी, भाषा, जर विकसित झाली नसती, तर त्याच्या मेंदूचा, आ हातांचा प्रचंड विकास होऊन देखील त्याला आजच्याइतकी प्रचंड प्रगती कर आली नसती. मानवाने वेळोवेळी शोधून काढलेली सृष्टीची असंख्य रहस्ये ए व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे पोचणे आणि विशेषत: एका पिढीकडून दुस पिढीकडे पोचणे भाषेच्या अभावी इतक्या समर्थपणे घडू शकले नसते. भाषेच अभावी प्रत्येक पिढीला जवळजवळ नव्याने सुरुवात करावी लागली अस आणि म्हणूनच माणसाने आज पृथ्वीतलावर जे एक सांस्कृतिक अधिराज्य केले आहे, त्याचे एक प्रमुख अधिष्ठान म्हणजे भाषा होय.

वाणी अधिक विकसित असल्यामुळे माणूस इतर प्राण्यांपेक्षा श्रेष्ठ ठर त्याच्यावर वर्चस्व गाजवू शकला. नेमकी हीच स्थिती माणसा-माणसांमध संबंधामध्ये देखील आढळून येते. ज्या माणसांची वाणी अधिक विकसित अस ती माणसे यशस्वी होतात, कर्तृत्ववान ठरतात. याउलट, ज्यांची वाणी अविकसि सामर्थ्यहीन असते, त्यांची पीछेहाट होते.

निसर्ग

३७ वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरी वनचरे। पक्षी ही सुस्वरें आळविती ।।१।।
येणें सुखें रुचे एकांताचा वास। नाही गुण दोष अंगा येत ।।२।।
आकाश मंडप पृथिवी आसन । रमे तेथे मन क्रीडा करी ।।३।।
कंथाकुमंडलु देहउपचारा । जाणवितो वारा अवसरु ।।४।।
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार । करोनि प्रकार सेवू रुची ।।५।।
तुका म्हणे होय मनासी संवाद। आपुला चि वाद आपणांसी ।।६।।

(अ.क्र.२४८

हा अभंग एका बाजूने तुकारामांनी आपल्या स्नेहबंधाच्या, आत्मीयते नात्याच्या, सोयरेपणाच्या कक्षा किती आणि कशा विस्तारलेल्या होत्या दर्शविणारा आहे. तो दुसऱ्या बाजूने तुकाराम स्वत:च्या मनाचा तळ गाठण्यास अगदी अंतर्मनाच्या आत खोलवर बुडी मारण्याचा प्रयत्न कसा करीत आपल्या अस्तित्वाच्या गाभ्याला स्पर्श करू पहात होते, आपले अंतर्विश्व अस

BA IInd Sem IVth (MLT)

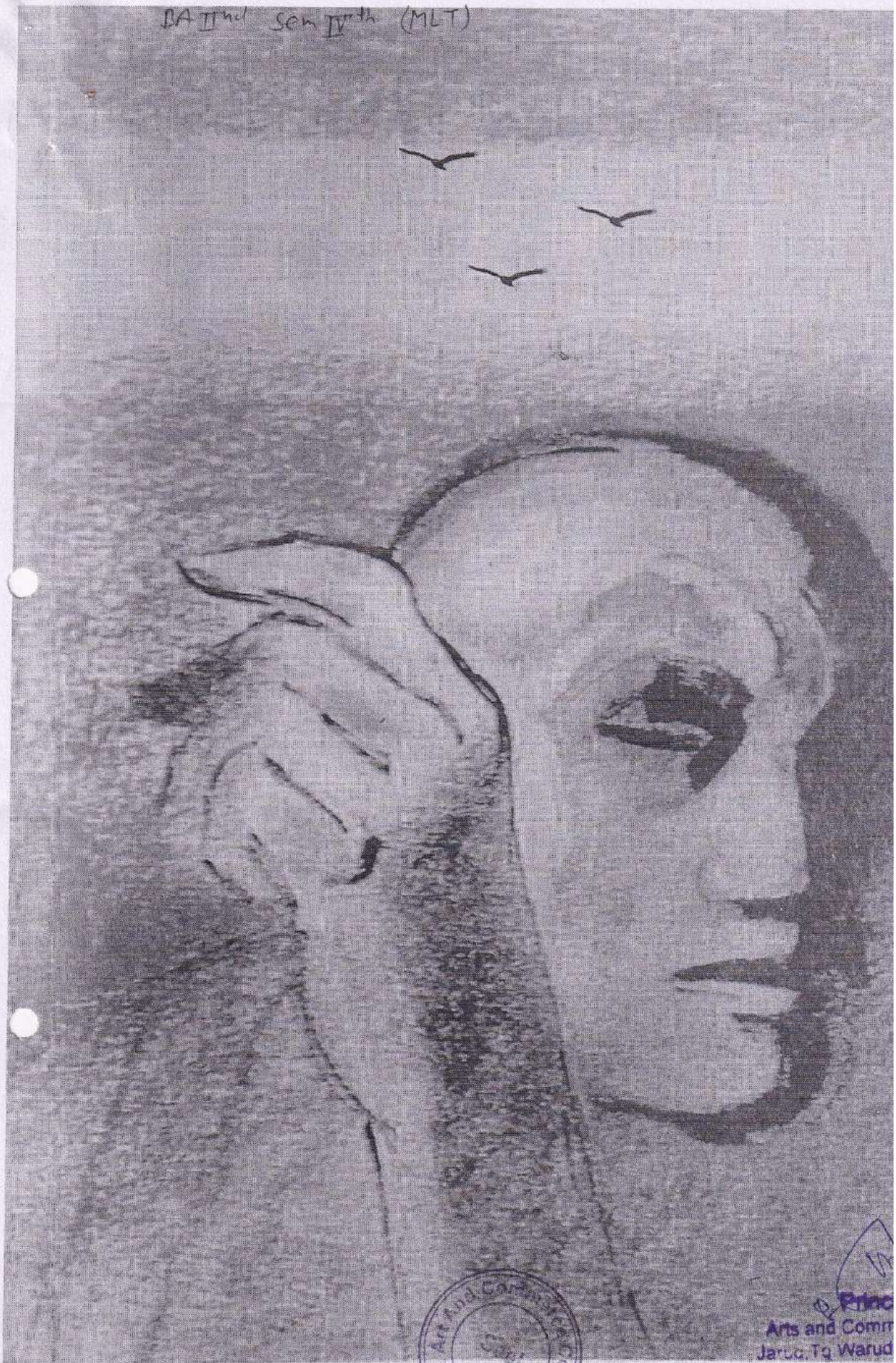

Princ
Arts and Comm
Jarud Tq Warud

Co-ordinator,

आठवणींचे प

BA IInd Sem IVth

अनुक्रमणिका

गोष्ट पाटी-पुस्तकाची

असे ते दिवस

बिन हिश्श्याचा हक्क

तूबी माणूस हैस

बाभळीची साल

हडकं

असं हे घडलं मला घडविण्यासाठी

गिरणीचं पीठ

कणसाचं धाट

बिद्‌वा

परक्षा

जातील हेबी दिवस

दोन प्राणी, उंट आणि मी

कुपाटी

शिकार

चेलमा

आठवणींचे पक्षी

आजूनही आठवतात आकडे २५, २६ मिळून ५१

बोळाई

हुरडा

आठवण छावणीची

उंटावरचा प्रवास

कथा आणि व्यथा

पैशाला एक दगड

ड्रील ते सायकॉलॉजी

देवा तुझा आशीर्वाद

गावचा गोडवा

BA IInd Sem IVth

गिरणीचं पीठ

हडोळतीला शाळा शिकायला असताना शाळा झाल्यावर किंवा मधूनच
कोणी कुठंही बोलावले की कोणाच्याही घरी जातासे. तशातलाच एक प्रकार
जसं कुण्याही गावाच्या जरासं बाहेरच्या बाजूलाच मांगमहारोडा असतोय तसा
व्हता महारोडा जरा गावाच्या वाटेच्या पल्याड. दर मंगळवारी आठवडी बाजा
भरतोय तिकडं. खाल्लाकडं मांगोडा व वरलाकडं महारोडा येऱ्याकून जातान
मांगोडाच लागायचा तर महारोडानंतर व शाळंकून फिरताना महारोडा. पयल
व मांगोडा नंतर.

असं व्हता व्हता माझ्या वर्गातल्या एका माळकरी पोराची गाठ पडली
तो महाराचाच. त्याचं नाव व्हतं धर्मा. त्याची मायबी माळकरीनच. खरं म्हं
त्याची माय काळकरीन म्हणून तोही माळकरी म्हंजे जरा नामस्मरण हरिना
जपणारा व मांस मच्छर न खाणारा व जरा सोचे रहाणारा इतर महारामांगांच्य
पोरांपेक्षा. तो पाचवीत असून जरा लाडाकौतिकाचा एकुलताएक म्हणून त्याच
माय त्याला चांगलं ठेवत व्हती.

धर्मा जरा काळासावळाच व देवीचे खूप अंगावर वण असलेला पण
जरा सोचे राहातासल्यामुळं जरा बरं दिसायचा व तवा खरं म्हणजे महारमांगा
कोणीबी अंगाकपड्याला साबण लावत नसे पण तो लावीतासे म्हणून जर
त्याचा घमघमाट वास येतासे. तो पांढरंखळीक धोतर व पांढरा खळीक नसत
कधीमधी जमेल तसा नेहरू शर्ट घालीतासे व तवा महारामांगाच्या पोराई
जरा उठून दिसतासे तरीही वरचे पोरं शेवटी खालचाच म्हणायचे. तो तस
कुणाच्या अद्यातमद्यात पडत नसे. आपलं सोचे रहाणं भलं की आपलं मजेशी
खाऊन पिऊन लेव्हणं पुसणं भलं.

धर्माची मायही वारकरी पंथाची माळकरीनबाई. भजनापूजनाची लई आव
असलेली. तिला एक मुलगा झाल्यावर ती विधवा रांडव झालेली. बिचा
ती पांडुरंगाचं नाव घेत आपल्या तानुल्याला सांभाळत रंडकंपण घालवतासलेल
व धर्मा शिकून सवरून मोठा झाल्यावर आपला पांग फेडील या आशेनं ति
त्याला हडोळतीच्या एका कणीही नसलेल्या म्हातारीकडे सगळं काही पत्ति

BA IInd Sem IVth

बिदचा

गोष्ट सांगायची म्हंजे अशी की मी हमेशा शाळा नसली किंवा संपली की कुठंना कुठं कामावर जात असे. अन् कामावर जाण्याचा हेतू हाच असायचा की मज्या बहिणीवर जो मजा बोजा पडतोय तो थोडाफार कमी पडावा किंवा तिला निदान वाटावं की माझा भाऊ लगेच आयतं खायला बसत नाही, काही तरी त्याच्या न्हनग्या जिवापरमानं करतोय. मी जरा आक्काला भिऊनच राहायचो कारण आक्का लई प्रेमळ पण कधी कधी लईच खविस व वंगळ पण बोलायची व जे शिव्या किंवा जे शब्द आजच्या नवीन डिक्शनरीत सापडणार नाहीत ते खास ठेवणीचे सनाटून माझ्यासाठी वापरायची व ते ऐकून मला खूप अवघड वाटायचं व कशाला ईच्या इतं पडलोय गड्या बिनदिकीच उगीचंच वाटायचं पण नाईलाज व दुसरीकडं सतनागत म्हणून मी तिथंच चिटकून राहावयाचो व पुन्हा कधी तिने असे खास ठेवणीचे शब्द वापरू नये म्हणून खूप मन लावून कुठंना कुठं कामावर जाऊन काम करायचो व दिलेला थोडा लई मुशारा आणायचो. मुशारा आणल्यानंतर कधी आपल्याला चांगलं म्हणावं म्हणून आक्काला दाखवलं की, ती म्हणायची की अरं खायला लागत नाही कारं दुदग्या. केलाच तर मला काय अशान है. पोटासाठी कुणालाबी काम करावंच लागतंय. ती सबावानं जरा आरकटच है. अर्थात प्रेमळ पण तशीच. तिचे बोलणं ऐकून मला वाईट वाटायचं कारण मला कळायचं नाही परंतु मी जसजसा मोठा होऊ लागलो तसं तसं मला कळायला लागलं की तिच्यावर दाजी व आत्याचा धाक है म्हणून व म्हणून ती मला बोलतीया नसता कशाला बोलली असती बिचारी, कारण ती व मी एकाच कुसातले शेवटी. परंतु कुसातून बाहेर पडल्यावर या साऱ्या गोष्टी आणि त्या येणारच, कारण आपण सारे माणसं दोन धाटासारख्या पायावर उभ राहिलेल्या कणसासारखे.

असा हा प्रकार माझा नि माझ्या बहिणीचा व तिच्या घरच्यांचा, असं हे चालतानासुद्धा मी शाळा कधी बुडविल्याचं मला आठवत नाही. मग कधी शाळेत जाऊ नको म्हणून बहीण रागावली असेल किंवा कधी खूप रागावून रोटीबी दिली नसेल. कधी असून, तर कधी नसून तरी मी

BA IInd Sem IVth

कु

मी व्हतो चवतीत चेऱ्यांच्या साळेत. तवा व्हते गीरराव शिकवायला. ते व्हते जरा ठेंगू बांध्याचे. त्यांनी सांगितलं की, जरा लाकडं घेऊन या बरं. आमी गेलो. मी नि दाजीचा राम. गेलो भाव शेताजवळ. तितं व्हती कुपाटी. चांगली लावलेली. माजा जीव पन राम जरा तापडच व्हता. त्यानं उपसलं एक फरळ, त्या कुप कूप व्हतं पोलीस पाटलाचं. पन व्हतं केलं शेत कोळ्याच्या जमादारानं. तितं व्हता त्याचा ल्योक. त्याचं नाव गणेशा. भयंकर व खराब पोरगा, त्यानं फायलं की आलाच तो कातावून आमच्यावर. सुटलं कापरं. गणेशानं जे आमाला तंग केलं. काई केल्या जाऊ दे तो मोटा व्हता. आमी व्हतो लहान व सापडलो गुन्ह्यात. आणखी आमी म्हाराचे पोरं. त्यात मी परदेशी. त्याला जरा पऊर आला. न्हेलं त्यानं एका पडक्या हिरीवर. त्यानं जे त्यातलं वंगळ पानी अंगावर टाकायला सुरू केलं की तोबाहल. तो जाऊच देईना. वाकायला लावलं व पाटीवर थंडगार पानी ओतुलाला. काकडून भरली. कारण हिवाळ्याचे व्हते ते दिवस. मी जे रडू लागलो. गेलं रडू. अण्णा, अण्णा म्हणून ओरडू लागलो. त्यानं सोडलं. आमी घरी. पन मास्तर काय म्हनील की म्हणून जरा भीवच वाटत व्हतं. मास सगळं सांगलं. तो बसला बिचारा. काय बी न म्हनता.

झालं काय एकदा. तर मी गेलो व्हतो बिबाडीत. वांजखाड रानात. बिबे आणावं म्हणून. लई मिळाले बिबे. आलो घेऊन कुं खूप लाल हिल्ल्याळ व्हते काई. मला लागली व्हती भूक लई. चेऱ्याच्या रानात. व्हतं एक वावर शेंगाचं. डोकळ्याचा पुंडलिक व्हता त्याचा मालक. वावरात कायबी नव्हतं. दोनदा शेंगा काढून व्हत्या व नंतर कुळव धरला व्हताजुन. जरा दोन शेंगा मला दिस मी वंगळ मन करून त्याला हात लावलो. खाल्लोही नाही तर आली परया शेताची मालकीन. आली ती चवताळून मज्या अंगावर. कारण शेंगाचं

BA IInd Sem IVth (MLI)

लीळाचरित्रातील निवडक कथा

संपादक

राजेंद्र रंगराव राऊत

BA IInd Sem IVth (MLT)

❊ अनुक्रमणिका ❊

अ.क्र. लीळा	प्रमाण मराठी अनुवाद	पृष्ठ क्र.
१. ससीकरक्षण	ससा रक्षण	२५
२. उकरडां पहुडु	उकिरडा व्याला	२७
३. द्विजगोरक्षण	अद्भूत गोपालक	२९
४. उमाइनमस्कारें आंगुठा लावणे	उमाईसेचे अज्ञान	३३
५. गणपती मठी अवस्थान	स्वामीनिष्ठा	३५
६. ग्रामेस्वरा गर्वानुवाद	गर्विष्ठ गावप्रमुख	३७
७. मार्गी पदुमनाभी भेटि : धांदलमोक्षकथन	धांदुलमोक्ष	३९
८. चक्रवाकु अनुवादु	चक्रवाक पक्षी	४२
९. गोलडी गाय कथन	असंगाशी संग	४३
१०. विष्णुस्वामि घुटिकासीधि	विष्णुस्वामी घुटिकासिद्धी	४५
११. रुम्हणेयाचा दृष्टांत कथन	अर्थाचा अनर्थ	४७
१२. कठीयाचा दृष्टांत	अविधीतून अविधी	४९
१३. साधां मोदक विपलाणें	साधा सुगरण !	५२
१४. श्रावणा भगति कथन	श्रावणाची भक्ती	५४
१५. डांगुरेया देहावसान	स्वामीभक्ती	५७
१६. गोकुळाष्टामी पूजा	गोकुळ अष्टमी	५९
१७. कौरवां सवावो	कौरवा सवावो	६२
१८. गुंफे चोर वीद्रावण	चोर नागवला !	६४
१९. सांडल्याकौंडल्या आख्यायिका कथन	शांडल्या-कौंडल्या	६६
२०. बाईसीं वनदेओ पुसणें	वनदेव	६९

१. ससीकरक्षण

एकी गावीं गोसावीयांसि वस्ति जाली: वीहरणा बीजें केलें : वृक्षा एकाखालि गोसावीयांसि आसन जालें होतें: दोहों पारधीयां होड पडली: 'जेयाचीं सुनीं ससा टाकी तो होड जीके:' दोहों पारधीं ससा सोडिला : रानीं दरादरकुटा नाहीं: ओहळखोहळ नाहीं : ऐसें समस्तळ भूमिका पाहिली: ससा सोडिला: तेयासवें सुनीं लागलीं: ससा पळतु जातु होता: तवं गोसावीयांतें देखिलें : आणि गोसावीयांते टाकुनि आला: सर्वज्ञें म्हणीतलें : ''माहात्मे हो: या:'' म्हणौनि गोसावी जानु उचलिली: तो एउनि गोसावीयांचीए जानुखालि रीगाला : श्रीमूर्ति अवळोकुं लागला: तवं मागीलाकडौनि सुनीयां आलीया: तीया पुढां उभीया राहिलीया: तीयामागिलाकडौनि पारधी आले : ते पुढां उभे राहिले : दंडवत केलें: श्रीचरणां लागले : मग तेही गोसावीयांतें वीनवलें :''जी जी : ससा सोडावा:'' सर्वज्ञे म्हणीतलें: ''हा नेदिजे:'' तेहीं म्हणीतलें : ''हा होडेचा ससा: देयावा जी : याकारणे सुरीया काढणीयां होती :'' सर्वज्ञें म्हणीतले: हां गा : एथ सरण आलेयां काइ मरण असे ?'' मग तीहीं श्रीमुखाची वास पाहिली : ''जी जी : तरि हा गोसावी राखिला : '' ऐसें म्हणौनि ते नीगाले : मग नीगतां सर्वज्ञें म्हणीतलें : ''हां गा : एं रानींवनीं असति : तृण खाति : नदीवाहाळाचीं उदकें पीति : यांतें तुम्ही कां गा मारा ? एं तुमचें काइ करीति ?'' ''जी जी तरि आजिलगौनि न मारूं : आणि काइ:'' ऐसें म्हणौनि तेहीं दंडवत केलें: श्रीचरणां लागले : मग निगाले : ते गेले : गोसावीं वरती जानु उचलीली : आणि तेयांतें अवळोकुनि सर्वज्ञें म्हणीतलें: ''माहत्मे हो: आतां जा :'' आणि नीगाला : ॥

ससीकरक्षण

(लीळाचरित्र, शा.प्रत, पूर्वार्ध ४२)

***

श्रीचक्रधर स्वामी सालबर्डीच्या जंगलात बारा वर्षे भ्रमंती करीत होते. या त्यांच्या वास्तव्यात १२ मार्च १२३४ रोज रविवार या दिवशी ते वृक्षाखाली बसले होते त्यावेळी ही घटना घडली. त्यावेळीच श्रीचक्रधरांनी समस्त जीवांना आश्वस्त करणारे 'एथ सरण आलेयां काइ मरण असे ?' हे पहिले वचन उच्चारले.

सुरू होती. शेतकरी इंद्राला म्हणाला, ''तुमचे म्हैसरू चोर आहे. माझे संपूर्ण शेत याने खाल्ले आहे.'' इंद्र म्हणाला, ''तुझे किती शेत खाल्ले आहे त्याची भरपाई आम्ही देऊ. तू ओरडू नकोस. तू आपली घोंगडी पसरव.'' त्याने आपली घोंगडी पसरवली. इंद्राने त्यात सोने घातले. शेतकऱ्याने त्याचे गाठोडे बांधले. मग तो म्हणाला, ''आता मी परत जाऊ कसा ?'' इंद्र म्हणाला, ''आलास कसा ?'' तो म्हणाला, ''मी तुमच्या म्हैसरुचे शेपूट धरून आलो.'' इंद्र म्हणाला, ''या म्हैसरूच्या पाठीवर तुझे गाठोडे ठेव, तू याचे शेपूट धर आणि जा. पण तुझ्या शेतात आमच्या म्हैसरुला चरू देत जा.'' ''हो. कां नाही ?'' असे म्हणून तो शेतकरी ते द्रव्य घेऊन आला. मग त्याच्या घरी भरपूर संपत्ती झाली. तो तूप - भाताचे जेवण करू लागला. तांबूल घेऊ लागला. अशा प्रकारे चैनीत जगू लागला. त्यावेळी त्याचे शेजारी म्हणू लागले की, हा धांदुल दादा सुखी समाधानी दिसतो. त्यातील एका म्हातारीने विचारले, ''धांदुलदादा, तू श्रीमंतासारखा दिसतोस. तुला खायला - प्यायलाही भरपूर दिसत आहे. तू तर शेताकडेही जात नाहीस. मग हे सर्व कसे ? हे सर्व कशामुळे ?'' तेव्हा धांदुल म्हणाला, ''अहो, तुम्हाला काय सांगू ?'' मग लोकांना त्याने सर्व गोष्ट सांगितली. मग ते सर्व म्हणाले, ''हो कां ? आम्हाला तेथे घेऊन जाशील का ?'' धांदुल त्याकरिता तयार झाला. मग सायंकाळच्या वेळी धांदुलने त्यांना शेतावर बोलावले व त्यांना सोबत नेईन असे म्हणाला. सायंकाळी सर्वजण शेतात गेले. त्यावेळी तेथे हत्ती आला. धांदुलाने त्या हत्तीची शेपटी धरली. दुसऱ्याने धांदुलाची कंबर धरली. तिसऱ्याने दुसऱ्याची कंबर धरली. अशी एक प्रकारची माळच तयार झाली. इतक्यात धांदुलाने हत्तीच्या पाठीवर काठी हाणली, तसा तो हत्ती उंच उडाला व थेट आकाशमार्गे जाऊ लागला. आकाशमार्गे जाताना म्हातारीने एक प्रश्न विचारला, ''धांदुलदादा, तेथे दामाचा कापूस किती ?'' धांदुलदादाने 'एवढा' म्हणून दोन्ही हात पसरविले. त्यासरशी हत्तीचे शेपूट सुटले आणि सर्वजण खाली पडले.

स्वर्गात काय त्याने कापूस पाहिला होता ? पण तो खोटं बोलला आणि सर्वजण खाली पडले. म्हणून खोटे बोलू नये.

***

BA II nd Sem IV th (MLT)

पात्रे- श्रावण,श्रावणाचे मातापिता,दशरथ
निवेदक- श्री चक्रधर स्वामी
श्रोते- भक्तगण

श्रावणाची भक्ती

त्रेता युगात मातापित्यांची भक्ती हा धर्म होता. श्रावणाने सुद्धा आपल्या मातापित्यांची भक्ती खूपच चांगली केली. एके दिवशी श्रावणाचे मातापिता श्रावणाला म्हणाले, ''बा श्रावणा, आम्हाला वाराणशीला नेशील का?'' त्यावर श्रावण आपल्या जन्मदात्यांना वाराणशीला घेऊन निघाला. प्रवासादरम्यान एका गावाजवळ त्यांपैकी एक जण म्हणाला, ''श्रावणा, तहान लागली रे बाळा.'' श्रावणबाळाने एका दाट वृक्षाच्या सावलीत खांद्यावरील कावड खाली ठेवली व तो पाणी आणण्यासाठी कमंडलू घेऊन नदीच्या दिशेने निघाला. श्रावणाने आपल्या कमंडलूमध्ये पाणी भरण्यासाठी ते पाण्याच्या पात्रात बुडवले. त्यावेळी कमंडलूमधून ''भुड-भुड-भुड-भुड' असा त्या पाण्याचा आवाज होऊ लागला.

नेमका त्याचवेळी निपुत्रिक म्हणून दुःखी असलेला दशरथ राजा नदीच्या तीरावर झाडीत शिकार करण्याकरिता लपून बसला होता. 'भुड-भुड' आवाज ऐकताच दशरथ सावध झाला. ''सावज आले असे समजून त्याने त्या आवाजाच्या दिशेनं शब्दवेधी बाण मारला. तो बाण सर्रऽऽऽ आवाज करीत क्षणार्धात श्रावणबाळाला लागला. प्रचंड आरोळी ठोकत जखमी श्रावण खाली कोसळला. माणसाच्या किंकाळीचा आवाज ऐकताच दशरथ धावतच त्या दिशेने गेला. तेव्हा श्रावण जखमेने विव्हळत म्हणाला-''मी श्रावण आहे. माझे जन्मदाते मातापिता तहानलेले आहेत म्हणून मी पाण्याकरित आलो होतो. आता तुम्ही त्यांच्याकरिता पाणी घेऊन जा. त्यांच्याशी एकह शब्द न बोलता त्यांना पाणी पाजा. ते काही बोलले तरी तुम्ही फक्त 'हुं असेच म्हणा.''

BA II nd Sem IV th (MLT)

२५. म्हाइंभटां उदग्रहणीकापुर्वक इश्वर प्रतीति

''गावां हस्ति आला: ते जात्यंध हस्ति पाहों गेले: एकें
देखीला: एकें सोंड देखीली: एकें कानु देखीला: एकें पाठि देखील
पोट देखीलें: एकें पुंस देखीलें: मग ते एकमेकां संवादति: 'हां
हस्ति देखीला?' पावो देखीला तो म्हणे: 'हस्ति खांबासारिखा:
देखीली तो म्हणे: 'हस्ति मुसळासारिखा:' कानु देखीला तो म्हणे:
सुपासारिखा:' पाठि देखिली तो म्हणे: 'हस्ति भिंतीसारिखा: पोट
तो म्हणें: हस्ति कोथळेयासारिखा: पुंस देखिलें तो म्हणे
खराटेयासारिखा:' ऐसें एकमेकां उरोधीति: तेयामध्यें डोळसु हो
म्हणे: 'आगा ए: हा हस्तिचा एकुएकु अवयेउ होए: परि हस्ति नव
अवयेवीं युक्त तो हस्ति:' तैसें जयासि जे शक्ति प्रकासली असे
शक्तितें परमेश्वरू म्हणे: ज्ञानिया असे तो म्हणे: 'हे परमेश्वराची ए
शक्ति असे: परि परमेश्वरू नव्हे: ऐसा शक्तियुक्त तो परमेश्वरू:''

म्हाइंभटां उदग्रहणीकापुर्वक इश्वर प्र
(लीळाचरित्र, शा.प्रत, उत्तरार्ध १३३)

***

एके दिवशी म्हाइंभट श्रीचक्रधर स्वामींची कीर्ती ऐकून
भेटीला आले. त्यांचे मामा गणपती आपयो देखील सोबत आले.
अत्यंत विद्वान व सर्व विद्या संपन्न आहेत अशी त्यांची ख्याती होती. श्र
स्वामी हे सुद्धा अत्यंत ओजस्वी पुरूष आहेत, ते अनिवार मराठी ब
त्यामुळे त्यांना पराभूत करावे अशी म्हाइंभटांची मनीषा होती. ते स्वा
मराठीत शास्त्रचर्चा करू लागले. पण पराजय दृष्टिपथात येताच सं
चर्चा सुरू केली. श्रीचक्रधर स्वामींनी अस्खलित संस्कृत बोलून त्यांन
केले. या चर्चेदरम्यानच म्हाइंभटाच्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना श्र
स्वामींनी जीवास बोध व बोध प्राप्त होण्याचा मार्ग सांगितला व त्या
हत्तीचा दृष्टांत सांगितला.

***

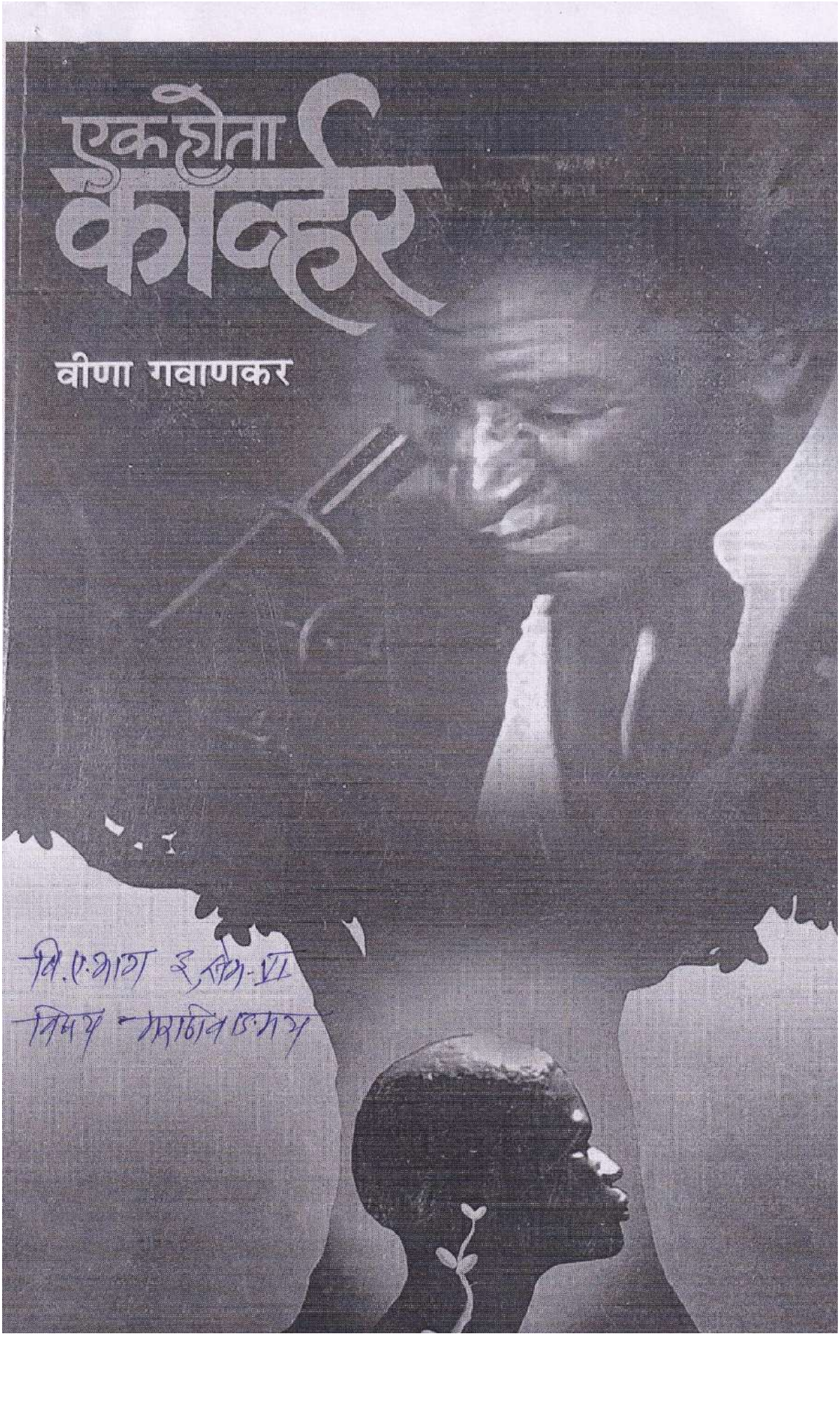
एक होता कार्व्हर
वीणा गवाणकर
बि.ए.भाग ३, सेम-VI
विषय - मराठी

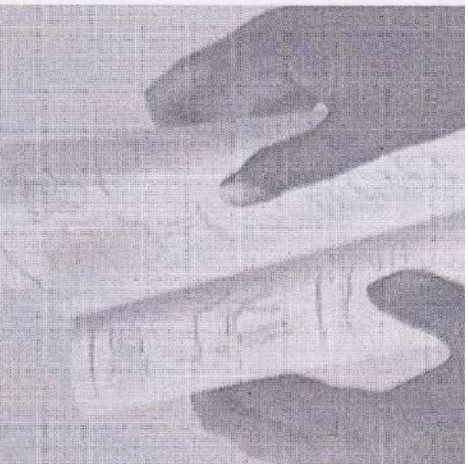

अनुक्रम

(१) मेरीचं पोर / ११
(२) ज्ञानासाठी दाही दिशा...! / २५
(३) प्रारंभाचा शेवट / ४५
(४) स्वातंत्र्यग्रस्त / ६७
(५) विपन्न अॅलबॅमा / ७१
(६) 'मी येत आहे!' / ८०
(७) कर्मभूमीत / ८४
(८) गंगा आली रे अंगणी / १०१
(९) केमर्जिस्ट / ११३
(१०) "पोरा, तू आम्हांला धन्य केलंस!" / १२३
(११) मी न माझा / १२४
(१२) विज्ञान तुम्हांला स्वतंत्र बनवील! / १३७
(१३) मी भूमिपुत्र! / १४६
(१४) दुरिताचे तिमिर जावो... / १५६
(१५) सुखिया जाला / १६५
(१६) महानिर्वाण / १७९
कार्व्हर यांच्या समाधीवरील शिलालेख / १८१
जॉर्ज वॉशिंग्टन कार्व्हर : जीवनप्रवास / १८२
संदर्भग्रंथ / १८४

मेरीचं पोर

"ए! चल, उठतोस की येऊ मीच तिकडे?"

मोझेसबाबांची दमबाज हाक ऐकून ते काळं, बारकं पोर दचकून उठलं. अजून उजाडलंही नव्हतं. पण मोझेसबाबाला कुठला तेवढा धीर?

"तुझ्याएवढी पोरं बघ कशी धारा काढतात, गुरं राखतात, कोंबड्या-डुकरांची दे करतात. पण तुझे हे असले काड्यामुड्यांचे हातपाय आणि हे असलं मुकं तोंड... काय तुझं ते देवास ठाऊक!"

"नका हो असं करवादू!" सूझनबाई आपल्या नवऱ्याला—मोझेसला—चुचकारत म्ह "केवढंसं पोर ते. काल दिवसभर काम करून थकलंय."

"पण मला शेतात कोण मदत करील? खिशात ना पैसा ना अडका. लागवडह झालेली नाही. अशा आळसाने उभ्या पिकाची नासाडी व्हायची." मोझेसबाबा कुरकु

"काही काळजी करू नका. ईश्वरकृपेने सारं ठीक होईल. अहो! हा दुबळा पोरसुद्धा काही दिवसांनी कसा ठणठणीत होईल तो!"

"हो! होईल! एक घोडा होता तोही या पोरापायी गमावला..."

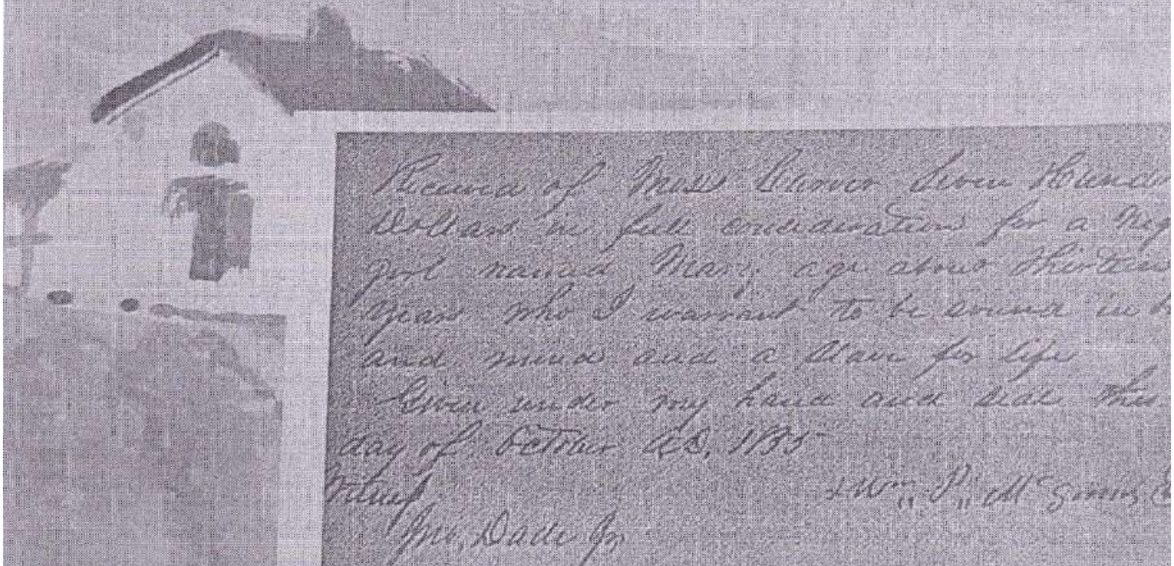
Received of Moses Carver Seven Hund
Dollars in full consideration for a Neg
girl named Mary, age about thirtee
years who I warrant to be sound in b
and mind and a slave for life
Given under my hand and seal this
day of October A.D. 185
Witness
Jno. Dade Jr.
Wm. P. McGinnis

मेरीला मोझेस कार्व्हरने विकत घेतल्याची पावती

की हे पोर जगेल! फक्त सूझनबाई मात्र जिवापाड काळजी घेऊन मेरीचं पोर जगवत हो
त्यांच्या दीर्घ परिश्रमांना यश आलं. त्या पोराने जीव धरला. तो हळूहळू चालू लागला, य
लागला. पण वारंवार उसळणाऱ्या भयानक खोकल्याच्या उबळीने त्याचं स्वरयंत्र साफ बिघ
होतं. त्याला बोलता येत नव्हतं. मेरीचं पुढे काय झालं हे कधीच कोणाला कळलं नाही.
उत्तम, उमद्या घोड्याच्या बदल्यात परत मिळवलेला मेरीचा दमेकरी, दुबळा, मुका पोर
कार्व्हरच्या घरात वाढत होता. त्याच प्रसंगाची मोझेसबाबांना आठवण झाली. सूझनबाईच्या
शुश्रूषेत, देखभालीत त्यांचाही वाटा होता. मेरीला त्यांनी गुलाम म्हणून कधीच वागवलं न
मेरीच्या या पोराबद्दल त्यांना ममता होती. ही ममता सूझनबाई जाणून होत्या.

अमेरिकेतील राज्याराज्यांतील यादवी संपली होती. गुलामगिरी कायद्याने नष्ट कर
आली. यादवीपायी विस्कळीत झालेलं जीवन पुन्हा सुरळीतपणे सुरू झालं होतं. शेती
करायला उसंत मिळू लागली होती. युद्धाचा रखरखाट संपून सगळीकडे जीवन बहरत
डायमंड ग्रोव्ह आणि आजूबाजूच्या 'ओझार्क' टेकड्या फळाफुलांनी बहरू लागल्या ह
बहरलेल्या निसर्गात कार्व्हरचा तो अनाथ पोर सुखावत होता. आता तो दहा-एक वर्षांचा
होता. मोझेसबाबांनी गुरांची, बागेची, परसूची देखभाल करण्याचं काम त्याच्यावर सों

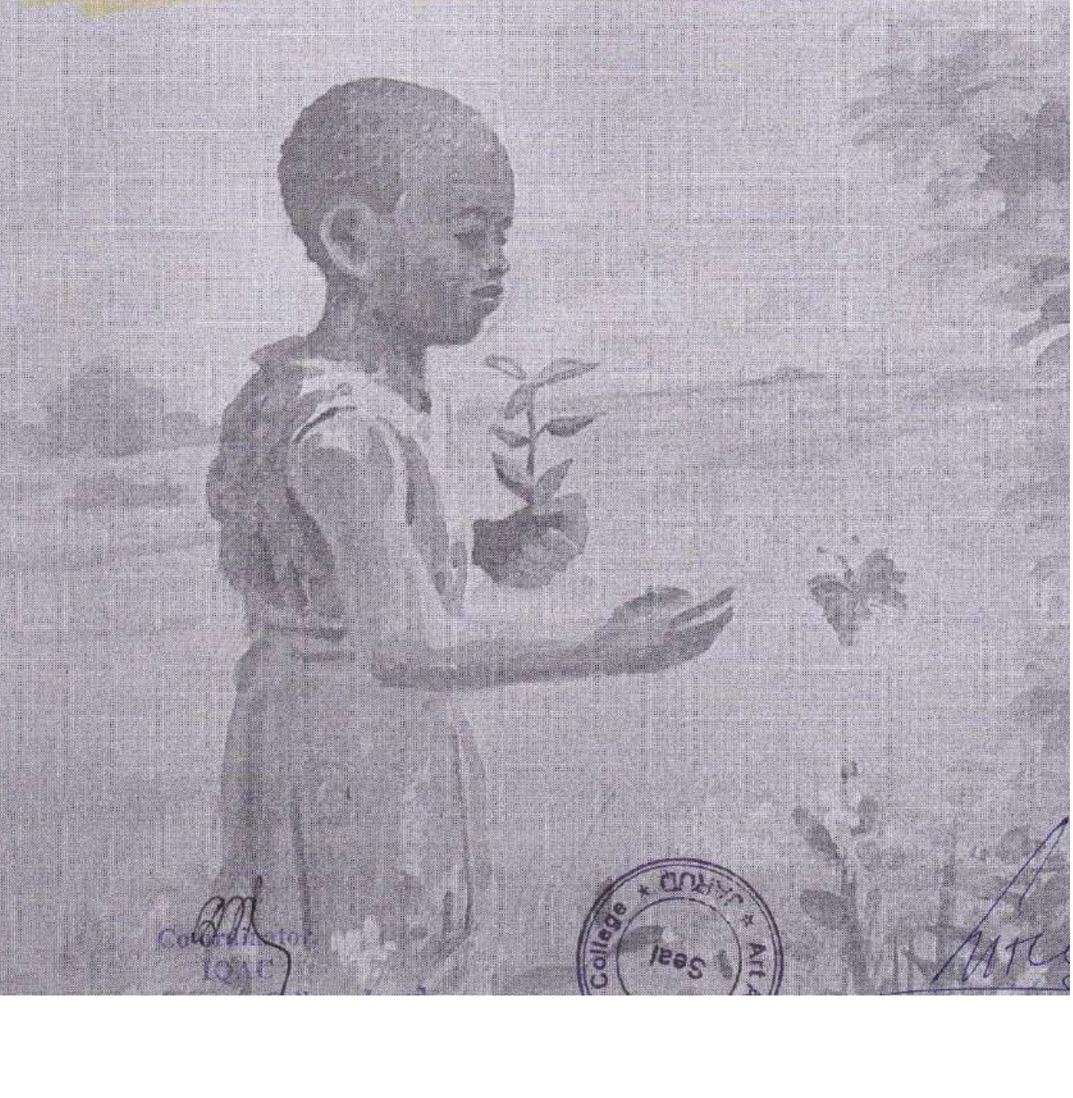

Coordinator
IQAC

BA Ist Sem Ist

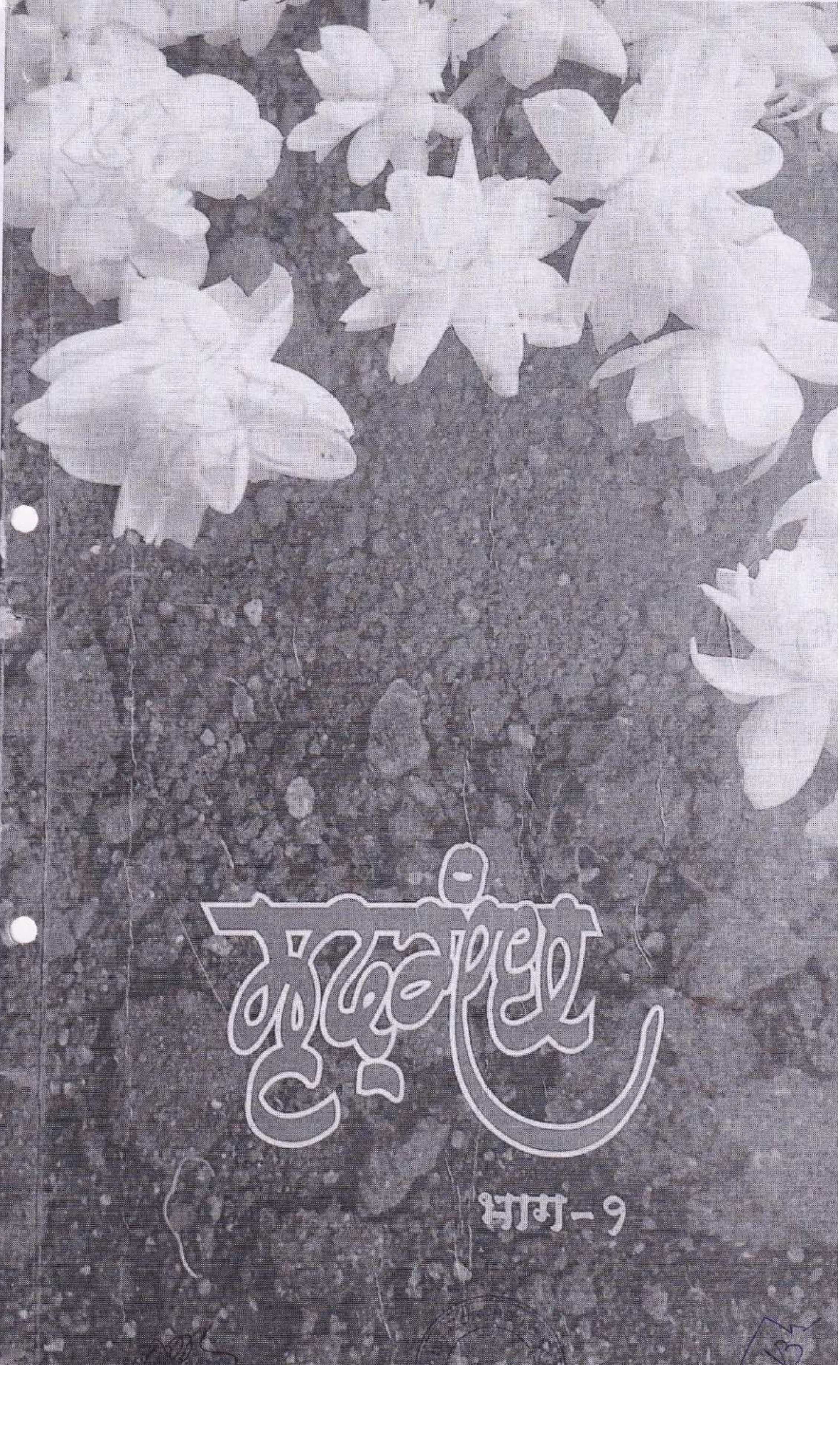

BA Ist Sem Ist

२. ध्येयांची पराकाष्ठा

– साने गुरु

परिचय : पांडुरंग सदाशिव साने (१८९९–१९५०)

मराठीतील एक नामवंत लेखक, कादंबरीकार व कथाकार. 'श्यामची आई', 'धडपडणारी मुले', 'तीन मुले', 'श्याम', ह्या कादंबऱ्या. 'गोड्गोष्टी भाग – १ ते ६', 'अमोल गोष्टी' हे कथासंग्रह. 'पत्री' हा एकमेव कवितासंग्रह, इत्यादी त्यांची ललित साहित्याची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. या त्यांच्या सर्वच साहित्यात बालमनमनावर संस्कार करण्याचे सामर्थ्य आहे. त्यांनी वैचारिक लेखनही केले आहे.

प्रस्तुत पाठ त्यांच्या 'भारतीय संस्कृती' या पुस्तकातून घेतला असून यातून युवा पिढीला भारतीय नीतिमूल्यांचा परिचय घडविला आहे.

भारतीय संस्कृतीत एकेका सद्गुणासाठी, एकेका ध्येयासाठी, सर्वस्वाचे सम
करणाऱ्या महान विभूती आपणास दिसतात. भारतीय संस्कृती म्हणजे या विभूती
इतिहास. 'थोर पुरुषांची चरित्रे म्हणजे इतिहास' असे एक वचन आहे. भार
संस्कृतीचा इतिहास, भारतीय संतांचा इतिहास, भारतीय वीरांचा इतिहास.

सत्यासाठी रामचंद्र वनात गेला. पित्याचा शब्द खोटा पडू नये, यासाठी तो ब
वर्षे रानावनांत राहावयास आनंदाने सिद्ध झाला; आणि बारा वर्षांनंतर पुन्हा जे
अयोध्येचे राज्यपद त्याला मिळाले, त्या वेळचे त्याचे वर्तन किती उदात्त! भग
सीतादेवीच्या पावित्र्याविषयी प्रजेच्या मनात शंका आहे, असे कळताच तो थोर
गर्भवती सीतेचा त्याग करतो. प्रजेच्या समोर धुतल्या तांदळासारखी दानत ह
इवलीही संशयाला जागा देता कामा नये. एखादा वात्रट मनुष्य काहीतरी बोल
त्याचा रामाने एवढा बाऊ करावयाला नको होता, असे आपण म्हणू, परंतु रामास
भिन्न आदर्श होता. राम सर्व प्रजेचे पुंजीभूत पावित्र्याचे प्रतीक होता. प्रजेला पवित्र
पाहणारा राजा स्वतः संशयातीत हवा. प्रजेचे पापपुण्य राम स्वतःकडे घेत हो
काहीतरी आपलेच चुकले असे त्याला वाटे.

भारतीय संस्कृतीत त्याग व पावित्र्य या दोन गुणांना अत्यंत मोठे स्थान अ
भारतीय मनुष्य केवळ पैशाला, केवळ सत्तेला मान देत नाही. त्या गुणाबरोबर त
व पावित्र्य हवे. दरिद्री शुक्राचार्याला भारतीय जनता देवाप्रमाणे मानील. भार
जनतेने राजांच्या पालख्या कधी उचलल्या नाहीत, परंतु संतांच्या पालख्या दर

BAI[st] Sem I[st]

हॉलंडमधील सरकारने यावर अतिशय सकारात्मक उपाय केला. एका
ॲमस्टरडॅम शहरात जागोजागी ४००० नव्या सायकली ठेवल्या व हव्या त्य
वापरायला न्याव्यात, अशी खुली मोकळीक दिली. सायकलींचा वापरही
चोऱ्याही थांबल्या!

व्यायामासाठी घराबाहेरचा मार्ग शोधायला हवा असं नाही. बऱ्याच श
ते शक्यही नसतं. शिवाय त्यात व्यायामाव्यतिरिक्त अजून काहीच निघत
विनोबांनी पन्नास-साठ वर्षांपूर्वी 'तीन गृहदेवता' या लेखात चूल, चक्की (
चात म्हणजे चरखा अशी तीन गृहदेवतांची उपासना करावी असं सुचवलं होतं.
नुसती आटाच पिसत नाही, घरातला आळस व रोगही पिसून काढते. श्रम
काय कराल? प्राण वाचणार नाही, पण प्राण वाचला नाही तरी बेहत्तर, श्रम
पाहिजेत, इतका श्रम करण्याचा कंटाळा वाटू लागला आहे.'

आधुनिक संदर्भात विनोबांच्या गृहदेवतांत थोडा बदल करून मला झा
व कुदळ ह्या तीन देवता व्यायामासाठी दिसतात. भरपूर व्यायाम, उपयोगी काम
लावून ते काम केल्यास मिळणारा ध्यानसदृश अनुभव! झाडूने घर किंवा परिस
स्वच्छ करणं हा हलका व्यायाम, जात्याने घरापुरतं पीठ दळणं हा मध्यम व्य
कुदळ किंवा फावड्याने जमिनीची सेवा करून झाडं लावणं हा तीव्र प्रतीचा व
आपापल्या कुवतीने रोज किमान अर्धा तास करावा. तिन्ही मिळून अर्धा तास
तरी चालेल.

आता या विषयावरची अंतिम शिफारस विनोबांची भासेल, प
अमेरिकेच्या नॅशनल इंस्टिट्यूट ऑफ हेल्थची आहे. 'जे काम करताना थोडा घ
व थोडा दम लागतो तो मध्यम प्रतीचा व्यायाम. असा व्यायाम प्रत्येकाने रोज
अर्धा तास तरी करावा. घरातली रोजची गृहसेवेची कामं हा त्यासाठी उत्तम प्र
व्यायाम आहे.'

मी त्याच कुडकवाहीच्या वाटेवर जंगलात रोज फिरायला जायला ल
सोबत आमची पाच कुत्री हमखास येतात. माझ्याकडून लाड करून घेण्याची
आपलं प्रेम व इमान व्यक्त करण्याची त्यांची ही वेळ असते. उगवत्या सूर्याश
भेट होण्याची ही वेळ असते. रस्त्यावरचं प्रत्येक झाड माझी वाट बघत असतं.
बदलते रंग, रूप, गंध या तीन वर्षांत मी जेवढे अनुभवले, तेवढे पूर्वी कधी अ
होते? हेन्री थोरोची एक आठवण नुकतीच वाचली. नीट पोशाख करून लगब

BAI[st] Sem I[st]

एका झाडाशी भेटायची अपॉइंटमेंट ठरली आहे!'' माझीही झाडं माझ्यासाठी कधी बोलतील? पण सध्या मला ती जितकं प्रेम देतात ते पुरे आहे.

फिरताना डोळे आजूबाजूचं सौंदर्य टिपायचे. ऋतू बदलायचे. रूप बदला मग मी सोबत कॅमेरा न्यायला लागलो. पळसाची, मोहाची, कुंभीची फुलणारी अ रूपं मी टिपली. जंगलातील झाडांची विविध रूपं टिपताना काही सुंदर फोटो नि ते एन्लार्ज करून शोधग्राममध्ये सर्वत्र लावले. आता बाराही महिने पुष्प फिरण्याचा अजून एक परिणाम सांगू? फिरण्याच्या व्यायामामुळे आपले स्नायू अ होतात, खुलतात, आपल्याशी संवाद करायला लागतात. आपल्या शरीराशी तु नातं पुन्हा जुळतं. शरीराचा सूर लागतो. चालताना पावलांची लय श्वासा जोडायची. तीन पावलं श्वास घ्यायचा, चार पावलं सोडायचा. श्वास, पावलं, व मन सर्व एका लयीत येतात. चालण्याचं एक गाणंच होतं! सोबतचं बाहेर दि विश्वदेखील विलक्षण परिणाम करून जातं. उंच झाडं, दूरवरचे ढग, लांबचं क्षि यामुळे नजरेचा विस्तार वाढतो, तिला विशालतेचं परिमाण मिळतं. सहसा आ नजरेचा विस्तार ऑफिसच्या केबिनचं दार, लोकलच्या डब्याच्या भिंती बेडरूमचं छत यांनी मर्यादित होतो. इन-मिन पंधरा फुटांचं क्षितिज! हळूहळू पंधरा फुटांनी मर्यादित होत असावं. फिरायला गेल्यावर अवघं जंगल, अवघं आ अवघा सूर्य आपल्या डोळ्यांच्या कवेत येतो. डोळ्यांचं क्षितिज विस्तारतं. ह मनाच्या क्षितिजात हे सर्व विश्व मावायला लागतं- तेवढ्या क्षणांपुरतं का हो

शोधग्रामच्या मागे दोन कि.मी. अंतरावर जंगलातून एक छोटीशी नदी तिथपर्यंत चालत करून कुत्र्यांना नदीत बागडायला सोडून मी किनाऱ्यावरील शिळेवर बसून नुसता बघायला लागलो. काय बघायचं? काही विषय नव्हता, हेतू नव्हता. बस, नुसतं वाहत्या पाण्याकडे, हलत्या पानांकडे, झिरप प्रकाशाच्या कवडशांकडे बघायचं. बाहेर एक निसर्ग होता. तो आपल्याच ल नियमांनी नर्तन करण्यात मग्न होता. आतही एक निसर्गाचं नर्तन सुरू असायचं पाहिलं तर बाहेरचा निसर्ग व आतला निसर्ग एकाच विराट सत्याचा भाग होते 'मी'पणाच्या सतत जाणिवेचा एक आडपडदा होता जो दोघांना एकरूप, एकलय देत नव्हता. हे 'मी'पण विसरता येईल? विसर्जित करता येईल? कसं करता

BA I^st Sem IInd

होय; माझ्या सबंध ह्यातीत दुःख भोगून मी हेच शिकलो आहे, बाकी सग
निव्वळ भ्रम होय.

दुर्बलांना या जगात स्थान नाही आणि परलोकातही नाही. दुर्बलतेमु
गुलाम बनतो. सर्व शारीरिक व मानसिक दुःखाचे कारण ही दुर्बलताच होय,
म्हणजे मृत्यू होय. रोगाचे असंख्य जंतू आपल्या भोवती पसरलेले आहेत,
आपण दुर्बल नसलो, जर आपले शरीर आधीपासून अस्वस्थ नसले, तर ते अ
काही करू शकत नाहीत. दुःखाचे असंख्य जंतू आपल्या भोवती हवेत तरंग
तरी काही हरकत नाही. आपले मन जर कमकुवत नसेल तर आपल्या
करण्याचे धैर्य त्यांना होणार नाही, आपल्यावर प्रभाव गाजविण्याचे सामर्थ्य
ठिकाणी राहणार नाही. सामर्थ्य हेच जीवन आणि दुर्बलता हाच मृत्यू. हे ए
सत्य आहे. बल हे सुख आहे, चिरंतन व शाश्वत जीवन आहे. दुर्बलता म्हण
दुःखकष्ट होय, दुबर्लता म्हणजे मृत्यू होय.

ज्यांच्यामागे शिकारी लागला आहे अशा सशांप्रमाणे आपण साऱ्या
गोष्टींपासून जीव घेऊन कसे पळत आहोत; आणि त्या सशांप्रमाणेच आप
लपवून घेऊन आपण स्वतःला कसे सुरक्षित समजत आहोत याचा विचार करा
सगळेच जग भयावह गोष्टींना भिऊन कसे पळत सुटले आहे! एकदा मी
असताना मला अशा एका रस्त्यावरून जाण्याचा प्रसंग आला की, ज्याच्य
बाजूला एक उंच भिंत होती व दुसऱ्या बाजूला पाण्याने भरलेला एक मोठा
होता. तलावाजवळ पुष्कळ माकडे राहत होती. काशीची माकडे मोठी आड
रागीट असतात. मला पाहून त्या माकडांच्या मनात आले की त्या रस्त्यावरू
जाऊ द्यायचे नाही! म्हणून मी पुढे जाऊ लागताच माझा पाय धरून ती खेकस
लागली. ती जवळ आलेली पाहून मी धावू लागलो, पण मी जितक्या वेगाने
होतो त्यापेक्षा जास्त वेगाने ती माझ्या अंगावर धावून येऊ लागली व मल
लागली. त्यांच्या तावडीतून सुटणे मला अशक्यच वाटू लागले, पण तितक्यात स
येणाऱ्या एका अनोळखी माणसाने मला जोराने ओरडून म्हटले, ''माकडांना तोंड
मी तसाच परत फिरलो आणि माकडांसमोर ताठ उभा राहिलो. त्याबरोबर त
हटली व पळून गेली. आयुष्यभर लक्षात ठेवण्यासारखा हा धडा आहे. भयावह
ज्या ज्या गोष्टी असतील त्यांना तोंड द्या- ठामपणे तोंड द्या. माकडां
आयुष्यातील सर्व अडचणी त्यांना तोंड देणाऱ्या माणसापुढे माघार घेतात. आप
जर कधीकाळी स्वाधीन व्हावयाचे असेल तर प्रकृतीपुढे माघार घेऊन चाल
नाही, तिला आपण जिंकले पाहिजे. भित्रे लोक कधीच विजयी होत नाहीत.

जीवनामध्ये बलाचीच आपल्याला समजण्याची जास्त गरज आहे, कारण ज्याला आपण पाप व दुःख या नावांनी ओळखतो त्या सगळ्यांचे एकच कारण आहे व ते आहे दौर्बल्य. दौर्बल्याबरोबर अज्ञान येते आणि अज्ञानाबरोबर येते दुःख. या उपासनेने आपण शक्तिसंपन्न होऊ. मग दुःखाकडे आणि दुष्टांच्या दुष्टाव्याकडे पाहून आपण हसू लागू आणि एखाद्या भयंकर वाघाच्या क्रूर स्वभावामागे दडलेला आपलाच आत्मा त्या वाघातून प्रकटत असलेला आपल्याला दिसू लागेल.

माझ्या तरुण मित्रांनो, सामर्थ्यसंपन्न व्हा. हा माझा तुम्हाला उपदेश आहे. गीतेच्या अध्ययनापेक्षा फुटबॉल खेळून तुम्ही स्वर्गाच्या अधिक निकट जाऊ शकाल. हे धाडसाचे शब्द आहेत, पण तुमच्यावर माझे प्रेम असल्याने मी हे तुम्हाला सांगितले आहे. चूक कोठे होत आहे हे मला दिसते. मला थोडाफार अनुभव आलेला आहे. तुमचे शरीर चांगले सुदृढ झाल्यावर गीता तुम्हाला अधिक चांगली कळेल. तुमच्या शरीरातील रक्त थोडे शक्तिशाली झाले म्हणजे भगवान श्रीकृष्णाची अलौकिक प्रतिभा व अपार सामर्थ्य यांचे तुम्हाला अधिक चांगले आकलन होईल. तुमचे शरीर मजबूत होऊन आपण 'मनुष्य' आहोत अशी तुम्हाला जाणीव झाली म्हणजे तुम्हाला उपनिषदांचे मर्म व आत्म्याचा महिमा अधिक चांगल्या रीतीने कळेल.

जगातल्या पापाविषयी आणि दुष्टपणाविषयी उगाच हाकाटी करू नका. उलट, आपल्याला अजूनही जगात पाप दिसतच आहे याबद्दल खंत वाटू द्या. आपल्याला चोहीकडे पापच पाप दिसत आहे ह्याबद्दल मनापासून वाईट वाटू द्या. आणि तुम्ही जर ह्या जगाला मदत करू इच्छित असाल तर त्याच्या नावाने बोटे मोडून त्याला दोष देत बसू नका, त्याचा तिरस्कार करू नका. त्याला आणखी जास्त दुबळे करू नका. कारण, पाप म्हणा की दुःख म्हणा, सारे दुबळेपणामुळेच तर आहे. आपण दुबळे आहोत, पापी आहोत असेच लहानपणापासून आपल्या कानीकपाळी ओरडण्यात येत असते. ह्या असल्या शिकवणुकीने जग दिवसेंदिवस जास्त जास्त दुबळे बनत आहे. लोकांना शिकवा की ते सारेच अमृताचे महिमाशाली पुत्र आहेत. इतकेच काय, पण ज्यांच्यामध्ये त्या आत्म्याचा प्रकाश अति मंद आहे– जे दुबळे आहेत, पापी आहेत त्यांनाही ह्या महन्मंगल कल्याणमंत्राची दीक्षा द्या. अगदी लहानपणापासूनच करुणात्मक, बलदायक, विधायक, रचनात्मक असे उपयुक्त विचार त्यांच्या मेंदूत शिरू द्या. असल्याच विचारांचा प्रभाव स्वतःवर पडू द्या. दुबळेपणा आणतील, पंगु बनवतील अशा विचारांना थारासुद्धा देऊ नका. दृढपणे सदा आपल्याशी म्हणा– ''मी तोच आहे, मी तोच आहे– मी आत्मा आहे.'' तुमच्या हृदयात हेच अहर्निश एखाद्या [illegible] ...तील 'सोऽहं' 'सोऽहं' असा घोष

BHI Sem II nd

आहे. त्यातील बहुसंख्य नावे ही महाराष्ट्रातील श्रमिक कष्टकरी घटकांचं म्हणून शिवाजी महाराजांचे राज्य हे खऱ्या अर्थाने शेतीवर राबणाऱ्या कष्टकरी समाजघटकांनी आपल्या ताकदीने, त्यागाने निर्माण केलेले, त्यांच जन्माला आलेले राज्य होते.'' नरहर कुरुंदकरांनी मावळ्यांच्या भावनेमागील प्रेरणा अत्यंत नेमकेपणाने मांडली आहे– 'शिवा न्हाव्यासार सामान्य माणूस जाणीवपूर्वक मरणाला सामोरा जातो त्यामुळेच पन्हाळगडावरून निसटू शकतो. बाजीप्रभू देशपांडे आणि त्याच्याबरोबर अस तीनशे लोक एखादी खिंड अडवून ठेवण्यासाठी शेवटचा माणूस मरेपर्यं ठरवितात. तेव्हा शिवाजी विशाळगडाला पोचू शकतो. माणसे लढताना एक निराळी गोष्ट आहे आणि जाणीवपूर्वक, आपण मरणार याची खात्री केवळ मरण्यासाठीच मरेपर्यंत लढतात, ही एक निराळी गोष्ट आहे. मरण्याची प्रेरणा कुठून मिळते? मरण्याची प्रेरणा ध्येयवादातून येते ध्येयवादाला चारित्र्यवान नेत्याची जोड असली म्हणजे अशा नेत्याच्या माणसे हसत-हसत मरू शकतात, हे माणसाच्या जातीचे वैशिष्ट्य आहे रयतेविषयीच्या याच कळवळ्यामधून शिवाजीराजांनी जिझिया कर ल औरंगजेबाच्या अन्यायकारी निर्णयाला विरोध केला होता.'

नरहर कुरुंदकर यांच्या मते, ''पहिली गोष्ट म्हणजे शिवाजी कुशल युद्धतज्ज्ञ होता. यात वाद नाही. पण या खेरीज तो मुलकी कारभाराचा त जनतेच्या इहलौकिक कल्याणाची जबाबदारी राजाची आहे, असे त्याला वा लढाया तो लढला, पण त्यासाठी प्रजेवर नवे कर त्याने लादले नाहीत. राज्य खर्चही वतनदारांवर कर लावून त्याने काढला. जनतेवर कराचा बोजा वाढवि 'मी शत्रूंना दगा दिला, मित्रांना दगा दिल्याचे दाखवा' असे आव्हान त्याने दिले आहे. या आव्हानाला उत्तर नाही. कौल देऊन गावे वसविणे, शेतसा करणे, किल्ल्यावर धान्यकोठारे भरून ठेवणे, शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, यासाठी कर्जाची सोय करणे, भाषा सुधारण्यासाठी राज्यव्यवहार को सुधारण्यासाठी करणकौस्तुभ, धर्म सुधारण्यासाठी प्रायश्चित्त देऊन हिंदू किल्ले बांधणे असा चौरस विधायक उद्योगही त्याने केला. तो नुसता सेना

सर जदुनाथ सरकार शिवरायांच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन पुढीलप्रमाणे ''मध्ययुगीन भारतात शिवाजी महाराजांनी एक नवीन वाट निर्माण के

अनुसरली आणि तीत ते यशस्वी झाले. महाराजांना यश मिळाले त्याचे कारण म्हणजे त्यांना राजकारणात आपले सामर्थ्य आणि मर्यादा, आपले आणि शत्रूंचे बळ, केव्हा धाडस करावे, केव्हा माघार घ्यावी इत्यादी गोष्टींचे अचूक ज्ञान होते, हे होय. माणसांची पारख करण्यात तर ते अद्वितीय होते. त्यांच्या तालमीत तयार झालेली माणसे पुढे संभाजीराजांच्या मृत्यूनंतर अठरा वर्षेपर्यंत औरंगजेबाशी निकराने झुंजली आणि यशस्वी झाली. शिवाजी महाराजांमुळे राज्याला शांततेचा लाभ झाला. सर्व धर्मांना समान वागणूक मिळाली. स्त्रियांचे रक्षण झाले आणि प्रत्येक जातीच्या माणसांना पुढे येण्यास वाव मिळाला. भारताची जनता अठरा पगड जातीची आहे. महाराजांचे धोरण हेच अशा देशासाठी आवश्यक असलेले आदर्श धोरण होय."

त्र्यं. शं. शेजवलकर शिवाजीराजांच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन पुढीलप्रमाणे करतात, "शिवाजी इंग्लंडातील ट्यूडर राजाची पद्धती अंमलात आणून त्या द्रा सतराव्या शतकातच राष्ट्रीयीकरण घडवू पाहत होता. ट्यूडरांप्रमाणेच त्यांचे अष्टप्रधान व अंमलदार पगारी कामावर असेपर्यंतचे नोकर होते. त्यांना वंशपरंपरा पदे व स्वतंत्र जहागिरी तो देत नव्हता. एका प्रदेशातही तो एकच अधिकारी फार काळ ठेवीत नसे. शिवाजी बहुजनसमाजाच्या हितासाठीच राज्य हाकीत असे, हे त्याच्या रयतेवर जुलूम न करण्याच्या व तिच्या मालकीच्या भाजीच्या देठावरही मन न ठेवण्याच्या हुकमांवरून सिद्ध आहे. आयतखाऊ, वतनदार, इनामदार, मध्यस्थ, दांडगोबा यांच्यावर त्याची करडी नजर होती, प्रजेवर नव्हे. बहुजनसमाजाच्या मताचा चौरस प्रातिनिधिक असा राजा शिवाजीहून अन्य क्वचितच आढळेल." या तिन्ही इतिहासतज्ज्ञांनी शिवरायांच्या स्वराज्यक्रांतीचे व त्यांच्या कर्तृत्वाचे समर्पक वर्णन केले आहे.

■ ■

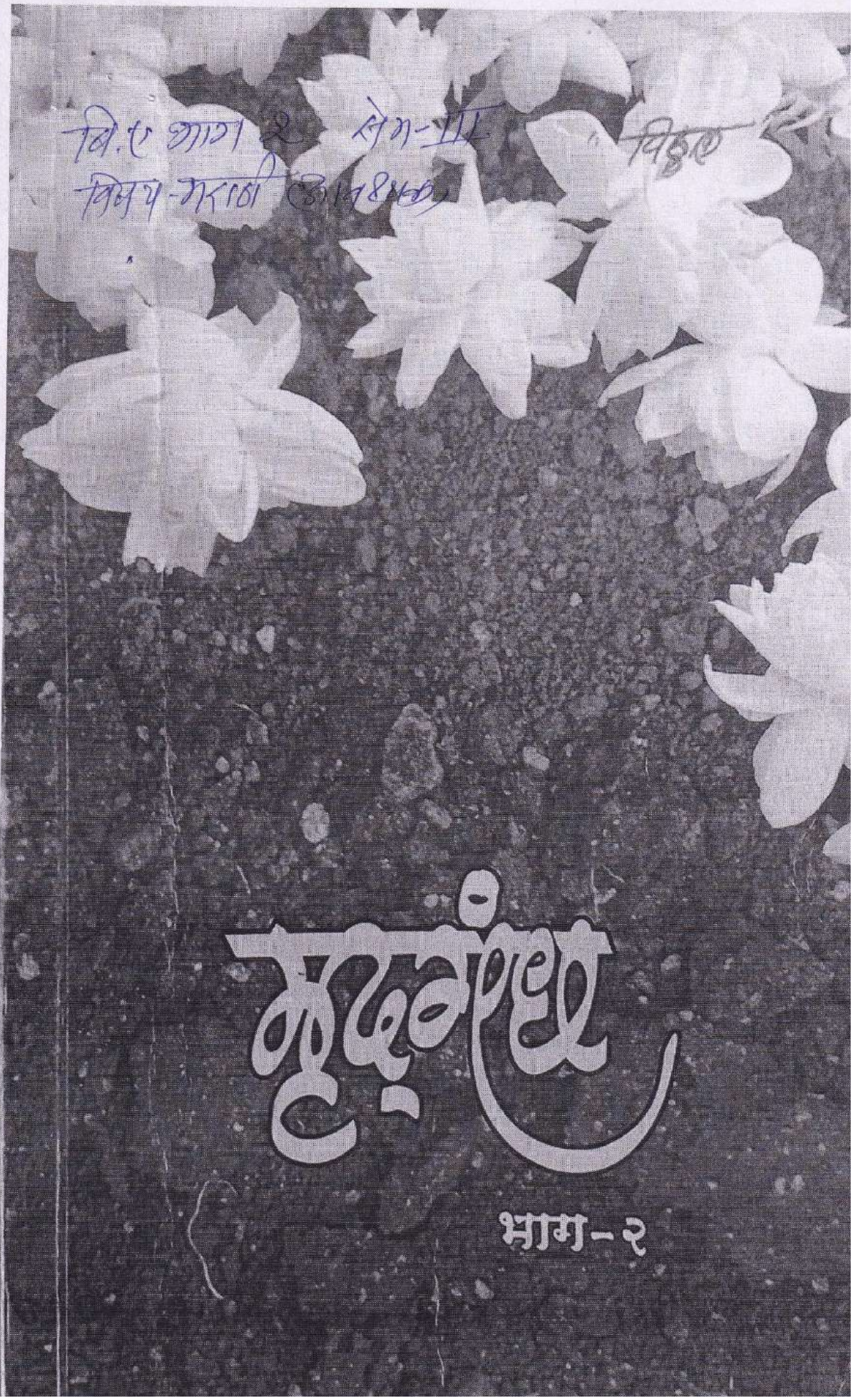
मृद्गंध
भाग-२

३. भाषाभिवृद्धीची सामाजिक दृष्टी

– श्री. म. मा

परिचय : श्रीपाद महादेव माटे *(१८८६–१९५७)*

शैलीदार आणि समाजाभिमुख लेखन करणारे विचारवंत म्हणून प्रसिद्ध. सातारा आणि पुणे येथे काही काळ 'न्यु इंग्लिश स्कूल'मध्ये शिक्षक म्हणून नोकरी नंतर पुण्याच्या एस.पी. कॉलेजमध्ये इंग्रजी व मराठी विषयाचे प्राध्यापक म्हणून कार्य. 'रोहिणी' या मासिकाचे पहिले संपादक म्हणून ओळख. 'अनामिक', 'अस्पृश्यांचा प्रश्न', 'उपेक्षितांचे अंतरंग', 'गीतातत्त्वविमर्श' इत्यादी विविध स्वतंत्र ग्रंथ व संपादित ग्रंथ प्रकाशित. अस्पृश्य निवारक मंडळाचे संस्थापक तसेच १९४३ मध्ये सांगली येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून सन्मान.

समाजातील विविध पेशातील शब्द कसे नावारूपास आले याबाबतची सोदाहरण माहिती प्रस्तुत पाठात मांडली आहे.

'निरनिराळ्या दृष्टीने एखाद्या विषयाकडे पाहणे' असा काहीएक प्रकार असतो आर्थिक दृष्टीने पाहणे, ऐतिहासिक दृष्टीने पाहणे, हे जसे, तसे सामाजिक दृष्टीने पाहणे हेही एखाद्या विषयाचा खराखुरा बोध होण्यास उपयोगी पडते.

भाषा वाढते म्हणजे तिच्यातील शब्द वाढतात. शब्दही मनात उद्भवलेल्या कल्पनांची व गोचर पदार्थांची नावे असतात हे उघडच आहे. हे शब्द जो जो जास्त होत जातात तो तो भाषेची समृद्धी होत जाते. शब्दांची वाढ अधिक होण्याची जी अनेक साधने आहेत त्यांत रूपकांची योजना हे एक फार मोठे साधन आहे. प्रथम प्रथम हौशी बोलणारा किंवा लिहिणारा आपल्या लिहिण्यात किंवा बोलण्यात सरसपणा आणण्यासाठी सुंदर रूपकांची योजना करतो; ही रूपके परिचित असली किंवा थोड्या कल्पनेने ओळखता येण्यासारखी असली तर वाचकांना किंवा श्रोत्यांना अतिशय आनंद होतो व त्यांच्या या गुणामुळे ती लोकांमध्ये चांगलेच चलन पावतात. लोक त्यांचा सरसकट उपयोग करू लागतात; इतका, की शेवटी त्यांतील काव्यगुण लोप पावून साध्या व्यावहारिक शब्दाचे रूप त्यांना प्राप्त होते व अशा रीतीने शब्दसंख्या वाढते.

एखाद्याने पंधरा मिनिटांच्या बोलीने जर एखादा हेलकरी केला, पण मुक्कामाचे ठिकाण लवकर सापडले नाही म्हणून त्याने त्याला पाऊण तास तेवढ्याच मजुरीवर राबविले तर आपल्या पराक्रमाचे फुशारकीने वर्णन करताना तो म्हणतो, ''मी त्या हेलकऱ्या

विभाग- ब (ललित) "पर्यावरण"

१. आज्ञापत्र

– रामचंद्रपंत अमात्य

परिचय : रामचंद्रपंत अमात्य *(१६५०-१७१६)*

रामचंद्रपंत अमात्य उपाख्य रामचंद्र नीळकंठ बावडेकर हे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी नेमलेल्या शिवकालीन अष्टप्रधानमंडळातील राजनीतीचे प्रत्यक्ष ज्ञान असलेले एक प्रधान होते. शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, महाराणी ताराबाई यांच्या कारकीर्दीत रामचंद्रपंत अमात्य यांचा राजकीय घडामोडीमध्ये सल्लागार म्हणून सहभाग होता. कल्याण-भिवंडीजवळ त्यांच्या घराण्याकडे देशमुखी वतन होते. १६७४ मध्ये शिवराज्याभिषेकसमयी ते अमात्य म्हणून सक्रिय होते.

कोल्हापूरचे दुसरे संभाजी महाराज यांच्या आज्ञेवरून रामचंद्रपंत अमात्य यांनी 'आज्ञापत्र' ग्रंथ लिहिला. छत्रपती शिवाजी महाराजांची पर्यावरणविषयक दूरदृष्टी प्रस्तुत आज्ञेतून स्पष्ट होते.

गडावरील झाडें जीं आसतील तीं राखावी, याविरहित झाडें, आंबे, फणस, चिंचा, वड, पिंपल आदिकरून थोर वृक्ष व निंबें, नारिंगे आदिकरून लाहन वृक्ष, तैसेच पुष्पवृक्ष, वल्ली, किंबहुना प्रयोजक-अप्रयोजक जें झाड होत आसेल तें गडावरी लावावें; जतन करावें; समई तितकेंही लांकडे तरी प्रयोजनास पडतील.

आरमारास तख्ते, सोट, डोलाच्या काठ्या आदिकरून थोर लाकूड आसावे लागते. ते आपले राज्यांत आरण्यामध्ये सागवानादि वृक्ष आहेत त्यांचे जे आनकूल पडेल ते हुजूर लेहून हुजूरचे परवानगीने तोडून न्यावे. याविरहित जें लागेल तें परमुलकीहून खरेदी करून आणवीत जावें. स्वराज्यातील आंबे, फणस आदिकरून हेही लांकडे आरमारचे प्रयोजनाचीच. परंतु त्यांस हात लाऊ न द्यावा. काये म्हणोन की ही, झाडें वर्षा दों वर्षांनी होतात यैसें नाही. रयतेने ही झाडें लाऊन लेकरासारखी बहुत काल जतन करून वाढविलीं असता, ती झाडें तोडिलियावरी त्यांचे दुःखास पारावार काये आहेत? येकास दुःख देऊन जे कार्य करीन म्हणेल, तें कार्य करणारासहित स्वल्पकालेंच बुडोन नाहींसेच होतें. किंबहुना धण्याचेच पदरीं प्रज्यापीडणाचा दोष पडतो. या वृक्षाच्या अभावें हानीही होते. याकरितां हे गोष्ट सर्वथा होऊं न द्यावी. कदाचित येखादे झाड, जे बहुत जीर्ण होऊन कामातून गेले आसेल, तरी त्याचे धण्यास राजी

बी.ए.भाग-२ सेम-III
विषय - मराठी ऐच्छिक

५. सात-बाराची नोंद

– लक्ष्मण

शेतकरी संबंधी

परिचय : लक्ष्मण मोहनराव महाडिक (जन्म : १९६२)

कथा, कविता, एकांकिका, ललित, प्रासंगिक, समीक्षा आदी प्रकारांमध्ये करणारे साहित्यिक म्हणून परिचित. विविध विषयांवर महाराष्ट्रभर अभ्यास व्यासंगपूर्ण व्याख्याने. 'कुणब्याची कविता' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित. या संग्रहास राज्यस्तरीय पुरस्कार प्राप्त. शेती, शेतकरी आणि स्त्री जाणिवा व्यक्त करण स्वतंत्र कवितासंग्रह. 'धुक्यातले मुके दिवस' हे ललित व एक कथासंग्रह प्रकाश वाटेवर. महाराष्ट्र मराठी अध्यापक संघाच्या सोलापूर राज्यस्तरीय कृतीसत्राचे अध नाशिक सार्वजनिक वाचनालयाच्या जिल्हास्तरीय कविसंमेलनाचे अध्यक्षपद महाराष्ट्र शासनाच्या आदर्श शिक्षक राज्य पुरस्काराने सन्मानित.

प्रस्तुत कविता त्यांच्या 'कुणब्याची कविता' या कवितासंग्रहातून घेतली यामध्ये शेतकऱ्याची होणारी पिळवणूक चित्रित झाली आहे.

बापाच्या मयतीनंतर
त्याच्या मृत्यूची सरकार दप्तरी नोंद करताना
तलाठ्याला द्यावी लागते दक्षिणा
घालाव्या लागतात प्रदक्षिणा सरकारी कचेऱ्यांना.

कदाचित असं केलंही नाही तर
बाप मरूनही जिवंत राहील कायमचाच सरकारी कचेऱ्यांच्या
मग, आपण मोठ्या श्रद्धेनं घातलेल्या श्राद्धाला मुळीच अर्थ उ
आणि बापाला असं उगाचच ताटकळत ठेवणं
तलाठ्यालाही परवडत नाही.

खरंतर आपण सारेच तलाठ्याच्या सौजन्यानं
बापाचं बोट सोडून उतरत जातो 'सात-बारा'च्या अज्ञात बेटाव
बापाचा वारस म्हणून
... अस्तित्वाच्या खुणा

Arts And Commerce College Seal

बि.ए. भाग-२, सेम IV
विषय - मराठी आवश्यक

विभाग- अ (वैचारिक)

१. स्त्री-पुरुष तुलना

- ताराबाई शिंदे

परिचय : ताराबाई शिंदे *(१८५०-१९१०)*

ताराबाई शिंदे ह्या महाराष्ट्रातील बुलडाणा येथील एक स्त्रीवादी लेखिका व सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्या होत. सत्यशोधक चळवळीचे व कार्याचे बाळकडू त्यांना त्यांच्या वडिलांकडून मिळाले होते. १८८२ साली त्यांचा 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा निबंध प्रकाशित झाला. विधवा विवाह बंदी, केशवपन अशा अनेक कुप्रथांवर त्यांनी निबंधातून कोरडे ओढले आहेत.

'स्त्री-पुरुष तुलना' या निबंधातून घेतलेल्या प्रस्तुत पाठात लेखिकेने पुरुषांच्या दुटप्पी धोरणावर मार्मिक भाष्य केले आहे.

अरे, पहा जगनियंत्या परमेश्वरानें आपल्या अगाध चातुर्यानें ही सृष्टी नानाप्रकारच्या मनमोहक पदार्थांनें भरली तरी त्यांत धन व स्त्री हे दोन तर अतिशय मन ओढून घेणारे पदार्थ आहेत. त्यांतून स्त्री तर पैशापेक्षांही अति वेधक असून तुमच्या जिवाला लक्ष्मीपेक्षां लक्षपट सुख देणारी आहे. पहा तुम्हांला एखाद्या अति उत्तम बागबगीच्यांनीं नानाप्रकारच्या मौल्यवान चित्र विचित्र पदार्थांनी, गाड्या, घोडे, रथ, पालख्या, हत्ती, उंट, सैन्य, सेवकसमुदाय कीं जेथें तुमच्या तोंडांतून शब्द बाहेर पडण्याचा मात्र उशीर अशी सर्व संमृद्धि असलेल्या राजवाड्यांत राजकीय थाटांत स्त्रीविरहित ठेवू द्या बरें? तुम्हांला तो राजवाडा केवळ स्मशान, ती उंच सुवर्ण मंचकीं गरम गदेल्याची सेज केवळ चिता, तो सर्व सेनासमुदाय, मित्र, स्नेही, सेवकजन शत्रू,, पंच पक्वान्न तें कडू लिंबाचे गोळे, उंच वस्त्रें, नानापरीचे रत्नखचित अलंकार सर्पासारिखे भासून तुह्मी अगदी वेडे होऊन जाल. फार तर काय त्यावेळेस देव जरी तुमचेपुढें प्रत्यक्ष येऊन उभा राहील तर तुम्ही त्याला देखील त्या सपाट्यांत हाकून लावाल यांत संशय नको. तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून तुम्ही आपल्याशीं तुलना करून पहा कीं, पुरुषाविरहित स्त्रियांस तरी कसें सुख होईल बरें? जी तुमची दशा तीच तिची. तिलाही किती मोठ्या ऐषआरामींत सर्व पृथ्वीचें सार्वभौमत्व देऊन एकटी ठेवा म्हणजे पहा तिची कशी दशा होते ती.

३. विज्ञानयुगात भारत

– जयंत

परिचय : जयंत विष्णू नारळीकर (जन्म : १९३८)

जयंत विष्णू नारळीकर हे भारतीय खगोलशास्त्रज्ञ व लेखक म्हणून परिचित विज्ञान शाखेत पदवी उत्तीर्ण करणाऱ्या नारळीकरांनी केंब्रिज येथे बी. ए., एम. पीएच. डी. ह्या पदव्या मिळवल्या. चार दशकाहून अधिक कालावधीपासून खगोलभौतिकी क्षेत्रात संशोधन सुरू आहे. त्यांचे 'अंतराळातील भस्म 'अभयारण्य', 'चला जाऊ अवकाश सफरीला', 'टाईम मशिनची किमया', 'प्रे 'यक्षाची देणगी', 'याला जीवन ऐसे नाव', 'वामन परतुन न आला', 'व्हायरस' पुस्तके प्रकाशित आहेत. डॉ. जयंत नारळीकर यांना पद्मभूषण, पद्मविभूषण, म भूषण या व अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. समाजामध्ये वैज्ञ दृष्टिकोन रूजावा व विज्ञानाच्या घडामोडींची माहिती जनसामान्यांपर्यंत पोहचाव त्यांच्या लेखनामागील प्रधान हेतू आहे.

प्रस्तुत पाठाद्वारे लेखकाने विज्ञानयुगाचे महत्त्व पटवून दिले आहे.

विज्ञानाची घोडदौड आणि तिचा समाजावर होणारा वाढता परिण विज्ञानयुगाची लक्षणे मानली जातात. त्या लक्षणांनुसार हे युग दुसऱ्या महायु सुरू झाले, असे मानायला हरकत नाही. भारताला स्वातंत्र्यही दुसऱ्या महायु लवकरच मिळाले. म्हणून भारताने स्वातंत्र्याचा अनुभव घ्यायला सुरुवात तेव्हाच विज्ञानयुगाच्या नवनवीन पैलूंचाही अनुभव त्याला येऊ लागला. स्वातंत्र्याचे चौथे दशक ओलांडताना विज्ञानयुगात भारताची वाटचाल कशी होत आहे व पुढे होणार याचा आढावा घेणे उचित ठरेल.

आजच्या परिस्थितीकडे वळण्यापूर्वी इतिहासाची थोडी दखल घेणे आ आहे. कारण १९४७ मध्ये सत्तांतर झाले तरी समाज जादूची कांडी फिरवल्या लगेच बदलला नाही; त्याच्या परंपरा पूर्वीप्रमाणेच चालू राहिल्या.

विज्ञानयुगाची चाहूल लागली सतराव्या शतकात, युरोपात गॅलिलिओ न्यूटन यांच्या काळात. प्रख्यात शास्त्रज्ञ व नोबेल पारितोषिकाचे मानकरी अ सलाम यांनी या संदर्भात दिलेले एक उदाहरण बरेच काही सांगून जाते, ते असे

३. चळवळीने आम्हाला आमच्या अस्तित्वाची जाणीव दिली

– विद्युत भागवत

परिचय : विद्युत भागवत *(जन्म : १९४६)*

विद्युत भागवत या एक स्त्रीवादी लेखिका, साहित्यिक आणि महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीच्या अग्रणी कार्यकर्त्या आहेत. त्यांनी गेली जवळपास तीन दशके स्त्री चळवळीत काम केले आहे. 'वाढत्या मूलतत्त्ववादाला शह : सुसंवादी लोकशाहीच्या दिशेने', 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार', 'Women's studies' ही पुस्तके लिहिली असून 'मानवशास्त्रातील लिंगभावाची शोध मोहीम' हे त्यांचे पुस्तक अत्यंत प्रसिद्ध आहे.

प्रस्तुत पाठ 'स्त्रीवाद' (संपादक : सुमती लांडे व श्रुती तांबे) या पुस्तकासाठी रंगनाथ पठारे आणि सुमती लांडे यांनी घेतलेल्या मुलाखतीमधून संपादित केला आहे.

स्त्रीपुरुषांमधील 'सत्ता'संबंधाची राजकीय जाणीव म्हणजे स्त्रीवाद. हा पर्यायी जीवन शोधण्याचा लढा आहे. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीमुक्तिवाद नाही. 'स्त्रीमुक्ती' मध्ये स्त्रीला कुणीतरी जखडलेलं, गुलाम केलेलं आहे हे गर्भितार्थाने येतं. स्त्रीवादात त्यासह आणखी काही आहे. आज स्त्री आणि पुरुष दोन वेगवेगळ्या टोकांचं समांतर जगताना दिसतात. दोघांनीही एकमेकांचं भरपूर विकृतीकरण केलेलं आहे. एकमेकांवर कुरघोडी केल्यासारखे ते एकमेकांविषयी बोलत असतात. कुटुंबा–कुटुंबांत, घराघरांतून हे होत आहे. सामाजिक पातळीवरही स्त्रियांना काही प्रमाणात स्वातंत्र्य मिळालं पाहिजे. पुरुषांवरही 'पुरुषत्वा'च्या संकल्पनेचं ओझं असतं. त्यांना सतत यशस्वी होण्याचं दडपण असतं. त्यांचीही मुक्तता होणं गरजेचं आहे. समाजाच्या वेगवेगळ्या गटात या प्रश्नाचं व त्यासंबंधीच्या जाणिवेचं स्वरूप वेगवेगळं आहे. त्या अनुषंगाने स्त्रियांवर पडणारा भार, त्यांची घडण याही वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. जातिव्यवस्थेचं प्रवेशद्वार स्त्री आहे. स्त्रीच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवून जातिव्यवस्था तिचं दुय्यमत्व टिकवू पाहते. बाईच्या दुय्यमत्वाच्या संदर्भातही त्या त्या जातीची विशिष्टता आहे. आपल्या समाजात ब्राह्मण स्त्रीला बदनामी पेलण्याची काही प्रमाणात ताकद आली आहे. ती ताकद तिने मिळविलेली आहे. आता तीस टक्के राखीव जागा स्त्रियांसाठी झाल्यात ... जातिव्यवस्थेला

आहे. तिला आंबेडकरी चळवळीचा वारसा आहे. ती कृती करण्यास कचरणार
तिच्यात एक धार आहे व ती जाणीवपूर्वक झगडा करण्याची क्षमता राखून अ
बाईला दया व करुणेचा विषय करून तिचं उद्धारण करणं स्त्रीवादात बसत नाही.
आत्मविश्वास वाढला पाहिजे. तिला आपल्या हक्क, कर्तव्य आणि क्षमता
यथार्थ जाणीव झाली पाहिजे. बालसंगोपन, गृहसजावट एवढंच ज्ञान स्त्रियांसाठी
हा पारंपरिक समाज नाकारला पाहिजे. कितीही बदनामी, पडझड झाली तरी स्त्रि
निर्धाराने राजकारणात, समाजकारणात आलं पाहिजे. भारतात जातिव्यवस
स्त्रियांत भेद आहेत, ते कमी होणं गरजेचं आहे. केवळ भगिनीभाव निर्माण
म्हटल्याने तो होणार नाही. त्यासाठी बरंच परिवर्तन हवं आहे.

आपल्याकडे लैंगिक संबंधात एक विकृत दृष्टिकोन तयार होतो आहे.
खुलेपणा नाही. त्यासाठी समाजरचना बदलली पाहिजे. धारणा बदलल्या पाहि
कुटुंबसंस्था काहीशी मातृसत्ताक पद्धतीच्या जवळ जाणारी पाहिजे. घर स्त्रीचं अ
तिची मुलं ही तिची असतील. पुरुष या घरात सहभागी असेल. तिच्या इच्छेने
येणारा, तिच्यावर विश्वास ठेवणारा, तिचा संशय न घेणारा. स्त्रीच्या निर्भ
जगण्यासाठी पुरुषाने अधिक धैर्यशील होणं गरजेचे आहे. कोणतेही मूल अनौरस
नये. पण, पुरुषप्रधान व्यवस्थेनं शोषणाची सगळी हत्यारं पुरुषांच्या आणि व
वर्गाच्या हातात ठेवली आहेत. परिघाबाहेर असणारी स्त्री मग पुरुषप्रधानतेशी त
करीत, देवाणघेवाण करते. यातून विषमता निर्माण होते. घर आणि समाज घडवि
स्त्रीचा अर्थपूर्ण सहभाग असला पाहिजे. कुटुंबसंस्थेचं आजचं रूप बाजारू होत च
आहे. त्यामुळे स्त्रियांचं दुय्यमत्व अधिकच पक्कं होतं आहे. म्हणून सुरुवातीला स
स्वतःच्या पायावर उभं राहता आलं पाहिजे. आपलं पोट भरण्याची क्षमता
पाहिजे. स्त्रीचं हे आत्मभान वाढलं तर तिला पुरुषांमध्ये असणारी असुरक्षितत
समजेल. पुरुषशाही व्यवस्थेचं रूप सर्व बाजूंनी कळेल. नाहीतर आज असं होत
घरातल्या पुरुषप्रधानतेविरुद्ध लढणाऱ्या स्त्रिया सार्वजनिक जीवनातील पुरुषप्रधा
शरण जाताना दिसतात. स्त्रीवादी विचार व चळवळ, साचेबंद कामगार संघ
चळवळींपेक्षा वेगळीच असणार. घराघरांत परिवर्तन घडवू पाहणारी ही च
सार्वजनिक जीवनात स्त्री-पुरुषांना एक नैतिक बळ देणारी असली पाहिजे. आज
ठिकाणी असं दिसतं की, बाई म्हणून सत्ता मिळालेल्या स्त्रिया अधिकच वर्चस्व
झाल्या आहेत. त्या पैसे खातात, त्या [illegible]त आणि गुणात्मकतेपेक्षा आ
[illegible]

BA IIIrd Sem Vth

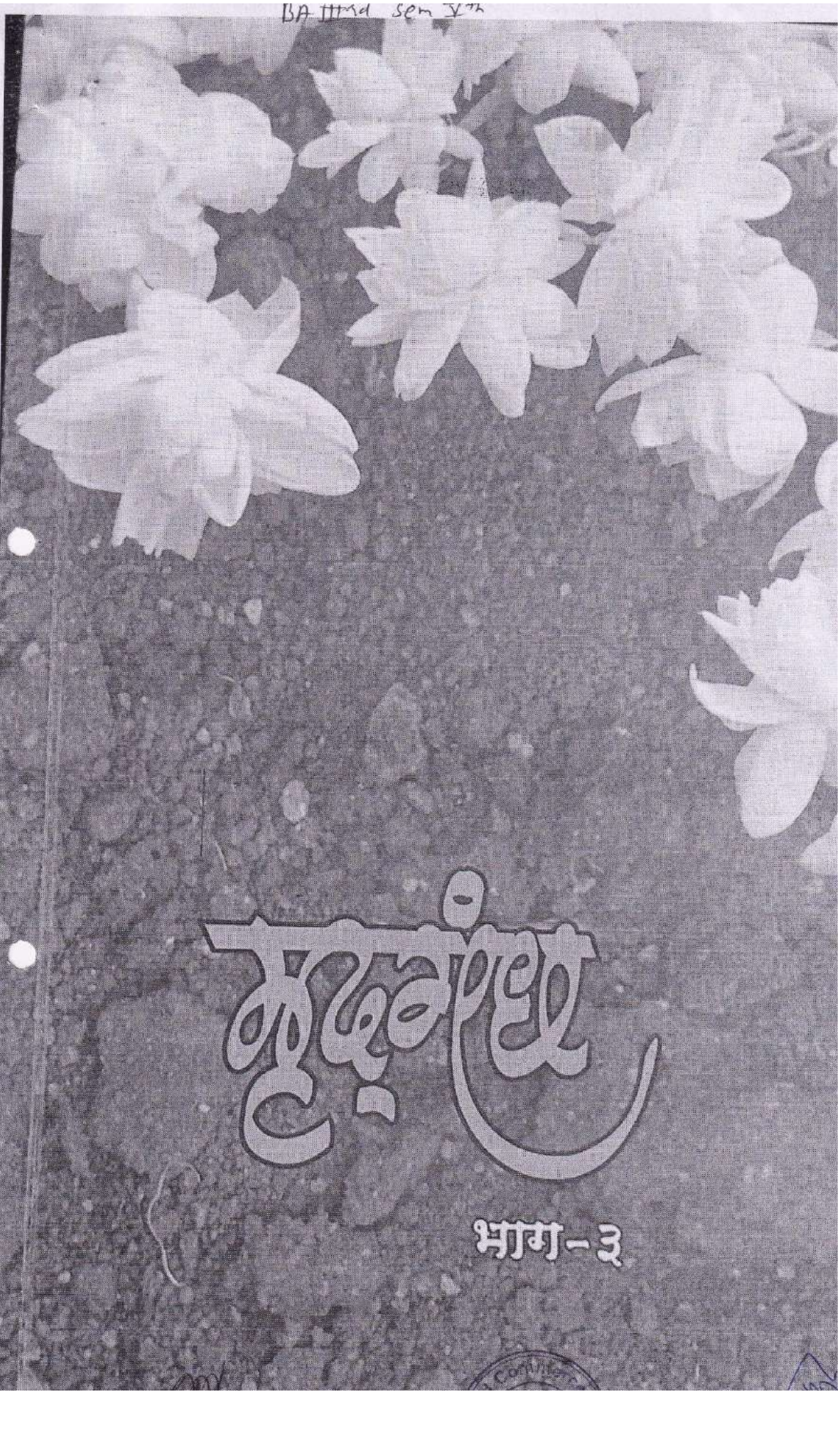

BA IIIrd Sem V^th

३. बुद्धी : माणसाची खरी शक्ती

– दादा धर्माधिकारी

परिचय : दादा धर्माधिकारी (१८९९-१९८५)

दादा उपाख्य शंकर त्र्यंबक धर्माधिकारी हे स्वातंत्र्य सैनिक, लेखक, थोर गांधीवादी विचारवंत म्हणून परिचित आहेत. धर्माधिकारी यांची 'सर्वोदय दर्शन', 'स्त्रीपुरुष सहजीवन', 'क्रांतीच्या संदर्भात', 'क्रांतिवादी तरुणांनो' इ. ग्रंथसंपदा प्रकाशित आहे. चिंतनप्रक्रियेतील सुस्पष्टता, तर्कशुद्ध मांडणी, समर्पक दृष्टांत देण्याची हातोटी, प्रासादिक, ओघवती भाषाशैली अशी दादांच्या भाषण व लेखनाची विविध वैशिष्ट्ये आहेत. कठीण विषय भाषणाच्या माध्यमातून सोप्या पद्धतीने मांडण्याचे कौशल्य दादा धर्माधिकारी यांच्याकडे होते. पांडित्य, व्यासंग, वक्तृत्व यांचा मेळ दादांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये दिसून येतो.

'क्रांतीच्या संदर्भात' या भाषणमालेतील उतारा म्हणजे प्रस्तुत पाठ होय. यामध्ये लेखकाने बुद्धी ही आपली खरी शक्ती असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

सत्य विचार नेहमी तटस्थ, निरपेक्ष असतो. असा जो सत्यनिष्ठ विचार आहे, विचाराची आज आपल्या देशाला फार मोठी गरज आहे. याचे कारण असे आहे कि विचार करण्याचे जबाबदारीचे काम आता जगातील जवळजवळ सगळ्या माणसां सोडून दिले आहे. व्हॉल्टेअरचे एक मोठे सुंदर वाक्य आहे. त्याने असे म्हटले आहे कि माणसाला देवाने बुद्धी दिली आणि माणसाने या त्याच्या चुकीबद्दल सूड उगविण्या ठरविले. तू आम्हांला बुद्धी दिलीस, ठीक आहे; आम्ही निदान एवढे तरी करू, ती वापरणार नाही, तिचा उपयोग करणार नाही. आणि आज आपल्याला असे दि येते की, माणसाचे वैशिष्ट्य बुद्धी आहे, तरी जे बुद्धिमान लोक आहेत त्यांचा बुद्धी कमीत कमी विश्वास आहे. माणसाचा सगळ्यात कमी जर विश्वास कशावर अ तर बुद्धीवर आहे. शिपायाचा तलवारीवर विश्वास आहे. सत्ताधाऱ्याचा सत्ते तख्तावर, सिंहासनावर विश्वास आहे, पण ज्याच्याजवळ बुद्धी आहे त्याचा बुद्धी मुळीच विश्वास नाही. तो एखाद्या वेळी बुद्धीचा उपयोग तलवारीची स्तोत्रे गा करतो. अनेकदा धनाचा महिमा सांगायला बुद्धीचा उपयोग करतो. आणि सत्ताधा... पारिलिक आहेत, अनेक बुद्धिमंत आहेत. बुद्धिमंताचा बुद्धी

BA III rd Sem V th

माणसाची शक्ती आहे. या निष्ठेची आज आवश्यकता आहे. ही निष्ठा म्ह
लोकनिष्ठा. बुद्धीचा उपयोग जो करू शकतो, बुद्धीच्या शक्तीवर ज्याचा वि
आहे, तोच लोकनिष्ठेने हे लोकतंत्राचे, लोकशाहीचे अधिष्ठान आहे.

आज आपण असे बघतो की, ज्याच्याजवळ संपत्ती आहे, धन आ
लोकशाहीला विकत घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आणि ज्याच्याजवळ दंडुका
तो लोकशाही आपल्या वळणावर कशी येईल, या दृष्टीने माणसाला वळवण्याचा
करीत आहे. या तीन शक्तींची प्रतिष्ठा जोपर्यंत आहे. तोपर्यंत औपचारिक लोकशा
ऐवजी जिला आपण वास्तविक लोकशाही म्हणतो या वास्तविक लोकश
स्थापना होऊ शकणार नाही आणि वास्तविक लोकशाहीची स्थापना कोण करण
मुख्य प्रश्न आहे. आतापर्यंत लोकशाहीची स्थापना ज्यांनी केली त्यांच्या
विचारात, त्यांच्या मनोवृत्तीत लोकांना फारच अल्प स्थान होते. लोक म्हणजे व
आपल्याला काय हवे हे ज्यांना कळत नाही त्यांचे नाव लोक. त्यांना जे
आम्हाला कळते. त्यामुळे त्यांना जे हवे आहे ते त्यांच्याकरिता आम्ही मिळवावे
नंतर ते बळजबरीने त्यांच्या गळी उतरवावे. ही आजपर्यंतच्या क्रांतिकारांची भू
समाजपरिवर्तन करणारा जो वर्ग असेल, त्याची ही भूमिका. लोकांची समजूत
त्यांना जर आपल्याला वळणावर आणता आले तर ठीक आहे, तसा प्रयत्न
करू, पण ते जर आपल्याला करता आले नाही तर त्यांच्या मताची पर्वा न
त्यांच्या इच्छेची तमा न बाळगता, त्यांना जे इष्ट आहे आणि त्यांच्याकरिता जे हि
आहे ते त्यांच्यावर लादण्याचा आम्ही प्रयत्न करू. ही भाषा सर्वत्र आपल्या
येते. समाजपरिवर्तन करणारी माणसे मूठभरच असतात, जास्ती नसतात. प
समाजपरिवर्तन करणारी माणसे असतात, या माणसांच्या समाजपरिवर्तनाच्या प्र
लोकांच्या पुरुषार्थाला कितपत वाव आहे, हा मुख्य प्रश्न आहे. समाजपरिवर्त
प्रक्रियेत लोकांचा प्रत्यक्ष भाग किती? सक्रिय भाग किती? आणि यावर अ
क्रांतीची प्रक्रिया अवलंबून आहे.

क्रांतिकारक हा जर कुठल्याही प्रकारची- हिंसक असो, अहिंसक असो,
असो, नि:शस्त्र असो, कुठल्याही प्रकारची- सेना उभारू लागला तर त्या सेने
शिस्त लागते आणि शिस्तीला एक गोष्ट आवश्यक असते. विचार ज्या माना
असेल, शिस्त त्या मानाने जास्त शिस्तीला एकसूत्रीपणा लागतो. एकसूत्रीपणा
असा आहे की, सगळ्यांनी विचार करता कामा नये. एका शिपायासी गोष्ट सां

४. जीवनाचा शोध घेताना

– वाहरू सोनवणे

परिचय : वाहरू सोनवणे (जन्म : १९५०)

वाहरू सोनवणे हे मराठी आदिवासी साहित्य प्रवाहातील एक महत्त्वाचे कवी म्हणून परिचित आहेत. त्यांचा 'गोधड' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे. या कवितासंग्रहास १९८८ चा महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणेचा कुसुमाग्रज पुरस्कार मिळालेला आहे. वाहरू सोनवणे हे आदिवासी श्रमिकांच्या आणि एकंदर शोषितांच्या चळवळीत जीवनदानी पद्धतीने कार्य करणारे कार्यकर्ते, नेते आहेत. नंदुरबार जिल्ह्यात १९७२ साली सुरु झालेल्या श्रमिक संघटनेचे ते सुरुवातीपासूनचे पाईक आहेत. आदिवासी साहित्य चळवळ, आदिवासी एकता परिषद या माध्यमातून ते साहित्य आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात राज्यात आणि राज्याबाहेरही नेतृत्व करतात. कोल्हापूर येथे झालेल्या विद्रोही मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले आहे. आदिवासी समाजात प्रचंड जनसंपर्क असलेल्या वाहरू सोनवणेंना महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी सेवक पुरस्कार देऊन सन्मानित केले आहे.

प्रस्तुत कवितेतून निसर्गाची उदार व निरपेक्ष वृत्ती प्रतीत होते.

जीवनाचा शोध घेताना
'त्याने' एका झोपडीसमोर बसलेल्या
आदिवासीला प्रश्न केला–
''या जंगलात तुम्ही कसे जगता?''
आदिवासी हसला आणि काहीच
बोलला नाही.
तेव्हा तो–
त्याच्या चेहऱ्याकडे बघतच राहिला
– त्यात त्याला निसर्गाचे
सौंदर्य दिसले–
''झाड, फळ खाणाऱ्याला
तू 'स्त्री की पुरुष' विचारत नाही

विभाग-अ (वैचारिक)

१. डॉ. पंजाबराव

– वि. भि. कोल

परिचय : डॉ. विष्णू भिकाजी कोलते (१९०८-१९९८)

वि. भि. अर्थात डॉ. विष्णू भिकाजी कोलते हे मराठी साहित्यामध्ये महानुभाव साहित्याचे संशोधक व ग्रंथकार म्हणून परिचित आहेत. मराठीचे प्राध्यापक तसेच नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरू अशा पदांवर त्यांनी काम केले. 'लव्हाळी', 'स्वास्तिक' या कवितासंग्रहासह महानुभाव संप्रदायविषयक माहिती देणारे अनेक ग्रंथ वि. भि. यांनी लिहिले आहेत. 'अजुनी चालतोच वाट' हे त्यांचे आत्मकथन प्रकाशित आहे. १९९१ मध्ये त्यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. १९६७ मध्ये भोपाळ येथे झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे त्यांनी अध्यक्षपद भूषविले. विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी कामकाज पाहिले.

शिक्षणमहर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्यकर्तृत्वाचे विवेचन लेखकाने प्रस्तुत पाठात केले आहे.

डॉ. पंजाबराव ऊर्फ भाऊसाहेब हे भारतातील एक महान व्यक्तिमत्त्व होय. त्यांची मूळ कर्मभूमी विदर्भ असल्यामुळे या विभागात त्यांचे नाव सर्वतोमुखी झालेले आहे. प्रत्येकाच्या अंतःकरणावर त्यांच्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटलेला आहे. विदर्भाचे भूषण म्हणून ते ओळखले जातात. कारण आजचा विदर्भ त्यांनी घडवलेला आहे. येथील सर्वसामान्य जनतेची मने त्यांनी आकाराला आणलेली आहेत. त्यांच्या जीवनाला त्यांनी वळण लावले आहे. यामुळेच त्यांच्या नुसत्या स्मरणानेदेखील जनता पुलकित होऊन त्यांच्या मूर्तीसमोर नतमस्तक होते. येथील जनतेचे ते हृदयसम्राट आहेत, असे म्हटले तर त्यात यत्किंचितही अतिशयोक्ती होणार नाही. पण, त्यांच्या कर्तृत्वाचे क्षेत्र फक्त विदर्भापुरतेच मर्यादित आहे असे समजणे चुकीचे आहे. संपूर्ण भारत हे त्यांच्या कर्तृत्वाचे क्षेत्र आहे. क्षेत्र हा शब्द मी बुद्ध्या वापरला आहे. भारतातील शेती, शेतीवर राबणारे शेतकरी, त्यांची मुलेबाळे इत्यादिकांचे जीवन सुखसमृद्ध करण्यासाठी, त्यांच्या अडीअडचणी दूर करण्यासाठी आणि त्यांच्याद्वारा भारताचे जीवन उंचावण्यासाठी

भारतातील सर्व राज्यांत दूरवर पसरलेली आहेत. त्यांनी उभ्या केलेल्या आणि जोपास
भारतीय शेतकऱ्याचे विराट दर्शन त्यांच्या अखिल भारतीय कृषक समाजाच्
घडते. या कार्यासाठी ते अखंड भारत-भ्रमण करीत असतात. आणि अलीक
त्यांच्या कर्तृत्वाने भारताची मर्यादा ओलांडून अन्य देशातील क्षेत्र व्यापण्याला
केलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या ज्या शेतकरी संघटना त्यांनी निर्माण
आहेत त्यांवरून हे सहज लक्षात येईल. जागतिक क्षेत्रात त्यांनी टाकलेली पावले
असली तरी तेथे ती दृढमूल होतील आणि आपल्या कर्तृत्वाचे न पुसले जाणा
ठसे उमटवतील, यात शंका वाटत नाही. त्यांच्या गरुडभरारीवरून त्यांच्या महत्त्वा
क्षेत्र किती व्यापक आहे, दृष्टी कशी विशाल आहे, कर्तृत्व कसे क्रियाशील आहे
कल्पना सहज येऊ शकेल. या सर्व उद्योगांची निर्मिती शेतकऱ्यांविषयी अस
त्यांच्या अंत:करणातील जिव्हाळ्यातून झालेली आहे. या जिव्हाळ्याला ज
प्रांतांची, फार काय, देशांचीही बंधने नाहीत. सर्व शेतकरी त्यांना जीव कि
मानतात, याचे कारण त्यांच्या अंत:करणातील हा जिव्हाळा होय.

डॉ. पंजाबराव देशमुख हे स्वत: हाडाचे शेतकरी आहेत. भारतीय शेतक-
जीवनातील दु:ख-दारिद्र्य त्यांनी भोगलेले आहे. भोवतालच्या शेतकऱ्यांचे
अज्ञान, उपासमार, कष्ट, अवहेलना, पिळवणूक त्यांनी पाहिली आहे. त्यामुळे
हृदय पिळवटून निघाले आहे. त्यातून त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय आकाराला आले
या ध्येयसिद्धीसाठीच त्यांचे परिश्रम अखंड चालू असतात. परिश्रमांना मर्यादा
उसंत नाही, तमा नाही. तो एक अखंड यज्ञ आहे; या यज्ञात त्यांनी अ
जीवनातील सुखस्वास्थ्याच्या समिधा समर्पित केलेल्या आहेत. डॉ. पंजाब
जीवन हे समर्पित जीवन आहे. आणि म्हणूनच ते आदर्श जीवन आहे. स्फूर्ति
जीवन आहे. या जीवनाला ध्यास शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीचा आहे. आणि
दृष्टीने त्याचा प्रवाह आतापर्यंत वाहात आला आहे आणि पुढेही वाहात राहील.
अधिकारपदे राबविली आहेत तीही याच ध्येयासाठी. जेथे शक्य नसेल ते
अधिकारपदांचा लोभ सोडून ते पुन्हा येऊन मिसळले आहेत ते शेतकऱ्यांतच

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली त्या वेळी
काय आढळले? विदर्भातील शेतकरी अत्यंत कष्टाळू. वरून सूर्य आग ओक
शेतकरी शेतात नांगर चालवतो, घामाने ओलाचिंब होऊन कष्ट उपसतो. तो,
बायको, त्याची मुले, सर्व जण शेतीत सदासर्वकाळ राबतात, हाडाची काडे
आणि सर्वांसाठी अन्नधान्य निर्माण करतात. पण त्याला स्वत:ला मात्र खायल
पाण्याची सोय नाही, निवाऱ्याला पुरेशी ...

यशवंतराव हेही होते. किल्ल्याच्या पायथ्याशी साऱ्या कुटुंबाचा मुक्काम
पत्नीला, भावाला व बहादूरजीला तेथे ठेवून लखुजी आपल्या मुलांसह मुज
दरबारात गेलेत. निजामशहाला मुजरा केल्यानंतरही त्याने त्याची दखल न घेता
गेला. तेवढ्यात फर्रादखान, सफदरखान आणि मोतीखान यांनी अचानकपणे त्य
हल्ला केला. लखुजी आणि त्यांच्या मुलांनी आकस्मिकपणे आलेल्या या सं
सामना केला, पण त्यात त्यांना यश आले नाही. भरदिवसा दरबारात त्यांची
केली गेली. खाली कुतलखानाच्या हौदाजवळ मुक्कामी असलेल्या म्हाळ
जगदेवराव आणि बहादूरजी यांनी तातडीने धावत जाऊन सिंदखेड गाठले. पि
व बंधूंच्या अशा भीषण शेवटामुळे शोकाकुल झालेल्या जिजाऊंना गरोदर असल
सिंदखेडला जाता आले नाही. १९ फेब्रुवारी १६३० रोजी शिवनेरीवर शिवबा ज
आले. ते त्यांच्या साऱ्या वेदनांना दूर करणारे ठरले. स्वराज्य स्थापनेचे त्यांचे
शिवरायांनी पूर्ण केले. परंतु, त्यापूर्वी शहाजींनीही स्वराज्य स्थापनेचा प्रयत्न
होता.

शहाजींची स्वराज्य स्थापनेची पूर्वतयारी :

शहाजी राजे निजामशाही, आदिलशाही व मोगलाई या तीनही पातशाह
पदरी एक शूर सरदार व मुत्सद्दी राजकारणी म्हणून चाकरी करीत होते.
चाकोरीमध्ये किती काळ राहायचे? त्यापेक्षा आपले स्वतंत्र राज्य निर्माण का करू
असा विचार त्यांच्या मनात आला. आपल्या सासऱ्याच्या मदतीने त्यांनी निजामश
मोगलाईपासून संरक्षण केले होते, पण त्यांचाच घात निजामशहाने केला. त
संतापून शहाजींनी निजामशाही सोडून मोगलांची नोकरी पत्करली, पण तेथेही
अपमानास्पद वागणूक मिळाली. त्यामुळे ते परत निजामशाहीत परतले. त्या
निजामशाहीची स्थिती बिकट होती. तिला सावरण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नात आदिल
सरदारांनी सुरुवातीला त्यांना मदत केली. पण आपण निजामशाहीला वाचवू
नाही, हे लक्षात आल्यावर त्यांनी ती बुडविण्याकरिता मोगलांना मदत केली. आदिल
सुलतान मुहम्मद याने मोगल सेनापती महाबतखान याच्याशी संगनमत करून शहाजी
फळी उभारली. शहाजींनी या पार्श्वभूमीवर निजामशाही वारसदाराला अहमदन
पेमगिरी किल्ल्यावर नेऊन सुलतान बनविले. "मुर्तजा दरबारला भितो." असे
सांगून त्याला आपल्या मांडीवर बसवून ते स्वतः तख्तावर बसून राज्य चालवीत अ
शहाजींशी कटीपणीत ठेव ध्यानात आलेल्या मोगल व विजापूरकरांनी एकत्र

Syllabus Prescribed for 2022-23-Year UG Programme
Programme: B.A. (Political-Science)
Semester 1

Code of the Course/Subject	Title of the Course/Subject	(Total Number of Periods)
Political-Science	Indian Political System	75

COs
At the end of the course the students should be able to:

1: Understand and explain the significance of Indian constitution as the fundamental law of the land.

2: To know the making process of the constitution and salient features of Indian constitution.

3: Exercise the fundamental rights in proper sense at the same time identifies his responsibilities in national building.

4: Analyze the Indian Political System, the powers and functions of the Union, State Government in detail.

5: Critically analyzing the important institutions of Indian Union: The Executive: President, Vice-President, Prime Minister, Council of Ministers, State Executive: Governor, Chief Minister, Council of Ministers, The Legislature: RajyaSabha, LokSabha, State Legislature, The Judiciary: Supreme Court and High Court: Composition and jurisdictions.

6: To make conscious of the social, cultural, economic and political environment that affects politics in India, at the national as well as regional levels.

Unit	Content
Unit I	1. Making of Indian Constitution: Constituent Assembly and its work. 2. Salient features of Indian Constitution 3.Preamble: Text and significance **(periods:15)**
Unit II	Fundamental Rights and its Importance 2. Fundamental Duties.. 3.Directive Principles of State Policy- **(periods:14)**
Unit III	1. President of India: Election process, Qualifications, Emoluments, Term, Powers & Functions, Constitutional position. 2. Vice-President: Election, Qualifications, Powers and functions. **-(periods:13)**
Unit IV	1. Prime Minister: Appointment, Powers & functions. Role. Council of Ministers. 2.Council of Ministers: Formation, Role and function **(periods:11)**
Unit V	1.Parliament: RajyaSabha and LokSabha- Composition, Powers & functions 2.Judiciary: Supreme Court- Structure, Jurisdiction, Independent judiciary **(periods:12)**
Unit VI - **SEM**	1. President of India : Functions & Right **2.** Indian Parliament : Composition & Functions**(periods 10)**
COs: **1**: To improve knowledge and communication and presentation skill of the students. **2**: To encourage the students to explore new areas relevant to the topic.	
**Activities	1. 1 Seminar -Marks -10 2. Assignment - Marks -10

Course Material/Learning Resources

Text books:

1. टोपे, ट.के.: भारतीय्रा यघटना, महारा ट्र यापीठ थ नृ मतीमंडळ, पुणे,१९८३
2. दवेकर ,एम.के :.भारतीयसं वधान ,मुकुंद काशनठाणे ,२०११
3. देवगावकर, एस,जी.: भारतीयराजक य यव था, साईनाथ काशननागपूर ,२०१२
4. देवगावकरएस. जी.,येरणकर, ीराम: भारतीयराजक य यव था, साईनाथ काशन,नागपूर ,२००१
5. देशमुख, बी.ट .: भारतीय सं वधान, पंपळापुरे प लिशस, नागपूर, २०००
6. फडके, य. द.: संसद: त हा आ ण आता, अ र काशन,मुंबई,२००६,
7. भोळे, भा.ल. : भारतीय गणरा याचे शासन आ ण राजकारण, पंपळापुरे प लिशस, नागपूर,२००३
8. शौर, अ ण : द पालमटर स ट म, मेहता प लि शंग हाउस, पुणे,२०१०
9. येरणकर, ीराम: भारतीय सं वधान आ ण था नक वरा य शासन, साईनाथ काशन, नागपूर,२०१७,ISBN-978-93-84642-65-5.
10. राठ, शुभांगी : भारताचेसं वधान, अथवप लिकेशन, जळगाव, २०१७, ISBN:978-9382-79546-9.
11. च हाणशांताराम, भारतीयसं वधानआ णशासन यव था, वेदमु ा प लिकेशनअमरावती 2010.
12. च हाणशांताराम, भारतीयराजक य यव थावेदमु ाप लिकेशनअमरावती 2011, ISBN: 978-81-909783-1-6.
13. च हाणशांताराम, भारतीयसं वधा नकतरतुद, वेदमु ाप लिकेशनअमरावती 2011 ISBN-978-93-81733-33-2
14. च हाणशांताराम,गवईसुभाष,भारतीयसं वधा नकतरतुद आ ण था नक वशासन, शांतप लिकेशनजळगाव, ISBN: 978-93-85021-06-0.
15. रा. ना. फुलार . महारा व धमंडळकायभाग, नागपूरअ धवेशन. वेदमु ा काशनअमरावती. I. S. B. N. 978,93,81733,24,0.
16. गायकवाड वनोदभारतीयलोकशाह तीलप्र थ यंतर ीसाईनाथ काशननागपूर ISBN - 978-93-80287-83-6

Reference Books:

1. Austin, Granville : The Indian Constitution Cornerstone of a Nation, Oxford University Press, 2013, ISBN-10:0-19-564959-1
2. Agarwala, B.R.: Our Judiciary, National Book Trust, New Delhi, 1989,ISBN978-81-237-0635-1
3. Basu, D.D.: Introduction to the Constitution of India,LexisNexis, Gurgaon,2013,ISBN 978-81-8038-918-4
4. Deogaonkar, S.G.: Parliamentary System in India, Concept Publication, New Delhi,1997, ISBN: 81-7022-651-1
5. Kashyap, Subhash: Our Constitution, National Book Trust, New Delhi,2011, ISBN: 978-81-237-0734-1
6. Khanna,H.R.: Making of India's Constitution,Eastern Book Company,Lucknow,2009,ISBN: 81-7012-188-4
7. Laxmikanth, M.: Indian Polity,McGraw Hill Education, Chennai,2017, ISBN:93-5260-363-X
8. Shiva Rao, B. : The Framing of India's Constitution, Select Documents, IIPA,Delhi, 1967
9. Yerankar, Shriram: Secularism in India: Theory & Practice, Adhyan Pub. Delhi,2006ISBN: 81-89161-63-6
10. Suryanshi,P.H.:New Trends in Indian Politics,Gaurav Books ,Kanpur 2019,ISBN-978-93.84139-5
11. Wasnik,K.H.:An Introduction to the Constitution,International Publication,Kanpur2022,ISBN:978-93-90-775-16-3

Weblink to Equivalent MOOC on SWAYAM if relevant: 1)https://presidentofindia.nic.in
2)https://www.pmindia.gov.in
3)https://parliamentofindia.nic.in
4)main.sci.gov.in
Weblink to Equivalent Virtual Lab if relevant:
Any pertinent media (recorded lectures, YouTube, etc.) if relevant:

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Semester II

Code of the Course/Subject	Title of the Course/Subject	(Total Number of Periods)
Political Science	Indian Political System	75

COs
At the end of the course the students should be able to:

1: Understand and explain the significance of Election Commission of India

2: know the powers and role of Governor, Chief Minister & Council of Minister

3: Understand structure & powers of Legislative Assembly and Legislative Council

4: Explain the structure and jurisdiction of High Court and District Court

5: Know the Composition Function and Powers of Grampanchayat& Gram Sabha

Unit	Content
Unit I	1Election Commission:- Composition , powers and function 2 Election code of conducts **(periods:-10)**
Unit II	i) Governor: Appointment, Powers and Role ii) Chief Minister: Appointment, Role and functions. iii) Council of Ministers: Formation, Role and function **(periods:14)**
Unit III	1. State Legislature: a) Legislative Assembly b.) Legislative Council-Composition, Powers & functions 2. Power and duties of Speaker and Deputy Speaker **(periods:13)**
Unit IV	1.Judiciary: High Court- Structure and Jurisdiction 2 District court:Structure and Jurisdiction **(periods:13)**
Unit V	Local Self Institution: 1.Grampanchayat:_ composition, function and powers 2. Gramsabha:- composition powers and importance **(periods:15)**
Unit VI - **SEM**	Visits to Self Government(**periods 10)**
COs: 1: To understand actual working of Local Self Institution **2:** To realize the importance of team work	
**Activities	1. 1Group visit to Local self-institutions and submission of report -20 Marks

Course Material/Learning Resources

Text books:

1. टोपेपुणे ,महारा व यापीठ थ न मतीमंडळ ,भारतीयरा यघटना :.के.ट ,,१९८३
2. दवेकर ,एम.के :.भारतीयसं वधान ,मुकुंद काशनठाणे ,२०११
3. देवगावकरएस ,,जी२०१२, साईनाथ काशननागपूर ,भारतीयराजक य यव था :.
4. देवगावकरएस,.जी .येरणकरसाईनाथ काशन ,भारतीयराजक य यव था : िराम ,,नागपूर २००१,
5. देशमुख २००० ,नागपूर , पंपळापुरे प लिशस ,भारतीय सं वधान :.ट .बी ,
6. फडकेत हा आ ण आ :संसद :. द.य ,ताअ र काशन ,,मुंबई ,२००६,
7. भोळेनागपूर , पंपळापुरे प लिशस,भारतीय गणरा याचे शासन आ ण राजकारण: .ल.भा ,,२००३
8. शौर २०१०,पुणे ,मेहता प लि शंग हाउस ,द पालमटर स टम: अ ण ,
9. येरणकरभारतीय सं वधान आ ण था नक वराज् : िराम,य शासनसाईनाथ काशन ,,

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

4

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या नवीन सत्र अभ्यासक्रमावर आधारीत
बी.ए. भाग १ (राज्यशास्त्र) सत्र १ साठी

भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि स्थानिक स्वशासन

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर

प्रा. डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

नभप्रकाशन

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Syllabus

Indian Constitutional Provisions and Local Self Governmen

Unit - 1

1. Salient Features of the Indian Constitution
2. Preamble - Nature and Importance.
3. Fundamental Rights - Types and Importance.

Unit - 2

1. Directive Principles of State Policy : Nature and Importance
2. Fundamental Duties.
3. Methods to Acquire Citizenship

Unit - 3

1. President of India : Election Process, Powers and Function
2. Vice President - Role and Function.
3. Prime Minister and union cabinet - Appointment, Role and Function

Unit - 4

1. Parliament - Lok Sabha and Rajya Sabha : Structure and Powers
2. Speaker of Lok Sabha- Powers and Function

Unit - 5

1. Structure of Indian Judiciary, Types of Court, Characteristics of Indian Judiciary.
2. Supreme Court of India : Structure, power and Function
3. High Court - Structure, Powers and Function.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art and Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

आणि राष्ट्रपतीचे त्यावर हस्ताक्षर झाले तरच संशोधन स्वीकृत समजल्या जाते. ही पद्धती फारशी कठीण नाही म्हणजेच संविधान लवचिक आहे. परंतु भारतीय संविधानात अशा काही बाबी आहेत की ज्याविषयी संशोधन करण्याकरीता दुरूस्तीचा कठीण प्रकार आहे. जसे संसदेच्या २/३ विशेष बहुमताने तसेच संसदेच्या विशेष व अर्ध्यापेक्षा जास्त राज्य विधिमंडळाच्या बहुमताने धटना दुरूस्ती करणे हा कठीण प्रकार असल्याने संविधान अंशत: परिदृढ असल्याचे दिसते. राज्यसरकार व संघसरकार यातील अधिकार विभाजन, राष्ट्रपतीची निवडणूक, सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, राज्यांचे संसदेतील प्रतिनिधित्व इत्यादी बाबतीत संशोधन घडवून आणावयाचे झाल्यास कमीतकमी अर्ध्या राज्यातील कायदेमंडळानी ते संमत करावयाचे असून संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी ते संमत करावे लागते. ही प्रक्रिया कठिण असल्यामुळे भारतीय संविधान काही बाबतीत ताठर आहे. अशाप्रकारे भारतीय संविधान अंशत: लवचिक आणि अंशत: ताठर आहे.

८. धर्मनिरपेक्ष राज्य :

भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्ष (Secular) राज्य निर्माण केले आहे. प्राचीन काळात राज्य व धर्म या दोन्ही गोष्टी एकत्रित करण्यात येत असत, परंतु आधुनिक काळात सर्वच लोकशाही व साम्यवादी देशात राज्य व धर्म यात अंतर ठेवण्यात येते. भारतात सर्वच धर्मांना राज्याच्या दृष्टीने समान महत्त्व देण्यात येत असून कोणत्याही एक धर्माला राजाश्रय देण्यात आलेला नाही. सर्व धर्मांना शांततामय मार्गांनी आपापला प्रचार करण्यास मोकळीक देण्यात आलेली आहे. प्रत्येकाला कोणताही धर्म स्विकारण्याचा, त्यागचा, प्रचार व प्रसाराचा अधिकार आहे. अशा प्रकारे आपले राज्य धर्मनिरपेक्ष असून भारतीय परंपरेला अनुसरून असेच आहे. काही लोक धर्मनिरेपक्ष राज्याचा निधर्मी असा अर्थ करतात, परंतु तो बरोबर नाही. कोणत्याही विशिष्ट धर्माला राजधर्म मानण्यात आलेले नसून तरीही धार्मिक प्रवृत्ती लोकात निर्माण करण्यास पूर्णपणे वाव दिला गेला आहे.

९. नागरिकांचे मूलभूत अधिकार :

भारतीय संविधानात मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. १. समानतेचा अधिकार २. स्वातंत्र्याचा अधिकार ३. शोषणापासून रक्षण प्राप्त करण्याचा अधिकार ४. धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार ५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार ६. संपत्तीचा अधिकार ७. सांविधानिक उपाय योजनांचा अधिकार. भारतीय संविधानात पूर्वी मूलभूत अधिकारांची ७ भागात विभागणी केली होती. परंतु ४४ व्या संशोधनाने (संविधान

चौथ्या भागात ३६ ते ५१ या कलमांमध्ये करण्यात आलेला आहे.

मार्गदर्शक तत्त्वाचे स्वरूप :

भारतीय संविधानाच्या सुरवातीला उद्देशपत्रिकादिलेली आहे. संविधानाच्या या उद्देशपत्रिकेमध्ये भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरेपक्ष, लोकशाही, गणराज्य निर्माण करण्याचा उद्देश स्पष्टपणे मांडला आहे. हा उद्देश साध्य करण्यासाठी निरंतर प्रयत्नाने निश्चित अशी योजना तयार करण्याकरिता संविधान निर्मात्यांनी संविधानातच शासनाला मार्गदर्शन करणारी तत्त्वे ठळकपणे नमुद केली. या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या आधारे स्वराज्याचे रूपांतर सुराज्यात व्हावे. लोककल्याणकारी राज्याचा केंद्रबिंदू व्यक्ती असावा हा त्यांचा प्रमाणिक उद्देश होता. भारताने एक राष्ट्र म्हणून मार्गदर्शक तत्त्वाची काटेकोरपणे व योग्यरितीने अंमलबजावणी केली तर भारत एक कल्याणकारी राज्य म्हणून पुढे येईल अशी माफक अपेक्षा संविधान निर्मात्यांची होती.

भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे लोकतंत्रात्मक कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट पूर्ण होईल. मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय लोकशाहीचा उद्देश निर्माण करून राज्याद्वारे त्या दिशेने कार्य केल्या जाईल. समाजातील सामाजिक, आर्थिक राजकीय विषमता नष्ट करून न्याय्यपूर्ण सामाजिक समानता सौहार्दपूर्ण बंधुभाव, उपजिविकेच्या साधनांची उपलब्धता, संपत्तीचे समान वितरण अशा न्याय्यपूर्ण परिस्थितीची प्रतिष्ठापणा समाजात स्थापन केल्या जाईल. उद्देशपत्रिकेतील न्यायाचा उद्देश आणि मार्गदर्शक तत्त्वांचे घटनेतील महत्त्वाचे स्थान व स्वरूप स्पष्ट होईल.

राज्याच्या आज्ञांचे पालन करणे तसेच सार्वजनिक हित साध्य करण्यासाठी राज्याने आखलेल्या कार्यक्रमात राज्यसंस्थेला सहकार्य करणे नागरिकांचे कर्तव्य असते. नागरिकांनी आपल्या कर्तव्याचे पालन करावे अशी राज्याची अपेक्षा असते. परराष्ट्रापासून देशाचे संरक्षण आणि देशात शांतता व सुव्यवस्था राखण्याबरोबरच लोककल्याणाच्या विविध प्रकारचे कार्यक्रम अंमलात आणून त्यायोगे नागरिकांचा व्यक्तीविकास साध्य करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे. लोककल्याणकारी धोरणाची अंमलबजावणी हे आता राज्यसंस्थेचे ऐच्छीक कार्य राहिलेले नसून आवश्यक कार्य बनलेले आहे. रोगराई निर्मुलन, शिक्षण प्रसार, कृषी, औद्योगिक विकास, बेकारी निवारण, वैज्ञानिक तांत्रीक क्षेत्राचा विकास, आर्थिक विकास, सामाजिक सुधारणा, कला, क्रिडा क्षेत्रांच्या विकासाला उत्तेजना अशी विविध प्रकारची कार्ये पार पाडण्याची जबाबदारी राज्यावर असते.

नायनाट, न्यायदानाच्या कार्यात गरज असल्यास शासणाला मदत करणे हे नागरिकांचे कर्तव्य असते.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये दिलेली नागरिकांची मुलभूत कर्तव्ये :

सर्वसाधारणपणे राज्यघटनेमध्ये कर्तव्य अंतर्भूत केलेली नसतात. ती गृहीत धरलेली असतात किंवा इतर कायद्यातून ती व्यक्त झालेली असतात. भारतीय राज्यघटनेतही मुळात कर्तव्ये दिलेली नव्हती. पण १९७६ मध्ये सरदार स्वर्णसिंह यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली होती. या समितीने ८ मूलभूत कर्तव्ये सुचविली होती. परंतु १९७६ साली ४२ व्या संविधान दुरूस्तीने राज्यघटनेत भाग ४ अ जोडून त्यामध्ये दहा मूलभूत कर्तव्ये समाविष्ट केली. यामध्ये ८६ व्या घटनादुरूस्तीने २००२ मध्ये एक कर्तव्य वाढविण्यात आले त्यामुळे ११ मुलभूत कर्तव्य आहेत ते खालीलप्रमाणे.

राज्यघटनेचे पालन करणे आणि घटनेचे आदर्श व घटना निर्मित संस्था तसेच राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे.

२. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यात ज्यामुळे प्रेरणा मिळाली त्या उदात्त आदर्शांची जोपासणा करून ती अंगिकारणे.

३. भारताचे सार्वभौमत्व एकता आणि एकात्मता अभंग राखणे आणि त्याचे संरक्षण करणे.

४. आवाहन केले जाईल तेव्हा देशाचे संरक्षण करणे व राष्ट्रीय सेवाकार्य बजावणे.

५. धार्मिक, भाषीक, प्रांतीक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जावून अखील भारतीय जनतेमध्ये एकोपा व बंधुभाव वाढीला लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणाऱ्या प्रथा सोडून देणे.

६. आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारसाचे मोल जाणून ते जतन करणे.

अरण्ये, सरोवरे, नद्या व वन्यजीवसृष्टी यासह नैसगिक पर्यावरणाचे रक्षण करून त्यात सुधारणा करणे व सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगणे.

८. विज्ञाननिष्ठा, मानवतावाद, शोधक वृत्ती आणि सुधारणावाद यांचा विकास करणे.

९. सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे.

१०. सर्व व्यक्तीगत आणि सामुहिक क्षेत्रात उत्कृष्ठता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करणे ज्यामुळे उपक्रम आणि सिद्धी याबाबत राष्ट्र अधिकाधिक उच्च पातळी गाठत जाईल.

११. ६ ते १४ वर्षापर्यंतच्या मुलामुलींचे आईवडील वा पालक असणाऱ्या सर्व भारतीयांचे हे कर्तव्य असेल की आपल्या मुलांना व पाल्यांना शिक्षणाची संधी

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या नवीन सत्र अभ्यासक्रमावर आधारित
बी.ए. भाग १ (राज्यशास्त्र) सत्र २ साठी

भारतीय संविधानातील तरतुदी
आणि
स्थानीक स्वशासन

प्रा. डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा.डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

Publication Hous

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

अनुक्रमणिका

१. निवडणूक आयोग व निवडणूक सुधारणा १

२. राज्य कार्यकारीणी २७

३. महाराष्ट्राचे विधिमंडळ ५२

४. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य शासन ७४

५. पंचायतराज मध्ये महिलांचा सहभाग १०४

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

लक्षात घेऊन सन १९९३ मध्ये दोन महत्त्वपूर्ण घटनादुरुस्त्या करण्यात आल्या. त्र्याहत्तरावी (७३) घटनादुरुस्ती ग्रामीण स्थानिक प्रशासनाशी संबंधित असून चौऱ्याहत्तरावी (७४) घटनादुरुस्ती नागरी स्थानिक प्रशासनाच्या संदर्भात आहे. या दुरुस्त्यांमुळे स्थानिक प्रशासनास किंबहुना, स्थानिक स्वशासनास घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि त्याचबरोबर महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले. तसेच सन २०११ मध्ये पुन्हा घटनादुरुस्ती होऊन ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वशासनामध्ये महिलांना ५०% आरक्षण देण्यात आलेले आहे.

पंचायतीराज व्यवस्था :

इ.स. १९५२ साली केंद्र शासनाने काही राज्यांमध्ये म्हणजेच राजस्थान आणि आंध्रप्रदेशमध्ये गट विकास योजनेची सुरुवात केली. या गटविकास योजने अंतर्गत साधारणत: ७० ते १०० ग्रामे मिळून एक गट निर्माण करण्यात आला आणि अशा गटाचा सर्वांगीण विकास साधण्यास तीन वर्षाच्या कालावधीसाठी एकरकमी वित्तीय व्यवस्था करण्यात आली. ही सर्व वित्तीय व्यवस्था आणि तिच्यासंबंधीचे अधिकार गटविकास अधिकाऱ्यांच्या हाती सोपविण्यात आले. हि योजना इ.स. १९५२ पासून १९५७ पर्यंत राबविण्यात आली. परंतू तिचा फायदा लोकांपर्यंत पोहचला नाही. लोकसहभाग या कल्पनेलाच तडा गेला म्हणून केंद्र सरकाने इ.स. १९५७ साली बलवंत रॉय मेहता समिती नेमून याचा संपूर्ण आढावा घेण्यास सांगीतले. या समितीच्या असे निदर्शनास आले की, गटविकास योजना अधिकाऱ्यामार्फत चालविल्या जात होत्या. जनतेचा प्रत्यक्ष सहभाग कोठेही नव्हता. म्हणून या योजना लोकानुवर्ती झाल्या नाहीत. म्हणून या समितीने लोकसहभाग वाढविण्यासाठी त्रिस्तरीय पंचायतराज पद्धतीची शिफारस केलेली होती आणि या समितीच्या शिफारशीनुसार राजस्थान आणि आंध्रप्रदेमध्ये इ.स. १९५९ साली पहिल्यांदा पंचायत राज्याची स्थापना केली. या समितीच्या शिफारशीनुसार जे तीन स्तर स्विकारण्यात आले; त्यात ग्राम पंचायत, जिल्हा अशी रचना होती. पंचायत समिती हा विकासाचा केंद्रबिंदू ठरविण्यात आला. इ.स. १९९३ मध्ये त्र्याहत्तरावी आणि चौऱ्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती ऐतिहासिक असून त्यानुसार ग्रामीण व शहरी पंचायतीराज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला.

महाराष्ट्रातील पंचायती राज व्यवस्था :

१ मे, १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर लोकशाही विकेंद्रीकरणासंदर्भात शिफारशी सुचविण्यासाठी २७ जून, १९६० रोजी वसंतराव नाईक (तत्कालीन महसूल मंत्री) यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायत राज्याची स्थापना करण्यासाठी

गावामध्ये प्रभाग निर्माण केले जाते. एका प्रभागामधून २ किंवा ३ सभासद निवडले जातात.

निवडणुक :

ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकांची जबाबदारी राज्य निर्वाचन आयोगाची जिल्हाअधिकारी निर्वाचन आयोगाचा प्रतिनिधी म्हणून निवडणूक घेतो.

राखीव जागा :

१) महिलांसाठी राखीव जागा :

ग्रामपंचायतीच्या एकूण जागांपैकी ५० टक्के जागा (२०११, अधिनियम) या महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात येतात.

२) अनुसूचित जाती–जमाती :

संबंधीत गावातील अनुसूचित जाती–जमातींची लोकसंख्या लक्षात घेऊन संबंधित ग्रामपंचायती मधील अनुसूचित जाती–जमातींचा प्रतिनिधींसाठी राखीव जागांची संख्या निर्धारित केली जाते. हि संख्या निर्धारित करण्याचे अधिकार संबंधित जिल्ह्याच्या जिल्हाधिकाऱ्यांना असतात.

३) इतर मागास वर्ग :

ग्रामपंचायतीचा सभासद होण्यासाठी आवश्यक असलेली पात्रता मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ कलम १४ मध्ये विहीत केली आहे. या तरतुदी लक्षात घेता ग्रामपंचायतीच्या सभासदासाठी खालील पात्रता आवश्यक आहे.

१) तो व्यक्ती भारताचा नागरिक असावा.
२) त्या सभासदाने वयाची २१ वर्षे पूर्ण केलेले असावे.
३) ग्रामपंचायत क्षेत्रात त्याचे नाव मतदार म्हणून नोंदविलेले असावे.
४) राज्य विधिमंडहाच्या निवडणूकांच्या वेळी अमलात असलेल्या कायद्याखाली तो अपात्र ठरलेला नसावा.
५) त्याने शासनात किंवा प्राधिकरणात अधिकारपद किंवा लाभाचे पद धारण केलेले असता कामा नये.
६) गैरवर्तनावरुन त्याला पदावरून बडतर्फ केले असल्यास बडतर्फ केल्याच्या दिनांकापासून तो पाच वर्षापर्यंत निवडणूक लढवू शकत नाही.
७) तो ग्रामपंचायतीचा किंवा जिल्हा परिषदेचा थकबाकीदार नसावा.
८) उमेदवार जर राखीव जागेसाठी निवडणूक लढवित असेल तर तो त्याच प्रवर्गातील

२००५ हा कायदा अंमलात आल्यापासून यापूर्वी ज्या घटकराज्यांनी माहितीचा अधिकार आप-आपल्या राज्यात मंजूर केलेला होता. तो आपोआप संपुष्टात आला. या कायद्यामुळे नागरिकांना सार्वजनिक प्राधिकरणातील माहिती प्राप्त होते. ज्यामुळे शासन जबाबदारीने काम करते.

माहिती अधिकाराची पार्श्वभूमी :-

जगात माहितीचा अधिकार हा कायदा सर्वप्रथम स्वीडन या देशाने १७६६ साली अंमलात आणला. भारत हा अशा प्रकारचा कायदा करणारा जगातला ५४ वा देश आहे. १९४६ साली संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्वसाधारण सभेत माहितीचा अधिकार एक मूलभूत अधिकार म्हणून जाहिर करण्यात आला. हा अधिकार इतर स्वातंत्र्य व अधिकारांचे गुणवत्ता मोजण्याचे साधन म्हणून समजल्या जातो.
१९४८ साली संयुक्त राष्ट्रसंघातील परिषदेत माहितीच्या अधिकाराबाबत चर्चा झाली व आंतरराष्ट्रीय करार नाम्यानुसार माहितीच्या अधिकाराला नागरिक व राजकीय अधिकार म्हणून कलम १९ आय.सी.पी.आर. नुसार मान्यता देण्यात आली. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. त्यात भारतसुद्धा एक सदस्य राष्ट्र आहे. त्यांच्या नुसार१९४८ नंतर माहितीच्या अधिकाराचे स्वातंत्र्य हे मूलभूत हक्क म्हणून गणल्या गेले. ज्याला आज आर.टी.आय. म्हणून संबोधल्या जाते. या कायद्याच्या व्यापक प्रसिद्धीकरीता व अंमलबजावणीकरीता शासन स्तरावरून विविध उपाययोजना करण्यात येतात. २८ सप्टेंबर हा दिवस आंतरराष्ट्रीय स्तरावर माहिती अधिकार दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. अकेरिका, इंग्लंड,ऑस्ट्रेलिया, फ्रान्स व कॅनडा अशा प्रगत देशात हा कायदा संमत झाला आहे. पारदर्शकतेबाबत अग्रक्रमांकावर ओळखण्यात येणाऱ्या नेदरलँडस् सारख्या राष्ट्रात या कायद्याद्वारे अंतर्गत चर्चा व सल्ला उपलब्ध करण्यास सूट दिलेली आहे.

माहितीचा अधिकार 'अर्थ ':-

माहितीच्या अधिकाराचा कायदा म्हणजे जनतेच्या हातात मिळालेले शस्त्र आहे. त्याचा उपयोग कसा करायचा हि प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे. म्हणून या शस्त्राचा वापर नागरिकांच्या मूलभूत हक्कासाठी, सुदृढ आणि निकोप लोकशाहीसाठी, अभिव्यक्ति स्वातंत्र्यासाठी, समाज , राज्य, राष्ट्राच्या उज्वल भविष्यासाठी व्हावा, ही अपेक्षाही या अधिकाराच्या निर्मितीमागे आहे. '' ज्या लोकांना सत्य आणि विश्वसनीय माहिती मिळत नाही, त्यांचे स्वातंत्र्य हे असुरक्षित असते. ते आज ना उद्या समाप्त देखील होऊ शकते. सत्य हे सर्वच राष्ट्रांसाठी सर्वात महत्वाचे मूल्य आहे. जे

स्वराज्यात वावरू लागल्याच आहेत. त्याचबरोबर खेड्यातल्या निरक्षर परि... चेपून पुढे येत आहेत. अनुभवाने त्यांचे अज्ञान, अनास्था व उदासीनता दू...

२) महिलांच्या प्रश्नांना अग्रक्रम :

महाराष्ट्रात जेथे ग्रामपंचायती सर्वस्ती महिलांच्या हाती होत्या तिथे संमिश्र सभासदत्व होते तिथेही शिक्षण, नळयोजना, स्वच्छता, आरोग्य, पाणीपुरवठा प्रश्न महिलानी अग्रक्रमाने मांडले तसेच चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील परि... दारुबंदीबाबत लक्षणीय यश मिळविले आहे. महिलानी अनेक प्रश्न लावून धरले अ... यशस्वीपणे सोडविले. अशी उदाहरणे संपूर्ण महाराष्ट्रात पहावयास मिळतात. महाराष्ट्र सरकारचे गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान ही महिलांच्या सक्रिय सहभागाची फलश्रुती म्हणावी लागते.

३) महिला विकासाला प्राधान्य :

महाराष्ट्र पंचायत राज व्यवस्थेच्या कायद्यात महिलांच्या आरक्षणाबरोबर महिलांच्या विकासाकडेही आवर्जून लक्ष देण्यात आले आहे. या कायद्यान ग्रामपंचायतीच्या अनिवार्य कामासाठी जेवढा खर्च होतो त्या रकमेच्या दहा टक्के निधी फक्त महिलांवार खर्च झाला पाहिले अशी तरतूद आहे. महाराष्ट्र पंचायत राज कायद्यानुसार जिल्हापरिषदेच्या महिला व बालकल्याण समितीत सत्तर टक्के सभासदस्यत्व महिलांसाठीच राखीव ठेवले आणि समितीच्या अध्यक्षपदीही महिला प्रतिनिधीच असावी अशी अट घातली आहे. महिलाना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी शिवणयंत्रे, मिरची कांडप यंत्र, घरगुती व्यवसाय यासाठी अर्थसहाय्य देण्याच्या योजना पंचायतीमार्फत राबवल्या जातात.

४) महिला सबलीकरण :

महाराष्ट्र शासनाच्या महिला विषयक धोरण -२००१ मध्ये महिलांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टीने अनेक उपाययोजना कार्यक्रम आखण्यात आले आहेत. महिलांना केंद्रस्थानी मानून नियोजन, महिलांच्या सबलीकरणासाठी विशेष निधीची तरतूद, महिलांच्या स्वयंसाह्य गटाची स्थापना, महिला साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रयत्न, आरोग्य सुविधा, प्रसाधनगृह, पाळणाघर सुविधा आदी योजना आणि कार्यक्रम नवीन महिला संबंधीचे धोरण २००१ अंतर्गत राबविले जात आहेत.

५) महिलांना प्रशिक्षणाच्या सोयी :

स्थानिक स्वराज्यातील घटनादुरूस्तीमुळे महिलांना सत्तास्थाने मिळाल्यामुळे

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

15

Appendix – 'H'

Syllabi for B.A. Part-II
Semester-III
Subject : Political Science
(Implemented From 2018-2019 Session)

Selected Constitutions and International Relations (U.K., U.S.A & China)

Marks : Theory – 80
In.Ass – 20

Unit-I i) Salient features of the Constitution of U.K.
ii) Historical Background of Crown.
iii) Powers of the Crown.
iv) Prime Minister – Appointment, Role and Function.
v) Cabinet – Structure and Function

Unit-II **Parliamentary System of U.K.**

i) House of Lords – Composition, Powers and Functions (with Reference to Constitutional Reforms Act-2005)
ii) House of Commons – Composition, Powers and Functions
iii) Role of Opposition and ShadowCabinet.

Unit-III i)Salient features of the Constitution of U.S.A.
ii) President – Election Process, Powers and Functions.
iii) Cabinet – Structure and Functions.
iv) Vice-President – Election Process, Powers and Functions.

Unit-IV Legislature of U.S.A. – Congress.

i) Senate – Composition, Powers and Functions.
ii) House of Representative – Composition, Powers and Functions
iii) Supreme Court – Composition, Powers and Functions.

Unit-V South Asian Association for Regional Co-operation (SAARC)
i) Objectives
ii) Structure
iii) Function.

Distribution of Internal Marks

i) Group Discussion	...	10 Marks
ii) Project	...	10 Marks

Reference Books :

1) Griffith - The American government System.
2) Norman Hill - International Organization
3) Khanna V.W. - Comparative Study of Government and Politics.
4) Show, Edgas - Red China Today.
5) कुळकर्णी गो.मा. - निवडक संविधाने
6) डॉ.शा.कृ.भोगले - प्रमुख देशांची शासन पद्धती.
7) शर्मा, ब्रिजमोहन - प्रमुख देशोंकी शासन प्रणीलीयॉं.
8) पोतदार के.ए. - चार निवडक राज्यघटना
9) पाटील बी.बी. - चार घटनांचा तौलनिक अभ्यास.
10) प्र.ग.मुळे - निवडक आधुनिक राजकीय व्यवस्था
11) प्रा.तिजारे, प्रा.इंदापवार, प्रा.कानेटकर- आधुनिक राजकीय व्यवस्था
12) प्रा. रा.ज. लोटे - आधुनिक राजकी. व्यवस्था.
13) डॉ.टी.डी.मुदलीयार, डॉ.ए.एस.गाडे - चीनची राजकीय व्यवस्था.
14) डॉ.श्रीराम येरणकर - तुलनात्मक शासन आणि राजकारण.
15) प्रा. रा.ज. लोटे - तुलनात्मक शासन व राजकारण.

*****

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

Semester-IV (B.A.-II)

Selected Constitutions and International Relations (U.K., U.S.A & China)

Marks : Theory – 80
In.Ass – 20

Unit-I i)Salient features of the Constitution of China (1982).
ii) National People Congress (NPC) – Composition, Powers and Functions.
iii) Standing Committee – Composition, Powers and Functions.

Unit-II i)President of China – Appointment, Role and Functions
ii) State Council of China – Composition, Powers and Functions
iii) Prime Minister of China - Appointment, Role and Functions.
iv) Role of Communist Party in China.

Unit-III United Nations Organization (UNO) :
i) Charter
ii) Aims and Basic Principles.
iii) General Assembly of UNO – Composition and Functions.

Unit-IV i)Security - Council of UNO – Composition and Functions
ii) Secretary General – Appointment, Powers and Functions.
iii) International Court of Justice – Composition and Powers.

Unit-V Indo-China Relations – Major Issues :
i) Tibet Dispute.
ii) Role of China about India in UNO.
iii) Impact of Chinese goods and market on Indian Economy.

Distribution of Internal Marks

i) Group Discussion	...	10 Marks
ii) Project	...	10 Marks

Reference Books :

1) Griffith - The American government System.
2) Norman Hill - International Organization
3) Khanna V.W. - Comparative Study of Government and Politics.
4) Show, Edgas - Red China Today.
5) कुळकर्णी गो.मा. - निवडक संविधाने
6) डॉ.शा.कृ.भोगले - प्रमुख देशांची शासन पद्धती.
7) शर्मा, ब्रिजमोहन - प्रमुख देशोंकी शासन प्रणीलीयॉ.
8) पोतदार के.ए. - चार निवडक राज्यघटना
9) पाटील बी.बी. - चार घटनांचा तौलनिक अभ्यास.
10) प्र.ग.मुळे - निवडक आधुनिक राजकीय व्यवस्था
11) प्रा.तिजारे, प्रा.इंदापवार, प्रा.कानेटकर- आधुनिक राजकीय व्यवस्था
12) प्रा. रा.ज. लोटे - आधुनिक राजकी. व्यवस्था.
13) डॉ.टी.डी.मुदलीयार, डॉ.ए.एस.गाडे - चीनची राजकीय व्यवस्था.
14) डॉ.श्रीराम येरणकर - तुलनात्मक शासन आणि राजकारण.
15) प्रा. रा.ज. लोटे - तुलनात्मक शासन व राजकारण.

*****

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

17

B.A. Sem III Pol. Science

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अंतर्गत बी.ए. भाग-२ सत्र-३ राज्यशास्त्राच्या निर्धारीत अभ्यासक्रमावर आधारीत तसेच इतर विद्यापीठामधील राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांकरीता व UPSC / MPSC, स्पर्धा परिक्षाकरीता उपयुक्त

निवडक राज्यघटना आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध

(ब्रिटन, अमेरिका आणि सार्क)

प्रा.डॉ. व्ही.एच.भटकर

डॉ. प्रमोद तालन

डॉ. पंकज नंदेश्वर

नभप्रकाशन

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

Syllabus

Unit-I

i) Salient features of the Constitution of U.K.
ii) Historical Background of Crown.
iii) Powers of the Crown.
iv) Prime Minister – Appointment, Role and Function.
v) Cabinet – Structure and Function

Unit-II

Parliamentary System of U.K.

i) House of Lords – Composition, Powers and Functions (with Reference to Constitutional Reforms Act-2005)
ii) House of Commons – Composition, Powers and Functions
iii) Role of Opposition and ShadowCabinet.

Unit-III

i) Salient features of the Constitution of U.S.A.
ii) President – Election Process, Powers and Functions.
iii) Cabinet – Structure and Functions.
iv) Vice -President – Election Process, Powers and Functions.

Unit-IV

Legislature of U.S.A. – Congress.

i) Senate – Composition, Powers and Functions.
ii) House of Representative – Composition, Powers and Functions
iii) Supreme Court – Composition, Powers and Functions.

Unit-V

South Asian Association for Regional Co-operation (SAARC)

i) Objectives
ii) Structure
iii) Function.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commeree College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. Sem III Pol. Science

Unit V

सार्क (SAARC)

दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकारी संघटन

प्रास्ताविक :

अलीकडच्या काळात भारतीय उपखंडालाच दक्षिण आशिया असे म्हणतात. दक्षिण आशियात भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश, श्रीलंका, मालदिव, अफगाणिस्तान आणि म्यानमार या राष्ट्रांचा समावेश होतो. या राष्ट्रापैकी भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. श्रीलंका आणि भूतान ही बौद्ध धर्मिय राष्ट्रे आहेत. पाकिस्तान, बांग्लादेश, मालदिव, अफगाणिस्तान व म्यानमार ही मुस्लीम धार्मिय राष्ट्रे आहेत. तर नेपाळ हे हिंदु राष्ट्र आहे. अशा वेगवेगळ्या धर्माची राष्ट्रे असूनही त्यामधील भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश, श्रीलंका व मालदिव यांनी एकत्र येऊन दक्षिण आशियाच्या सर्वांगिन प्रगतीसाठी आणि विकासासाठी १९८५ मध्ये सार्क या क्षेत्रीय संघटनेची स्थापना केली. अलीकडील काळात अफगाणिस्तान हा आठवा सदस्यू म्हणून या संघटनेत सामिल झाला आहे.

सार्कचे संघटन :

दक्षिण आशियातील देशांचा सर्वांगिन विकास व्हावा आपसात सहकार्य वाढावे, दळणवळण, आर्थिक आणि औद्योगिक विकास पर्यटन वाढून राष्ट्रांची प्रगती व्हावी त्यासाठी दक्षिण आशियाई भागात एखादे क्षेत्रीय संघटन असावे यांची जाणीव तत्कालिन बांग्लादेशचे अध्यक्ष झिया उर रहेमान यांना झाली. त्या दृष्टीने त्यांनी एक प्रस्ताव तयार केला व तो प्रसताव त्यांनी दक्षिण आशियातील राष्ट्रांना विचार विनिमय करण्यासाठी पाठवून दिला. तो प्रस्ताव खालीलप्रमाणे

अ. दक्षिण आशियामध्ये नाटो किंवा वार्सा यासारखे एखादे संघटन असावे

ब. दक्षिण आशियाच्या सर्वांगिण विकासासाठी या क्षेत्रातील सर्वांनी एकमेकांना सहकार्याच्या भावनेतून मदत करावी. सहकार्याची क्षेत्रे म्हणून दळणवळण आर्थिक आणि औद्योगिक विकास, पर्यटन इत्यादी मुद्यांचा त्यामध्ये समावेश करण्यात

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अंतर्गत बी.ए. भाग-२ सत्र-४ राज्यशास्त्राच्या
निर्धारीत अभ्यासक्रमावर आधारीत तसेच इतर विद्यापीठामधील राज्यशास्त्राच्या
विद्यार्थ्यांकरीता व UPSC / MPSC, स्पर्धा परिक्षाकरीता उपयुक्त

चीनची शासन व्यवस्था
(भारत - चीन संबंधासह)
आणि
संयुक्त राष्ट्रे

प्रा.डॉ. व्ही.एच. भटकर

प्रा.डॉ. प्रमोद तालन

प्रा.डॉ. पंकज नंदेश्वर

नभप्रकाशन

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Semester-IV (B.A.-II)

Unit-I

i) Salient features of the Constitution of China (1982).

ii) National People Congress (NPC) – Composition, Powers and Functions.

iii) Standing Committee – Composition, Powers and Functions.

Unit-II

i) President of China – Appointment, Role and Functions

ii) State Council of China – Composition, Powers and Functions

iii) Prime Minister of China - Appointment, Role and Functions.

iv) Role of Communist Party in China.

Unit-III

United Nations Organization (UNO) :

i) Charter

ii) Aims and Basic Principles.

iii) General Assembly of UNO – Composition and Functions.

Unit-IV

i) Security - Council of UNO – Composition and Functions

ii) Secretary General – Appointment, Powers and Functions.

iii) International Court of Justice – Composition and Powers.

Unit-V

Indo-China Relations – Major Issues :

i) Tibet Dispute.

ii) Role of China about India in UNO.

iii) Impact of Chinese goods and market on Indian Economy.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

मानवाच्या प्रतिष्ठेचा व योग्यतेचा आदर राखण्यासाठी, राष्ट्राराष्ट्रातील सहकार्य वाढविण्यासाठी दैनंदिन आर्थिक व सामाजिक जीवन सुधारण्यासाठी प्रयत्न करू असा निश्चय करतो आणि या हेतुच्या पूर्ततेसाठी

सहिष्णुतेचे आचरण करून चांगल्या शेजाऱ्यांप्रमाणे शांततेने एकत्र राहावयाचे आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राखण्यासाठी आपले बळ एकवटायचे, तसेच सर्वांच्या हितसंबंधाचे संरक्षणार्थ शस्त्रास्त्रांचा वापर करण्याखेरीज इतर वेळी शस्त्र व सैन्याचा वापर कुणीही करणार नाही अशी शाश्वती निर्माण करावयाची आणि सर्व लोकांची आर्थिक व सामाजिक प्रगती व्हावी म्हणून आंतरराष्ट्रीय यंत्रणा उपयोगात आणावयाची.

वरीलप्रमाणे सभासद राष्ट्रांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेला मान्यता दर्शविली.

संयुक्त राष्ट्रांची ध्येय किंवा उद्दिष्ट्ये : (Aim or Objective of U.N.)

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत कलम एकमध्येच या संघटनेच्या ध्येय किंवा उद्दिष्टांचा आशय समाविष्ट केल्याचे आढळून येते. ही ध्येय किंवा उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ. शांततेसाठी कायदेशीर उपाय :

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षितता व शांतता राखणे, आक्रमण झाल्यास अथवा शांततेचा भंग झाल्यास शांततेच्या मार्गाने व आंतरराष्ट्रीय कायद्याला अनुसरून सामुदायिक उपाय योजणे.

ब. राष्ट्राराष्ट्रांत मैत्रीचा विकास :

सभासद राष्ट्रांनी परस्परात मित्रत्वाचे संबंध स्थापित करणे. हे संबंध समान अधिकार व स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर आधारित असतील. सभासद राष्ट्रे जागतिक शांतता दृढ करण्याचा प्रयत्न करतील.

क. आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे धोरण :

आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व मानवीय प्रश्न सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य प्राप्त करणे, मानवीय हक्क व मानवीय

स्वातंत्र्य, लिंग, भाषा किंवा धर्माचा विचार न करता सर्वांना सहकार्य उप... करून देणे.

ड. सुसंवाद कायम राखणे :

वरील ध्येय साध्य करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रास केंद्र मानून राष्ट्राराष्ट्रां... व्यवहारात सुसंवादित्त्व स्थापन करणे.

संयुक्त राष्ट्राच्या सनदेची मूलतत्त्वे : (The Basic Principles of the cha... ter of U.N.)

संयुक्त राष्ट्राच्या सनदेची मुलतत्त्वे खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. समानतेचे तत्त्व : संयुक्त राष्ट्रांची रचना सभासदांच्या सार्वभौम, समानतेच्या दर्जानुसार झालेली आहे.

२. कर्तव्य पालन : संयुक्त राष्ट्रांची सर्व सभासद राष्ट्रे सभासदत्वाचे लाभ प्रा... करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या कर्तव्याचे पालन करतील.

३. शांततामय धोरण : संयुक्त राष्ट्रांची सर्व सभासद राज्ये आपआपसातील आंतरराष्ट्रीय शांतता, सुरक्षितता व न्याय यांना धक्का लागणार नाही याची काळजी घेणे.

४. सैन्यबळाच्या गैरवापरास मनाई : आंतरराष्ट्रीय संबंधात सर्व राज्ये कोणत्याहि राज्याविरूद्ध सैन्यबळाचा गैरवापर करणार नाहीत किंवा तशी धमकी देणार नाहीत. संयुक्त राष्ट्रांच्या उद्दिष्टांच्या विरोधात कुणीही कार्य करणार नाही.

५. सदस्य राष्ट्रातील सहकार्याचे धोरण : सर्व सभासद राज्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या सामूहिक कार्यवाहीला मदत करतील. ज्या राज्यांविरूद्ध संयुक्त राष्ट्र उपाययोजना करीत आहे अशा विरोधक राज्यास कोणतेही सभासद राज्य मदत करणार नाहीत.

६. शांततेसाठी सामुहिक प्रयत्न : गैरसभासद राज्येदेखील आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राखण्याचा प्रयत्न करतील. या तत्त्वांच्या पालनाची हमी संयुक्त राष्ट्र देईल.

Unit V

भारत – चीन संबंध : प्रमुख मुद्दे

१. तिबेट समस्या :

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

प्राचीन काळापासून भारत आणि चीन यांचा परस्पर संबंध येतो. भारतामधून चीनमध्ये धर्मप्रसारासाठी गेलेल्या बौद्ध भिक्षुंनी चीनमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. पाश्चिमात्यांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झालेली ही आशियातील दोन्ही राष्ट्रे आकार व लोकसंख्येच्या मानाने सर्वात मोठी आहेत.

चीनमध्ये ऑक्टोंबर १९४९ ला साम्यवादी राजवट प्रस्तापित झाली. तेव्हापासून दोन्ही देशातील संबंधात सुधारणा होऊ लागली. केवळ शेजारधर्म म्हणून साम्यवादी चीनला भारताने सर्वप्रथम मान्यता दिली. एवढेच नाही तर भारताने चीनला संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सभासदत्व मिळवून दिले. १९५० पासून चीनने तिबेट आमचा आहे असे सांगण्यास सुरूवात केली. भारताने मात्र हा प्रश्न शांततेने सुटला पाहिजे अशी भूमिका घेतली. यानंतर चीनने भारत – चीन दरम्यानची सीमा कायम करण्याची इच्छा बोलून दाखविली. लगेचच चिनी फौजा तिबेटमध्ये घुसल्या. तिबेटमध्ये त्यांना म्हणावा तेवढा प्रतिकार झाला नाही. तिबेटला चीनने आपल्या राज्यात सामिल करून घेतले. त्यामुळे चीनची सीमा भारताला येऊन भिडली. तिबेटवरील आक्रमनानंतरही उभय राष्ट्रातील संबंध चांगलेच राहिलेले दिसून येतात.

१९५४ साली भारत चीन दरम्यान व्यापारी आणि सांस्कृतिक स्वरूपाचा करार झाला. याच वर्षी नवी दिल्ली येथे उभय राष्ट्रात पंचशिल करार झाला. या करारानुसार तिबेट हा चीनचा प्रदेश आहे हे भारताने मान्य केले. यानंतर उभय राष्ट्रांनी ''हिंदी चीनी भाई भाई'' या घोषणा दिल्या. १९५५ मध्ये बाडूंग परिषदेत चीनने पंचशिल कराराचा स्विकार केला.

चीनने तिबेटमध्ये मोठ्या प्रमाणात सैन्यांची जमवाजमव करून भारतीय प्रदेशात घुसखोरी करण्यास सुरूवात केली. लडाखमधील अक्साई चीन आणि अरूणाचल प्रदेशवर आपला हक्क सांगितला आणि तेथे रस्ते बांधण्यास सुरूवात

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal * JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud. Ta. Warud. Dist. Amravati

Unit-II Variables :

2.1 Meaning and Types
2.2 Research Problems : Sources and Types, Criteria of a Good Problem
2.3 Hypothesis : Meaning and Types
2.4 Sampling : Meaning and Types
2.5 Methods of Data Collection : Experimental, Interview, Survey and Case Study

Unit-III Introduction to Psychological Testing :

3.1 Definitions, Types, Characteristics and uses of Psychological Testing
3.2 Reliability : Definition and Types
3.3 Validity : Definition and Types
3.4 Norms : Definition and Types.

Unit-IV Statistics : Critical Ratio 't' (Small Sample) and Chi Square

Practicals (Conduct Five) (30 Marks)

1. Expectation from Life Partner Scale
2. Happiness Scale
3. Marriage Attitude Scale
4. Locus of Control
5. Type A, B Behavioural Pattern Scale
6. Deva's Social Adjustment Inventory
7. Interest Inventory
8. Normal Probability Curve

20 Marks of Internal Assessment (As shown in above Instructions)

Recommended Books :

1. Psychological Testing and Assessment - Ronals Jay Cohen, Mark E. Swerdlik 6th Edition, McGraw Hill, New Delhi – 2005..
2. Psychological Testing - Anne Anastasi, Susana Urbina, Pearson Education, 2005.
3. Psychological Testing - Frank S. Freeman 3rd Education, Oxford and IBH Publishing, New Delhi – 1965.
4. Psychological Testing - Kaplan and Saccuzzo, Wadsworth Thompson, 2001.
5. Research Methods - McBurney, Thompson, Indian Edition, 2000
6. Essentials of Research Methods in Psychology - Shaugknessy, Tata McGraw Hill, 2009.

७. मानसशास्त्रीय चाचण्या - अनिता पाटील, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे – २००५
८. मानसशास्त्रीय संशोधन पद्धती - डॉ.बी.एन.बर्वे, विद्या प्रकाशन, नागपूर – २०१०
९. मनोमापन - डॉ.बी.एन.बर्वे, एच.जे. नरके, विद्या प्रकाशन, नागपूर - २००५.

*****

Appendix-H

Syllabi for B.A. Final
Semester-V
Modern Concepts and Policy in Politics
(Implemented From 2019-2020 Session)

Marks : Theory – 80
In.Ass - 20

Unit-I Leadership :

a) Meaning of Leadership.
b) Factors of Leadership.
c) Role of Leadership

Unit-II Reservation :

a) Meaning and Nature of Indian – Reservation Policy.
b) Reservation in Indian Parliament.
c) Reservation and Politics in India.

Unit-III Nationalism :

a) Meaning and Nature of Nationalism.
b) Factors of Nationalism
c) Present Status of Indian Nationalism.

Unit-IV Communalism :

a) Meaning of Communalism.
b) Role of Communalism in Indian Politics.
c) Present Status of Communalism in India.

Unit-V Terrorism :

a) Meaning and Definition of Terrorism.
b) Kinds of Terrorism
c) The Acts for Prevention of Terrorism in India.

Internal Assessment of Marks (20 Marks)

1) Group Discussion Related to Syllabus ... 10 Marks
2) Paper Presentation OR P.P.T Presentation Related to Syllabus ... 10 Marks

Books Recommended :

1) पवार, प्रकाश - भारतीय राजकारण आणि नेतृत्वाची वाटचाल, डायमंड पब्लीकेशन, नारायणपेठ, पुणे, जानेवारी-२०१४
२) देशमुख, सुधाकर - राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद (संकल्पना आणि विकास), पद्मगंधा प्रकाशन, एरंडवन पुणे, मार्च – २००९.
३) डॉ.पळशीकर, सुहास - समकालीन भारतीय राजकारण (कॉंग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवाद)
४) मोदि, महावीरप्रसाद व डॉ. सरोज मोदि - भारतीय राजनीती की प्रकृतियाँ (Trends of Indian Politics) कॉलेज बुक डेपो प्रकाशन, जयपूर, १९९९.
५) डॉ.जैन, पुखराज व डॉ. पडीयार, बी.एल. - भारतीय शासन एवं राजनीती, साहित्य भवन प्रकाशन, २०१२.
६) त्रिपाठी, विपीनकुमार - जनमुखी राष्ट्रवाद, पद्भाव मिशन प्रकाशन, नई दिल्ली, जूलाई-२००२.
७) डॉ.शर्मा, हरिओम - ग्रामिण नेतृत्व के उभरते परिमान, अर्जून पब्लीशिंग हाऊस, दरियागंज, नई, दिल्ली, प्रथम संस्करण – २००४.
8) डॉ. भोळे, भास्कर लक्ष्मण- भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर ,२००३.
९) आंबेडकर, बाबासाहेब - पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी, रघुवंशी प्रकाशन, पुणे.
१०) चव्हाण, प्रविण व दिवाकर, वैशाली - भारतीय राष्ट्रवाद : सिध्दांत आणि व्यवहार, प्रविण चव्हाण प्रकाशन, पुणे २०००.
११) काणे, पा.वा. - धर्मशास्त्राचा इतिहास, सारांश ग्रंथ, महाराष्ट्र साहित्य मंडळ, मुंबई.
१२) डॉ.सुभाष गवई, डॉ. आर.एन. फुलारी, प्रा.विनय कोडापे - दहशतवादाचे विविध आयाम, वेदमुद्रा प्रकाशन, अमरावती.
१३) डॉ. के.एच.वासनिक (संपादक) - आंतकवाद के विविध आयाम, गायत्री प्रकाशन, रिवा (मध्यप्रदेश), २६ जानेवारी, २०११.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

14) Dr. Hegde, M.D. - Backward Class Movements in india, Jawahar Publishers, New Delhi First Edition- 2013.
15) Dr. Sharma, Harish - Future Tense in Naxal Fight, Aarti Prakashan, New Delhi, 2011.
16) Dr. Suryavanshi, P.H. - Recent Trends in Indian Politics, Gaurav Publication, Kanpur-2016.
17) Asirvadam, E. - Political Theory, The Uper India Pub. House, Lucknow, 1961.
18) Johari, J.C. - Principles of Modern Political Science, Sterling Pub., New Delhi-1989.
19) Dr. Shriram Yerankar - Secularism in India, Theory and Practice, Adhyayan Pub., Delhi. 2006.

*****

Syllabi for B.A. Final
Semester-VI
Concepts of Western and Indian Thinkers

Marks : Theory – 80
In.Ass - 20

Unit-I Concept of State :
a) Aristotle - Classification of State.
b) M.K. Gandhi – Concept of Ramrajya.

Unit-II Concept of Democracy :
a) Walter Bagehot – Concept of Democracy
b) Abraham Lincoln – Concept of Democracy
c) Dr. B.R. Ambedkar – Parliamentary Democracy.

Unit-III Concept of Nationalism :
a) Niccolo Machiavelli – Concept of Nationalism
b) Swami Vivekananda – Concept of Nationalism
c) V.D. Sawarkar – Concept of Nationalism

Unit-IV Socialism :
a) Karl Marx - Concept of Socialism
b) Pt. Jawaharlal Nehru – Concept of Socialism
c) Ram Manohar Lohiya – Concept of Socialism

Unit-V Behaviouralism and Sovereignty :
a) David Eston - Concept of Behaviouralism
b) Gabrial Almond - Concepts of Post Behaviouralism
c) John Austin - Concept of Sovereignty.

Internal Assessment of Marks (20 Marks)

1) Bibliography Related to Syllabus ... 10 Marks
2) Home Assignment (Any One) Related to Syllabus ... 10 Marks

Books Recommended :

1) Francis W. Coker - Recent Political Thought, The World Press Pvt. Ltd.
2) George H. Sabne - A History of Political theory, George G. Harrap & Company Ltd. London.
3) C.L. Wayper - Political Thought, S.T. Pausl, Honce Warwick Lane London, Ec,4.
4) V.D.Mahajan & R.R.Seth - Recent Political Thought, Premier Publishing Co. Delhi.
5) Radhey Sham Chourasia - History of Western Political Thought – Volume I & II
6) Suda, J.P. - History of Political Thought.
7) शृंगारपूरे, प्रा. अरविंद - पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

28

B.A. Sem V Pol. science

युजीसीच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या राज्यशास्त्र विषयाच्या बी.ए. अंतिम वर्ष सत्र पाच च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले क्रमिक पुस्तक.

आधुनिक राजकीय संकल्पना आणि धोरण

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
M.A. (Political Science)., M.Phil., Ph.D.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय जरुड
जि. अमरावती

अजिंक्य प्रकाशन

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Syllabus
B.A. Final (Semester –V)
Modern Concepts and Policy in Politics

Unit – I Leadership
- a. Meaning of Leadership
- b. Factors of Leadership
- c. Role of Leadership

Unit – II Reservation
- a. Meaning and Nature of Indian Reservation Policy.
- b. Reservation in Indian Parliament
- c. Reservation and Politics in India

Unit – III Nationalism
- a. Meaning and Nature of Nationalism
- b. Factos of Nationalism
- c. Present Status of Indian Nationalism

Unit – IV Communalism
- a. Meaning of Commuunalism
- b. Role of Communalism
- c. Present Status of Communalism in India

Unit – V Terrorism
- a. Meaning and Definition of Terrorism
- b. Kinds of Terrorism
- c. The Acts for Prevention of Terrorism in India

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amr...

B.A. Sem V Pol. science

भारत हा अनेक जाती, धर्म, पंथ, प्रांताचा मिळून बनलेला देश आहे. अशा सर्व बाबतीत भिन्नता असली तरी राष्ट्रीयत्वाच्या बाबतीत मात्र सर्व भारतीयांच्या मनात एकजिनसीपणा दिसून येतो. भारतीय समाजरचनेची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. त्यातील एक म्हणजे 'जातीव्यवस्था' होय. हे भारतीय समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. हे भारतीय समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. जगाच्या पाठीवर कुठेही नसतील एवढ्या जाती आणि पोटजाती आणि त्यानुसार त्यांचे सणवार, उत्सव भारतात असल्याचे दिसून येतात. या जातीव्यवस्थांचे आणखी एक वेगळेपण म्हणजे, त्यामध्ये असलेली उच्चनिचता होय. भारतीय समाज हा पहिल्यापासून असंघटित आणि विखूरलेला असल्यानेच अनेक परकीयांनी भारतावर आक्रमणे आणि राज्य केले.

भारतीय समाज हजारो वर्षांपासून चार वर्णात विभागलेला आहे. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि क्षुद्र हे ते चार वर्ण आणि त्यातही अनेक जाती आणि पोटजाती व त्यानुसार त्यांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक अशी मजबूत तटबंदी आणि त्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या विषमतेत हा समाज संकुचित आणि बंदिस्त झालेला आहे. परिणामी जातीव्यवस्था आणि त्यातून निर्माण झालेली सामाजिक विषमता आणि याच जातीव्यवस्थेतून झालेली देशाची

उदाहरणे फारशी आढळून येत नाहीत. समान आर्थिक हितसंबंधातून राष्ट्र निर्माण झाली असती तर भांडवलदार आणि कामगारांची स्वतंत्र राष्ट्रे उदयाला आली असती. समानसाच्या अभ्यासक सांगतो की; आर्थिक संबंधातील एकात्मतेमुळे जकातीचा संघ निर्माण होतो, राष्ट्र नव्हे. समान आर्थिक हितसंबंध राष्ट्रवादास पूरक असला तरी राष्ट्रनिर्मितीसाठी अपुरा आहे असे अभ्यासकांना वाटते.

८. सांस्कृतिक एकता : राष्ट्रनिर्मितीपूर्वीची अवस्था म्हणजे राष्ट्रक होय. राष्ट्रक ही सांस्कृतिक संकल्पना आहे. सांस्कृतिक एकता नेहमीच राष्ट्रवादाला पूरक मानली जाते. सांस्कृतिक एकतेत समान रुढी व परंपरा, चालीरिती, साहित्य व वाङ्मय, कला इत्यादींचा समावेश होतो. सांस्कृतिक समानतेमुळे मूल्य, आचारविचार, आदर्श यांबाबत लोकांमध्ये एकवाक्यता असते. राष्ट्रीय वाङ्मय हा राष्ट्रीय संस्कृतीचा ठेवा याच कारणामुळे मानला जातो. बर्नार्ड जोसेफ यांच्या मते, अनेक वर्षांपासून जडलेल्या सवयी आणि लाभलेले ज्ञान ह्यांचा परिपाक म्हणून निर्माण झालेला परंपरांचा प्रभाव राष्ट्रवादावर पडणे ही नैसर्गिक बाब आहे. सांस्कृतिक विरासत वा वारसा लोकांमध्ये एकात्मता विकसित करण्यास मदत करतो. उदा. भारतात अनेक भाषा व धर्म असले तरी सांस्कृतिक एकतेमुळे राष्ट्रवादाच्या निर्मितीचा हातभार लागलेला दिसतो.

B.A. Sem VI Pol. science

९. एकत्र राहण्याची वृत्ती : राष्ट्रनिर्मितीसाठी लोकांमध्ये एकत्र राहण्याची प्रवृत्ती असणे आवश्यक मानले जाते. अरनाल्ड टायनबीच्या मते, 'राष्ट्र बनण्यासाठी इच्छा हा सर्वात मोठा घटक असतो.' लोकांमध्ये धर्म, वंश, जात, लिंग, भाषा, इत्यादींबाबत विविध प्रकारची भिन्नता असुनही एकत्र राहण्याची प्रवृत्ती प्रबल असेल, तर राष्ट्र निर्माण होण्यास कोणतीही अडचण नसते उदा. अमेरिका हा देश विविध देशांतून स्थलांतरित झालेल्या लोकांनी निर्माण केलेला आहे. सक्ती नव्हे तर संमती वा इच्छा हा राष्ट्राचा आधार असतो, असे टी. एच. ग्रीनसारख्या राज्यशास्त्रज्ञाने अनेक दशके आधी नमूद केलेले होते. आपल्या प्रगतीसाठी व संरक्षणासाठी आपण एकत्र राहिले पाहिजे ही भावना राष्ट्रवादाला आकार देण्याचे कार्य करीत असते.

अशाप्रकारे विविध कारणांच्या परिणामातून राष्ट्रवाद भावनेचा विकास होत असतो. राष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी सर्वच घटक प्रत्येक राष्ट्रात अस्तित्वात असतीलच असे नाही. म्हणून प्रत्येक देशात राष्ट्रवादाच्या विकासासाठी विविध घटकांनी योगदान दिलेले आहे, हे नाकारता येणार नाही. कोणत्या देशात कोणत्या घटकांमुळे राष्ट्रवाद हा शेवटी अनेक घटकांच्या परिणामातून घडणारी सामूहिक भावनिक कृती असते.

५.१ दहशतवादाचा अर्थ व व्याख्या :

दहशतावाद हा शब्द सर्वसामान्यपणे बळाचा / शक्तीचा / दहशतीचा वापर करुन दहशत किंवा भीती निर्माण करणे किंवा एखादे राजकीय साध्य निश्चित करुन घेणे, या अर्थाने वापरला जातो. दहशतवाद केवळ एका राज्यापुरता, एखाद्या भागापुरता मर्यादित राहिलेला नाही. तर त्याने राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणालाच आता पुरते अस्थिर करुन टाकले आहे. कधी आणि कुठे दहशतवादी कारवायामुळे संकट उभे राहिल याचा अंदाज बांधता येत नाही. कितीही सतर्कता बाळगली तरी त्यावर मात करणारी अशी ही दहशतवादाची समस्या आहे. विकसित देशांना या दहशतवादाचे जेवढे भय आहे तेवढेच विकसनशील देशांनाही आहे. दहशतवादामध्ये 'हिंसा' हा प्रमुख घटक असतो. दहशतवाद हा धाक-दडपशाहीचा एक संघटित प्रकार आहे. भारतासारखा देश गेली ७५ वर्षे विविध प्रकारच्या दहशतावादाला विविध पातळ्यावर तोंड देत आहे. दहशतवाद म्हणजे काय आणि दहशतवादी कोणाला म्हणायचे या प्रश्नाचे उत्तर देणे अवघड आहे. उदा. ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी सत्तेविरुद्ध सशस्त्र लढा देणारे क्रांतिकारक हे भारतीयांच्या दृष्टिने स्वातंत्र्यसैनिक होते. परंतु ब्रिटिश सरकारच्या लेखी त्यांची वर्गवारी दहशतवादी अशी होती. काश्मिरमधील अतिरेकी हे भारताच्या दृष्टीने दहशतवादी, तर पाकिस्तानच्या दृष्टीने दहशतवादी, तर पाकिस्तानच्या दृष्टिने

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A Sem VI Pol. science

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. सहावी सेमिस्टर

पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंताच्या संकल्पना

रा.ज.लोटे

पिंपळापुरे

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

BA Sem VI Pol.Science

दृष्टिक्षेपात अनुक्रम

युनिट–१ : राज्याची संकल्पना	१ ते ३६
(अ) ॲरिस्टॉटल : राज्याचे वर्गीकरण	९ ते २१
(ब) एम. के. गांधी : रामराज्याची संकल्पना	२२ ते ३६
युनिट–२ : लोकशाहीची संकल्पना	३७ ते ९६
(अ) वॉल्टर बॅजेट : लोकशाहीची संकल्पना	५४ ते ६७
(ब) अब्राहम लिंकन : लोकशाहीची संकल्पना	६८ ते ८०
(क) बी.आर. आंबेडकर : संसदीय लोकशाही	८१ ते ९६
युनिट–३ : राष्ट्रवाद	९७ ते १४४
(अ) मॅक्याव्हेली : राष्ट्रवादाची संकल्पना	१०९ ते ११९
(ब) स्वामी विवेकानंद : राष्ट्रवादाची संकल्पना	१२० ते १३१
(क) वि. दा. सावरकर : राष्ट्रवादाची संकल्पना	१३२ ते १४४
युनिट–४ : समाजवाद	१४५ ते २२२
(अ) कार्ल मार्क्स : समाजवादाची संकल्पना	१५८ ते १९०
(ब) जवाहरलाल नेहरू : समाजवादाची संकल्पना	१९१ ते २०६
(क) राम मनोहर लोहिया : समाजवादाची संकल्पना	२०७ ते २२२
युनिट–५ : वर्तनवाद आणि सार्वभौमत्त्व	२२३ ते २६२
(अ) डेव्हिड ईस्टन : वर्तनवादाची संकल्पना	२३६ ते २४५
(ब) गॅब्रिएल अल्मंड : वर्तनवादाची संकल्पना	२४६ ते २५४
(क) जॉन ऑस्टिन : सार्वभौमत्त्वाची संकल्पना	२५५ ते २६२

OOO

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
Art And Commerce College
* JARUD *

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

B.A. Sem VI

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ

Syllabus

B.A. Semester-VI

Political Science

Concepts of Western and Indian Thinkers

Unit-1 : Concept of State

a) Aristotle - Classification of State.

b) M. K. Gandhi - Concept of Ramrajya.

Unit-2 : Concept of Democracy

a) Walter Bagehot - Concept of Democracy

b) Abraham Lincoln - Concpt of Democracy

c) Dr. B. R. Ambedkar - Parlimentary Democracy.

Unit-3 : Concept of Nationalism

a) Niccolo Machiavelli - Concept of Nationalism

b) Swami Vivekananda - Concept of Nationalism

c) V.D. Sawarkar - Concept of Nationalism

Unit-4 : Socialism

a) Karl Marx - Concept of Socialism

b) Pt. Jawaharlal Nehru - Concept of Socialism

c) Ram Manohar Lohiya - Concept of Socialism

Unit-5 : Behaviouralism and Souvereignty

a) David Eston - Concept of Behaviouralism

b) Gabrial Almond - Concepts of Post - Behaviouralism

c) John Austin - Concept of Sovereignty.

ooo

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College * JARUD *
Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

B.A. Sem VI Pol. science

राज्याची निर्मिती :

राज्याची निर्मिती मनुष्याच्या स्वाभाविक आणि आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याच्या उपक्रमातून झाली आहे. मनुष्याच्या गरजा अनंत असतात. त्या सर्व गरजा तो एकटा पूर्ण करू शकत नाही. म्हणून आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्याला इतर माणसांची मदत घ्यावी लागते. जसजशा माणसाच्या गरजा वाढत गेल्या तसतसे परस्पर सहकार्य वाढत गेले. स्त्री-पुरुष संबंधातून कुटुंब निर्माण झाले. अशी कुटुंबे जेव्हा परस्परांशी सहकार्याने वागू लागली तेव्हा त्याचे गाव बनले. गावाचा विस्तार होऊन शहरे निर्माण झाली व त्यातून मग नगरराज्य स्थापन झाले. अशाप्रकारे स्वाभाविक रीतीने राज्याची निर्मिती झाली. मनुष्याच्या विभिन्न गरजा भागविण्याच्या उपक्रमातून निर्माण झालेले राज्य मनुष्याला सुखी, आनंदी आणि सन्मानित जीवन प्राप्त करून देण्यासाठी सदैव अस्तित्वात राहणारे संघटन आहे असे ॲरिस्टॉटलचे मत आहे.

ॲरिस्टॉटलने राज्याच्या निर्मितीची जी उपपत्ती सांगितली आहे, ती त्याच्या आधी कोणीही स्पष्ट केली नव्हती. राज्य ही ईश्वराची निर्मिती आहे किंवा कोणत्या तरी सर्वशक्तिमान व्यक्तीने त्याची उभारणी केली आहे, या स्पष्टीकरणावर तो विश्वास ठेवू शकत नव्हता. ॲरिस्टॉटलने राज्यनिर्मितीचा जो ऐतिहासिक सिद्धांत मांडला, त्यात मानवी स्वभाव, आर्थिक गरजांची पूर्ती, उत्तम जीवनाची हमी, नैतिक साध्ये, माणसाची समूहप्रियता यासारख्या अनेक घटकांची चर्चा राज्याच्या उत्क्रांतीचे स्पष्टीकरण देताना केली आहे.

राज्याची आवश्यकता :

मनुष्याच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या उपक्रमातून राज्य निर्माण झाले आहे. मनुष्याला सुखी, आनंदी, सन्मानीत जीवन प्राप्त करून देण्यासाठी सदैव अस्तित्वात राहणारी संस्था म्हणजे राज्य होय असे ॲरिस्टॉटलचे मत आहे. राज्य नसेल तर मनुष्य इतर जनावरांप्रमाणे वागू लागेल. जनावरांपेक्षा मनुष्यामध्ये विचार करण्याची शक्ती अधिक असते. ही शक्ती त्याला सामाजिक व राजकीय जीवनातच प्राप्त होते. राज्याशिवाय मनुष्याचे बौद्धिक जीवन नष्ट होईल असे ॲरिस्टॉटल म्हणतो.

राज्यात राहूनच मनुष्य आपल्या संपूर्ण जीवनाचा सर्वांगीण विकास साध्य करू शकतो. मधमाशीच्या पोळ्यात जीवन जगण्याच्या दृष्टीने जशी मधमाश्यांच्या शरीराची रचना निसर्गाने केलेली असते व त्या मधमाशीच्या पोळ्यातच जसे मधमाशीचे जीवन पूर्णत्वास पोहोचू शकते, त्याचप्रमाणे मनुष्यास प्रकृतीतया (स्वाभाविकतः) राज्यांतर्गत जीवन जगण्यासाठी निसर्गाने बनविले आहे. व्यक्तीमध्ये सुप्तावस्थेत असलेले सर्व गुण राज्यात जीवन जगत असताना प्रगट होतात. म्हणून राज्य हे नैसर्गिक संघटन आहे. मनुष्य हा निसर्गतःच एक सामाजिक आणि राजकीय प्राणी आहे असे ॲरिस्टॉटल म्हणतो. थोडक्यात कुटुंब जसे मनुष्याच्या आवश्यकतेतून निर्माण झाले तसेच राज्य देखील मनुष्याच्या आवश्यकतेतून निर्माण झाले असे त्याचे म्हणणे आहे.

सर्व समुदायांचे उद्दिष्ट आहे. ॲरिस्टॉटल राज्याला सर्वश्रेष्ठ समुदाय मानतो. कारण इ समुदायांचे अस्तित्व केवळ राज्यातच शक्य आहे. राज्याच्या अभावी इतर समुदाय आप उद्देश पूर्ण करू शकत नाही. इतर समुदायांचा उद्देश मानवाच्या काही विशिष्ट आवश्यक पूर्ण करण्याचा असतो. पण राज्याचा उद्देश अधिक व्यापक स्वरूपाचा म्हणजे मानवी जी सुखी करण्याचा आहे. राज्यामुळे मानवी जीवन विकसित होते. मनुष्याच्या सर्व आवश्यकतां पूर्ती राज्यसंस्थाच करते. म्हणून ॲरिस्टॉटलने राज्याला सर्वश्रेष्ठ समुदाय मानले आहे. म्हण राज्यसंस्था सर्वश्रेष्ठ आहे असे तो म्हणतो.

(५) राज्य नैतिक संस्था आहे : राज्याचे कार्य केवळ नकारात्मक नाही. म्ह जनतेचे रक्षण करणे, अंतर्गत शांतता कायम ठेवणे किंवा नागरिकांच्या सुरळीत जीवन येणाऱ्या अडचणी दूर करणे एवढ्यापुरतेच राज्याचे कार्य मर्यादित नाही. ही सर्व क अभावात्मक किंवा नकारात्मक आहेत.

राज्याचे वास्तविक कार्य सकारात्मक आहे. मानवाचा नैतिक विकास करणे राज्याचे सकारात्मक कार्य होय. व्यक्तीच्या आंतरिक जीवनाच्या विकासाचे कार्य ॲरिस्टॉट राज्यावर सोपविले आहे. कारण इसवी सन पूर्व काळात नागरिकांचे सामाजिक, राजकी आणि नैतिक जीवन एकमेकांपासून वेगळे समजले जात नव्हते. व्यक्तीचा सर्वांगीण विक करावयाचा असेल आणि मनुष्याला सुखी करावयाचे असेल तर त्याकडे लक्ष देणे हे राज्य कार्य होय असे त्या काळात मानले जात होते. म्हणून तो राज्य नैतिक संस्था आहे अ म्हणतो.

(६) राज्य हे आत्मनिर्भर (स्वयंपूर्ण) संघटन आहे : राज्यसंस्था अशी सं आहे की ज्यात व्यक्तीच्या सर्व भौतिक व मानसिक गरजा पूर्ण होतात. आपली कोणत गरज पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला राज्याबाहेरच्या अशा कोणत्याही संस्थेवर व संघटन अवलंबून रहावे लागत नाही. व्यक्तीच्या सर्व प्रकारच्या गरजांची पूर्ती राज्यसंस्थाच क म्हणून ॲरिस्टॉटल राज्याला आत्मनिर्भर (स्वयंपूर्ण) असे संघटन मानतो.

(७) राज्याच्या विविधतेत एकतेचे प्रतीक आहे : राज्यात विविधता अ स्वाभाविक आहे. विविधता नष्ट करणे म्हणजे अत्यंत निकृष्ट प्रतीचे जीवन जगणे होय. अ प्रकारच्या विविधतेतून राष्ट्रीय एकतेची निर्मिती होते. जसे : प्लेटोचा न्याय सिद्धांत शासक, सैनिक आणि उत्पादक अशा तीन वेगवेगळ्या वर्गातील एकतेचे द्योतक आहे, राज्य हे विविधतेतील एकतेचे प्रतीक आहे असे ॲरिस्टॉटल म्हणतो.

(८) राज्याचा उद्देश आणि कार्ये : ॲरिस्टॉटलच्या मते, आपल्या सदस्यां (नागरिकांच्या) पूर्ण आणि आत्मनिर्भर जीवनाची व्यवस्था करणे हे राज्याचे कार्य आ दुसरे म्हणजे राज्यातील सर्व लोकांसाठी उत्तम व आनंदपूर्ण जीवनाची निर्मिती करणे. ति म्हणजे सर्व नागरिकांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था करणे आणि राज्याचे चौथे कार्य म्हण

(११) नैतिक तत्त्वांचे पालन करण्यावर राज्यकारभारात जोर दिला जात ... प्रजादेखील दैनंदिन जीवनात नैतिक तत्त्वे आचरणात आणत असे. 'प्राण जावे प... जावे' ही व्यक्ती व समाजाची मनोवृत्ती होती.

थोडक्यात आदर्श राज्याची कल्पना व्यक्त करताना गांधींनी 'रामराज्य' हा ... केला. भारतीय परंपरेनुसार, रामराज्य म्हणजे आदर्श राज्य होय. गांधींच्या ... रामराज्याचा रामायणातील राज्याशी अथवा धर्माधिष्ठित राज्याशी काहीही संबंध ... गांधीवादातील रामराज्य याचा अर्थ "जिथे व्यक्तिस्वातंत्र्य हे सर्वोच्च मूल्य मानले ... अशी विकेंद्रित लोकशाही व्यवस्था असलेले राज्य होय." ज्या राज्यात उच्च-... नसेल, गरीब-श्रीमंत, स्त्री-पुरुष असा भेद नसेल, वंश, पंथ, जात यावरून भेदभाव ... जात नसेल, कायदे म्हणजे स्वेच्छेने पाळले जाणारे नैतिक नियम असतील आणि ... समद्ध, सुखी व स्वयंपूर्ण अशी गावे असतील असे राज्य म्हणजे रामराज्य होय" ... गांधींची कल्पना होती.

गांधींच्या आदर्श राज्याचा पायाभूत घटक : ग्रामराज्य :

भारतीय समाजजीवनाचा मूळ घटक खेडे आहे अशी गांधींची धारणा. खेड... राहणाऱ्या व्यक्तीच्या हाती सत्ता असावी असे गांधींना अभिप्रेत होते. त्या सत्तेचा उप... सेवेसाठीच करण्यात यावा. ग्रामराज्यात योग्य प्रतिनिधीच्या हाती सत्ता द्यावी. लोक... व्यवस्थेत निवडणुकी महत्त्वाच्या असतात. निवडणुकीत ईर्षा व द्वेष नसावा. खेडे हे ल... आकाराचे असते व तेथील लोक एकमेकांना प्रथम नावाने ओळखत असतात. या... खेड्यात प्रतिनिधी निवडताना प्रचाराचा प्रश्नच निर्माण होत नाही वा होणार नाही ... गांधी मानतात. अशाप्रकारे खेड्याला आणि तेथील जनतेला जास्तीत जास्त अधिकार अ... केंद्राला कमीत कमी अधिकार अशी रचना गांधींनी सुचविली आहे.

आर्थिक विकेंद्रीकरणावर भर :

गांधींनी लोकशाही व्यवस्थेबाबत विचार मांडताना राजकीय आणि आर्थिक अ... दोन्ही सत्तांच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे. औद्योगिकीकरणामुळे परावलंबन वा... आर्थिक विषमता निर्माण होते. बेरोजगारीत वाढ होते. उद्योग-व्यवसायात अधिकाधिक ... व संपत्तीचा संचय करण्याला महत्त्व प्राप्त होते. म्हणून त्यांनी आर्थिक विकेंद्रीकरणावर दिला आहे. त्यांच्या मते, उद्योगांचे स्वरूप असे असावे की ज्यात जास्तीत जास्त श्रम अ... कमीत कमी भांडवल लागेल. केवळ नफा मिळविणे हा उद्योग-व्यवसायाचा एकमेव हेतू ... नये. लहान यंत्रांच्या उपयोगाला त्यांचा विरोध नव्हता. अशाप्रकारे गांधींनी लहान उद्यो... समर्थन केले आहे. लहान उद्योगांना प्राधान्य देणारे खेडे म्हणजे ग्रामराज्य होय अशी कल्... गांधी मांडतात.

स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेडे :

स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेडेगावाचा संघ म्हणजे राज्य अशी गांधींची राज्याबाबत

कल्पना होती. आधुनिक काळातील यंत्रयुगाने पूर्वीच्या खेडेगावातील सरळ-साध्या जीवनपद्धतीचा अंत केला आहे. माणसाचे जीवन यांत्रिक बनविले आहे. त्याच्या जीवनातील पूर्वीचा आनंद आणि गोडवा नष्ट केला आहे अशी गांधींची धारणा होती. यातून ग्रामीणांची सुटका वा मुक्तता करण्यासाठीच त्यांनी स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेड्याची कल्पना मांडली आहे. लोकांना स्वावलंबी बनवायचे असेल, त्यांचे दारिद्र्य दूर करावयाचे असेल आणि बेरोजगारीचे निर्मूलन करावयाचे असेल तर खेडेगावात लहान लहान हस्तव्यवसाय, कुटीर उद्योग, ग्रामोद्योग सुरू झाले पाहिजेत. स्वावलंबी बनावयाचे असेल तर आपल्या गरजा भागविणारे उत्पादन आपणच केले पाहिजे असे गांधींचे म्हणणे होते.

ग्रामराज्यात श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी. श्रम कोणत्याही प्रकारचे असो, त्याला प्रतिष्ठा असायलाच पाहिजे. एवढेच नव्हे तर बौद्धिक श्रम करणाऱ्यांनी देखील शारीरिक श्रम केलेच पाहिजे असे गांधी म्हणतात. श्रमाची आवड निर्माण होईल अशा प्रकारचे शिक्षण दिले जावे. ग्रामराज्यात प्राथमिक शिक्षण हे निःशुल्क व अनिवार्य असावे. ग्रामराज्यासाठी गांधींनी 'बुनियादी शिक्षण' योजना सुचविली आहे. 'कृती करा व शिका' हे बुनियादी शिक्षणाचे आधारभूत तत्त्व आहे. ग्रामराज्यात जात, वंश, धर्म, संपत्ती, लिंगभाव याबाबतीत कोणताही भेद न करता सर्वांचा समान सामाजिक दर्जा असावा असा त्यांचा आग्रह आहे.

ग्रामराज्यासंबंधी विचार मांडताना प्रत्येक खेडे हे एक गणराज्य असावे. म्हणजे खेड्याचा कारभार गावकऱ्यांनी निवडून दिलेल्या पंचायतीमार्फत व्हावा असे गांधी म्हणतात. गावाच्या कारभाराबाबत स्वायत्त असणारी खेडी स्वयंस्फूर्त सहकार्याच्या बळावर आपल्या गरजा भागवू शकतील व सर्वांना प्रतिष्ठापूर्ण व शांततामय सहजीवन शक्य करू शकतील असे गांधी म्हणतात. मात्र खेड्याची स्वायत्तता म्हणजे एकाकीपणा नव्हे हे गांधी आवर्जून सांगतात.

गांधींनी खेडेगाव हा पायाभूत घटक मानून शासनव्यवस्थेची कल्पना मांडलेली आहे. या खेडेगावांना जास्तीत जास्त स्वायत्तता मिळावी. खेडगावाचा कारभार लोकांनी निवडून दिलेल्या पंचायतीमार्फत चालावा, खेड्यांनी आपल्या जिल्ह्याचा कारभार चालविणारी जिल्हा मंडळे निवडावीत. जिल्हा मंडळांनी प्रांतिक व प्रांताची मंडळे निवडावी आणि प्रांतिक मंडळांनी देशाचे मध्यवर्ती मंडळ व त्याचा अध्यक्ष निवडावा अशी शासनव्यवस्था गांधींनी सुचविली. या शासनव्यवस्थेत जास्तीत जास्त अधिकार खेडेगावाकडे सोपवून आवश्यक तेवढेच अधिकार वरिष्ठ मंडळाकडे असावेत अशी त्यांची कल्पना होती. अशाप्रकारे ग्रामराज्य हा गांधींच्या आदर्श राज्याचा वा रामराज्याचा आणि अहिंसक समाजाचा पायाभूत घटक आहे.

महात्मा गांधींच्या आदर्श राज्याचे मूळ – सर्वोदयाची भावना :

महात्मा गांधींनी मांडलेल्या विचारांमधील सर्वोदय या शब्दांचा वा संज्ञेचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

सर्वोदय या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ 'सर्वांचा उदय' असा आहे. 'समाजातील सर्व घटकांचा उदय म्हणजे सर्वांचे कल्याण' हे सर्वोदयाचे मूलसूत्र किंवा उद्दिष्ट आहे. समाजातील

आयुष्यात कायद्याचे काटेकोरपणे पालन करणारे गृहस्थ होते. सर्वोच्च शासक असूनही सर्वोच्च शासकाच्या सत्तेवर संविधान आणि कायद्याच्या मर्यादा आहेत या विचारावरही लिंकन ठाम होते. एकंदरीत अमेरिकेत अध्यक्ष हा जनतेद्वारे निर्वाचित आहे, तोच जनतेच्या सार्वभौमत्वाचे प्रतीक आहे, अध्यक्षाच्या सत्तेवर संविधानात्मक तरतुदी आणि कायद्याची अधिसत्ता या दोन्ही तत्वांचे पालन करण्याचे बंधन आहे, ही अब्राहम लिंकनने केलेली लोकशाहीची व्यवहार्य व्याख्या आहे. जनतेच्या सार्वभौमत्वाचे नैतिक अधिष्ठान संविधान आहे असे मत अब्राहम लिंकनने व्यक्त केले आहे.

अमेरिकन लोक हेच खऱ्या अर्थाने स्वामी वा मालक :
(The People of USA are Rightful Master) :

अमेरिकेत अध्यक्षीय पद्धती हा लोकशाहीचा प्रकार अस्तित्वात आहे. अध्यक्षीय पद्धतीच्या शासनप्रकारात कार्यकारी विभागाची सत्ता अध्यक्षपदामध्ये समाविष्ट असते. अध्यक्षाला राज्यकारभार चालविण्यामध्ये सहाय्य करण्यासाठी मंत्रिमंडळ आहे. परंतु मंत्रिमंडळाचे सदस्य हे जनतेचे निर्वाचित प्रतिनिधी नसतात. ते अध्यक्षाचे विश्वासू सल्लागार असतात. निर्णय घेण्याचा अधिकार केवळ अध्यक्षाला आहे. अध्यक्षाने घेतलेल्या निर्णयाची आपआपल्या विभागामार्फत वा खात्यामार्फत अंमलबजावणी करणे हेच मंत्रिमंडळाचे कार्य आहे. निर्णय घेण्यापूर्वी मंत्रिमंडळाची बैठक बोलाविलीच पाहिजे असे कोणतेही बंधन अध्यक्षावर नाही.

अमेरिकेच्या कायदेमंडळाला 'काँग्रेस' असे म्हणतात. सिनेट आणि हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह अशी अमेरिकन कायदेमंडळाची (विधिमंडळाची) दोन सभागृहे आहेत. यातील हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह हे सभागृह संपूर्ण अमेरिकेतील जनतेचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. सिनेट हे अमेरिकन संघराज्यातील ५० घटकराज्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. अशाप्रकारे अमेरिकेच्या कायदेमंडळातील दोन सभागृहांच्या रचनेचे आधारभूत तत्त्व भिन्न आहे. दोन्ही सभागृहांचा कार्यकाळही भिन्न आहे. असे असले तरीही दोन्ही सभागृहांच्या सदस्यांची निवड मात्र प्रत्यक्ष जनतेद्वारे होते.

अमेरिकेच्या शासनसंस्थेतील तिसरा विभाग म्हणजे सुप्रीम कोर्ट होय. सुप्रीम कोर्टातील सर्व न्यायाधीश हे निर्वाचित नसतात तर नियुक्त असतात.

सुप्रीम कोर्टातील न्यायाधीश हे नियुक्तीच्या तत्वाद्वारे सत्तापद प्राप्त करतात. तरीही संविधानानुसार सुप्रीम कोर्ट आणि संपूर्ण संघीय न्यायव्यवस्थेला आपल्या कार्याचा वार्षिक अहवाल काँग्रेसला सादर करावा लागतो. म्हणून अब्राहम लिंकनच्या मते, अमेरिकन लोक हेच काँग्रेस आणि सुप्रीम कोर्ट या शासनसंस्थेतील दोन्ही विभागांचे एका न्यायपूर्ण पद्धतीने स्वामी वा मालक आहेत. अशाप्रकारे शासनसंस्थेच्या तीनही विभागांवर जनतेचे स्वामित्व आहे. शासनसंस्थेच्या तीनही अंगांवर वा विभागांवर जनतेचे स्वामित्व असणे ही लोकशाहीची खरी ओळख आहे असे अब्राहम लिंकन म्हणतात.

भारतातील समाजवाद्यांच्या दुसऱ्या गटाने (i) राजकीय व आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण, (ii) देशकालपरिस्थितीस अनुरूप असलेल्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब, (iii) माफक प्रमाणावर औद्योगिकीकरण, (iv) ग्रामपातळीवरून वर जाणारे नियोजन इत्यादी बाबींवर भर दिला. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली सत्तारूढ काँग्रेस पक्षातील समाजवाद्यांच्या विचारप्रवाहाला योग्य असा पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न समाजवादी पक्षाच्या समर्थकांनी केला. जयप्रकाश नारायण, राम मनोहर लोहिया हे समाजवाद्यांमधील दुसऱ्या विचारप्रवाहाचे प्रमुख प्रवर्तक होय. डॉ. राम मनोहर लोहियांच्या समाजवादी विचारांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

राम मनोहर लोहियांच्या समाजवादी विचारांची आधारभूत तत्त्वे :

राम मनोहर लोहियांची गणना स्वातंत्र्योत्तर काळातील मूलगामी राजकीय विचार मांडणाऱ्या विचारवंतांमध्ये केली जाते. त्यांनी पाश्चिमात्य विचारवंतांनी मांडलेल्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विचारांचा भारताच्या प्राचीन परंपरांशी मेळ घालण्याचे कार्य केले. ते केवळ पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंतांनी मांडलेल्या संकल्पनांचे वर्णन करीत नाही तर त्यांचे सखोल मूल्यमापन करून स्वतःचा वेगळा विचारव्यूह मांडतात. उदा. भांडवलशाही आणि साम्यवादी विचारसरणी एकमेकांना पर्याय म्हणून १९५० नंतरच्या कालखंडात जगासमोर आल्या. या दोन्ही विचारसरणीची डॉ. लोहियांनी चिकित्सा केली – मूल्यांकन केले. या दोन विचारप्रणालींपेक्षा वेगळा असा समाजवादी विचार मांडला. त्यांच्या समाजवादी विचारांची काही आधारभूत तत्त्वे पुढीलप्रमाणे नमूद करता येतात.

(१) लोकशाही : लोहिया हे लोकशाहीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. परंतु सध्या जी लोकशाही आहे ती खरी लोकशाही नाही. या लोकशाहीत भांडवलदारांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे. शिक्षण संस्थांवर भांडवलदारांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे. त्यामुळे भांडवलदारांच्या हितसंबंधांचे रक्षण होईल असे विचार निर्माण करणारे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले जाते. थोडक्यात लोहिया लोकशाहीचे कट्टर समर्थक असले तरीही भांडवलशाहीचे व साम्यवादाचे कट्टर वा प्रखर विरोधक होते. समाजवाद अस्तित्वात आल्याशिवाय खरी लोकशाही निर्माण होऊ शकत नाही, अशी आपली धारणा असल्याचे ते स्पष्टपणे नमूद करतात.

समाजवादी विचारांची आधारभूत तत्त्वे :
(१) लोकशाही
(२) साम्यवादाला विरोध
(३) सत्तेच्या केंद्रीकरणाला विरोध
(४) विकेंद्रित राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार
(५) व्यक्तिस्वातंत्र्य
(६) समता आणि सामाजिक न्याय

(२) साम्यवादाला विरोध : साम्यवादी व्यवस्थेवर लोहियांचा मुख्य आक्षेप असा होता की, साम्यवादी राज्यव्यवस्थांनी भांडवलशाही समाजाच्या उत्पादन पद्धतीचा अवलंब केला असून प्रचंड प्रमाणावर उत्पादन सुरू केले आहे. तेथील

B A Sem VI
Pol. Science

भारतीय समाजवादासंबंधी लोहिया म्हणतात, ''भारतीय समाजवादाने दुसऱ्याकडून घेतलेल्या उधारीच्या श्वासावर विसंबून राहू नये. भारतीय समाजवादी विचारांनी दीर्घकाळापासून साम्यवादी तत्त्वज्ञानातील आर्थिक लक्ष्यांना स्वीकारले. भांडवलवाद तथा उदारमतवादातील सामान्य आणि बिगर आर्थिक अशा तत्त्वांचा स्वीकार केला. परंतु भारतातील आतापर्यंतचा समाजवाद हा स्वतःला साम्यवाद आणि भांडवलशाही प्रभावातून मुक्त करू शकला नाही. जोपर्यंत भारतीय समाजवाद भारतीय समाजातील परिस्थितीशी सुसंगत अशी लक्ष्ये वा उद्दिष्टे निश्चित करीत नाही तोपर्यंत तो युक्तिहीन व फारशी उपयुक्तता नसणारा सिद्धांत बनून राहील.''

लोहियांनी त्यांच्या समाजवादाची लक्ष्ये भांडवलशाही आणि साम्यवादी या दोन्ही विचारसरणीपेक्षा भिन्न ठेवली. सामाजिक समता व सामाजिक न्याय्य प्रस्थापित करण्यासाठी विषमतेचे उच्चाटन करणाऱ्या सप्तक्रांतीचे समर्थन केले. समाजवाद हा भारतातील परिस्थिती सोडून अन्य कोणत्याही गोष्टीशी जडलेला असू नये. त्यांनी नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचे समीक्षण केले. त्यांनी आपला समाजवादी विचार काँग्रेस व साम्यवाद या दोहोंपासून वेगळा ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

लोहियांच्या समाजवादाचे स्वातंत्र्य व समता हे दोन आधारस्तंभ :

स्वातंत्र्य आणि समता यांच्यात लोहियांना अंतर्विरोध दिसत नाही. स्वातंत्र्य व समता त्यांना अविभाज्य वाटतात. प्रत्येक व्यक्तीला आत्मसाक्षात्काराची समान संधी देणारा समाजच त्यांना स्वातंत्र्यपूर्ण व न्यायपूर्ण समाज वाटतो. मालमत्ता आणि सत्ता याबाबतची विषमता नष्ट करून निर्माण होणाऱ्या समतेद्वारे स्वातंत्र्याचा पाया पक्का केला जाऊ शकतो. समता नसेल तर स्वातंत्र्य हा केवळ आभास ठरतो. जगात जर समता नसेल तर विश्वाची चिरंतन एकात्मता साध्य होणारच नाही. कुटुंबात असतो तसा एकजिनसीपणा विश्वात केवळ समतेतूनच निर्माण करता येऊ शकेल असे लोहियांचे मत होते. कृष्णवर्णीय व श्वेतवर्णीय यांच्यामध्ये जोपर्यंत भेदभाव आहे तोपर्यंत मानवजातीमध्ये बंधुभावाची भावना विकसित होणे ही गोष्ट त्यांना अशक्यच वाटते. सक्ती, अनुनय आणि अनुकरण या तीन मार्गांनी समता साध्य करता येईल असे ते म्हणतात.

सप्तक्रांती :

समाजातील विषमतेचे उच्चाटन करण्यासाठी लोहियांनी सप्तक्रांतीची गरज सांगितली आहे. त्यांच्या मते, सात प्रकारचे अन्याय आणि विषमता जगातल्या सर्व समाजात विशेषतः आशिया व आफ्रिका खंडातील देशांमध्ये आढळतात. त्यांचा मुकाबला करण्यासाठी पुढील सात प्रकारच्या क्रांत्यांची आवश्यकता असते –

(१) स्त्री–पुरुष यांच्यात समता प्रस्थापित करणारी क्रांती.

(२) वर्णभेदावर आधारित राजकीय, आर्थिक आणि आध्यात्मिक विषमता दूर करणारी क्रांती.

B.A. Sem VI
Pol. science

उत्तर–वर्तनवाद (Post-Behaviouralism) :

अर्थ :

१९७०च्या दशकात वर्तनलक्षी दृष्टिकोनातील त्रुटी दूर करण्यासाठी डेव्हिड ईस्टनने या दृष्टिकोनाची नव्याने मांडणी केली. त्याला उत्तर–वर्तनवाद असे नाव दिले. त्याने उत्तर–वर्तनवादाची सात प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली –

(१) राज्यशास्त्र मूल्यमुक्त असू नये (Political Science should not be Valuefree) : मूल्ये ही राजकारणाच्या अभ्यासात महत्त्वाची असतात. वर्तनलक्षी दृष्टिकोनात मूल्यतटस्थेवर अति भर देऊन मूल्यांच्या भूमिकेकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. मूल्ये हीच ज्ञानामागची खरी शक्ती आहे. राजकीय प्रश्नांचे स्वरूपच असे असते की, मूल्यनिरपेक्ष ऊहापोह होऊ शकत नाही. अभ्यासक आपले मूल्यविचार बाजूला ठेऊ शकत नाही. म्हणून उत्तर–वर्तनवादी दृष्टिकोनात पारंपरिक राज्यशास्त्राप्रमाणे मूल्यांना महत्त्वाचे स्थान दिले जाईल.

> **उत्तर–वर्तनवादाची वैशिष्ट्ये :**
> (१) राज्यशास्त्र मूल्यमुक्त असू नये
> (२) परिवर्तनावर भर
> (३) प्रथम आशय, त्यानंतर तंत्र
> (४) राज्यशास्त्राने राजकीय सत्याला सामोरे जावे
> (५) राज्यशास्त्रज्ञांची सामाजिक भूमिका
> (६) ज्ञानाचे रूपांतर कृतीत व्हावे
> (७) व्यवसायाचे राजकीयीकरण अटळ

(२) परिवर्तनावर भर (Emphasis should be Social Change) : राजकीय वास्तवाच्या (Political Reality) वर्णन–विश्लेषणातच व्यस्त राहिल्यामुळे वर्तनलक्षी दृष्टिकोन स्थितिवादी (Statics Quo) व परिवर्तनविरोधी ठरला आहे. व्यापक सामाजिक संदर्भ लक्षात न घेता त्यात तथ्यसंकलन केले गेले. त्यामुळे तो सामाजिक पुराणमतवादाने ग्रस्त झाला आहे. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी उत्तर–वर्तनवादी दृष्टिकोनात सामाजिक परिवर्तनाचे अध्ययन करण्यावर भर देण्यात येईल असे ईस्टनने जाहीर केले.

(३) प्रथम आशय, त्यानंतर तंत्र (Substance Must Have Precedence Over Technique) : संशोधन तंत्रापेक्षा संशोधनाचा हेतू अधिक महत्त्वाचा आहे. राज्यशास्त्रीय संशोधन हे अर्थपूर्ण व प्रस्तुत असायला हवे. जर ते प्रस्तुत असेल, परंतु काटेकोर नसेल तरीही चालेल. कारण अप्रस्तुत तंतोतंतपणापेक्षा प्रस्तुत ढगाळपणा उचित ठरतो.

(४) राज्यशास्त्राने राजकीय सत्याला सामोरे जावे (Political Science should not Lose Touch with Brute Realities of Politics) : वर्तनलक्षी अभ्यासक अमूर्त विश्लेषणात व्यस्त राहिले. त्यामुळे त्यांचे तातडीच्या समकालीन पेचप्रसंगांकडे आणि विवंचनांकडे दुर्लक्ष झाले. सद्यस्थितीत एकीकडे भौतिक समृद्धता वाढत असूनही दुसरीकडे सामाजिक संघर्ष तीव्र होत आहे. माणूस भयग्रस्त आहे. त्याला उद्याची चिंता आहे. अशा

45

B.A. Sem III
Pol. Science

परिस्थितीत राज्यशास्त्राच्या संशोधक अभ्यासकाने माणसाच्या खऱ्या गरजा सांगायला हव्यात यावर उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोनात मुख्य भर देण्यात आला आहे.

(५) राज्यशास्त्रज्ञांची सामाजिक भूमिका (Political Scientists Must Protect Human Values of Civilization) : तटस्थ आणि वस्तुनिष्ठ संशोधक अशी भूमिका स्वतःकडे घेऊन राज्यशास्त्राच्या संशोधक अभ्यासकाने स्वतःची सामाजिक जबाबदारी टाळू नये, असे डेव्हिड ईस्टन उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोनाची मांडणी करताना म्हणतो. राज्यशास्त्राचा संशोधक अभ्यासक जर समाजापासून अलिप्त राहिला तर तो केवळ तंत्रज्ञ ठरेल. म्हणून राज्यशास्त्राच्या संशोधक अभ्यासकाने मानवी सभ्यतेतील मूल्यांचे रक्षण करण्याची भूमिका स्वतःकडे घ्यावयास हवी, असे उत्तर-वर्तनवाद्यांचे म्हणणे आहे.

(६) ज्ञानाचे रूपांतर कृतीत व्हावे (Post-Behaviouralism Emphasises Action in Place of Contemplative Science) : संशोधकाने त्याचे संशोधनकार्य केवळ ज्ञानप्राप्तीसाठी आहे, अध्ययनविषयाचा ज्ञानसंग्रह समृद्ध करण्यासाठी आहे असे समजून स्वतःला समाजापासून दूर ठेवणे वा अलिप्त राहणे योग्य नाही. समाजाचा एक घटक म्हणून त्याचीही समाजाप्रति बांधिलकी आहे. त्याच्या संशोधनकार्याचा आणि त्या संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा उपयोग त्याने समाजासाठी करावयास हवा. डेव्हिड ईस्टनच्या मते, संशोधकाने आपल्या ज्ञानाचे रूपांतर कृतीत करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

(७) व्यवसायाचे राजकीयीकरण अटळ (Urgent Need to Politicise the Profession) : राज्यशास्त्राचे अभ्यासक वा संशोधक हे बुद्धिनिष्ठ आहेत, बौद्धिक कार्ये करणारे आहेत हे मान्य केले तरीही समाजाचा एक घटक म्हणून त्यांनी समाजात सकारात्मक भूमिका केली पाहिजे हे कोणीही अमान्य करू शकत नाही. समाजात सकारात्मक भूमिका करण्याचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी सर्व शिक्षकीपेशे, त्याच्या संघटना वा मंडळे आणि विद्यापीठे यांचे राजकीयीकरण होणे अपरिहार्य आहे.

राजकीय व्यवस्था (Political System) :

राज्यशास्त्रात वर्तनलक्षी आणि उत्तर-वर्तनवादी दृष्टिकोन मांडणाऱ्या डेव्हिड ईस्टनने राजकीय व्यवस्था ही संकल्पना मांडली. डेव्हिट ईस्टनच्या राजकीय व्यवस्था या संज्ञेचा अर्थ, महत्त्व आणि तिचा वर्तनलक्षी दृष्टिकोनाशी असणारा संबंध या सर्वांची थोडक्यात ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

'व्यवस्था' ही जीवशास्त्रातील संज्ञा आहे. तिचा उपयोग सजीवांच्या शरीररचनेचे अध्ययन करण्यासाठी केला जातो. व्यवस्था या संज्ञेचा उपयोग समाजशास्त्रीय अध्ययनामध्ये सर्वप्रथम **टालकट पारसनने** केला. कुटुंब, विवाह, शिक्षण, धर्म, जाती इत्यादी सामाजिक संस्थांचे आणि संपूर्ण समाजाचे व्यवस्था या संकल्पनेचा उपयोग करून अधिक चांगले विश्लेषणात्मक अध्ययन करता येते, हे टालकट पारसनने The Social System हा ग्रंथ

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2277- 8063

Navjyot

नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
(Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management)

www.navjyot.net

E-mail : editornavjyot@gmail.com

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce Co'lnge
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2277-8063 (Print)
December -2021
Vol. X / Issue. IV / 2021
Impact Factor – 7.594

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL
IIJIF iiJS Cosmos

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Head, Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor
Dr. Sandeep Tundulwar
Head, Dept. of Political Science,
Binzani Nagar Mahavidyalaya
Nagpur

- Published by-
HOUSA Publication

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)
Navjyot / Vol. X / Issue – IV
ISSN 2277-8063

CONTENT

Sr.No	Subject	Title	Author	Page.No
1.	Accountancy	Financial Inclusion For Banks In India	Dr. M. A. Koli	1-4
2.	English	Environmental Degradation and Responsibility of Human Being	Dr. Mrs. Patil Manik Shantinath	5-8
3.	राज्यशास्त्र	कोरोना काळातील शिक्षण : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर.	9-11
4.	राज्यशास्त्र	डॉ. व्ही. टी. पाटील यांच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सहकार क्षेत्रातील नेतृत्वाचा अभ्यास	सुरेखा राजाराम संकपाळ.	12-13
5.	मराठी	भारतीय स्त्रीमुक्ती विचार उदय आणि परंपरा	प्रा. डॉ. विवेक गं. देशमुख.	14-17
6.	राज्यशास्त्र	भारतीय निवडणूक आयोगाची यशस्वी वाटचाल	प्रा. डॉ. अनिल रा. कड्.	18-21
7.	गृहअर्थशास्त्र	आहारोपचार समुपदेशनामध्ये आहार तज्ञाची भूमिका- एक अध्ययन	डॉ. लिना श. गावंडे.	22-24
8.	Geography	Global Warming: Curse For Human Being	Prof. Mangala .M. Kanate	25-30
9.	राज्यशास्त्र	कोविड १९ चा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम आणि स्थानिक स्वराज संस्था	प्रा. डॉ. टी. एम. पाटील.	31-34
10	राज्यशास्त्र	आहिताग्नि राजवाडे यांची धर्म चिकित्सा	विशाल व्यंकट रणखांब.	35-42
11	राज्यशास्त्र	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायामील महिलांच्या राजकीय जाणिवेचे अध्ययन	प्रा. डॉ. गणेश बी. खुणे.	43-45
12	Law	Article 25 & Article 44 Of The Constitution Of India: A Study With Special Reference To 'Tripal Talaq'	Mrs. Snehal Arun Shinde	46-51
13	Law	Public Interest Litigation As An Effective Instrument To Provide Better Life And Greater Liberty: A Study With Special Reference To Judicial Review In India	Mr Vikram V. Irale	52-57
14	Law	"Health Care In India- The Legislative Measures"	Mrs. Kirti Kuldeep Pawar	58-62
15	Urdu	Urdu Repor-Taz-Nigari Me Khawatein Ka Hissa	Dr Farheena Shirin Nasiruddin	63-72
16	राज्यशास्त्र	मानव अधिकारांच्या परिप्रेक्ष्यातून पर्यावरणीय राजकारण आणि शाश्वत विकासातील आंतरसंबंध	सविता सुरेश घरजारे	73-76

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College

कोरोना काळातील शिक्षण : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय,जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना :—

दिनांक २० मार्च २०१९ पासून राज्यात कोरोनाचे सावट गडद व्हायला लागले. हळूहळू एक—एक करून सर्व महाविद्यालये, शाळा, कार्यालयांना टाळेबंदी घोषित करण्यात आली. शैक्षणिक सत्र संपायला मात्र चाळीस दिवस बाकी होते. म्हणजेच सन २०१९—२० सत्राची वर्ष अखेर मूल्यांकन प्रक्रिया तेवढी बाकी होती. त्यामुळे १९ मार्च पासून लॉकडॉउन लागल्यावर शाळा, महाविद्यालये बंद झाल्या, त्यावेळी शिक्षकांनी, विद्यार्थ्यांना, पालकांना आपले फारसे शैक्षणिक नुकसान झाले असे वाटले नाही. परंतु जसजशी covid-१९ ची परिस्थिती गंभीर होऊ लागली तसतशी सर्वांची काळजी वाढू लागली.

नवीन औपचारिक शिक्षणाच्या मार्गाची सुरुवात :—

कोरोनाच्या संकटाची भयानकता लक्षात आल्यावर राज्य आणि केंद्र सरकारने विविध प्रकारची पाऊले उचलण्यास सुरुवात केली त्यात विविध उपाययोजनांची भर पडली. यामध्ये प्रत्येक विभागांना दिशानिर्देश दिले गेलेत. शिक्षण विभागाने सुद्धा या संकटावर कशाप्रकारे मात करून मुलांचे शिक्षण सुरू राहील यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे सुरू केले. यातूनच नवीन औपचारिक शिक्षणाच्या मार्गाचा जन्म झाला त्याचे नाव होते ऑनलाइन टिचिंग. शाळा, महाविद्यालये बंद पण शिक्षण सुरू या शीर्षकांतर्गत राज्याचे शिक्षण व परीक्षा कार्य सुरु केले.त्यामध्ये प्रामुख्याने

१) अभ्यासमाला
२) गोष्टीचा शनिवार
३) स्वाध्याय
४) देखो अपणा देश
५) शिकू आनंदे

यासारखे विविध ऑनलाइन कार्यक्रम सुरू झाले. शिक्षणाच्या प्रामुख्याने दोन पद्धती आहेत १) औपचारिक शिक्षण २) अनौपचारिक शिक्षण. या काळात मुलं औपचारिक शिक्षण घेऊ शकली नाहीत मात्र अनौपचारिक शिक्षण भरपूर प्रमाणात घेऊ शकलीत. अनौपचारिक शिक्षणामध्ये त्यांचे कुटुंब, निसर्ग, मित्र, तंत्रज्ञान यांच्या साह्याने मुलांच्या संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत झाली. तसेच रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातून, त्यांच्या भावविश्वातुन, दैनंदिन जगण्यातून त्यांना अनेक गोष्टी शिकता आल्या. अनेक गोष्टी आजपर्यंत त्यांनी कधीही करून बघितल्या नव्हत्या, त्या त्यांना करता आल्यात. औपचारिक शिक्षणामध्ये संख्यात्मक मूल्यमापन आणि गुणात्मक मूल्यमापन केल्या जाते. तसेच अनौपचारिक शिक्षणा मध्ये जर आपण बघितलं तर निरीक्षण क्षमता अतिशय जास्त प्रमाणात वाढीस लागल्याचे दिसून येते. सामाजिक, भावनिक व्यक्तिमत्त्व म्हणजे एकूणच विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास अनौपचारिक शिक्षणा मध्ये होतो. आपण असे म्हणू शकतो की कोरोना कालावधीत मुलांच्या औपचारिक शिक्षणात खंड पडला असेल परंतु मुलांचे शिक्षणच झाले नाही असे म्हणू शकत नाही. अनौपचारिक शिक्षणाच्या अनेक वाटा त्यांना शोधता आल्या.

ऑनलाइन शिक्षणाची गुणवैशिष्ट्ये :—

तंत्रज्ञानाचा उपयोग :—

सर्व वयोगटातील, स्तरावरील विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञानाचा उपयोग अतिशय छान पद्धतीने करता येऊ लागला. छोट्या छोट्या मुलांच्या हाती स्मार्टफोन आलेत. विद्यार्थ्यांना अतिशय सहज सोप्या पद्धतीने वापरता येऊ लागले. तंत्रज्ञान समजु लागल्यामुळे विविध माध्यमांचा उपयोग करून विद्यार्थी नवीन ज्ञान अवगत करून लागले. त्यांना शिकण्याच्या नवीन दिशा मिळाल्या, तंत्रज्ञानाचा अतिशय सहज वापर विद्यार्थी करू लागलेत.

ऑनलाइन स्पर्धा :—

विविध ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या विषयातील ऑनलाइन स्पर्धा झाल्या. ऑनलाइन स्पर्धा झाल्यामुळे कुठल्याही भागातील विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, विभागस्तरीय व जिल्हास्तरीय स्पर्धेमध्ये सहभागी होता आले. त्यांना त्यांची गुणवैशिष्ट्ये दाखवता आलीत. स्पर्धेतील विषयाचा व्हिडिओ करून तो ऑनलाईन सादर करायचा किंवा प्रत्यक्ष video callingनि सादरीकरण करायचे. यामुळे अतिशय ग्रामीण भागातील विध्यार्थी सुद्धा अशा स्पर्धेमध्ये प्रावीण्य मिळवू शकले. स्पर्धा परीक्षेची वेबिनार मालिका घेतल्या तसेच करिअर मार्गदर्शन सारख्या विषय अतिशय सोप्या पद्धतीने ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म वर हाताळले. त्यामुळे घर बसल्या मुलांना स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास, तसेच

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College

विद्यार्थ्यांना घरच्या घरी करिअर मार्गदर्शनासाठी अनेक वेबसाइट उपलब्ध झाल्या की ज्या वेबसाईटवर जाऊन त्यांना सहज त्यांच्या स्वत:चे करिअर सुद्धा निवडून निवडता येत होते. त्यासाठी अनेक मार्गदर्शक उपलब्ध होते.

पाठयपुस्तक झाले जिवंत :—

पाठयपुस्तकामध्ये अनेक कविता, कथा, गाणी, माहितीपर लेख असतात. यांचे लेखक, कवी, संकलक असतात, या सर्वांना अतिशय जवळून विद्यार्थ्यांना या कालावधीत भेटता आले. अनेक शाळांनी ऑनलाइन टिचिंग मध्ये लेखक, कवी, शास्त्रज्ञ यांना ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर बोलावून त्यांनी लिहिलेल्या कविता, कथा, लेख, गोष्टी यामध्ये कुठला भावार्थ दडलेला आहे हे त्यांच्याच तोंडून विद्यार्थ्यांना ऐकवले. विद्यार्थ्यांना सुद्धा मजा वाटत होती की, ज्यांच्या कविता, पाठ, गोष्ट आपण अभ्यासतो तेच व्यक्ती आपल्याशी संवाद साधत आहेत. त्या गोष्टी मागील त्यांची प्रेरणा काय? याविषयी लेखक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करीत होते. या कालावधीत अनेक प्रकारचे विषय मांडले गेले. स्पर्धा परीक्षेचा विषय असेल, यासारखे विषय अनेक शैक्षणीक संस्थांनी ऑनलाइन रीतीने मांडणी केली.

शिक्षक, विद्यार्थी आंतरक्रिया :—

विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात आंतरक्रिया घडून येण्याचे एकच माध्यम त्या काळात उपलब्ध होते ते ऑनलाइन पद्धतीचे. ऑनलाइन पद्धतीचे याचा अर्थ फक्त गुगल मीट,zoom app द्वारे विद्यार्थ्यांशी कनेक्ट न राहता अनेक लोकांनी व्हाट्सअप चा वापर करून, कॉन्फरन्स कॉल च्या माध्यमातून किंवा रेडिओ, दूरचित्रवाणी इत्यादी माध्यमातून आपल्या विद्यार्थ्यांशी आपल्याला कशा प्रकारे जुळुन राहता येईल याचा विचार केला गेला. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांचे शिकणे सुरू राहिले ते फक्त ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून.

शिक्षकांच्या व्यावसायिक कौशल्यात वाढ :—

Covid—१९ या काळात तंत्रज्ञानाचा वापर अतिशय जास्त प्रमाणात झाला तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याशिवाय शिक्षकांचे मुलांपर्यंत पोहोचणे अशक्यप्राय झाले होते त्यामुळे अनेक शिक्षक तंत्रस्नेही झाले ज्या शिक्षकांना फक्त मोबाईल संवादासाठी माहीत होता त्या शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध प्रकारच्या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मचा माहिती करून घेतली आणि समजून घेतले त्यामध्ये ZOOM APP, google meet, web ex, you tube इत्यादीसारख्या ॲप्सचा वापर युट्युब यासारख्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करण्यात आला तंत्रस्नेही बनणे म्हणजे शिक्षकांचा व्यावसायिक कौशल्यात वाढ होणे होय या काळात अनेक तंत्रस्नेही शिक्षकांनी तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विविध मनोरंजक पूर्ण आणि परिणामकारक अशा पाठांची निर्मिती केली आणि ते पाठ व्हिडिओ स्वरूपात युट्युब वर टाकून त्याद्वारे मुलांना मुलांच्या शिक्षणात उपयोगी करण्यात आले तरी सुद्धा असे म्हणता येणार नाही न शंभर टक्के शिक्षक तंत्रस्नेही झाले अजूनही ही संख्या ५० टक्केच्या आसपासच आहे.

शिक्षक मित्र संकल्पनेचा उदय :—

शिक्षक मित्र ही अतिशय छान संकल्पना covid—१९ च्या काळात शिक्षण क्षेत्रात आली. शिक्षक मित्र म्हणजे विद्यार्थ्यांना मदत करणारा शिक्षकांचा मित्र. हा शिक्षक मित्र शिक्षकांना ऑनलाईन आणि ऑफलाईन या दोन्ही प्लॅटफॉर्मवर मदत करीत होता. शिक्षक मित्र म्हणजे त्या गावातील शिकलेला विद्यार्थी, विद्यार्थ्यांचे पालक किंवा विद्यार्थ्यांचा मोठा मित्र यापैकी कोणीही असू शकत होता. शिक्षक मित्रांमुळे विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकून राहिला. ज्या ठिकाणी संकल्पना चांगल्या रीतीने राबविण्यात आली त्या ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यात सातत्य दिसून आले.

समावेशीत शिक्षण :—

Covid—१९ च्या काळात सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांची शिकणे कठीण झाले होते अशा परिस्थितीत समावेशित शिक्षणा विषयी, दिव्यांगाच्या शिक्षणाविषयी तर काहीच उपायोजना नव्हत्या, परंतु ZOOM APP, google meet, web ex, you tube या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म मुळे दिव्यांगाचे शिकणे सुद्धा सोपे झाले. अनेक शैक्षणिक संस्थांनी दिव्यांग बालकांना ऑनलाईन शिक्षण देणे सुरू केले यांच्या काळात ऑनलाइन शिक्षणामुळे दिव्यांगांना सुद्धा या प्रवाहात टिकून ठेवता येईल हा विचार मजबूत झाला.

निष्कर्ष :—

ग्रामीण भागांमध्ये आणि रिमोट एरिया मध्ये कनेक्टिविटी ही मोठी समस्या आहे. काही ठिकाणी अजूनही इलेक्ट्रिसिटी पोहोचली नाही, त्या ठिकाणी मोबाईलला रेंज मिळत नाही अशा ठिकाणी मुलांचे ऑनलाईन शिकणे फार दुरापास्त होते. त्यामुळे तेथील विद्यार्थी ऑनलाइन शिक्षण घेऊ शकले नाहीत ही दुर्दैवाची बाब आहे. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण सर्वसमावेशक होऊ शकत नाही, ज्यांच्याकडे सुविधा उपलब्ध अशाच विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण घेता आले. ग्रामीण भागातील लोकांच्या कोरोना महामारी मुळे रोजगार हिरावून घेतला गेल्यामुळे त्यांच्याकडे मोबाईल रिचार्ज करण्याकरिता सुद्धा त्यांच्याकडे पैसे उपलब्ध नसल्यामुळे मुलांचे ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकले नाहीत.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College ...
Principal
Arts & Commerce College

वर्गात घडणारी अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया ही नियंत्रणात असू शकते, वर्गात विध्यार्थी काय करीत आहे याकडे शिक्षकाचे लक्ष असते. वर्गातील मुलांचे चेहरे बघून शिक्षकाला, नेमका कुठला भाग त्यांना समजला किंवा कुठला भाग समजलं नाही हे ओळखता येते. शिक्षकाच्या सुद्धा चेहऱ्यावरील हावभाव, करपल्लवी नेत्रपल्लवी याद्वारे विद्यार्थी शिकत असतात. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये मात्र विद्यार्थी video offकिरीत असतील तर आपला विद्यार्थी खरोखर आपलं लक्षपूर्वक ऐकत आहे की तिकडे तो झोपला आहे हेसुद्धा शिक्षकांना माहिती नसतं. व्हिडिओ बंद करून अनेक विद्यार्थी दुसरे काम करत असतात याला कुठल्याही प्रकारचा अटकाव शिक्षकांना करता येत नाही हा फार मोठा दोष ऑनलाईन शिक्षणाचा आहे.

ऑनलाइन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याचा सुद्धा प्रश्न अतिशय गंभीर झालेला आहे. मुलांचा eye span अतिशय कमी असतो किंवा त्यांची एका ठिकाणी बसण्याची वृत्ती सुद्धा कमी असते. त्यामुळे जास्त वेळ ते स्क्रीनकडे एकसारखे बघू शकत नाही किंवा एका ठिकाणी बसून राहू शकत नाही. एकसारखे स्क्रीन बघितल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यांवर घातक परिणाम होतात. तसेच मानसिक आरोग्य सुद्धा बिघडते, त्यांच्यामध्ये चिडचिडेपणा निर्माण होतो. अध्यापन पद्धती समूहात घडणारी प्रक्रिया आहे, ऑनलाइन प्रक्रियेमुळे मुलं एकलकोंडी बनलीत त्यामुळे समूहासोबत कसे राहायचे यासंबंधीचा अनुभव त्यांना मिळत नसल्यामुळे त्याची सामाजिक आरोग्यही धोक्यात आले.

संदर्भ ग्रंथ :–

1) World Health Organization (2020), Reports and Occasional Publication Geneva.
2) CMIE (2020), Report on Employment and Unemployment, Mumbai.
3) Ghosh Sangita (2020), Examination the Covid-19 Relief Package for MSME,s Economics Political Weekly, May 30, 2020.
4) Government of India (2020), Ministry of Health and Family Welfare Reports, New Delhi.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce Co

Principal
Arts & Commerce College

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

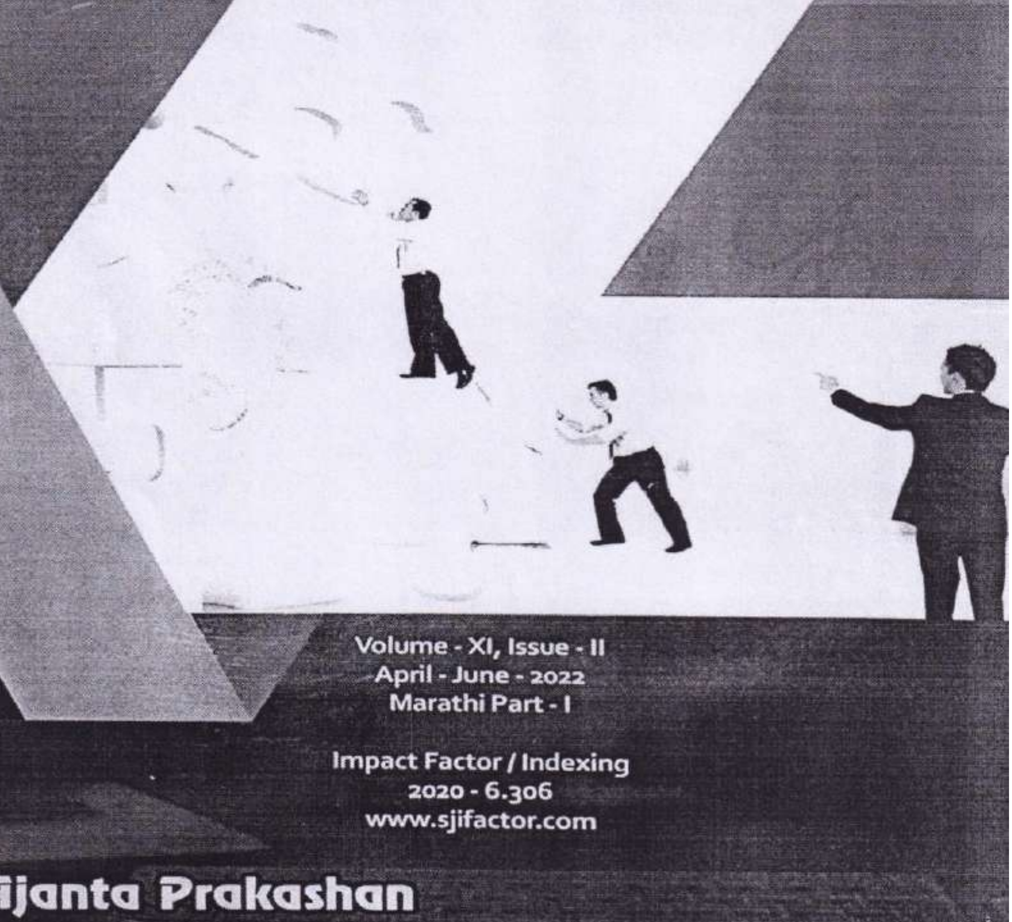

Volume - XI, Issue - II
April - June - 2022
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI Issue - II April - June - 2022

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय संघराज्याची केंद्रीकरणाकडून विकेंद्रीकरणाकडे वाटचाल-संदर्भ कोविड-१९ **प्रा. डॉ. सौ. सुपेकर वैशाली प्रशांत**	१-५
२	घटनाकारांना अभिप्रेत संघराज्य **डॉ. राजेंद्र शेजूळ**	६-१०
३	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची वाटचाल एक अभ्यास **डॉ. पोपळघट राजू शेषराव**	११-१५
४	प्रादेशिकवाद : भारतीय राजकारणासमोरील एक समस्या **प्रा. सचिन जयस्वाल**	१६-१९
५	राजकीय पक्ष : नवीन बांधणी व आव्हाने **प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर**	२०-२२
६	महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीचे बदलते स्वरूप आणि नव्या दिशा **प्रा. डॉ. संजय मोहन वाघ** **प्रा. संदीप बबन घाडगे**	२३-२८
७	जागतिक राजकारणातील प्रादेशिक संघटना **डॉ. अशोक मारोती इंगोले**	२९-३२
८	भारतीय लोकशाही : संघराज्यवाद संघर्ष आणि सहकार्य **प्रा. डॉ. भगवान गरुडे**	३३-३६
९	मोदी राजवटीमधील शेतकरी आंदोलन : एक निरीक्षण **प्रा. डॉ. बळीराम कटारे**	३७-४३
१०	महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलाचे राजकारण व उपाय **प्रा. डॉ. ज्योती एल. अघाने**	४४-४८
११	म. गांधीजींचा मानवतेचा संदेश **प्रा. डॉ. मुकुंदा गोपाळराव मेश्राम**	४९-५४
१२	महाराष्ट्र राज्यांची सहा दशकाची वाटचाल प्रादेशिक असमतोल **डॉ. दिगंबर देविदास बिरादार** **श्रीमती अर्चना रमेश पगार**	५५-६०

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

VOLUME - XI, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2022
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

५. राजकीय पक्ष : नवीन बांधणी व आव्हाने

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना

भारताच्या लोकशाही प्रक्रियेमध्ये राजकीय पक्ष, दबावगट आणि संसदबाह्य राजकीय संघटना यांना अत्यंत मह स्थान आहे. राजकीय पक्ष हे समाजातील विविध सामाजिक व आर्थिक घटकांचे त्यांच्या हितसंबंधाचे, आकांक्षांचे प्रतिनि करतात. अकराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये राजकीय पक्षांना सुसंघटीत स्वरूप प्राप्त होऊ लागले. आधुनिक काळामध्ये अ समाजरचना अधिक गुंतागुंतीची झाली आहे. समाजातील विविध घटक राजसत्तेकडून अनेक प्रकारच्या अपेक्षा बाळगता सामाजिक घटकांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक व इतर क्षेत्रातील मागण्या मान्य करून घेण्या आज समाजामध्ये कितीतरी गट निर्माण होत आहे. या गटातील सत्तास्पर्धेतून राजकीय पक्षाची निर्मिती व वाढ होत अ समाजातील विविध प्रकारच्या आणि अनेक प्रसंगी परस्परांविरूद्ध असणाऱ्या हितसंबंधांना एकत्र आणून त्यांच्यामध्ये सु आणण्याचे महत्त्वाचे काम प्रामुख्याने राजकीय पक्षांना करावे लागते.

विविध सामाजिक, आर्थिक व राष्ट्रीय महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधी सर्वांगिण विचार करून निश्चित नवीन भूमिका म व त्याबाबत प्रभावी लोकमत निर्माण करण्याचे काम राजकीय पक्षांना करावे लागते. सत्तेमध्ये शांततामय बदल घ आणणे, आवश्यक तेव्हा सत्तेवर येऊन सरकार स्थापन करणे, जनता व शासनसंस्था यामध्ये संबंध प्रस्थापित करणे, राज नेतृत्त्वाची उभारणी करणे आणि समाजाला स्थैर्य प्राप्त करून देणे ही राजकीय पक्षाची कार्ये होय. मानवेंद्रनाथ रॉय, जयप्र नारायण इत्यादी भारतीय विचारवंतांनी पक्षविरहीत लोकशाहीचा पुरस्कार केलेला दिसतो. तरीपण पक्षविरहीत लोकश स्वप्न कितीही रम्य असले तरी आधुनिक राजकीय व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्षांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहेत.

१९९० नंतर भारतीय पक्ष पद्धतीमध्ये जमातीय, पुनरूज्जीवनवादी चळवळीसाठी राजकीय आव्हान, निवडणू किंवा निवडणूकनंतर पक्षीय आघाड्या व्यक्तीगत हितसंबंध आणि अल्पकालीन उद्दिष्टांसाठी आघाड्या, तुल्यबळ विरोधी पक्षाचे सातत्याचा अभाव इत्यादी स्वरूपाचे बदल घडून आलेले आहेत. पक्षीय कार्यक्रम, विचारप्रणाली, पक्षाची न मांडणी व उद्दिष्ट्ये यांच्या आधारे पक्षबांधणी होण्याऐवजी पारंपरिक आधारावरच पक्षीय बांधणी झाली. पक्षाची रचना, का कार्यपद्धती यासदंर्भात फारसा फरक दिसत नाही. तसेच सर्वच पक्षांमध्ये भ्रष्टाचार, काळाबाजार, गुन्हेगारी, प्रवृत्ती वाढल दिसून येते. सर्वच राजकीय पक्षांमध्ये अंतर्गत लोकशाही, ऐक्य, शिस्त, धोरणात्मक एकवाक्यता, ध्येयवाद व संघटना सुसूत्रता यांचा अभाव असल्याचे अलिकडील काळात दिसून येते.

वेगवेगळ्या विचारसरणीचे पक्ष जेव्हा एकत्र येऊन सत्ता स्थान करतात तेव्हा मात्र वेगळरी आव्हाने त्यांच्यापुढे वि येतात. महाराष्ट्र राज्यामध्ये सन २०१९ ला झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत आघाडी आणि युती यांच्यात थेट लढत झ

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

काँग्रेस व राष्ट्रवादी यांच्या आघाडीला जानतेने नाकारले. पण तरीही भारतीय जनता पक्ष आणि शिवसेना यांच्या युतीत बहुमत मिळूनही मुख्यमंत्री पदावरून त्यांचे सरकार येऊ शकले नाही. काँग्रेस -राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष यांचे विचार मिळतेजुळ आहेत पण शिवसेना त्यांच्यापेक्षा अगदी वेगळ्या विचारांचा पक्ष असूनही महाविकास आघाडी स्थान झाली. तीन किंवा चा पेक्षा जास्त पक्ष जेव्हा सत्तेत येतात तेव्हा शासनातील निर्णयांना निश्चितच ब्रेक लागतो. याचा अनुभव १९९० च्या दशका राष्ट्रीय राजकारणात सुद्धा आला.

समस्या आणि आव्हाने

तीन पक्ष व इतर लहानसहान व अपक्ष मिळून बनलेले सरकार टिकविणे अवघड आहेच, त्याहीपेक्षा निर्णयामध सातत्य ठेवणे त्याहूनही कठीण असते.

भारतातील सर्व राजकीय पक्षामध्ये अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव असल्याचे दिसून येते. पक्षाच्या वरिष्ठ पातळीवरील नेत्यांमध्ये सत्तेचे केंद्रीकरण झालेले दिसून येते. पक्षीय पातळीवर घेतले जाणारे निर्णय सामान्य कार्यकर्त्यांला माहितीच नसतात आणि पक्षाची ध्येयधोरणे आणि तत्त्वे यापेक्षा पक्षनेतृत्वाप्रती एकनिष्ठ असणे अधिक महत्त्वाचे मानले जाते ही एव फार मोठी समस्या भारतीय पक्षपद्धतीपुढे दिसून येते.

घराणेशाहीतून येणाऱ्या वारसा हक्कामुळे बऱ्याच पक्षांमध्ये पक्षातील उच्चस्तरीय पदांवर एकाच घरातील सदस्यांचे नियंत्रण असते. त्यामुळे पक्षातील इतर सदस्यांवर अन्याय होतो. तसेच लोकशाहीसाठी ही बाब अहितकारक आहे.

श्रीमंत व्यक्ती आणि कंपन्या पक्षाला निधि देवून पक्षाच्या धोरण आणि निर्णयावर प्रभाव पाडतात. निवडणुकीच्या काळात पक्षांमध्ये पैसा आणि बळाचा वापर वाढत आहे. निवडणुका जिंकणे हे पक्षाचे ध्येय असल्याने त्यासाठी बऱ्याच गैरमार्गाचा वापर केला जातो.

बहुतांश वेळा राजकीय पक्ष मतदारांना योग्य, अर्थपूर्ण पर्याय उपलब्ध करून देवू शकत नाही. अर्थपूर्ण पर्याय देण्याकरिता पक्षांमध्ये महत्त्वपूर्ण फरक असावा लागतो परंतु गेल्या काही वर्षांमध्ये पक्षांमधील विचारप्रणालीत्मक भेद संपुष्टात आल्याचे दिसून येते.

धर्म, जात आणि इतर अनेक सांस्कृतिक घटकांचा पगडा भारतीयांच्या मनावर असल्याने केवळ विचारप्रणालीवर भर देवून राजकारण करणे अशक्य आहे. भारतीय समाजात धर्मनिरपेक्ष स्वरूपातील संघटना चालविणे कठीण असल्याने राजकीय पक्ष अनौपचारिक घटकांना आवाहन करतात

केंद्रीय नेतृत्त्व दुर्बल, अकार्यक्षम असल्यास पक्षशिस्त आणि पक्षनिष्ठेचा ऱ्हास होताना दिसतो. या समस्येमुळे पक्षांतरासारखी समस्या उभी राहते.

भारतीय राजकारणात सर्वच राजकीय पक्ष महिलांच्या प्रतिनिधत्वाबद्दल कमीअधिक प्रमाणात कमालीचे उदासीन असल्याचे निदर्शनात येते.

निवडणुका लढविणे आणि विविध स्वरूपाची कार्ये पार पाडण्यासाठी प्रत्येक राजकीय पक्षाला मोठ्या प्रमाणात निधिची गरज असते. पक्षनिधी उभारणी आणि खर्च याबाबत पारदर्शकता निर्माण करणे गरजेचे आहे.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist ...ti

राजकारणात विचारप्रणालीचा आणि मुल्यांचा अभाव ही फार मोठी समस्या व आव्हान सध्याच्या पक्षपद्धतं दिसून येते.

विविध पक्षातील जुने नेतृत्व हे एका वरिष्ठ ध्येयवादाच्या प्रक्रियेतून निर्माण झालेले होते. त्यांची पक्षनिष्ठा ध्येयाप्रती असलेली बांधीलकी वादातीत होती. परंतु अलिकडील काळातील पक्षनेतृत्व कोणत्याही मार्गाचा अवलंब व अल्पावधीत सर्वोच्च स्थान प्राप्त व्हावे याकरिता कार्यरत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

महाराष्ट्र राज्यामध्ये सत्ता टिकून राहावी यासाठी तीनही पक्षांना धोरणे व निर्णय घेताना अनेक तडजोडी करा लागतात. आधुनिक राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्षांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. अलिकडील का राष्ट्रीय राजकारणात आणि निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत प्रादेशिक पक्षांचे वाढते महत्त्व हे भारतीय राजकारणाचे गेल्या दशकातील महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य ठरले आहे. एकंदरीत 'राजकारणाचे प्रादेशिकीकरण' झाले आहे. भारतातील बहुपक्ष पद्धतं राजकारण अधिक स्पर्धातमक बनले असून तळागाळातील समुदायाचाराजकीय सहभाग अधिक सुकर झाला आहे. भारता राजकीय पक्षांनी विचारप्रणाली, धर्मनिरपेक्षता, नवीन विकासवाद, राष्ट्रवाद या घटकांचा अंतर्भाव केल्यास राजकीय पक्ष सामाजिक आधारामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून येईल.

संदर्भसूची

1. Jones-Morris W. H., Government & Politics of India, 1964
2. Shwerzmantel, John, Ideology & Politics, 2008
3. Weldon T.D., The Vacabulary of Politics, 1953
4. राजेश मिश्रा, राजनिती विज्ञान एक समग्र अध्ययन : ओरिएन्ट बॅकस्वान प्रा. लि. हैद्राबाद, तेलंगाणा, २०२०
5. व्ही. बी. पाटील, भारताची राज्यघटना, के. सागर पब्लिकेशन, २००७
6. दैनिक लोकसत्ता

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amr...ati

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

Issue : XXII, Vol. II
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2229-4406
Mar. 2021 To Aug. 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	A Thematic Analysis of Chetan Bhagat's Five Point Someone **Rahul P. Ghuge**	1
2	Smart Bell Notification System Using IOT **Amina Madad**	2
3	Design and Implementation of an Advanced Home Automation System using WiFi Technology **Amina Rawoot**	12
4	Work Practices as an Alternative Method to Assist Tool Design in Software Engineering **Rashmi Vijay Dharse**	22
5	Laws of Gravity and Electrostatics Reduce Elementary Particles to Only Two -- Positron and Negatron **Dr. D. V. Raje**	35
6	माहिती-तंत्रज्ञान उद्योग आणि भारत डॉ. बी. एम. खामकर	40
7	भारतातील विपणन व्यवस्था चंद्रकांत वलाकटे	46
8	मेळघाटातील कोरकू आदिवासी जमातीचे सामाजिक व सांस्कृतिक अध्ययन डॉ. राम कुलसंगे	56

8

मेळघाटातील कोरकू आदिवासी जमातीचे सामाजिक व सांस्कृतिक अध्ययन

डॉ. राम कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :

प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट अशी संस्कृती असते. संस्कृतीशिवाय कोणत्याही समाजाची कल्पना करता येत नाही. संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरण होते. त्यामुळे संस्कृती टिकून राहते. संस्कृतीमध्ये ज्ञान, मूल्य, विश्वास, विचार, परंपरा, रूढी, प्रथा असे असंख्य अमूर्त घटक असतात व त्याचा मानवी जीवनावर फार खोलवर प्रभाव असतो. संस्कृतीनुसार परंपरा निर्माण होतात व त्या परंपरानुसार लोक आपले वर्तन करीत असतात. आदिवासींनीही आपल्या सांस्कृतिक परंपराचे कला, संगीत, नृत्य, लोकसाहित्य इत्यादीच्या माध्यमातून जतन केले आहे. आदिवासींच्या या सांस्कृतिक परंपराचा अभ्यास करीत असताना त्यांच्या लोककला आणि लोकसाहित्याचा विचार करावा लागतो.

आदिवासी कलेबद्दल हॉबेल असे लिहितात की, "आदिवासी कला म्हणजे आदिम लोकांची कला होय, आदिकालीन कलाच्या संदर्भात उल्लेखनीय बाब म्हणजे ही कला धर्म आणि अंधविश्वासाद्वारा अधिक प्रमाणात प्रभावित असते. धर्माचा संबंध विश्वासाशी असून त्याचा प्रभाव स्पष्टपणे आपणास आदिवासींच्या कलेमध्ये बघायला मिळतो. प्रत्येक समाजाच्या धार्मिक क्रियेमध्ये विविध प्रकारच्या धार्मिक सामग्री, धार्मिक प्रतीके इत्यादीचा समावेश होतो. आदिम समाजामध्ये या धार्मिक सामग्री आणि प्रतीकांच्या अभिव्यक्तीचे सर्वात महत्त्वाचे माध्यम म्हणजे कला होय."२६

मेळघाटातील कोरकू आदिवासींची ही वैशिष्ट्येपूर्ण सांस्कृतिक परंपरा असून त्यामध्ये कला, संगीत, लोकनृत्य, लोकसाहित्य इ.चा समावेश आहे. त्यामुळे कला, संगीत, लोकनृत्य व लोकसाहित्य ही केवळ त्यांच्या मनोरंजनाची साधने नसून सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपराचे जतन आणि संवर्धन करणारी महत्त्वाची माध्यमे होत. म्हणूनच कोरकूंच्या सविस्तर अध्ययनासाठी त्यांच्या संस्कृती आणि परंपरांचे अध्ययन करणे आवश्यक ठरते.

१) कोरकूंच्या देवदेवता:

कोरकूंच्या देवतांमध्ये मुठवा ही प्रमुख देवता असून प्रत्येक वस्तीत मुठवा देव असतोच. नवीन वस्ती किंवा गाव वसवितांना कोरकू लोक दगडाचा ढिग करून त्यांच्या समोर कोंबड्याचा बळी देतात आणि त्या दगडाचा ढिग हा मुठवा देव होतो. कोरकू हे सूर्य आणि चंद्रालाही देव मानतात. सूर्य म्हणजे दियागोमेज आणि चंद्र म्हणजे रातोगोमेज असे होय. गोमेज म्हणजे 'देव' अर्थात सूर्याला दिवसाचा तर चंद्राला रात्रीचा देव मानतात व त्याची पूजा करतात. कोरकू लोक हे रावण आणि मेघनाद यांचेही भक्त असून त्यांच्या रावणाची आरती म्हटली जाते. रावण हा शिवभक्त होता म्हणून आपणही शिवभक्त आहोत. त्यामुळे ते रावणासह शिवाचीही उपासना करतात. अनेक ठिकाणी कुंभकर्णाचीही उपासना केली जाते. रावण, मेघनाद व कुंभकर्ण यांची स्तुती लोकगीतांच्या माध्यमातून केलेली दिसून येते.

उदा- "लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय,
लंका रावणा जुगी जोडमा डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय,
लंका रावणा टिका ठेंगा डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय
लंका रावणा चुनुका चिंगी· डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय
लंका रावणा दंडा झुली डोयना जोय,
लंका रावणा जुगी टऊटेन ओलेन जोय"२७

अर्थात लंकाधिश रावण जेव्हा जोग्याचे रूप घेऊन सीतेकडे गेला तेव्हा त्यांच्या रूपावर भाळून ती त्याच्याबरोबर पळून गेली असा या गीताचा अर्थ आहे.

मुठवा देवाप्रमाणेच डोंगर गोमेज, इरमुळी गोमेज म्हणजेच डोंगरदेव, कॉलरा देव यांचीही पूजा कोरकू लोक करतात. गोमोज किंवा गोमेज या शब्दाचा प्रत्यय लावून असे विविध स्थानिक देव कोरकूंच्या कर्मकांडात आढळून येतात.

हिंदू संस्कृतीच्या प्रभावामुळे राम, श्रीकृष्ण, देवी इ. देवतांची पूजा कोरकूमध्ये केली जाते. कोरकू इतर आदिवासीप्रमाणेच निसर्गपुजक आहेत. ते सूर्य, चंद्र, वरूण, पाऊस, विविध झाडे यांचीही पूजा करतात. पिंपळ वृक्षाला महावृक्ष मानून कोरकू त्याची पूजा करतात.

२) कोरकूंचा पुजारी/भूमका :

कोरकूंमध्ये सणसमारंभ धार्मिक विधी तसेच पवित्र व अपवित्र कार्य करण्यासाठी भूमका किंवा परिहाल यांची भूमिका महत्त्वाची असते. भूमका आणि परिहाल हे दोन्ही पौरोहित्य करतात.

यामध्ये परिहाल देवदेवतांची इच्छा व भविष्य सांगतो तर भूमका प्रामुख्याने पूजा सांगतो. प्रत्येक खेड्यासाठी भूमकाचे पद असून हे पद अनुवंशीक असते. जेव्हा नवीन वस्तू निर्माण होते तेव्हा भूमका नियुक्त केला जातो. भूमकास धान्याच्या स्वरूपात, क्वचित प्रसंगी पैशाच्या स्वरूपात गावातील लोक मदत करतात. परिहाल हा प्रत्येक गावात असेलच असे नाही. दैवी शक्तीला जागृत करून तसेच जादूटोण्याने रोगनिवारणाचे कार्यही भूमका आणि परिहाल करतात. त्यांना मंत्रतंत्र तसेच वनौषधीचेही ज्ञान असते. त्यामुळे जंगली श्वापदे, नैसर्गिक संकटे, रोगराई व वाईट (काळी) जादूपासून लोकांचे रक्षण करण्याचे काम भूमका आणि परिहाल करतात. कोरकूंमध्ये अजून अनेक रुढ अंधश्रद्धा आहेत. सामान्यपणे अनुकरणात्मक व संपर्कात्मक जादूवर तसेच शकुन अपशकुनावर कोरकू विश्वास ठेवतात.

३) कोरकूंचे सण आणि उत्सव:

कोरकू आदिवासींच्या मनोरंजनाकरिता सभ्य समाजाप्रमाणे कोणत्याही आधुनिक सुखसुविधा उपलब्ध नाही. त्यांच्या मनोरंजनाचे आणि विरंगुळ्याचे एकमेव साधन म्हणजे त्यांचे परंपरागत सण आणि उत्सव हे होत. कोरकू लोक वर्षभर अनेक मोठे उत्सव साजरे करतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने दिवाळी, दसरा, होळी, रांडभावे, जिरोती आणि भवई इ. सणांचा समावेश होतो.

कोरकूंमध्ये इतर सर्व सणांपेक्षा होळी आणि दसरा या दोन सणांना महत्त्वाचे स्थान आहे. दसरा हा सण प्रामुख्याने कुंभकर्ण आणि मेघनाथ ह्यांच्या पूजेचा सण असून त्याप्रीत्यर्थ हेल्याचा बळी देऊन त्याचे रक्त सगळीकडे शिंपडतात. दसऱ्याप्रमाणेच कोरकूंमध्ये होळीच्या सणाला जास्त महत्त्व आहे.

कोरकूंची होळी फाल्गुन पौर्णिमेच्या दिवसापासून सुरु होऊन पंचमीला संपते. होळीचा सण कोरकूंचा मुख्य सण असल्यामुळे त्याची तयारी एक महिन्याअगोदरच सुरु होते. हा संपूर्ण महिना कोरकू स्त्रिया आणि पुरुष ढोलाच्या तालावर फेर धरून नाचतात व फाग मागणे म्हणजे बक्षीस मागण्यासाठी घरोघरी जातात व नाचतात. त्यांचे नवीन वर्ष होळीनंतर सुरु होते. जंगलातील लाकडे, रानगोवऱ्या, सरपण इ. गोळा करून होळी पेटविली जाते. होळी पेटविण्याचा पहिला मान पटेल या मुखीयाकडे असतो. होळी पेटवून लिंबू, नारळ, खारका इत्यादींनी होळीची पूजा केली जाते. त्यानंतर गावातील सर्व लोक मुठवा देवीची पूजा करतात. या सणामध्ये कोरकू लोक मोठ्याप्रमाणावर दारू पितात. होळीच्या वेळी म्हणण्यात येणारी जामठा गीते गायिली जातात. धुळीवंदनच्या दिवशी मेघनाथाची पूजा करून जरीचा कार्यक्रम असतो. होळीचा शेवट पंचमीच्या दिवशी मोठ्या थाटामाटात होतो.

कोरकूंच्या विशेष सणांपैकी रांडभावे आणि जिरवती हे दोन सण होत. रांडभावे सण ज्येष्ठ महिन्याच्या अमावस्येला साजरा करतात. ही पावसाच्या देवाची म्हणजे वरुण देवाची पूजा असते.

या सणामध्ये कोरकू लोक एका लहान माठात पाणी घेऊन त्यात बेंडूक व झाडाच्या फांद्या ठेवतात. तो माठ डोक्यावर घेऊन मुले-मुली नाचतात व घरोघरी फिरतात व 'देदरा माता पाणी दे' असे गाणे गातात. या पूजेनंतर पाऊस येतो अशी कोरकूंची श्रद्धा असते. कोरकू लोक पाऊस आल्यानंतर पावसाला धन्यवाद देण्यासाठी 'चिखलभावे' हा सण साजरा करतात. श्रावण महिन्यातील पौर्णिमेला 'जिरोती' हा सण साजरा होतो. हा सण भाऊबहिणींचा सण असून भाऊ लग्न झालेल्या बहिणींना माहेरी घेऊन येतात व त्यांच्यासाठी भेटवस्तू आणतात. या सणामध्ये भाऊ बहिणीच्या प्रेमाचे प्रतीक असलेली 'डोलार' गीते गायली जातात.

वैशाख महिन्यातील अमावस्येला कोरकू आदिवासी 'भवईचा' सण साजरा करतात. हा सण सुद्धा पावसाशी संबंधित असून शेतकऱ्यांसाठी महत्त्वाचा मानला जातो. या सणाला कोरकू लोक पाण्याची उबडहंडी लावून गाणी गातात व नृत्य करतात. या सणाला ससाचा बळी देण्यात येतो.

कोरकूंमध्ये घुंगरू बंजारांचा सणदेखील लोकप्रिय आहे. या सणामध्ये कोरकू स्त्री-पुरुष पायात घुंगरू बांधून बाजारात नाचगाणी करतात. या उत्सवात तरुण तरुणी अधिक प्रमाणात सहभागी होत असल्यामुळे त्यांचे विवाह जुळण्याचे कार्यक्रमदेखील यावेळी पार पाडले जातात. भावी पती-पत्नी शोधण्याचा कार्यक्रम यावेळी घडत असल्याने या सणाला कोरकू आदिवासीमध्ये महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

उन्हाळ्यामध्ये कोरकू लोक आजारपण दूर करण्यासाठी, नवस फेडण्याकरिता किंवा आशीर्वाद घेण्याकरिता देवी पूजनाचा उत्सव साजरा करतात. या उत्सवामध्ये भरपूर नाचगाणी होतात देवी गावाबाहेर असल्यामुळे सर्व लोक नाचत नाचत देवीजवळ एकत्र येतात. या कार्यक्रमात गावाचा 'मुखीया व परिहार' यांचा मुख्य सहभाग असतो. या उत्सवामध्ये बकऱ्याचा किंवा कोंबड्याचा बळी देण्याची प्रथा आहे.

कोरकू आदिवासींच्या सणसमारंभामध्ये हिंदू धर्मियांच्या व इतर धर्मियांच्या प्रभावातून अनेक परिवर्तने झालेले दिसून येतात. कोरकू लोक त्यांच्या परंपरागत सणासोबतचे हिंदूचे दिवाळी, दसरा हे सणदेखील साजरे करून लागले आहेत. दिवाळी सणांमध्ये लक्ष्मीपूजन आणि पोळ्याचा सण इतर लोकांच्या अनुकरणातून करतात. त्याचप्रमाणे नागपंचमीही इतरांच्या अनुकरणातून साजरी केली जाते. कोरकू लोक रावण व मेघनाथाचे भक्त असले तरी ते राम, हनुमान या हिंदू देवतांचेदेखील पूजा करू लागले आहेत. कोरकू स्त्री आणि पुरुष दिवाळी, दसरा, पोळा, नागपंचमी व इतर पारंपरिक सण साजरे करत असताना येथेच्छ दारू पितात, गाणी म्हणतात व नृत्य करून आपल्या जीवनाचा आनंद उपभोगण्याचा प्रयत्न करतात.

सामान्यपणे कोरकू लोक कोणताही सण व उत्सव बाजाराच्या दुसऱ्या दिवशी साजरा

करतात. बाजाराच्या दिवशी नवीन कपडे, जीवनावश्यक सर्व वस्तूंची खरेदी केली जाते. कोरकूंमध्ये सण बाजाराच्या दुसऱ्या दिवशी साजरे करण्याची प्रथा आहे.

४) कोरकूंचे धार्मिक विधी:

कोरकूंच्या जीवनात धर्माला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांची सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाची जडणघडण ही धार्मिकतेने प्रभावित आहे. त्यांच्या रूढी- परंपरा, कला-कौशल्य, कथा-लोककथा, गायन, वादन, नृत्य, कलाप्रेम तसेच कोबंडे, बकरे व अनेक पशूंचा बळी देऊन भूत, प्रेत, पिशाच व देवदेवतांना संतुष्ट करण्यासाठी करण्यात येणारे विविध विधी व कर्मकांड हे कोरकूंच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग होत. थोडक्यात कोरकूंचे धार्मिक विधी हे बाळाच्या जन्मापासून सुरू होतात व मृत्यूपर्यंत सुरूच असतात.

कोरकूंच्या प्रमुख धार्मिक विधी खालीलप्रमाणे आहेत.

१) नामकरण विधी:

बाळाच्या जन्मानंतर नामकरण विधी करण्यात येतो. साधारणत: बाळाचा जन्म घरीच होतो व त्यासाठी गावातील एक जाणकार म्हातारी म्हणजे 'सायनी बुढी' मदत करते. या विधीमध्ये बाळाच्या जन्मापासून पाचव्या दिवशी 'चाटी' देवतेची पूजा करून बाळाला व त्याच्या आईला आंघोळ घातली जाते. या दिवशी गावातील पंच बोलावण्यात येतात आणि बालकासमोर पाण्याने भरलेला कलश ठेवून त्या कलशाची पूजा व प्रार्थना केली जाते. त्यानंतर घरातील प्रमुख व्यक्ती बाळाचे नाव ठेवतो. पंच कलशामध्ये नाणी टाकतात व नंतर सर्वांना जेवण देण्यात येते. १२ व्या दिवशी बाळाला व त्याच्या आईला नदीवर नेऊन आंघोळ घालण्यात येते. त्यानंतर बाळाची आई नेहमीच्या कामाला लागते. कोरकूंचा पुनर्जन्मावर विश्वास आहे. त्यामुळे जन्मलेले बाळ हे आपले कुणीतरी पूर्वज असावे, असा त्यांचा समज असतो.

२) विवाह विधी:

विवाह विधी मुलांच्या घरी पार पडतो. त्यासाठी १२ खांबांचा मंडप उभारण्यात येतो. या १२ खांबापैकी एक सलईचा, एक मोहाच्या झाडाचा आणि एक गुलार या झाडाचा असतो. या झाडाच्या खांबांना विशेष महत्त्व असते. उरलेले ९ खांब हे सागवान किंवा अन्य झाडाचे असतात. छप्पर म्हणून जांभळाच्या झाडाच्या फांद्या व पाने टाकतात. कोरकूंचा परंपरागत पुरोहित असलेला भूमका हा लग्न लावतो. सामान्यपणे सोमवार आणि शुक्रवार हे वार शुभ वाटत असल्याने त्याच वारी लग्न लागते व हे शक्य नसल्यास रविवार किंवा गुरुवारी लग्न लावले जाते. नवरा-नवरीच्या अंगाभोवती एक गुंडाळून त्यांच्या अंगावर पाणी टाकण्यात येते. नवरा नवरीच्या गळ्यात मंगळसूत्र बांधतो व नवरीला कडेवर घेऊन नाचतो. पुरुष मंडळी ढोल व बासुरी वाजवतात तर स्त्रिया नाचत ऐरणगीते गातात. अलीकडे हिंदूच्या प्रभावामुळे मंगलाकष्टके, सप्तपदी इ. विधी आहेत.

३) पूजा विधी:

कोरकूंमध्ये पूजा, जादूटोणा इ. धार्मिक कार्य करण्यासाठी भूमका आणि परिहार (पडियाल) हे असतात. यामध्ये भूमका हा प्रामुख्याने पूजाविधी करतो. नवस सांगणे, देवापुढे बळी देणे, रोगराई व संकटे निवारण्यासाठी धार्मिक व दैवी उपचार सांगणे ही त्यांची कामे असतात. कोरकू पृथ्वी, पर्वत, नीळकंठ, पक्षी यांना शुभ मानतात. शकुन अपशकुनावर विश्वास ठेवतात. पूजाविधीसाठी काजळ, कुंकू, लिंबू, शेंदूर, नारळ कोंबडी, बकरा, खिचडी व दारू इ. वस्तू वापरल्या जातात. दैवी शक्तीला जागृत करणे, मंत्र-तंत्र करणे (निंबू करना) इ. वस्तूंवर कोरकूंचा विश्वास आढळतो.

४) नाट्य व नृत्य:

कोरकूंमध्ये 'खम्म' नावाचे विधीनाट्य असलेले नृत्य आहे. हे नृत्य बरेच दिवस चालत असते. त्यामध्ये एका मोठ्या खांबावर एक मोठे चाक लावलेले असते. हे चाक श्रीकृष्णाच्या सुदर्शन चक्राचे प्रतीक समजण्यात येते. त्याची पूजा करून त्याच्या भोवती विधीनाट्य सुरू होते. यामध्ये विविध देवदेवतांची सोंगे घेऊन त्यांची पूजा केली जाते व नृत्य केले जाते. त्यातील मुख्य पुजारी व नट हे व्रतस्थ असतात. कोरकू 'कागभूशुळी' (कावळा) याला मानविनिर्मितीसाठी जबाबदार समजतात व त्याची पूजा करतात.

५) अन्य विधी:

कोरकूंमध्ये प्रामुख्याने मृतांना पुरण्याची पद्धती असून मृत व्यक्तींना दहन केले जात नाही. परंतु आधुनिकीकरण झालेल्या कोरकूंमध्ये मृतांना दहन करण्याची पद्धती स्वीकारली जातांना दिसते. गावाबाहेरील मृताला पुरलेल्या जागेवर दगडाचा ढिग करून त्यावर थोडी खिचडी/भात, इतर अन्न आणि पाणी ठेवतात. तिसऱ्या दिवशी जेवण आणि पाणी मृतास पुरलेल्या जागी नेऊन ठेवतात. सर्वसाधारणपणे मृत्यूपासून ४ ते ५ वर्षात 'सिडोली' किंवा 'फूलजागनी' (फूल म्हणजे आत्मा व जागनी म्हणजे जागवणे) नावाचा कार्यक्रम करतात. या दोन्ही कार्यक्रमात लाकडाचा एक मुंड (खांब) विधीपूर्वक गावाचे बाहेर पुरतात. काही कोरकू हा कार्यक्रम १ ते २ वर्षाच्या आत करतात. हा कार्यक्रम तेरवी सारखाच असून त्यामध्ये कोरकू स्त्री-पुरुष दारू पिऊन नृत्य करतात. स्त्रिया गाणी म्हणत नाचतात व पुरुष अश्लील शब्द उच्चारतात. यामुळे मृतक शांत होतो, अशी कोरकूंची भावना आहे. अलीकडे मात्र फूल जागनी कार्यक्रम रद्द करून हिंदू पद्धतीने तेराव्या दिवशी घ्तेरवीड करण्यात येते.

सारांश:

मेळघाटातील कोरकू आदिवासींचे संपूर्ण जीवन हे त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांनी प्रभावित झालेले असून ही मूल्यव्यवस्थाच त्यांची श्रद्धास्थाने आहेत. कोणत्याही गोष्टींचा, समस्यांच्या किंवा उपायांचा संबंध हा सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांशी जोडला जातो व ज्या गोष्टी

मूल्यांशी जुळतात त्याचा स्वीकार केल्या जातो. मग ही मूल्ये सामाजिक व आर्थिक विकासांमध्ये अडथळा ठरत असूनदेखील कोरकू आदिवासी आपल्या परंपरागत मूल्यांना सोडायला तयार नाहीत. परिणामी त्यांची ही मूल्यव्यवस्थाच त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात अडथळा ठरत आहे.

संदर्भ सूची :-

१. देवगांवकर डॉ. शैलजा.,देवगांवकर डॉ. शं. गो. (२००१):-'आदिमांच्या धर्मसंकल्पना आणि देवदेवता'.

२. चौरे डॉ. नारायण (१९८७):-'कोरकू जनजाती का सांस्कृतिक इतिहास',

३. देवगांवकर डॉ. शैलजा (१९८९):-'वैदर्भीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती'.

४. जाधव डॉ. सुदाम (१९९९):-'आदिवासी साहित्य',

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce Colleg
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amr.

ISSN 2393-8412

rnational Registered and Recognized
Related to Higher Education for Social Sciences

INDO ASIAN SOCIAL SCIENCE RESEARCH JOURNAL

(UGC Approved, Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

V, Vol.- I Impact Factor 6.10 (GRIFI) Feb. 2021 To July 2021

EDITOR IN CHIEF

DR. JAIDEEP R. SOLUNKE

INDO ASIAN PUBLICATION

Issue - XIV, Vol. I
IASSRJ
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2393-8412
Feb. 2021 To July 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	A Geographical Study of Environmental Pollution **Dr. Jaideep R. Solunke**	1
2	Use of Multimedia in College Libraries **Dr. D. B. Maske**	4
3	A Study of the effect of circuit training on Vertical Jumpingability and skill ability of Weightlifter Players aged 18 to 25 Years **Dr. Sanjay Binarwar**	9
4	Relationship of Playing Ability Between Physical Fitness Components Among Wardha District Men Soccer Players **Dr. Sunil Kumar**	12
5	The effect of Yoga Practice on Expiratory Reserve Volume(ERV) ofair in Lungs **Atul Sharma**	16
6	तबला वाद्य का इतिहास **डॉ. वैशाली देशमुख**	20
7	आरोग्यता प्राप्ति का साधन - हठयोग डॉ. आलोक तिवारी	25
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार कल्याण सर्जेराव घांडके	30
9	अनुसुचित जमातीच्या संकल्पनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास नारायण हणमंतराव पांचाळ	34
10	बीड जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यावरील शासकीय योजनेच्या अभ्यासाचे समाजशास्त्रीय महत्व **डॉ. यादव घोडके**	40
11	आंध जमातीत करण्यात येणारे परंपरागत व्यवसाय **डॉ. राम कुलसंगे**	45
12	जागतिकीकरणाचा भारतीय कुटूंब संस्थेवरील परिणाम **डॉ. संजय हिंदूराव शिंदे**	51

IMPACT FACTOR
6.10
ISSN 2393-8412
Indo Asian Social Science Research Journal (IASSRJ)
Issue : XIV, Vol. I
Feb. 2021 To July 2021
www.irasg.com

Research Paper 11 **Sociology**

आंध जमातीत करण्यात येणारे परंपरागत व्यवसाय

डॉ. राम कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुड जि. अमरावती

प्रस्तावना :

आंध आदिवासी जमातीच्या आर्थिक जीवनात उत्पादनाशी संबंधीत आर्थिक क्रियांबरोबरच अन्न संकलनाची आर्थिक क्रियाही प्रचलित होती असे दिसते. आंधांचा परंपरागत व्यवसाय म्हणजे शेती, अन्न गोळा करणे, शिकार करणे, मासेमारी करणे होय. परंपरागत व्यवसायांमध्ये शेतीबरोबरच काही दुय्यम व्यवसायही केले जात. त्यात अन्न गोळा करण्याच्या आर्थिक क्रियांमध्ये डिंक, बिबे, मोहाची फुले, टोय (मोहाची बी), चारोळी, टेंभुर्णीची पाने (बिडी पत्ता) इत्यादी जंगलात फिरुन गोळा केले जाई. यातील डिंक, टेंभुर्णीची पाने बाजारात विक्री करीत असत. यावर उत्पादनाची कोणतीही प्रक्रिया करण्याची आवश्यकता नसे. परंतु बिबे, मोहाची फुले, टोय इत्यादी वस्तूंवर पारंपरिक पद्धतीने प्रक्रिया करुन स्वतःच्या गरजांसाठी त्यांचा वापर करीत. तसेच यातील काही भाग विक्री करुन आपल्या उदरनिर्वाहासाठी पैसे उभे करतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात आंध आदिवासी समाजाची व्यावसायिक गतिशीलता अभ्यासली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

१. आंध आदिवासींचे पारंपारिक व्यवसाय अभ्यासणे.

२. आंध आदिवासी समुदायाची आधुनिक व्यवसाय पध्दती अभ्यासणे.

आंध आदिवासींचे पारंपारिक व्यवसाय:

घडगी:

आंध समुदायात बिब्यांना 'गोटे' असे म्हणत असत. बिब्यांवर पारंपरिक पद्धतीने प्रक्रिया करुन तेल काढले जाई. त्यास घ्घडगीङ असे म्हणत.

जंगलातून बिबे फुलांसहित गोळा करुन आणले जात. बिब्यांना पुढे चिकटलेली केशरी फुले वेगळे केली जात. ही फुले वाळवून खाण्यासाठी त्यांचा वापर केला जात असे. या फुलांचा संक्रांत सणाच्या वेळी

'वाण' देण्यासाठीही उपयोग केला जात असल्याचे दिसते.

फुले वेगळे करुन बिबे (गोटे) फोडण्यासाठी घेतले जात. बिबे फोडताना त्याचे तेल शरीराच्या उघड्या भागावर उडून येणार नाही याची खबरदारी घेतली जात असे. यासाठी बिबे फोडणारा आपल्या हातांच्या बोटानांही कापड गुंडाळत असे. बिबे फोडून त्यातील गोडंबी (बी) वेगळी केली जात असे व बिब्याची तेलयुक्त टरफले एकत्र केली जात असत. गोडंबी कुटुंबात खाण्यासाठी कमी वापरीत. गोडंबीची विक्री करुन उदरनिर्वाहासाठी त्यातून येणारा पैसा उपयोगात आणला जाई.

बिब्यांच्या तेलयुक्त टरफलांची आणि ज्यात गोडंबी नाही अशा सुरकुत्या गोट्यांची घडगी घेतली जात असे. घडगीसाठी गावाबाहेरची जागा निवडली जात असे. घडगी घेण्याच्या ठिकाणी दोन फूट रुंद व दीड ते दोन फूट लांब आणि दीड ते दोन फूट खोल असा एक खड्डा तयार करीत. तेलयुक्त टरफले व सुरकुते गोटे एका खापराच्या 'बिनगी' (मातीची लहान घागर) मध्ये भरुन त्यावर खपराची झाकणी पालथी झाकून ठेवीत. त्या झाकणीला मध्यभागी एक छिद्र केलेले असे. त्या छिद्रात तुराटीची इंग्रजी वाय आकाराची 'बेळी' बसवीत असत. तयार केलेल्या खड्ड्यात मातीचाच एक रिकामा कळसा ठेवून त्यावर टरफलांनी भरलेली बिनगी पालथी करुन झाकणीचे तोंड कळशावर टेकवून ठेवत. नंतर खड्डा मातीने भरुन घेतला जाई व झाकणीच्या तोंडापर्यन्त मातीने लिपून घेत. बिनगीच्या उघड्या भागावर चोहोबाजूंनी गोवऱ्या रचून त्या पेटवत. गोवऱ्या दोन वेळा पेटवाव्या लागत तेव्हाच बिनगी चांगली गरम होऊन तेल गळण्याची पक्रिया सुरु होत असे. बिनगी गरम आहे तोपर्यंत त्यातील तेल झाकणीत अडकवलेल्या बेळीच्या काडीद्वारे खालच्या कळशात जमा होत असे. सकाळी घडगी थंड झाल्यावर बिनगी हळूच काढून बाजूला करीत व तेलाचा कळसा बाहेर काढून घेत. कळशावरुन बिनगी बाजूला करताना तोंडावर गरम तेलाची वाफ येणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागत असे.

घडगीने हे तेल खेडोपाडी जाऊन विकले जाई. त्यातून येणाऱ्या पैशाचा कुटुंबांच्या उदरनिर्वाहासाठी उपयोग करीत. घडगी घेतलेल्या या बिब्यांच्या तेलाचा उपयोग ईखण-जुंपणासाठी, त्यातील वारतीला लावण्यासाठी, बैलगाडीच्या चाकासाठी तसे गाडीच्या साट्यासाठी, लाकडाच्या माळवदासाठी आणि सूप-टोपले बेरवण्यासाठी होत असे. त्यामुळे घडगीच्या तेलाला खेडोपाडी बरीच मागणी होती असे उत्तरदात्यांनी सांगितले.

औद्योगिकीकरण, सरकारचे जंगलविषयक धोरण, तसेच जंगल संपत्तीविषयक नवीन कायदे यामुळे हा पारंपरीक व्यवसाय मोडकळीस आल्याचे दिसून येते. नवीन कायद्यांमुळे आता मुक्तपणे जंगल संपत्ती गोळा करता येत नाही. तसेच औद्योगीकरणामुळे ईखण-जुंपणातील तागाचे दोर, वारती यांची जागा नायलॉनच्या दोरांनी घेतली, लाकडी चाकांऐवजी बैलगाडीसाठी लोखंडी चाक जोडीचा वापर होऊ लागला आहे. लाकूड वापरण्यावरील सरकारी नियंत्रणामुळे जंगलतोड बंद झाली. त्यामुळे माळवदाची घरे तयार करण्याच प्रमाण कमी झाले. या सर्व बाबींचा एकत्रित परिणाम म्हणून घडगीच्या तेलाचा वापर कमी झाल्याचे दिसून येते.

आंध समुदायात आता काही मोजक्याच कुटुंबांत घडगी घेतली जाते. या कुटुंबांनीही आम्ही खूप कष्टाने व कसोशीने बिबे मिळवून घडगी घेतो परंतु त्यावर आमचा उदरनिर्वाह होत नाही असे सांगितले. हा औद्योगिकीकरण व आधुनिकीकरणाचा एकत्रित परिणाम मानावा लागेल.

मोहाची फुले गोळा करणे :

आंध समुदायातील लोक जंगलांतून मोहाची फुले गोळा करीत. त्यातील काही भाग बाजारात विकून उर्वरित मोहांचा साठा आपल्या गरजेनुसार करुन ठेवीत. शेतीतून कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी बारा महिने पुरेल एवढे उत्पन्न मिळत नसे म्हणून दिवाळीपर्यंत नवे पीक येत नाही तोवर घरात थोडी फार असलेली ज्वारी आणि साठवून ठेवलेले मोहाची फुले यांच्या आधारावर पावसाळा कसाबसा काढला जात होता.

मोहांच्या फुलांचा खाण्यासाठी वापर करताना मोह शिजवून घेत असत. शिजवलेली मोहाची फुले काढून त्यात राहिलेले थोडे पाणी बाजूला ठेवीत. ज्वारीच्या पिठात शिजवलेली मोह-फुले मिसळून त्यांची भाकरी केली जाई. ही भाकरी मोह शिजवून शिल्लक राहिलेल्या पाण्यासोबत खाऊन पावसाळ्यात उदरनिर्वाह केल्याचे आंध आदिवासी सांगतात.

मद्यपानाची सवय असणारे मोहफुलांचा उपयोग दारू काढण्यासाठीही करीत असत. आजही जंगलविषयक कायदे व पोलिसांचे नियंत्रण असले तरी काही ठिकाणी चोरीछुपी करून मोहाची दारू तयार करून विकण्याचा प्रयत्न होतो. असे ज्येष्ठ उत्तरदात्यांने सांगितले आहे.आजही जंगलविषयक नवीन कायद्यांमुळे मोहांची फुले मुक्तपणे वेचता येत नाहीत. तसेच जंगल संपत्तीचा ऱ्हास झाल्यामुळे मोहाची फुले पूर्वीप्रमाणे मिळतही नाहीत. जंगलांचा ठेका घेतलेल्या ठेकेदारांसाठी आता जेवढी मिळतील तेवढी मोह फुले रोजंदारीवर गोळा करावी लागतात. रोजंदारीच्या मोबदला पैशाच्या स्वरूपात मिळतो. मोहाची फुले मिळत नाहीत. मजुरांना काम मिळावे म्हणून शासन राबवीत असलेल्या रोजगार हमीसारख्या योजनांमुळे पावसाळ्यातही थोडे फार काम मिळत असते. तसेच स्वस्त धान्य योजनेअंतर्गत स्वस्त धान्य दुकानांतून धान्यही उपलब्ध होत असल्यामुळे मोहफुलांचा आता आंध कुटुंबांद्वारे खाण्यासाठी उपयोग केला जात नाही.

टोय (मोहाची बी) ची आरंड:

पूर्वी अन्न संकलनात मोहाच्या फुलांप्रमाणेच टोयींच्या असे. जंगलातून टोयी गोळा करुन आणल्यानंतर त्याचे वरील टरफले काढून त्यातील बियांची 'आरड' घेतली जात असे. आरड घेऊन टोयांचे तेल काढले जाई.

टोयींचे बी जात्यातून भरडून घेत व ते एका पातेल्यात टाकून पाण्यात शिजवत असत. पातेले थंड झाल्यानंतर त्यातील पाण्यावर आलेला तेलाचा थर हाताने हळूच काढून घेत. पाण्यावर आलेल्या तेलाच्या तवंगावर तळहात ठेवत. तळहाताला तेल चिकटले की एका भांड्यात हाताला चिकटलेले तेल ओरपून काढत. पाण्यावर आलेला तेलाचा तवंग संपेपर्यंत अशी क्रिया करीत असत. तेल पूर्णपणे काढून घेतल्यानंतर तेल पातेले पुन्हा चुलीवर ठेवून त्यात थोड पाणी टाकूण शिजवले जात असे. पाण्यावर पुन्हा तेलाचा थर जमा होत असे. हा थरही हाताने काढून घेत. असे तीन-चार वेळा बी शिजवण्याची प्रक्रिया करुन तेल पूर्णत:काढून घेत.

हे टोयीचे तेल पूर्वी डोक्याच्या केसांना लावण्यासाठी, घरात दिवा लावण्यासाठी तसेच क्वचित प्रसंगी खाण्यासाठी वापरीत असत. टोयीचे तेल विकत घेतले जात नसे. असे टोयीच्या तेलाचा स्वत: वापर केलेल्या वृध्द उत्तरदात्यांनी सांगितले.

आधुनिक काळात आता टोयी मिळत नाहीत. त्यामुळे टोयींची आरडही घेतली जात नाही. त्यामुळे नव्या पिढीला याबाबत काहीच माहिती नसल्याचे दिसून येते.

करडीची आरड:

पूर्वी खाण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या तेलास आंध समुदायात गोडे तेल किंवा फोडणीचे तेल म्हणत. इतर सुधारित समाजातही गोडे तेल हा शब्द रुढ होता. खाण्यासाठी करडीचे तेल वापरीत असत. करडीचे तेलही पूर्वी 'आरड' घेऊन काढले जाई. करडी भरुडून टरफल वेगळी केली जात व करडीचे बी त्यातून वेगळे करुन पाण्यात टाकून एका पातेल्यात चुलीवर शिजवून घेत. टोयीच्या आरड घेण्याच्या पद्धतीनुसार करडी शिजवून वर तयार झालेल्या तेलाचा थर तळहाताने काढून घेत. तेल काढून घेतल्यावर पुन्हा तीन-चार वेळा करडी शिजवून तेल पूर्णपणे काढून घेत. हे तेल खाण्यासाठी, स्वयंपाकात फोडणीसाठी, सण-उत्सव तसेच पाहुणचाराच्या स्वयंपाकासाठी वापरीत असत. पूर्वी घरोघरी करडीची आरड घेतली जात असल्याचे उत्तरदात्यांनी सांगितले.

आरड घेण्याचे हे तंत्र आंधांच्या प्राथमिक व अप्रगत अर्थव्यवस्थेला पुष्टी देते. पाहणीतील समुदायात वर्तमान काळी तेलासाठी करडीची आरड कोणीही घेत नसल्याचे दिसून येते. तेलघाणे व तेल गिरण्यांद्वारा तयार केलेले तेल आता विकत घेतात.

इतर पारंपरिक व्यवसायांमध्ये पूर्वी टेंभुर्णीची पाने (बिडीपत्ता) गोळा करुन त्याचे पुडे करुन विकले जात. तसेच चारोळी फोडून त्यातील बियांची विक्री केली जात असे.

शेती व्यवसायासोबतच डिंक, बिबे, मोहाची फुले, टोयी, चारोळी, टेंभुर्णीची पाने इत्यादी वस्तू जंगलात जाऊन गोळा करण्याचे काम प्रामुख्याने या अगोदरच्या पिढीने म्हणजेच उत्तरदात्यांच्या आजोबा व वडिलाद्वारे केला जात असे. यावरुन जंगलातील वस्तू गोळा करण्याचा तसेच त्यावर पारंपरिक पद्धतीने प्रक्रिया करण्याचा व्यवसाय मोडकळीस आल्याचे स्पष्ट होते.

शिकार व मासेमारी:

उदरनिर्वाहासाठी केल्या जाणारा पारंपरिक व्यवसाय आंध जमात शिकार व मासेमारीही करीत असे. अन्न संकलनासाठी विशिष्ट साधने, उपकरणे व तंत्राची आवश्यकता असत नाही. परंतु शिकार व मासेमारीसाठी विशिष्ट प्रकारची साधने व तंत्र आवश्यक असते. म्हणून आदिवासींच्या आर्थिक जीवनातील ही अवस्था अन्न संकलन अवस्थेपेक्षा प्रगत स्वरूपाची मानली जाते.

आंध जमातीत ससा, हरिणे, रोही, रानडुक्कर, लाव्हरु, चित्तर (तितर) घोरपड इत्यादी पशुपक्ष्यांची शिकार केली जात असे. शिकारीसाठी वाघून, फांज, हुशावळ, डामके किंवा डापके, घुंगरु-काठी, उघडी बत्ती इत्यादी साधनांचा वापर केला जात असे. वाघूर दोन प्रकारची असे. सश्यांच्या शिकारीसाठी लहान वाघूर आणि हरीण, रोही, रानडुक्कर या प्राण्यांच्या शिकारीसाठी मोठी वाघूर वापरीत असत.

पक्ष्यांच्या शिकारीसाठी फांज, डापके, हुशावळ ही साधने वापरली जात. वाघुर सोनतागापासून ज्याला बरुतागही म्हणत, तयार करीत असत. फांज वेळूच्या काड्यांपासून तयार करीत तर डापके ज्वारीच्या वाळलेल्या धाटांच्या काड्यांपासून किंवा जंगलातील कोणत्याही सरळ असणाऱ्या वाळलेल्या काड्यांपासून तयार करीत असत.

शिकारीप्रमाणेच आंध मासेमारीही अत्यंत आवडीने करीत. नदी, ओढा, नाला, तलाव इत्यादी

ठिकाणी मासेमारी केली जाई. मासे पकडण्यासाठी घुमन या साधनाचा उपयोग करीत असत. मोठे प्राणी, जंगलांचा ऱ्हास झाल्यामुळे शिकरीत सापडत नाहीत. सोनतागाचे उत्पादन आता क्वचितच होत असल्यामुळे वाघूर नायलॉनच्या दोऱ्यापासून तयार करतात.

पक्ष्यांच्या शिकारीची फांज, डापके ही पारंपरिक साधनेच आजही वापरतात. त्यात कोणताही बदल झालेला नाही. हुशावळ हे साधन मात्र आज वापरले जात नाही. नव्या पिढीला हुशावळ या साधनाविषयी व ते वापरण्याच्या तंत्राविषयी काहीच माहिती नसल्याचे दिसून येते.

मासेमारीसाठी मात्र आजही 'घुमन' हेच साधन वापरतात. परंतु अलीकडे नदी, नाले, ओढे यांना फारसे पाणी राहत नसल्यामुळे मासेमारीचे प्रमाण कमी झाले आहे. त्यामुळे घुमन या साधनाचा वापरही कमी झाल्याचे दिसून येते.

शिकार वैयक्तिक तसेच संघटितपणे केली जात असे. हरीण, रोही, रानडुक्कर इत्यादी प्राण्यांची शिकार करणे एकट्या माणसाला शक्य नसे, त्यामुळे अशी शिकार संघटितपणे केली जात असे.

पक्ष्यांच्या शिकारीसाठी वापरली जाणारी डापके, फांज, हुशावळ ही साधने एका व्यक्तीस हाताळण्या येण्यासारखी असत. म्हणून पक्ष्यांच्या शिकार एकटी व्यक्तीही करीत असे.
मासेमारीसाठीचे घुमन हे साधनही पाण्यात एक व्यक्ती लावू शकत असे. म्हणून मासेमारीही वैयक्तिक तसेच संघटितपणे केली जात असे.

आंध आजही शिकार वैयक्तिक तसेच संघटितपणे करतात. वाघूर लावण्यासाठी संघटितपणे जातात. परंतु फांज, डापके वैयक्तिक लावतात. मासेमारीही वैयक्तिक तसेच संघटितपणे करतात. एकूण शिकार व मासेमारीच्या साधनांबाबत व तंत्राबाबत पारंपरिकताच दिसून येते.

आंध जमातीत शिकार व मासेमारी फक्त पुरुष-करीत असत. यात स्त्रियांचा सहभाग नसे. शिकार व मासेमारी या कामात स्त्रियांचा आजही सहभाग नसतो. हे काम पुरुषच करतात.

मुख्य व्यवसाय - शेती:

आंध समुदायात आदिवासी अर्थव्यवस्थेच्या अन्न संकलन, शिकार व मासेमारी तसेच स्थिर स्वरूपाची शेती या तिन्ही अवस्था एकाच वेळी दिसून येते. श्री. लोकनाथ सोनी यांनी आपल्या लेखात पी. सी. दास यांनी भारतीय आदिवासींचे चार आर्थिक गटांत वर्गीकरण केल्याचा संदर्भ दिला आहे. त्यात-

१. अन्न गोळा करणे
२. स्थायी शेतकरी
३. स्थानांतरित शेती करणारे
४. भटके ज्यांची अर्थव्यवस्था पाळीव प्राण्यांवर अवलंबून आहे असे लोक.

आंध आदिवासी वरील वर्गीकरणातील पहिल्या तसेच दुसऱ्या गटात समाविष्ट होतात. मुख्य व्यवसाय शेती असूनही आंध समुदायात उदनिर्वाहासाठी शेती व्यवसायाबरोबर अन्न संकलन तसेच शिकार व मासेमारी हे दुय्यम व्यवसायही करीत असत. प्रत्येकाच्या मालकीची असणारी शेती करण्यासाठी पुरेशी नसे, शेतीला सिंचनाची सोय नव्हती, जमीन कमी असल्यामुळे मशागत योग्य प्रकारे करीत नसत तसेच काही लोकांच्या जमिनी कर्जामुळे सावकारांच्या ताब्यात होत्या. या सर्व बाबींचा एकत्रित परिणाम म्हणून उत्पादन अत्यंत कमी होत असे. म्हणून जंगलांतील वस्तू गोळा करणे, त्यावर प्रक्रिया करणे, शिकार व

मासेमारी करणे हे दुय्यम व्यवसाय करावे लागतात.

आज आंध आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेतीच आहे. मात्र शेतीव्यवसायाच्या तंत्रात थोडा फार बदल झालेला दिसून येतो. विहिरीवर वीजपंप बसविलेले आहेत. ज्यांच्या शेतात विहिरी नाहीत. त्यातील काही उत्तरदाते जवळच्या विहिरींवरुन विकत पाणी घेऊन शेती सिंचन करतात. शेतीसाठी नवीन अवजारे, रासायनिक खते, औषधे, प्रक्रिया केलेली बी-बियाणे आदिवासींना सवलतीच्या दरात मिळत असल्यामुळे आम्ही आता या वस्तू वापरतो, असे उत्तरदात्यांनी सांगितले. त्यामुळे पूर्वीपेक्षा शेतीचे उत्पादन वाढल्याचे दिसते. असे असले तरी मांसाहाराची गरज भागविण्यासाठी कमी प्रमाणात का होईना शिकार व मासेमारीही केली जाते.

समुदायात वर्तमान काळी पारंपरिक दुय्यम व्यवसाय जवळपास नष्टः झाल्याचे दिसतात. म्हणून समुदायात शेती या प्रमुख व्यवसायां बरोबर आता आधुनिक दुय्यम व्यवसाय स्वीकारल्याचे दिसते. शेतीमजुरीसोबत बिगरशेत मजुरीही करतात. त्यात रस्त्यांचे खोदकाम, बांधकामावर मजूर म्हणून काम, डांबरीकरणाचे काम, विहिरी खोदणे, किराणा व्यपार, मळणीयंत्र चालविणे, पिठाची गिरणी चालविणे, इत्यादी कामे करतात.

थोडक्यात, आंध आदिवासी कुटुंबे परंपरागत व्यवसाय प्रवृत्तीतून बाहेर पडत असून आधुनिक काळात त्यांनी इतर व्यवसाय आत्मसात केले आहेत. किंबहुना काही आदिवासी त्यांना मिळणाऱ्या सोयी सवलतीचा लाभ घेऊन शासकीय व निमशासकीय नौकऱ्या प्राप्त करीत आहेत. बहुतांश आंध कुटुंबे ही अन्नधान्य पिकांचे उत्पादन करीत असून नगदी पिके घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. शेती करण्यासाठी आवश्यक कृषी अवजारांचे प्रमाण कमी आहे. त्यांना आपल्या गरजा भागविण्यासाठी इतरांच्या कृषी अवजारांवर अवलंबून राहावे लागते. राहणीमानाची स्थिती बेताची असून जवळ असलेल्या पशूधनामध्ये शेळ्या व कोंबड्यांचे प्रमाण जास्त आहे. कुटुंबाला आवश्यक व परिपोषक वस्तू मिळत नसून दारिद्रयाचे प्रमाण जास्त आहे. पारंपरिक व्यवसाय करण्याकडे कल जास्त असून थोड्या फार प्रमाणात इतर व्यवसाय करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. रोजगार प्राप्तीसाठी आजही स्थलांतर होणाऱ्याचे प्रमाण चिंताजनक आहे. त्यामुळे शेतीची देखरेख, पाल्यांचे शिक्षण बुडण्याचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

संदर्भ सूची :-

१) कुलकर्णी शौनक., महाराष्ट्रातील आदिवासी (२००९), डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.

२) वर्मा आर.सी., भारतीय जमाती काल आज आणि उद्या -प्रकाशन विभाग, भारत सरकार.

३) देवगावकर शैलेजा., वैदर्भीय आदिवासी -मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

Hi-Tech Research Analysis

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

Issue : XXII, Vol. III
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Academic Development of Higher Secondary School Students with Context to Domains of Learning **Dhiraj S. Masram**	1
2	Impact of Parli Thermal Power Plant on Environment **Dr. U. T. Gaikwad**	15
3	Information Securities For Academic Libraries: Safety Measures for Avoidins Library Crime **Dr. Sarla Nimbhorkar**	21
4	Collection Development in Digital Decades **Aparna Shrikant Pasarkar**	31
5	Fractals : A Geometry of Nature **V. B. Raut**	39
6	नवीन आर्थिक धोरण आणि महाराष्ट्रातील जमिन धारणा : एक चिकित्सक अध्ययन **घननील गजभिये**	46
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्म क्रांतीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी **महेंद्रकुमार श्रीरंग कांबळे**	52
8	गोंड आदिवासी जमात व त्यांची वैशिष्ट्ये **डॉ. राम कुलसंगे**	59
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातिविषयक विचार **डॉ. पंढरी व्यंकटी गुट्टे**	66

Issue - XXII, Vol. III
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231-6671
Feb. 2021 To July 2021

8

गोंड आदिवासी जमात व त्यांची वैशिष्ट्ये

डॉ. राम कुलसंगे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
जरुळ जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :-

भारतातील विविध घटकराज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशामध्ये आदिवासींचे विभाजन झालेले दिसून येते. एकंदर भारतामध्ये एकूण ५३२ च्यावर आदिवासी जमाती वास्तव्याला आहेत. महाराष्ट्राचा विचार करता एकूण ३५ जिल्ह्यापैकी १७ जिल्ह्यात आदिवासी जमाती कमी अधिक प्रमाणात विखुरलेल्या आहेत. निसर्गाशी घनिष्ठ संबंध असणाऱ्या आदिवासींच्या विविध उपजातींमध्ये गोंड या जमातीची वैशिष्ट्ये प्रस्तुत शोधनिबंधात अभ्यासली आहेत.

वैशिष्ट्ये :-

१. गोंड जमातीचा पूर्व इतिहास अभ्यासणे.

२. गोंड जमातीचे वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.

गोंड जमात :

ही एक प्रमुख आदिवासी जमात आहे. गोंडांचे संख्याधिक्य असलेल्या चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यांना दंडकारण्य नावाने ओळखले जात असे. राजा दंड हे गोंड राजाचे नाव होते. त्यांच्या नावावरून दंडकारण्य हे नाव रूढ झाले असावे. दंड राजा इश्वाकू राजाचा पुत्र म्हणजेच मनूचा नातू समजला जातो. रामायण, महाभारत आणि पुराणामध्ये वेणा नावाचा उल्लेख आढळतो. यावरून येथील एका नदीला वैनगंगा नाव पडल्याचे मानले जाते. गडचिरोली जिल्ह्यावर सम्राट अशोकाच्या राज्याचा अंमल असल्याचे मानले जाते, व या प्रदेशात बौध्द धर्माचा प्रसारही झालेला असावा असे भादक जवळील टेकडीवरील बौध्दांच्या विहारामुळे वाटू लागते. मौर्यांच्या काळात स्वतसेन याचे व त्यानंतर वाकाटक व राष्ट्रकूट यांचे राज्य या भागावर होते. या प्रदेशावर कल्याणीचे चालुक्य व

धारचे परमार यांनीही राज्य केले.

गडचिरोली जिल्ह्यातील चामोर्शी तालुक्यातील मार्कंडा येथील सुप्रसिध्द मार्कंड्यांचे मंदिर केवळ धार्मिकच नव्हे तर शिल्पकलेचा देखील अनमोल खजिना आहे. वैनगंगेच्या विशाल पात्राच्या नयनरम्य पार्श्वभूमीवर नार्कंडा देवस्थानाची काळ्याकभिन्न दगडावर निर्मिती केलेली आहे. आपल्या देशातील बहुतेक नद्या पूर्व-पश्चिम, दक्षिण किंवा आग्नेय वाहिनी आहेत. पण वैनगंगेचे वेगळेपण येथे पहावयास मिळते. ती प्रथम उत्तर वाहिनी होऊन पुढे हरण घाटातून दक्षिण वाहिनी झालेली आहे. म्हणूनच अजूनही या भागातील लोक मार्कंडा बद्दल घ्उलटी वाहे गंगा मार्कंडाचीङ असे म्हणतात. वैनगंगेच्या डाव्या तीरावर सुमारे ३० ते ३५ मीटर उंचीवर एंकदर १८ देवालये होती असे सांगितले जाते. त्यातील आज १० ते १२ देवालयांची स्थाने अस्तित्त्वात आहेत.

यादवांच्या पराभवानंतर (इ.स. १३४०) भीम बल्लाळ सिंग या गोंड राजाने शिरपूर येथे स्वतंत्र गोंड राज्याची स्थापना केली. इ.स. १३४० पासून १७५१ पर्यंत हा परिसर गोंड राजाच्या ताब्यात होता. याच काळात बल्लाळशहा राजाने चंद्रपूरचा किल्ला बांधला.

इ.स. १७५१ मध्ये नागपूरचे राजे.रघुजी भोसले यांनी शेवटचा गोंड राजा निळकंठ शहा याचेकडून चंद्रपूरसह संपूर्ण गोंड राज्य हस्तगत केले. इ.स १७५१ ते १८५३ या काळात हा संपूर्ण प्रदेश भोसल्यांच्या अधिपत्याखाली होता. रघुजी भोसल्याच्या मृत्यूनंतर इ.स. १८५४ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने तो भाग आपल्या ताब्यात घेतला. प्रशासकीय कामांसाठी ब्रिटिशांनी इ.स. १८५९ मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्याची निर्मिती केली. स्वांतत्र्यानंतर सन १९५६ साली भाषावार प्रांत रचनेनुसार चंद्रपूर जिल्हा त्याच्या सर्व विभागांसह मुंबई द्विभाषिक राज्यात समाविष्ट करण्यात आला आणि १ मे १९६० रोजी नवनिर्मित मराठी भाषिक महाराष्ट्र राज्यात हा जिल्हा समाविष्ट करण्यात आला. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती आदेश (विशोधन) अधिनियम १९७६ नुसार महाराष्ट्र राज्यात गोंड जमात ५० पेक्षा जास्त उपगटात विभागली गेली आहे. ते उपगट म्हणजे- राज गोंड, आरख, अराख, अगारिया, असून, बडी मरिया, बडा मारिया, भाटोला, भिम्मा, भूता, कोइला भूता, कोईला भूती, मार, बायसन हॉर्न मारिया, छोटा मारिया, दंडामी मारिया, धुरू, धुरवा, धोबा, धुलिया, डोरला, गायकी, गट्ट, गट्टी, गायता, गोंड गोवारी, हिल मारिया, कांदरा, कलंगा, खटोला, कोयतार, कोया, खिरवार, खिरवारा, कुची मारिया, कुचकी मारिया, माडिया, माना, मन्नेवार, मोघ्या, मोगिया, मोंघ्या, मुंडिया, मुरिया, नागरची, नाइकपोड, नागवंशी, ओझा, राज, सोनझारी-झरेका, थाटिया, वाडे मारिया, वडे मारिया.

गोंड जमातीलची ४ सग्यांमध्ये किंवा कुलवर्गामध्ये विभागणी झाली आहे. या जमातीतील सर्व सगे हे एकमेकांशी बेटी व्यवहार करणारे कप्पेबंद वर्ग आहेत. प्रत्येक सगा आणखी बऱ्याच कुळांत (पाडी) विभागला गेला आहे. प्रत्येक सगा ज्या देवांची उपासना करतो त्या देवांची आणि

प्रत्येक सग्याच्या कुळाची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

सात देवे यांचे भ्रातृकुल (एडवन सगा)

मारवे (मडावी), पुरूका, कोरिवेट्टा, मारसुकोल्हा (मरसकुले) पेंदोर, वेरमा

सहादेवे यांचे भ्रातृकुल (सरवन सगा)

आत्राम, गेडाम, तोडसाम, कोटनाग, कोरेंगा, आराम, होराम, दहाम, दुंगाम, कचिनुर, वेलांदी, कोचरा, विइका, पोंदुर, कातेले, उरवेट्टा, कुरमेट्टा, वडे, तुमरा, कडापेज, राईसिराम, वेटि सलाम, मारपा, हेरेकुमरे, मंदारी.

पाच देवे यांचे भ्रातृकुल (सेवन सगा)-

कुमरा, दरंजा, आलाम, आरक, अरे, गेडाम, किनाका, सुरपाम, कुसेंगा, कंसका, अनाका, जुगनाका, वलकट, पुसनाका, कारपेला, धुरवा, सोयाम, कोरचा, कचाल, चिकराम, सरलाट, परतसाल, महादारा, अदा, देवघर, कुरमा, घोडाम, अरकाम.

चारदेवे यांचे भ्रातृकुल (सेवन सगा)-

परातमासी, शेरकामी, सेरवम, नाईताम, मारपाची, साबाती, मागाम, पुसान, पुसाम, तलांदा, पोयाम, कुराम, केरवा, टेकाम, कोवा, नालुम, सिडाम, पारचक्की

इत्यादी आदिवासी गोंड जमातीतील देवे व कुळे असलेली दिसून येतात. गोंड जमातीची अंतर्गत समाजरचना अशी आहे की, प्रत्येकजण जो व्यवसाय करतो किंवा गावाला ज्या प्रकारची सेवा देतो त्यानुसार त्याचे मान्यताप्राप्त गट बनले आहेत. त्यांना गोंड जमातीचे उपगट म्हणून समजण्यात येते.

गोंड जमात ही द्रविड परिवारातील मुख्य जमात समजली जाते. गोंड या शब्दाची व्युत्पत्ती काहीशी संदिग्ध अहे. हिंदू किंवा मुसलमान धर्माच्या लोकांनी या जमातीस घ्कोईतूरङ किंवा घ्कोईङ असे नाव दिले आहे. गोंड म्हणजे घ्खोंडङ जनजातींपैकी एक जमात असावी. तेलगू लोक घ्खोंडङ या शब्दाचा उच्चार घ्गोंडङ असा करतात. त्यामुळे या जमातीस गोंड हे नाव बहुतेक करून तेलगू लोकांनी दिले असावे.

गोंड लोक तामीळ, कानडी व तेलगु ह्या द्रविडी भाषा परिवारातीलच भाषा बोलतात. ते दक्षिणेकडून मध्य प्रदेशात आले असल्याचे व नंतर चंद्रपूर येथे स्थिरावले असल्याचे दिसते. मध्य प्रातांचा बराच भाग गोंड घराण्यांच्या कब्ज्यात असल्यामुळे त्या भागाला गोंडवन हे नाव पडले आहे. १६ व्या शतकापासून गोंड डोंगराळ भुप्रदेशाकडे परतले. बहुधा त्यांची वस्ती डोंगरापलीकडे असे व भोवताली नेहमी घनदाट जंगल असे त्यांनी मजबूत व चिरेबंदी वाडे बांधले. त्यात पाण्याची टाकी व विहिरी आहेत. गोंड राजाची थडगी आहेत. गोंड जमातीची स्वत:ची राज्ययंत्रणा होती. पण मराठ्यांच्या सैन्यापुढे त्यांचा निभाव लागला नाही. त्यामुळे लवकरच डोंगराळ भूप्रदेशातील गोंडांची

संस्कृती नामशेष झाली आणि ते रानटी बनले. डोंगराळ भूप्रदेशातून प्रवास करणाऱ्या एकट्यादुकट्या वाटसरूला किंवा अनेक लोकांच्या जथ्यांना गाठून वाटमारी करू लागते. त्यांना लुटून प्रसंगी ते त्यांना ठारही मारीत. समूह मैदानी प्रदेशातील लोकांची त्यांनी बरीच लूटमार केली. परंतु ब्रिटिशांचे आगमन झाल्यावर मात्र त्यांनी माघार घेतली.

गोंड ही महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व आंध्रप्रदेश या राज्यातील ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची जमात आहे. मध्ययुगीन काळात ते संपूर्ण मध्यभारतावर आधिपत्य करणारे प्रमुख राज्यकर्ते होते. गोंड जमातीत युध्द कलेची परंपरा होती. मराठ्यांचे आगमन होईपर्यंत गोंड राजे राज्य करीत होते. महाराष्ट्रातील गोंड लोकांनी त्यांच्या पोशाख, सवयी, चालीरीती व गोंडी भाषा जतन केली आहे. हिस्लॉपने गोंड लोकांचे वर्णन करतांना असे मत मांडले की, च्गोंड लोक सर्वसाधारण हिंदू माणसाच्या मानाने थोडे अधिक काळ्या वर्णाचे आहेत. गोंड ही शेतकरी जमात आहे. ते प्रामाणिक, हसतमुख, कणखर व साध्या राहणीचे आहेत. गोंड जमातीमधील माडिया उपगटातील लोक हे नृत्यकुशल असून, ते आनंदी स्वभावाचे व अतिथ्यशील आहेत. काम करण्यास ते नेहमी तयार असून सर्वसामान्य आदिवासीप्रमाणे आळशी शेतकरी नसतात. गोंड जमातीत आपसातील तंटे मिटविण्यासाठी व गुन्ह्यांचा निवाडा करण्यासाठी त्यांची स्वतःची परंपरागत पंचायत आहे. पंचायतीचा मुख्य सर्वानुमते निवडण्यात येतो. तो वंशपरंपरागत नसतो.

शेती हा गोंड जमातीचा मुख्य व्यवसाय आहे. त्यांच्यापैकी बरेच जण शेतमजूरही आहेत. त्यांच्या शेतीच्या उत्पन्नास पूरक म्हणून ते लाकूड तोडणे, बांबू तोडणे आणि महुआ, लाख, डिंक, सरपण इत्यादी प्रकारचा जंगली माल गोळा करणे अशा प्रकारची कामे करतात. त्यांच्याकडे असलेल्या जमिनींचे आकारमान किफायतशीर नाही. शेतीच्या सुधारीत पध्दतींचा त्यांनी अवलंब केलेला नाही. अंतर्भागातील माडिया गोंड अजूनही स्थानपालट पध्दतीने शेती करतात व शेतीव्यवसायाय पूरक म्हणून गौणवनोपजे गोळा करतात व शिकार करतात. प्रत्यक्षात एका ठिकाणी स्थिर होऊन शेती करण्यास त्यांनी केव्हा सुरूवात केली हे त्यांना माहित नाही. ते भात, ज्वारी-बाजरी व काही कडधान्यांची पिके घेतात, गोंड जमातीची आर्थिक परिस्थिती फारशी चांगली नाही. ते महत्त्वाकांक्षी नाहीत व त्यांच्या गरजाही कमी आहेत.

गोंड जमातीत एकाच कुळीत लग्न करणे निषिध्द मानले जाते. या जमातीत पुढील प्रकारच्या लग्नपध्दती प्रचलित आहेत.

१) बळजबरीने लग्न करणे

२) जोडीदाराबरोबर पळून जावून लग्न करणे

३) अनाहूत लग्न आणि वराला नोकरीला किंवा घरजावाई ठेवून लग्न लावणे.

४) अगांतुकपणे घुसखोरी करून लग्न जमविणे

५) ठरावांची बोलणी करून लग्न जुळवणे

पुरूषांना बहुपत्नीत्त्वाचा अधिकार आहे, परंतु स्त्रियांना मात्र अनेक पती करता येत नाहीत. विधवाविवाह संमत आहे, काडीमोड घेण्यासाठी अनुमती आहे. वधूशुल्क देण्याचीही प्रथा आहे. गोंड जमातीच्या गावांमध्ये घ्गोटुलघरङ असते. ते एक मोठे घर असते. अविवाहित तरूण व तरूणी रात्रीच्या वेळी तेथे जमून, नाचगाण्यांचा कार्यक्रम करतात. रात्रीचे जेवण झाल्यानंतर पहिल्यांदा अविवाहित मुले गोटुलघरात जातात. त्यांच्या मागोमाग मुलीही जातात. तेथे एक घ्कोतवालङ असतो. तो त्यांचा घ्पुरोहितङ असते. हा कोतवाल तरूण-तरूणींचे स्वागत करतो आणि त्यांना गोटुलघराच्या नायकाकडे, सरदाराकडे पाठवून त्यांच्यापुढे नतमस्तक होण्यास सांगतो. प्रत्येक मुलगी आपला जोडीदार म्हणून एखादा मुलगा निवडून त्याचे केस विंचरते. त्याला उत्साह यावा म्हणून त्याचे हात चोळते. नंतर ते थकवा येईपर्यंत एकत्र नाचगाणे करतात व झोपी जातात. अशारीतीने मुलामुलींच्या कित्येक जोड्या जमतात व त्यांच्यात घनिष्ठ संबंध निर्माण होतात. अशा जोडप्यांच्या लग्नास त्यांच्या आईवडिलांनी विरोध केला की, ती जोडपी पळून जातात आणि मग त्यांच्या लग्नाला मान्यता द्यावीच लागते. माडिया गोंड या उपजमातीतील लोकांची अशी समजूत आहे की, त्यांच्या घरात त्यांनी आपल्या पत्नीशी समागम केल्यास त्यांच्या घरी वास करणाऱ्या लक्ष्मीचा अवमान होतो, म्हणून ते घरी तसे करणे अपवित्र समजतात. काही गावात विवाहित तरूण माणसे पावसाळ्यांचा हंगाम सोडून आठ महिने पत्नीबरोबर सहवास न करता ते सामाईक घरात झोपतात व त्यांच्या बायका आपआपल्या घरात झोपतात.

गोंड जमातीमधील दोन माणसे एकत्र भेटले तर ते एकमेकांची ऊरभेट घेतात. गोंड जमातीतील माणसे त्यांच्यातील एखाद्या वडिलधाऱ्या नातेवाईक पुरूषाच्या गुडघ्यांना स्पर्श करून तो हात कपाळाला लावतात. याप्रकारे वंदन करून ते एकमेकांना घ्जोहारङ म्हणतात. गोंड जमातीत एका माणसाने दुसऱ्या माणसाच्या हनुवटीला बोटांनी स्पर्श करून त्या बोटांचे चुंबन घेणे या पध्दतीने अभिवादन करण्याची चाल आहे. गोंड लोकांना नृत्य करण्याची खूप आवड आहे. घ्कर्माङ हा त्यांच्यामधील मुख्य नृत्यप्रकार होय. नाचगाण्याच्या कार्यक्रमामुळे गोंड लोकांचे मनोरंजन व करमणूक होते. हिवाळ्याच्या व उन्हाळयाच्या हंगामात ते नाचगाणी करून श्रमपरिहार करतात. माडिया गोंड जमातीमधील पुरुष व स्त्रिया मोठे गोल कडे करतात, प्रत्येक पुरूष आपल्या एका बाजूकडील मुलीच्या गळ्यात हात घालतो आणि दुसऱ्या बाजूकडील मुलीच्या कमरेभोवती हात टाकतो. अशा पध्दतीने ते नृत्य करतात. फक्त अविवाहित मुलींनाच माडिया गोंड जमातीच्या नृत्यात भाग घेता येतो. मुलीचे लग्न झाले की तिला नृत्यात भाग घेता येत नाही. घ्ढेमसाङ आणि घ्ढंडारीङ हे देखील त्यांचे पारंपारिक नृत्याचे प्रकार आहेत.

गोंडाद्वारे केले जाणारे घ्ढेमसाङ नृत्य केव्हाही करता येते. प्रामुख्याने मयताच्या प्रसंगी व

लग्नाच्या वेळी रात्रभर हे नृत्य करण्यात येते. हे नृत्य करते वेळी परधान हे गोंड जमातीचे गाणेबजावणे करणारे भाट असतात त्यामुळे ते वाजविण्याचे काम करतात. पावसाळ्याच्या हंगामात मुबलक पाऊस होऊन तो ओसरला की, शेतकरी या नृत्याचा आनंद लुटतात. दिवाळीच्या जरा आधी घ्दंडारीङ नृत्याला सुरूवात हाते. हे नृत्य करतेवळी डप्पू, ढोल, खालीखोम, किंगरी, धुमेळे, पिपोई, फरा ही वाद्ये वाजवली जातात.

परधान हे गोंड समाजाचे गाणेबजावणे करणारे भाट असून ते त्यांच्या पूर्वजांच्या पौराणिक शौर्यगाथा गाऊन भिक्षा मिळवितात. घ्कटोराङ हा कुळीचा पुरोहित व घ्देवरीङ हा गावाचा पुरोहित म्हणून काम करतो.

गोंड लोकांच्या आहारावर विशेष बंधने नसतात, ते कोबंडी-बदके, गोमांस, डुकराचे मांस, विवक्षित प्रकारेच साप, सरडे, उंदिर, मांजरे, काही कुरतडणारे प्राणी आणि काही ठिकाणी माकडांचे मासंही भक्षण करतात. राजगोंड लोकांना गोमांस आणि रेड्याचे व माकडाचे मास वर्ज्य असते. गोंड लोक बेसुमार मद्यपान करणारे असून, ते त्यांच्या दैनदिन जीवनाचे एक अविभाज्य अंग आहे. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाशी खर्चाचा कोठेही मेळ बसत नाही. उत्पन्नांपैकी बरीच रक्कम मद्यपानावर खर्च होते. त्यांच्या जवळील अन्नसामग्री संपल्यावर ते धान्याच्या स्वरूपात उधारी करतात आणि पुढच्या हंगामानंतर त्याची परतफेड करतात. वर्षाअखेरीला कर्जाची फेड केली नाही तर, सावकार, त्यांच्याकडून चक्रवाढ व्याजाने पैसे वसूल करतात.

गोंड जमातीत पूर्वीच्या काळी सर्वसाधारणपणे प्रेत पुरण्याची चाल होती. परंतु हिंदूच्या संपर्कामुळे प्रेताला अग्नी देण्याची चाल त्यांच्यात आता आली आहे. त्यांच्यात तीन दिवस सुतक पाळण्यात येते आणि तिसऱ्या दिवशी जात जेवण घालण्यात येते. माडिया गोंड या उपजमातीत मृत्यूनंतर एखाद्या सोईस्कर ठिकाणी मयत व्यक्तिची आठवण म्हणून रस्त्याच्या कडेला एक शिळा बसविण्यात येते. मयत व्यक्तींच्या नावलौकिकानुसार वेगवेगळ्या आकाराच्या शिळा बसविलेल्या असतात. परमेश्वराच्या आशीर्वादामुळेमूल जन्माला येते असे गोंड लो मानतात. मुलीऐवजी मुलगा जन्मास आल्यास, त्यांना अधिक आनंद होतो. स्त्रियांच्या प्रसुतीची कोणतीही वैद्यकिय काळजी घेतली जात नाही. गरोदरपणाच्या काळात कोणताही विधी साजरा करण्यात येत नाही. घ्सुईणङ द्वारे बाळंतपण करण्यात येते.

गावातील तंटे मिटविण्यासाठी गोंड जमातीत पारंपारिक पंचायत पध्दती आहे. गंभीर स्वरूपाचे अपराध असतील तर, जात जेवण घालावे लागते आणि किरकोळ अपराध असतील तर दंडाची शिक्षा ठोठावण्यात येते. गोंड जमातीतील एखाद्या व्यक्तीला जर अटक करून हातबेडी ठोकण्यात आली तर त्याला जातीबाहेर टाकण्यात येते. पंचायतीला तीन जेवणे घालीपर्यंत त्याला जमातीत परत घेतले जात नाही. आदिवासी जमातीत पंचायत ही एक सामाजिक संघटना असून,

त्यात चौधरी, महाजन, घट्या, भूमक आणि पंच यांचा समावेश असतो. लग्न व मृत्यू सारख्या प्रसंगी त्यांची उपस्थिती अनिवार्य असते. थोडक्यात गावातील सर्व घडामोडीवर त्यांचे नियंत्रण असते.

संदर्भ सूची :-

१) आगलावे डॉ. प्रदीप., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २०१०.

२) आकरे डॉ. बी. एन. आदिवासी जीवनावर सामुदायीक विकास योजनेचा झालेला परिणाम, पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, ऑक्टोबर २००९.

३) बोबडे प्रकाश, लोटे रा.ज., सामाजिक मानवशास्त्र, पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, जून १९९७.

४) देवगांवकर शैलजा, वैदर्भिय आदिवासी-जीवन आणि संस्कृती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८९.

५) देवगांवकर एस. जी.,महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००१.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY
ISSUE NO. (CCCXXX

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

एकदिवसीय आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

शोधनिबंध विशेषांक

संपादक

डॉ. जगदीश साबू | डॉ.शिवाजी नागरे | डॉ.श्रीकृष्ण काकडे

This Journal is Indexed in

B.Aadhar

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLIC

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 ,Issue NO, 336 (CCCXXXVI)

ISS
22
Fel
20

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-930

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February,2022

ISSUE No- (CCCXXXVI) 336

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati

प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे
प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे
संपादक
मराठी विभाग,
शंकरलाल खंडेलवाल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय अकोला.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.572 ,Issue NO, 336 (CCCXXXVI)

ISS
227
Fel
20

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	P
1	गोमंतकातील स्त्रियांच्या कथालेखनातील नव्या जाणीवा	प्रा.सोनिया सावंत	
2	उत्तर-आधुनिकता आणि मराठी नाटक	राजरत्न किशनराव दवणे	
3	मराठी वाङमयातील अनुवादित साहित्याचे स्वरूप	डॉ.रामलीला सुदामराव पवार	
4	जागतिकीकरणाचा प्रभाव व बदलते साहित्यप्रवाह	प्रा. डॉ. गंधारे द.के	
5	जागतिकीकरणाचे नव्वोदत्तरी साहित्यावरील परिणाम	प्रा. डॉ. अनिल सखाराम बाभुळकर	
6	जागतिकीकरणाचा परिणाम व मराठी साहित्यातील गंभीरता	डॉ.गजानन कोर्तलवार	
7	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेतील बदलते प्रवाह	डॉ. संदीप रंगनाथ तापकीर	
8	एकविसाव्या शतकातील मराठी कवितेची स्वरुप वैशिष्ट्ये व तिच्यापुढील आव्हाने	प्रा.डॉ.एच.डी.आकोटकार	
9	नव्वदोत्तरी आंबेडकरी मराठी कविता आकलन आणि विश्लेषण	प्रा.डॉ.भरत कचरे	
10	इ.स.१९९० नंतरची महानगरीय मराठी कविता : एक आकलन	प्रा.डॉ.व्यंकटी पावडे	
11	प्रवीण गुल्हाने यांच्या 'पापणीत माझ्या' या नवकाव्यसंग्रहाचे आकलन	डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे	
12	नवकवितेतील महानगरीय जाणिवा	मोरे पंडित किशनराव	
13	एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कादंबरी	डॉ. पवन मांडवकर	
14	ग्रामीण,दलित, स्त्रीवादी व आदिवासी साहित्यातील बदलते जीवनदर्शन	डॉ.गणेश गोपाळराव मालटे	
15	जगण्याचे सार्थ आकलन मांडणारी नीलकृष्ण देशपांडे यांची कविता : देहदोहा	अभय सुभाष जोशी	
16	पद्मरेखा धनकर यांच्या कवितेतील ('फक्त सैल झालाय दोर ') स्त्री संवेदनविश्व	डॉ वर्षा शिरीष फाटक	
17	'कवी शेषराव पिराजी धांडेंची नवी अनुभूती व नव्या जाणिवेची कविता'	डॉ. अशोक रा. इंगळे	
18	दलित आत्मकथनातील नवजाणिवेचा वेगळा प्रवाह :'वेदनेवरील फुंकर'	डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	

60	'शहर आत्महत्या करायचं म्हणतंय' : अगतिक महानगराचे आत्मवृत्त स्वप्नील राजेश इंगोले	
61	'नंतर आलेले लोक'मधील स्त्री-प्रश्नांची चर्चा सायली सुरेश पिलणकर	
62	आदिवासी निहाली भाषेचे बदलते स्वरूप प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे / रश्मी जगदीशराव सातफळे	
63	माधव कोंडविलकर यांच्या कादंबऱ्यातील बदलत्या जीवन जाणिवा डॉ. शिवाजी नीळकंठ नागरे/प्रा. सुवर्णा किसनराव घोपे	
64	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कवितेतील जाणिवांचे संदर्भ प्रा. विक्रम उखर्डा मोरे	
65	'ताई मी कलेक्टर व्हयनू' व 'आयदान' मधील नवजाणिवा प्रा.डॉ.शिवाजी नागरे / प्रकाश गंगाराम बावणे	
66	'शिंपल्यातील मोती' या काव्यसंग्रहातील सर्जनशील जाणिवांचा वेध प्रा.पुरुषोत्तम प्र.सूर्य	
67	स्त्रियांच्याआत्मचरित्रातील नवजाणिवा प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे / उज्वला समाधान डांगे	
68	कवी इंद्रजित भालेराव यांच्या काव्यातील बदलती ग्रामीण मानसिकता प्रा. शशिकांत काळे	
69	नवकवितेतील कृषीजाणीवेची बदलती रूपे डॉ.श्रीकृष्ण वामन पदमणे	
70	अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि कार्य नवजाणिवांचा आविष्कार प्रा. डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे	
71	आदिवासी साहित्यातील बदलते स्त्रीजीवन प्रा.चिन्नना चालुरकर	
72	नव्वदोत्तर मराठी बालसाहित्यातील नवजाणिवा प्रा. डॉ. सौ. ममता इंगोले / प्रा. ए. बी. भावसार	
73	एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कवितेतील नवजाणिवा प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे / कु. शताब्दी विलासराव धांडे	
74	संत साहित्यातील नवजाणीवा कु. प्राची विनोदराव मेंढे	
75	नंदा खरे यांच्या साहित्यातील नवजाणिवा अभिजित अशोक इंगळे	
76	स्त्रीवादी साहित्य प्रा. सीमा चिमणकर	
77	जागतिकीकरणाचा परिणाम व साहित्यातील गंभीरता सहा. प्रा. तुळशिराम शंकर कांबळे	

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI)

ISSN
2278
Febr
2022

कवी इंद्रजित भालेराव यांच्या काव्यातील बदलती ग्रामीण मानसिकता

प्रा. शशिकांत काळे

मराठी विभाग कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड

नवदोत्तर कालखंडातील ग्रामीण काव्यातील महत्वपूर्ण कवी म्हणून कवी इंद्रजित भ ओळखले जातात. त्यांच्या काव्यातून ग्रामीण भागातील लोकांची बदलत चाललेली मान दिसून येते. काळाबरोबर जग बदलत आहे. शहरीकरण, आधुनिकीकरण यामुळे ग्रामीण जी बदलत आहे. ग्रामीण भागातील व्यवसाय पार मोडकळीस आले आहे. ग्रामीण माणूस प शेतीतून कोणतेही सुख मिळवू शकला नाही. त्यांच्या जीवनाचे शोषण हा जीवनचा ए झाला. या शेतरपासून नाळ तुटत नाही पण शेतीमध्ये नवीन पिढीने न येता काहीतरी वेगळे आपला उदरनिर्वाह करावा ही मानसिकता ग्रामीण भागात दिसून येते.

दूर राहिला गाव या संग्रहातील कविता गावापासून पोटापाण्यासाठी दूर गेलेल्या परंतु गाव जपलेल्या माणसाची व्यथा करते. या कवितेतून काळानुरूप बदलते ग्राम जीवन द आहे. जुने आणि नवीन याची तुलना करत कवीने बदलते गाव उभे केले आहे. मैनेला देणारा पोपटाचा काळ जाऊन बुलेटच्या आवाजाने प्रेयसीला प्रियकर आल्याची जाणीव हो सुंदर आवाजाचा काळ आता लुप्त होत आहे. खोप्यातल्या पिलांसाठी चिमणी चारा घेऊन तेव्हा पिलांच्या चिवचिवाटाने आसमंत भरून जातो. मानवी जीवनातील जातं गेलं आणि गि आवाजाने आसमंत व्यापला आहे. मोर आपल्या लांडोरीने सुंदर आवाजात साद घालतो. म आपल्या आप्तस्वकीयांच्या घरी जातो ते आगगाडीने, तसेच मोट जाऊन विहीरीवर मोटर काळानुरूप होत असलेले बदल टिपतं कवी म्हणतात,

मोट झाली जुनी तशी इंजिनही झाले जुने
माणसाच्या भल्यासाठी सगळ्यांचे येणेजाणे [१]

कवीने काळाबरोबर गावातील बदल टिपले आहे. यातून बदलती ग्रामरचना, व ग्रामीण मानसिकता साकार करत काळानुरूप गावातील मानसिकता व्यक्त केली आहे. एकवि शतकात गावात आमुलाग्र बदल व्हायला लागले. गावाची पारंपरिक ओळख नष्ट होत, शह होत असलेले गाव समोर आले आहे. गावातील मातीचे घरे जा[illegible]न सिमेंटचे घरे निर्माण होत एकत्र कुटूंबपद्धती लुप्त होत विभक्त कुटुंबपद्धती निर्माण झाली आहे. अशा बदलत्या दर्शन यातून घडते. कवीला आपल्या गावाचे बदललेलं भकास स्वरूप पाहून जुना काळ अ सगळं गाव एक होते. कुणाच्याही सुख – दुःखात धावून जाण्याची गावाची मानसिकता कुणाला काहीही कमी पडले तर गाव त्याची मदत करायचे, सगळे गुण्यागोविंदाने राहायचे.

गाव एक होते सारे, गाव नेक होते सारे
बापलेक होते सारे,एकमेका [२]

अशा या गावात आता एकी दिसत नाही, विरोधाभासात जगणारी माणसं आता वि संगळ्यांची मने भंगलेली वाटतात. असा हा बदल मनात खंत निर्माण करतो. काळाबरोबर अधिक सुसंस्कृत व्हायला पाहिजे होता परंतु तसे झाले नाही याची खंत कवीला आहे. काळ बदलती ग्राम व्यवस्था ही सामाजिक, सांसकृतिक अधोगतीची आहे. माणूस भौतिकदृष्ट्या झाला परंतु सामाजिक,सांस्कृतिकदृष्ट्या तो नाश होत आहे. याची खंत कवीच्या शब्दात दिस

भूमीचे मार्दव या काव्य संग्रहात ग्रामीण भागतील शोषण यातून दर्शविले आहे. आर्थिक टंचाईमुळे अनेकांना धनदांडग्या लोकांची अरेरावी, जबरदस्ती सहन करावी

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-

Impact Factor -(SJIF) –8.572 Issue NO, 336 (CCCXXXVI) | Febru 2022

खेड्यातील लोकांच्या गरिबीचा, अज्ञानाचा फायदा घेत त्यांना ओरबाडणारी वृत्ती कुठेही एका माणसाने गवताचा भारा ठरल्यापेक्षा दुप्पट भावाने विकत घेतला. असे का घडले? याचे पुढील ओळीतून कवीने दिले आहे.

'तिनं सांगितले
तो तिच्यासह भाऱ्याचा सौदा होता
म्हणून तर ती त्याच्या पाठीमागं गोठ्यात गेली'[3]

ग्रामीण भागातील शोषणाचे चित्रण येथे दिसते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी लागणारी तडजोड यातून समोर येते. हे ग्राम वास्तव ग्रामीण भागाची काळी बाजू समोर आण

गावाकडं या संग्रहात ग्रामीण जीवनानुभव आहे. कवीने गावातील जीवन अनुभवले काबाडकष्ट, गरिबी, दुष्काळ यांच्याशी झगडत असलेले जीवन त्यांनी बघितले होते. शे जीवनातील व्यथा वेदनाचा अनुभव व अनुभूती त्यांच्याजवळ आहे. खस्ता खाणारं जीवन त पुढे होते. घाम गाळून पिक पिकवायचं परंतु सरकारी धोरणं, व्यापारी, अडत यांच्या साप सापडलेल्या शेतकऱ्याला त्याच्या कष्टाचा मोबदला मिळत नाही. अशा अवस्थेतील जीवन त अनुभवात होते. लहानपणापासून शेतीनिष्ठ संस्कृतीत वावरल्यामुळे त्यातील प्रत्येक सुख दु अनुभव व अनुभूती त्यांच्याजवळ आहे आणि त्यांची भावना शब्दरूपाने या काव्यातून उत आहे. कवीची चिंतनात्मक भूमिका या काव्यातून दिसून येते. यातील शब्द हे विचारास करणारे आहेत. ही कविता वास्तवाची जाणीव करून देणारी आहे. यातील प्रत्येक विचार, अ हा अस्सल असून यातून उपस्थित होणारे प्रश्न अंतर्मुख करतात. उदा.

या भूमीचा, भूमीचा मूळ अधिकारी
बाप झालायं,झालायं आजचं भिकारी
गाव असून झालायं फिरस्ता [४]

अशा शब्दांतून कवी शेतकरी जीवनाची व्यथा व्यक्त करतात. बळीराजा, जगाचा प अशा शब्दांनी गौरविल्या जाणारा शेतकरी असा हवालदिल का होतो, त्याच्या अपार कष्टाचे का हिरावून घेतले जाते. सुगीच्या काळात त्याने पिकवलेले पिक कमी भावात विकत घेतल्या जेव्हा दुष्काळासारखे संकट येते तेव्हा सरकार, राजकारणी पुढारी विचारत नाही. जीवनाचीवेदना कवीने शब्दबद्ध केली आहे. कवीने आपल्या काव्यातून शेतकरी जीवनाचे पापुद्रे उलगडले आहे. कवीचे जीवन हे ग्रामीण व निसर्ग अनुभवांनी समृद्ध आहे. यातील स व त्याामागील कारणे यांची जाणीव त्यांना आहे. या जाणिवेतून निर्माण होत गेलेल्या या आहे. शेतकरी जीवन मांडताना कवीने शेतीसोबत असलेल्या जीवनाला आपल्या काव्याचा बनविलेले दिसते. शेतकरी जीवनाची वाताहत यातून जाणवत राहते. कवीच्या कवितेत शे जीवनाची वेदना दिसतात. कवीच्या कविता मुळात शेतकरी जीवनाच्या वेदना साकार कर वेदनेमागीलकारणांची मीमांसा करणारी आहे. त्यांच्या काव्यातून शेतकरी जीवनाचे विविध समोर येतात.

माझा बाप शेतकरी,उभ्या जगाचा पोशिंदा
त्याच्या भाळी लिहिलेला रातंदिस कामधंदा
कष्ट सारे त्याच्या हाती, दुसऱ्या हाती माप [५]

काळ बदलत गेला परंतु शेतीशी निगडित प्रश्न तसेच अनुत्तरीत राहले. अशा प्र मीमांसा कवीच्या कवितेत येते. कवीच्या कवितेतून ग्रामीण भागातील सत्य वाचकांपुढे ये निसर्गाची, ग्रामीण माणसांची कविता आहे असे म्हटल्यापेक्षा ग्रामीण माणसांच्या अंतरंगा कविता होय असे म्हणणे योग्य ठरेल.

टाहो या संग्रहाचे शीर्षकच यातील आशय स्पष्ट करते.आत्महत्या व शेतकरीजीवन वर्तमानातील फार महत्वाचा विषय आहे. कष्टाला कधीही न घाबरणारा शेतकरी जीवनाला क कंटाळत आहे? त्याच्या या मानसिकतेला कारणीभूत कोण? असे विविध प्रश्न उभे होत आहे एवढे कष्ट करून श्रमाचे फळ भेटत नाही. कधी निसर्ग तर कधी सावकार, व्यापारी त्याच सुखाआड येतो. मनातील स्वप्न, ईच्छा अपेक्षा तशाच राहतात. घरातील भुकेले चेहरे त्याच्या सम असते. प्रत्येकाच्या डोळ्यात भूक, अगतिकता दिसते आणि अशा विवंचनेतून मुक्त होण्याचा एक मार्ग त्याला दिसतो तो म्हणजे आत्महत्या.

झाडाझाडाला विचारा
आत्महत्येच्या कहाण्या
या पहाडाला विचारा
माझ्या बापाच्या विराण्या [६]

बापाची आत्महत्या म्हणजे घराची आत्महत्या होय. घरातील कर्त्या पुरूषाने असे पाऊ उचलल्यावर घर उघड्यावर येते. सरकार, पुढारी यांच्या सांत्वनाचे काही दिवस गेले की जीवना भीषण वास्तव समोर येते. कवीने असे वास्तव आपल्या काव्यातून रेखाटून ग्रामीण जीवनाती काळोख वाचकांपुढे आणला आहे. ग्रामीण जीवन म्हटले की साधे सरल जीवन, निसर्गात आनंद जगणारी ग्रामीण माणसे अशा शहरी विचारधारेला ही कविता धक्का देणारी आहे. ग्रामीण भागाती खरे अंतरंग ही कविता टिपते. ग्रामीण कविता जेव्हा बाह्यांगावर केंद्रीत होती. तेथील निस मानवी जीवनाचे सुखी समाधानी चित्रणात बहुतांश कवी गुंतले असताना कवी इंद्रजित भालेर यांनी अस्सल ग्रामीण वास्तव समोर आणले. कमीत कमी शब्दांतून आशय व्यक्त करत वाचकां मनाचा ठाव घेणारी ही कविता आहे.

संदर्भ –

१.भालेराव इंद्रजित, दूर राहिला गाव, प्रतिभास प्रकाशन,परभणी आवृत्ती तिसरी २००९ पान २८
२. भालेराव इंद्रजित, दूर राहिला गाव, प्रतिभास प्रकाशन,परभणी आवृत्ती तिसरी २००९ पान ३
३. भालेराव इंद्रजित, भूमीचे मार्दव पान १०६
४. भालेराव इंद्रजित, गावाकडं, मनोविकास प्रकाशन,पुणे आवृत्ती दुसरी२०१४पान ०१
५. भालेराव इंद्रजित, गावाकडं,मनोविकास प्रकाशन,पुणे आवृत्ती दुसरी२०१४ पान २०
६. भालेराव इंद्रजित, टाहो, प्रतिभास प्रकाशन,परभणी आवृत्ती तिसरी२००९ पान ०९

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 25

AKSHAR

Multidisciplinary Research Jo

Peer-Reviewed & Refereed International Resear

February 2022 Special Issue 04 Vol

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Princip
Arts and Comme
Jarud,Tq Warud,D

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022

Special Issue 04 Volume V (A)

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

Scientific Journal Impact Factor

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-Database System

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

Index

Sr. No	*Title of the Paper*	Author's Name	Pg.No
01	Transformational Impact of Covid-19 on Teaching and Learning: A Study on Online Classes	Dr.Manjari Gupta Dr.Neelu Gupta	05
02	Socio-legal Status of Domestic Workers in India: A Critical Analysis	Dr. Sonia Aneja Ms. Rajni Gupta	08
03	Indu in *Roots and Shadows*: A Victim of Patriarchal Social Setup	Dr. Mahadeo Raghunath Jare	16
04	Media Trial: A Boon or A Bane	Dr.Sushma Gour	21
05	Effect and Role of Smart Learning and Massive Open Online Course on Higher Education System	Dr. Nagin Madhusudan Patel	24
06	Geographical Study of Fruit Farming in Barshi Tahsil of Solapur District	Dr. Arjun Shivaji Wagh Dr. Ankush S. Shinde	34
07	Political Participation of Scheduled Caste in Mungeli District	Nitesh Kumar Sahu Dr. Pramod Yadav	39
08	Why Does T.S. Eliot React To The Poem Title As *The Waste Land* ? Poet's Action And Re-action Through Text And Context	Dr. Arvind Kumar Jyoti	44
09	A Descriptive Study on the Benefits of Women Economic Empowerment through Entrepreneurship	Ms. Shilpa Arya Dr. Pallavi Pattan	49
10	A Study on The Public Opinion Towards GST Implementation with Special Reference to Vijayawada City in Andhra Pradesh	N John Sukumar	54
11	Perception of Beneficiaries about the Role of *Gram Panchayat* for Creating Awareness and Strategic Implementation of *Pradhan Mantri Awaas Yojana- Gramin* (PMAY-G) in Madhya Pradesh	Pragati Tanwar Dr Manoj Songara	65
12	Impact of Insolvency and Bankruptcy Code, 2016 on NPA of Major commercial bank in India	CMA AK NEERAJ	72
13	Reciprocal Friendship in the Novels of Chetan Bhagat	Bhupendra B. Rajput Dr. Vilas Shripati Patil	80
14	Human Rights: Indian Class-Caste Perspective	Mr. Satish Jagannath Nikam	82
15	A Geographical Study of Problems of Agricultural Development in Drought Suffered Man Tahsil	Mr. Vishal S. Gholap. Dr. Arjun Shivaji Wagh	85
16	Equity and Sustainable Development	Prof. Dilip H. Rathod	89
17	मराठी रंगभूमी आणि नाटक : स्वरुप व विकास	प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे	94
18	नर्मदा बचाव आंदोलन : पर्यायांच्या प्रस्तावाचा अभ्यास	डॉ. राहुल गोंगे	98
19	संत शेख महंमद	प्रा.शशिकांत वि. काळे	103
20	सोशल मीडियाचा तरुणाईवर होत असलेला बदल : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील	109

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

19

संत शेख महंमद

प्रा.शशिकांत वि. काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती
मो.नं. 9421754857 मेल आयडी shashikantvkale@gmail.com

गोषवारा :-

संत कोणत्या जातीत जन्माल येतात याला महत्व नसते तर ते जातीपातीच्या, धर्माच्या पलिकडे जाऊन समाजाला ज्ञान देतात. त्यांचे ज्ञानदानाचे,समाज जागृतीचे समाज प्रबोधनाचे कार्य महत्वाचे असते म्हणूनच संत कबिरांच्या खालील ओळी, सार्थ वाटतात. धर्म जात, प्रदेश, प्रांत, सिमा यांच्या मर्यादा ओलांडून जाती, धर्मपेक्षाही हे विश्वाची माझे घर ही उक्ती आपल्या साहित्यातून, कार्यातून पटवून देणारे, अखंड मानवतेचा संदेश देणारे, हिंदू-मुस्लिम एकतेचे प्रतिक असलेले एक महान संत म्हणजे शेख महंमद होय. धार्मिक सद्भावनेचे प्रतिक म्हणून वारकरी संप्रदायात त्यांना मानाचे स्थान आहे. आजही त्याच्या कार्याकडे गौरवाने पहिले जाते. संत शेख महंमदाचा कार्यकाळ साधारणपणे 16 वे 17 शतक मानल्या जातो. त्यांनी हिंदू – मुस्लिम ऐक्यावर भर दिला असून समतेची विचारधारा समाजामध्ये रुजविली. वारकरी पंथाची आणि सुफी संत परंपरा आपल्या विचार, कार्यातून समाजाला पुढे ठेवली सद्गुरु आणि पिराचे ऐक्य सांगताना ते म्हणतात. सद्गुरु साचे पिरु । दो भाषांचा फेरु ॥ /नाही बिन्ना तारु । ज्ञान विवेकी ॥ / सर्व धर्म, पंथ जात एक असून त्यात व्दैतभाव नाही हे सूत्र शेख महंमदानी आपल्याला सांगितले. ***जैसे एका झाडा । पत्रे फांद्या निवडा ॥ तैसा भाषा पवडा । गुरु पिरांचा ॥*** कविवर्य मोरोपंतांनी आपल्या ' सन्माणिमाला ' या ग्रंथामध्ये शेख महंमदाविषयी गौरवोद्गार काढले. ***तारिती न कीर्तीच्या जो न लवे त्या मुसल – मानवा – नावा / / हर्षे सेख महांमद भगवज्जन मुसलमान मानावा ॥*** संसारुपी भवसागरातून तरण्यासाठी फक्त कीर्तीची नाव चालत नाही तर नम्रभाव असला पाहिजे ही विनम्रता शेख महंमदाकडे आहे म्हणून हर्षाने भगवद् भक्त शेख महंमदाचा गौरव करतात. हा विनयभाव म्हणजे शेख महंमदाचा समतेचा आणि पारमार्थिक अधिकार व्यक्त करीत आहे.

प्रस्तावना :-

शेख महंमदाचा जन्म धारुर (ता. आष्टी. जि. बीड) या गावी झाला असून आईचे नाव फुलाई व वडीलांचे नाव राजे महंमद असे होते. शेख महंमदाची गुरु परंपरा खालील प्रमाणे सांगता येईल

अब्दुल कादर जिलामी
↓
महंमद गौस
↓
राजे महंमद
↓
चांद बोधले
↓
शेख महंमद

शेख महंमदाचे वडील हे महंमद गौसचे शिष्य होते. आणि राजे महंमदाचे शिष्य प्रख्यात हिंदू साधू चांद बोधले होय हेच चांद बोधले शेख महंमदाचे गुरु होत.

ॐ नमो जी श्री सद्गुरु बोधले । त्यांना जानोपंता अंगीकारिले ।
जानोबाने एका उपदेशिले । दास्यत्वगुणे ॥ (यो.सं. 15.1)

चांद बोधले संस्कारानी हिंदू आणि गुरु परंपरेने सूफी असल्यामुळे त्याची परमार्थिक दृष्टी अधिक विशाल व्यापक, समन्वशील बनलेली होती. चांद बोधलेनी आपला शिष्य शेख महंमद याला ज्ञान देताना इस्लाम धर्माचे शाश्वत मर्म सांगितले

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

तसेच सुसंवादी, सर्वसमावेशक अश्या हिंदू अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश दिला. स्वत: शेख महंमद म्हणतात- अविंध यातीस निपजलो ।कुराण पुराण बोलो लागलो । / वल्ली साधुसिध्दांस मानलो । स्वहित परहिता गुणे ॥ (यो.सं. 16.66)
इतर संताप्रमाणे शेख महंमदाने सुध्दा गुरुची महती गायिली आहे.

अनेक विद्या शिकविती । ते जाणा विद्यागुरु बोलीजेती ॥
तरी भव तारावयाते न पवती । एका सद्गुरु वांचूनी ॥ (यो.सं. 5.75)

संसारातील विद्या गुरुकडून आपण शिकतो पण परमार्थामध्ये मार्गदर्शनासाठी सद्गुरु अत्यंत आवश्यक आहे. सद्गुरु भेटीच्या आर्ततेतून प्रकटलेला अभंग म्हणजे शेख महंमदाने केलेला गुरुगौरव होय.

येई बा सद्गुरु । माझिये भेटीस ।
तुजविण उदास । चित्त माझे ॥
माझे चित्त आहे ।तुझ्या पायांपाशी ।
तुजविण परदेशी । हिंडे जन ॥
जनविजन एक तव । कृपा ऐक्य ।
परब्रम्हांचे सुख । तुझेनि मज ॥

सद्गुरु कृपेमुळेच परब्रम्ह सुखाची प्राप्ती होते ही अनुभवण्याची बाब आहे. वडीलांच्या कृपेमुळे शेख महंमदाला चांद बोधले सारखा सद्गुरु मिळाला त्यामुळेच शेख महंमदाची पारमार्थिक वाटचाल वेगाने होऊ लागली सद्गुरुच्या कृपेमुळे साधुसंताच्या संगतीने त्यांचा परमार्थ फुलू लागला मन लैकिककडून अलौकिकाकडे झेपावू लागले. भक्ती रसात न्हावू लागले भक्ती श्रेष्ठ असून भक्ती करणे हे सुध्दा धाडसाचे काम आहे असे शेख महंमद सांगतात.

आमुचे नाचणी । कोणी नाचू नका ।
ज्याला असे धोका । लौकिकाचा ॥ (कविता संग्रह 90)

तर संत तुकाराम म्हणतात

तैसी हरिभक्ति सुळावरील पोळी ।
निवडे तो बळी विरळा शूर ॥

हरिची भक्ती ही सुळावरील पोळी (अतिशय कठीण गोष्ट) आहे म्हणून ती निवडणाऱ्यांचे कौतुक संत तुकाराम करतात. शेख महंमद या कौतुकास पात्र ठरतात. संत तुकाराम म्हणतात.

भक्ती ते कठीण विचारोनि पाहे तरी ।
भक्ती योगे संत समागमे सर्वसिध्द ॥

भक्ती करणे जरी कठीण असले तरी मात्र संत समागमाचे शाश्वत सुख त्यातून मिळते. म्हणूनच शेख महमंद भक्तीला सखी म्हणून संबोधतो- मातेहुनि अधिक । भक्ती माझी सखी । / तिचियाने सुखी । सर्वकाळ ॥ (कविता संग्रह 91)

नामस्मणाचे महत्व :-

भक्तिसाधनेच्या यज्ञात नामस्मरणाचे महत्व सर्वोतपरी मानले आहे. आत्मज्ञान प्राप्तीचा सोपा सुलभ मार्ग म्हणजे नामस्मरण होय. 'ज्यांचे मुखी नामकीर्ती ते विश्वाचे सारथी' या उक्तीप्रमाणे नामस्मरणात रंगलेल्या साधू संतांचा गौरव शेख महंमद आपल्या वर्णातून करतात- अंतरी तत्वकळा । वाचे निजनाम । /ते संत उत्तम । धर्मराज ॥ /जळती पापराशी । ऐशांच्या दर्शने । /पतिता उध्दरणे । नामे त्यांच्या ॥ /भवनदीचे तारु ।ऐसे साधुसंत ॥ /शेख महंमद नित्य । वंदी त्यासी ॥
नामस्मरणात दंग असलेला संत शेख महंमद याला नाम किती प्रिय आहे तर

नाम जीवाचे जिवन । भावे करितो जतन ॥
वाचा नि:शब्दी आवडी । प्रेमबोधे ध्यातो घडोघडी ॥
आसनी भोजनी अनिवार । अहर्निशी न पडे विसर ॥ (कविता संग्रह 100)

नामाशिवाय दुसरे काहीच सुचत नाही नाम माझ्या जीवाचेही जीवन आहे असे शेख महंमद सांगतो त्यांची ही अवस्था संत तुकारामाच्या खालील अंभागातून व्यक्त होते.

गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ॥

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

मग गोविंदा ते काया । भेद नाही देवा तया ॥
आनंदले मन । प्रेम पाझरती लोचन ॥
तुका म्हणे आळी । जेवी नुरेची वेगळी ॥

पंढरीच्या पांडुरंगाचा महिमा गाताना शेख महंमद लिहितात.

कटावरी कर । चंद्रभागा ठाणा ।
दावितसे खुणा । भवसिंधूच्या ॥
पतितां कडसूत्र । भाविका पायवाट ।
दावी खुणां निकट । तरी उभा ॥
भवसिंधूची खोली । ब्रम्हांड बुडे ऐसी ॥
तळवा संतऋषी । भिजती ना ॥ (कविता संग्रह 234)

पंढरपूराविषयी आणि पांडुरंगाविषयी मनात नितांत श्रध्दा आणि ह्दयात अविट गोडी होती.

समाजजागृती :-

समाजजीवनातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा, रुढी, चालिरिती, धर्माच्या नावावर चालणारे कर्मकांड, शुध्ददेवतांची उपासना. दांभिकता यावर शेख महंमद आपल्या वाणीने तुटून पडतात. शेख महंमद संत कबिराच्या प्रकृतीचे असल्यामुळे त्यांना तडजोडमान्य नाही जे बोलायचे ते रोखठोक.

देवत असत्या सामर्थ्यपणे । तर तोंडावर कां मुतती श्वाने ।
प्रसिध्द देखोनि झकली अज्ञाने । कनिष्ठ भजन करिती ॥ (यो.स. 14.73)

शुध्द देवतांची उपसना करणाऱ्या जनसामान्यांची त्यांना दया येते संत कबिराप्रमाणेच शेख महंमदाचे परमेश्वरील प्रेम उत्कट असले तरी त्यांची दृष्टी निर्गुण निराकारावर स्थिर झालेली आहे.

अविनाश निज निर्गुण । माझ्या जीवाच्या जीवना ॥
देवी देवता पाखंड । धिग जळो त्यांचे तोंड ॥
भुते मागती सांडणे । नर्क त्यांच्या हो भजने ॥
मागोन करविता हिंसा । भक्त उध्दरेल कैसा ॥
पाणी पाषाण प्रतिमा । तेथे उन्मत्त होती जमा ॥
वोळखीन ज्ञानदृष्टी । शेख महंमद निजभेटी ॥

या ज्ञानदृष्टीमुळे शेख महंमद देवेदवतांच्या पसाऱ्यावर कठोर हल्ला चढवितो. मात्र पांडुरंगाविषयी मनात नितांत आदरभाव, श्रध्दाभाव ह्दयात वास करतो.

अनिवार पंढरी । अविनाश श्रीहरी ।
वाहीन अंतरी । व्यापुनी अलिप्त ॥

शेख महंमदाचे ज्ञानचक्षू सदैव उघडे असल्यामुळे त्यांनी मुर्तिभंजन करणाऱ्या धर्मांध मुसलमानांवर कठोर प्रहार केला.

मुर्ती लपविल्या । अविंधी फोडिल्या ।
म्हणती दैना जाल्या । पंढरीच्या ॥
अढळ न ढळे । ब्रम्हादिका न कळे ।
म्हणती आंधळे । देव फोडिले ॥

शेख महंमदांने हिंदू गुरुचा, हिंदू धर्माचा, हिंदू संतांच्या चरित्राचा, संतवाणीचा स्वीकार केल्यामुळे त्याला मुसलमान काफर म्हणून संबोधत असत. आणि हिंदू शेख महंमदाला मुसलमान असल्यामुळे देवतानिखंदन करतो असे समजत.

एक म्हणती हा यातीचा मलवंश । म्हणुन निखंदितो आमधा देवतांस ।
याचा मानूं ना आम्ही विश्वास । प्रतिमा निखंदिल्या ॥
देखत अविंध देवळे मोडीती । हा तो त्यांचाच स्वयाती ।
येणे प्रतिमेची केली माती । आता काय पुजावे ॥ (यो.सं. 62 ते 63)

जननिंदेला न घाबरता आपले कार्य अविरतपणे शेख मेहंमदाने चालू ठेवले मुरळी प्रथेवर शेख महंमदाने जणू आग पाखडली समाजाला भानावर आणण्याचे काम केले.

ज्या मुरळ्या करिती अनाचार । चालविती उन्मत्तांचे घरचार ।
त्यांस म्हणती लावी भंडार । आपुलिया हाते ॥
पुण्य आचारण न ये मुरळ्यांच्या चित्ता । भलत्याच्या होतील कांता ।
त्यांच्या हात भाळास लाविंता । कोण तरला सांग बा ॥ (यो.सं. 14-54 ते 55)

मुरळ्याविषयी अश्याप्रकारे निषेध नोंदविलेला आहे. एखादा व्यक्ती ब्राम्हण कुळात जन्माला येऊन भक्तीला पारखा झाला असेल तर त्याचे ब्राम्हण्य व्यर्थ ठरते.

उत्तम कुळी काय ।जाळावी विप्राची ।
जो नाही हरीची । बोध भक्ती ॥ (कविता संग्रह 175)

समाजात ऐकोपा राहावा, समाजस्वास्थ टिकावे यावर शेख महंमदाचा भर होता.

सचापीर कहे मुसलमान । मऱ्हाटे म्हणती सद्गुरु पुर्ण ।
परी दोहींत नाही भिन्नपण । आखे खोल देखो भाई ॥ (यो. सं. 173)

अशाप्रकारे समाज जागृतीचे कार्य शेख महंमदाने आपल्या साहित्यातून करण्याचा प्रयत्न केला

शेख महंमदांची ग्रंथसंपदे ग्रंथसंपदा :-

शेख महंमदाने मराठी, हिंदी, उर्दु फार्सी भाषेमध्ये बरीच ग्रंथरचना केल्याचे आढळून येते.

अ) योगसंग्राम :- हा शेख महंमदाचा मुख्य ग्रंथ होय हा ग्रंथ शके 1567 (इ.स. 1645) ला पुर्ण केला. या ग्रंथामध्ये 17 प्रसंग 2319 ओव्यांची रचना आहे. या ग्रंथात शेख महंमदाने एक व्यापक पारमार्थिक रुपक योजलेले आहे. आत्मा हा योध्दा आहे. हा आत्मरुपी योध्दा काम, क्रोध, आळस, अज्ञान, दंभ, मद, मत्सर इत्यादी अवगुणरुपी सैन्यावर मात करुन ब्रम्हांडाशिखर गाठतो असे वर्णन या ग्रंथात केले आहे.

ब) पवनविजय :- हा शेख महंमदाचा दुसरा ग्रंथ होय हा ग्रंथ शिव – कार्तिक संवादात्मक संस्कृत शिवस्वरोदया या ग्रंथाचा अनुवाद आहे. याचे अ) तत्वसार ब) पवनविजय क) काळज्ञान असे तिन खंड असून 482 ओव्या आहेत पण त्या अपूर्ण स्वरुपात उपलब्ध आहे.

चतुरवेदांचे सत्व काढिले । उपनिषदांचे सार घेतले ।
शेक महंमद बोलिले । विजयो मंथन करुनिया ॥ (प.वि.1.84)

क) निष्कलंक प्रबोध :- या ग्रंथामध्ये 300 ओव्या असून त्या अपूर्ण स्वरुपात आहे. या ग्रंथामध्ये आचाराच्या बाहय अवडंबरावर प्रहार करुन परमार्थाचे खरे स्वरुप उलघडून दाखविले आहे.

पाणी प्याल्याविण नवजाय तान ।
तैसे नव्हे ज्ञान प्रचेविण ॥

या ग्रंथामध्ये शुद्र देवतांच्या उपासना, त्या उपासनेचे अमंगळ स्वरुप, मठस्थ अनाचारात रंगलेले महानुभाव, जन्मजात श्रेष्ठ भावाची खोटी कल्पना इत्यादी विषयावर परखड मत मांडलेले दिसून येते.

ड) रुपके, भारुडे इत्यादी रचना

इ) स्फुट अभंग रचना 225

ई) हिंदुस्थानी कवितत इत्यादी ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे.

लोकभाषेतील म्हणी :- शेख महंमद यांना जे सांगायचे आहे ते लोकांच्या भाषेत सांगितल्यास अधिक परिणामकारक ठरते हे माहित होते म्हणून त्यांनी ग्राम्य शब्दाचा वापर तर कधी पौराणिक, व्यवहारीक दृष्टांत देऊन आपले विचार सर्व सामान्यापर्यत पोहचविले. त्यांची काही उदारहरणे खालील प्रमाणे देता येतील.

1) दांडा जन्मला तरुवराशरीरीं ।तो रिघे कुदळी – कुऱ्हाडी भीतरी ।
वनस्थळीचा मूळछेद करी । ऐसा अंगसंगे दावा ॥ (यो.सं. 12.20)
कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळा

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

2) पहा पाथरवटे पाषाण घडिला। मग तो टाक्या सोसून मूर्तावला।
तैसे धैर्य पाहिजे साधूला ।जन निंदो ते वेळे ॥ (यो. सं. 18.134)
टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण येत नाही
3) वस्त्रा आड नग्न काष्ठा आड अग्न (कविता संग्रह 115).
4) दुरुनि डोंगर। दिसती शोभिवंत।
जवळ गेल्या आत। कांटवण ॥ (कविता संग्रह 80)
दुरुन डोंगर साजरे
5) वडाची साल पिंपळा लावीजन। (यो.सं. 14.120)

परमार्थिकतेचे महत्व पटवून देताना व्यावहारिक दृष्टांता बरोबरच शेख महंमद लोकवाड्मयातील म्हणीचा वापर सुध्दा आपल्या रचनेत करतात.

संत वाड्.मयाचा प्रभाव :-

शेख महंमदाच्या साहित्यावर संत ज्ञानेश्वर, संत कबिर, संत तुकरामाच्या वाड्.मयाचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. बालवयातच चांद बोधले नावाचे सदगुरु लाभल्यामुळे त्यांच्यावर शुध्द पारमार्थिक संस्कार झाले चांद बोधल्यांनी शेख महंमदाना गोदातीरी ज्ञानेश्वरीची प्रत दिली स्थानिकांमध्ये आख्यायिका आहे. शेख महंमदानी आपल्या गुरु चांद बोधले यांच्या सहवासात सर्व संत वाड्मयाचा अभ्यास केला असावा असे अनुभव करता येते.

1) ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव :- शेख महंमदाच्या अभिव्यक्तीवर ग्रंथविचारावर व्यापक प्रमाणात प्रभाव असल्याचे आपणास जागोजागी आढळून येते - आता आत्मचर्चा नीचनवी। तेचि करुनी ठाणदिवी। / जो इंद्रियाते चोरुनु जेवी। तेयासिच फावे ॥ (ज्ञा. 6.23) तर शेख महंमद म्हणतात

आत्मचर्चा हे नित्य नवी। ज्ञानाची करुनी ठाणदिवी।
पांचा इंद्रियाते चोजऊनी जेवि। तोची जेवणार ॥ (यो.सं. 3.76)
परी तेयापासी पांडवा। मी हारपला गिवसावा।
जेथे नामघोषु बरवा। करीती ते माझा ॥ (ज्ञा 9.207)

नामस्मरण परमेश्वराला किती प्रिय आहे हे ज्ञानेश्वराप्रमाणेच शेख महंमद पुढील ओळीतून स्पष्ट करतात.

हरि म्हणे नारदा ऐके वचन। जेथे माझ्या नामाची घोष संपुर्ण।
तेथे मी तिष्ठत उभा जाण। कर जोडूनिया ॥ (यो.स. 18.80)

अज्ञानी भक्तांच लक्षण संत ज्ञानेश्वरांनी जस सांगितलं त्याच प्रमाणे शेख मंहमदाने सुध्दा तोच दृष्टांत सांगून अज्ञानी भक्तांची अवस्था प्रकट केली.

पाहे पां दुध पवित्र आणि गोड। पासिंची त्वचेचिया पदरसि आड।
परि ते अव्हेरुनी ते मूढ। अशुध्द काइ नेघति ॥ (ज्ञा. 9.56)

शेख महंमद आपल्या योगसंग्राम या ग्रंथात म्हणतात

गोचिडाचे मुख धेनुचे कासे। क्षीर चुकोन अशुध्दावर पडे कैसे।
तैसे उन्मत्त अविधेचे पिसे। विषयलंपट होती ॥ (यो.सं. 13.57)

वरील ओव्यांच्या अध्ययनानंतर असे म्हणतात की, शेख महंमदाच्या वाणीवर आणि लेखणीवर संत ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीचा प्रचंड प्रभाव आहे.

2) संत कबिराचा प्रभाव :- शेख महंमदाला लोक कबिराचा अवतार मानतात. जन्माने मुसलामान असूनही हिंदूला गुरु केले हिंदूची साधना स्वीकारली हिंदू मुस्लीम भेदाच्या पुढे जाऊन संत कबिराप्रमाणे श्रेष्ठ स्थान मिळवले संत कबिरांचा प्रभाव शेख महंमदाच्या साहित्य रचनेवर पडल्याचे आपल्याला दिसून येते.

सात समंदर मसि करै, लेखनि सब बनराय।
धरती सब कागद करै, हरिगुन लिखा न जाया। (कबीर ग्रंथावली)

संत कबिरांप्रमाणेच शेख महंमद सुध्दा प्रभूमहिमा वर्णन करतात.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

महिएवढा कागद थोर । लेखणीस अठरा भार तरुवर ।
मैस केलिया सप्तसागर । पूर्ण नव्हेच नाम ॥ (यो.सं. 14.99)

पारंपारिक चारित्रकाराने शेख महंमद व संत कबीर यांच्यातील साम्य स्पष्ट केले आहे- शेख महंमद पीर । कबिराचा अवतार । /तयाचे चरित्र । ऐका तुम्ही ॥ /कबिराचा अवतार । जनांसी कळेना । उमज पडेना ।भवभ्रांती ॥

3) संत तुकारामांचा प्रभाव :-

नामस्मरणाला संत तुकारामांनी अतिशय महत्व दिले आहे. नामस्मरणाशिवाय दुसरे कोणतेही सोप, सुलभ साधन नाही. आत्मज्ञानाची, बम्हज्ञानाची प्राप्ती करायची असेल तर नामस्मरण हेच श्रेष्ठ आहे. नामस्मरणाचे महत्व सांगताना तुकाराम म्हणतात.

नाम साराचेही सार । शरणागत यमकिंकर ।
उत्तमा उत्तम । वाचे बोल पुरुषोत्तम ॥
नाम जपता चंद्रमौळी । नामेतरला वाल्हा कोळी ।
तुका म्हणे वर्णु का । तारक विठोबाचे पाय ॥

अश्या पध्दतीने संसारात जर मनुष्याला कोणी तारु शकेल तर नामस्मरण होय शेख महंमद परमेश्वराला उदेशून म्हणतो - अंतरी तत्वकळा ।वाचे निजनाम । / ते संत उत्तम । धर्मराज ॥ / जळती पापराशी । ऐशांच्या दर्शने । /पतिता उध्दरणे । नाम त्यांच्या ॥ /भवनदीचे तारु । ऐसे साधुसंत । / शेख महंमद नित्य । वंदी त्यासी ।

अश्या थोर भगवद् भक्तीनी इ.स.1660 च्या सुमारास फाल्गुन शुध्द नवमीच्या दिवशी कृतार्थपणे आपला देह श्रीगोंदे येथील गुंफेत ठेवला. नश्वर शरीर नष्ट झाले असले तरी आजही भक्तांच्या ह्दयात साहित्याच्या माध्यमातून शेख महंमद अजरामर झाले शेख कसे होते तर ते भगवद् भक्त होते, संत होते त्यांच्यात अभंगातून सांगायाचे झाले तर शेख महंमद असे होते.

ऐसे केले या गोपाळे । नाही सोवळे ओवळे ॥
काटे केतकीच्या झाडा । आंत जन्मला केवडा ॥
फणसाअंगी काटे । आंत अमृताचे साठे ॥
नारळ वरुता कठिण । परी अंतरी जीवन ॥
शेख महंमद अविंध । त्याचे ह्दय गोविंद ॥

उत्कट भक्तीचा उत्कृष्ट नमुना म्हणजे शेख महनद होय.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1) मुस्लमान मराठी संत कवी :- रामचंद्र चिंतामण ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
2) संत साहित्य : काही अनुबंध :- डॉ. अशोक कामत, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
3) पाच भक्तीसंप्रदाय :- र.रा. गोसावी, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
4) श्री ज्ञानेदव महाराज यांच्या अभंगाची गाथा, संपादक – त्र्यंबक हरी आवटे
5) मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक :- रामचंद्र चिंतामण ढेरे
6) सूफी संप्रदाय :- सेतु माधवराव पगडी

□ □ □

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Seal JARUD

Principal
Arts and Commerce College
Jarud,Tq Warud,Dist. Amravati

Note- One Record Book shall be maintained by each student. Record Book shall contain the following :

a) Methods of Embroidering the stitches with the help of diagrams, designs and small samples of stitches..

b) Preparing Bags/ Envelopes from waste papers or any article based on "Best out of Waste" or Block Printing on Envelopes or Cards

Note: *The Record Book should be duly certified by the Head of the Department and should be signed and certified by the teacher after every practical.*

Reference Books:

1. Gross & Grandall, " Management for Modern Families", Appleton century crafts, New York.
2. P. Nickell & Dorsey. J.M., "Management in Family Living", Wiley Eastern Ltd. New Delhi.
3. Bhargara Bela, " Family Resource Management & Interior Decoration," University Book House Private Ltd., Jaipur.
4. Rutt, Anna Hong, "Home Furnishing", Wiley Eastern Private Ltd. New Delhi.
5. Goldsmith " Art in everyday Life" Mc. Millan, New York.
6. Deshpande R.S.-"Modern Ideal Houses for Indian," United Book Corporation, Pune.

7) मुन्शी आणि जठार – गृहअर्थशास्त्र भाग – १, पिंपळापूरे एन्ड कंपनी पब्लीशर्स, नागपूर.

8) लिमये क्षमा – गृहअर्थशास्त्र आणि गृहकला, विद्या प्रकाशन, नागपूर

9) वसू आणि महाजन - आधुनिक गृहअर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

10) पुरब प्रभावती - भरत कला, मॅजेस्टीक बुक डेपो, मुंबई.

11) कोकड अ.वि. - अभिनव भरतकला.

12) शेरी जे.पी.-गृहकला एवं गृहप्रबंध

13) कांडलकर लिना – गृहअर्थशास्त्राची मुलतत्वे. विद्या प्रकाशन, रूईकर पथ, नागपूर.

14) फरकाडे त्रिवेणी, गोंगे सुलभा – गृहविज्ञान विस्तार

15) स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना - मार्गदर्शक तत्वे महाराष्ट्र शासन ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, मुंबई.

16) फरकाडे त्रिवेणी, गोंगे सुलभा, कौटुंबीक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट.

******

Appendix-F

Syllabi of B.A. Part-I
Semester-I
Introduction of Sociology
(Implemented from 2017-18)

Unit-I
A) **Sociology** : Its meaning, Nature & Scope of Sociology
B) Subject Matter of Sociology, Relationship of Sociology with other Social Science Anthropology History, Political Science & Economic

Unit-II
A) Sociological Perspective :
1) Structural Functional 2) Dialectic
B) Sociology as a Applied Science :
1) Sociology & Social Problems
2) Sociology & Social Policy
3) Sociology & Development
4) Sociology & Professions.

Unit-III
Basic Concept :
A) Society Meaning & Characteristics
B) Community : Meaning & Characteristics
C) Social Groups: Meaning of Types of Groups
D) Social Structure : Meaning & Elements

Unit-IV
A) Status & Role
B) Social Institution : Meaning & Characteristics
C) Social Norms Meaning & Characteristics Importance of Norms
D) Value : Meaning & Importance

Co-ordinator, IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal – Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Unit-V **Social Control :**
A) Meaning of Social Control
B) Type of Social Control

Social Conformity & Deviation
A) Meaning & Causes of Conformity
B) Meaning & Causes of Deviation

Reference Books :

1) Harlampos M. - Sociology : Themes & Perspective, New Delhi, Oxford University Press. 1998
2) Johnson Harry M. - 1995 Sociology : a Systematic Introduction, New Dehli Aiiled Publisher.
3) Vidyabhushan & D.R. Sachadeo - Introduction to Sociology
4) Kingsley Davis : Human Society
५) समाजशास्त्र परिचय : रा.ज. लोटे, ए.डी. चौहाण, पिंपळापुरे ॲण्ड पब्लिशर्स, नागपूर
६) समाजशास्त्राची मुलतत्त्वे : प्रा.भाऊ दायदार, अंशुल प्रकाशन, नागपूर
७) समाजशास्त्र : डॉ.प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
८) समाजशास्त्र परिचय : डॉ.डि.एस. मनवर, अरूणा प्रकाशन, लातुर
९) भारतीय सामाजिक संस्था : डॉ.जिताग्ड
१०) समाजशास्त्र : विलास संगवे

*****

Semester-II

Introduction of Sociology

Unit-I **Individual & Society :**
(A) Culture : Meaning and Characteristics, Elements of Culture, Ethnocentrism
(B) Socialization: Meaning and Stages, Agencies of Socialization.

Unit-II **Social Institutions**:
A) Family : Meaning, Characteristics & Functions of Family
B) Marriage : Meaning and Characteristics, Origin of Marriage, Changing Nature of Marriage.

Unit-III A) Religion: Meaning & Functions of Religion, Origin of Religion
B) Political System : Meaning of Political System, Concept of Domination and Type of Authority.

Unit-IV **Social Movement :**
(A) Meaning & Characteristics of Social Movement
(B) Type of Social Movement.
(C) Origin & Causes of Social Movement

Unit-V **Social Stratification & Social Change :**
(A) Meaning of Social Stratification, Function & Significance
(B) Meaning of Social Change, Factors of Social Change
(C) Type of Social Change.

Reference Books :

1) Harlampos M. : Sociology : Themes & Perspective, New Delhi, Oxford University Press. 1998
2) Johnson Harry M. : 1995 Sociology : a Systematic Introduction, New Dehli Aiiled Publisher.
3) Vidyabhushan & D.R. Sachadeo : Introduction to Sociology
4) Kingsley Davis : Human Society
५) समाजशास्त्र परिचय : रा.ज. लोटे, ए.डी. चौहाण, पिंपळापुरे ॲण्ड पब्लिशर्स, नागपूर
६) समाजशास्त्राची मुलतत्त्वे : प्रा.भाऊ दायदार, अंशुल प्रकाशन, नागपूर
७) समाजशास्त्र : डॉ.प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
८) समाजशास्त्र परिचय : डॉ.डि.एस. मनवर, अरूणा प्रकाशन, लातुर
९) भारतीय सामाजिक संस्था : डॉ.जिताग्ड
१०) समाजशास्त्र : विलास संगवे

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ । बी. ए. प्रथम सेमिस्टर

समाजशास्त्र परिचय : १

र. ज. लोटे । डॉ. ए. डी. चौहान

Introduction of Sociology

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College * JARUD * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

B.A. I - Sem - I

:: अ - २ ::

समाजशास्त्र एक उपयोगिता शास्त्र

(Sociology as a Applied Science)

समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांची भूमिका
शुद्ध शास्त्रे व उपयोजित शास्त्रे
उपयोजित समाजशास्त्राचा अर्थ
(१) समाजशास्त्र आणि सामाजिक समस्या
(२) समाजशास्त्र आणि सामाजिक धोरण
(३) समाजशास्त्र आणि विकास
(४) समाजशास्त्र आणि व्यवसाय

मानवी समाजाचे आणि त्यातील व्यक्तींच्या परस्परसंबंधांचे यथार्थ व पूर्ण आकलन करून घेण्याच्या उद्देशाने समाजशास्त्र उदयास आले आहे. मनुष्याच्या सामूहिक जीवनामध्ये घडणाऱ्या गोष्टींच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करीत असताना कोणत्या गोष्टी घडतात? व त्या तशा का घडतात? याचे ज्ञान संपादन केले म्हणजे समाजाचे सम्यक् आकलन होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत समाजशास्त्रीय अभ्यासाची वाटचाल अगदी धिमेपणे सुरू होती. विसाव्या शतकात समाजशास्त्रीय अभ्यासाला फार जोराची चालना मिळाली. कारण ह्या शतकातील दोन महायुद्धांचे विविध देशांमधील समाजांवर दूरगामी परिणाम झाले. याशिवाय लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, तंत्रविज्ञान, नागरीकरण, राजकीय विचारप्रणाली इत्यादींमध्ये वाढ होऊ लागली. त्यामुळे विभिन्न प्रकारांचे व असंख्य असे सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले. साहजिकच या सामाजिक घडामोडींचा अभ्यास सर्वत्र अधिक प्रमाणात होऊ लागला. वेगवेगळ्या देशांमधील समाजशास्त्रज्ञांच्या अविरत परिश्रमाने समाजजीवनाच्या विविध अंगाविषयी पूर्वग्रहविरहित, विश्वासार्ह व भरपूर माहिती वस्तुनिष्ठ स्वरूपात उपलब्ध होऊ लागली. समाजशास्त्राच्या उदयानंतर अल्पावधीत समाजशास्त्रीय ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या. ग्रामीण समाजशास्त्र, नागरी समाजशास्त्र, शिक्षणाचे समाजशास्त्र, औद्योगिक समाजशास्त्र यासारख्या समाजशास्त्राच्या ज्ञानशाखामध्ये अल्पावधीतच वाढ झाली.

समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांची भूमिका :

प्रारंभीच्या काळात समाजाचे वस्तुनिष्ठ स्वरूपात यथार्थ आकलन करून घेणे हीच ह्या शास्त्राच्या अभ्यासकांची भूमिका होय, असे आग्रही विचार काही समाजशास्त्रज्ञांनी मांडले. समाजशास्त्रज्ञांच्या या आग्रही विचारांमध्ये हळूहळू बदल घडून आला. समाजशास्त्रात समाजाविषयी आजवर संकलित व संचित झालेल्या माहितीचा उपयोग सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी करून घेण्याची वेळ आलेली आहे, असे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना वाटू लागले. या विचाराच्या प्रभावामुळे मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्याला चालना मिळाली. थोडक्यात, समाजशास्त्रातील सिद्धांतांचा व तत्त्वांचा आपण व्यक्तींला भेडसावणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी उपयोग करू शकतो. या दृष्टीनेच उपयोजित समाजशास्त्र (Applied Sociology) विकसित झालेले आहे.

शुद्ध शास्त्रे व उपयोजित शास्त्रे :

अभ्यासविषयानुसार विभिन्न शास्त्रांचे (विज्ञानांचे) नैसर्गिक व भौतिक शास्त्रे आणि सामाजिक शास्त्रे असे दोन ठळक प्रकार पाडले जातात. काही नैसर्गिक व भौतिक शास्त्रांमधील तत्त्वे, सिद्धांत आणि संशोधनाच्या निष्कर्षांचा उपयोग विभिन्न प्रकारच्या वस्तू व द्रव्यांची निर्मिती (उत्पादन) करण्यासाठी केला जातो. म्हणून नैसर्गिक व भौतिक शास्त्रांचेही शुद्ध शास्त्रे (Pure Sciences) आणि उपयोजित शास्त्रे (Applied Sciences) असे दोन प्रकार पाडण्याचा प्रघात अनेक वर्षे रूढ होता. उदा. अभियांत्रिकीशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, औषधनिर्मितीशास्त्र इत्यादींना उपयोजित शास्त्रे असे संबोधिले जात असे. परंतु विभिन्न शास्त्रांचे शुद्ध शास्त्रे आणि उपयोजित शास्त्रे असे दोन प्रकार पाडण्याची पद्धती सदोष आहे, असे लवकरच विचारवंतांच्या लक्षात आले. कारण कोणतेही शास्त्र हे पूर्णपणे शुद्ध शास्त्र आहे किंवा केवळ उपयोजित शास्त्र आहे हे निश्चित करणे अतिशय अवघड आहे. सैद्धांतिक आणि उपयोजित असे दोन्हीही भाग एकाच शास्त्राचे असू शकतात हा विचार आज सर्वत्र मान्य झाला आहे. या दृष्टीने विचार केल्यास या प्रकरणात आपण समाजशास्त्राच्या सैद्धांतिक भागाची ओळख करून घेतली आहे असे म्हणता येईल. आता आपणास उपयोजित समाजशास्त्राचा परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

उपयोजित समाजशास्त्राचा अर्थ :

प्रामुख्याने राज्यशास्त्र व समाजशास्त्र या दोन्ही सामाजिक शास्त्रांमध्ये सैद्धांतिक भाग अधिक प्रमाणात आहे, उपयोजित भाग अतिशय अल्प वा जवळपास नगण्य स्वरूपाचा आहे अशी अनेकांची धारणा होती. भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्र यासारख्या विज्ञानांमधील संशोधन निष्कर्षांचा उपयोग प्रत्यक्षपणे वस्तू व द्रव्यांच्या निर्मितीमध्ये किंवा उत्पादनामध्ये केला जातो. त्यामुळे केवळ भौतिक विज्ञानांमध्येच उपयोजित भाग आहे व सामाजिक

B.A I-Sem-I

आर्थिक विकासाचे अध्ययन करण्यासंबंधी समाजशास्त्राची उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(i) **आर्थिक विकासाची सामाजिक बाजू** : उद्योगधंदे, रेल्वेमार्ग, विमानतळ या सर्वांची संख्यात्मक वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय, असे म्हणता येत नाही. कारण हा सर्व भौतिक सुखसोई सर्वसामान्य व्यक्तींसाठीच निर्माण केल्या जातात. रेल्वेमार्ग, उड्डाणपूल, विमानतळ यासारख्या सुविधा निर्माण होणे आवश्यक आहे. तसेच सर्वसामान्य व्यक्तीला पिण्यासाठी स्वच्छ व शुद्ध पाणी, किमान प्राथमिक शिक्षण घेण्याची सोय, सकस आहार यासारख्या मूलभूत सुविधा मिळणे देखील आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, भांडवल, कुशल मनुष्यबळ हे सर्व घटक एकत्र आले म्हणजे आर्थिक विकास होतोच असे म्हणता येत नाही. कारण आर्थिक विकासाला देखील एक सामाजिक बाजू आहे, हा समाजशास्त्रीय विचार आज सर्वत्र मान्य झाला आहे. आर्थिक विकासाची सामाजिक बाजू महत्त्वपूर्ण असल्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययनातूनच स्पष्ट झाले आहे व होत आहे.

(ii) **विकासाचे कार्यक्रम** : आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम तयार करणे हे संबंधित क्षेत्रातील तज्ज्ञांचे कार्य आहे. आर्थिक विकास प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू व्यक्ती आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा कोणताही कार्यक्रम तयार करताना समाजातील विविध घटकांसंबंधीच्या वस्तुनिष्ठ समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होतो. ग्रामीण विकास, नागरी विकास किंवा नगरांचा विकास, आदिवासी विकास यासारखे विशिष्ट घटकांसाठीचे विकास कार्यक्रम तयार करताना समाजशास्त्राचा संबंधित तज्ज्ञ अभ्यासक त्यात सक्रियरित्या सहभागी होऊ शकतो. अशाप्रकारे आर्थिक विकास कार्यक्रम निश्चित करण्यामध्ये समाजशास्त्राच्या तज्ज्ञ अभ्यासकाला सहभागी होण्याची संधी मिळते.

(iii) **विकास कार्यक्रमांचे मूल्यांकन** : रोजगार हमी योजना, पंतप्रधान स्वयंरोजगार योजना, इंदिरा निवास योजना, अंत्योदय योजना हे सर्व आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम आहेत. या सर्व कार्यक्रमांवर आजपर्यंत करोडो रुपये खर्च झाले आहेत. तसेच प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत या सर्व विकास कार्यक्रमांवर करोडो रुपये खर्च करण्याची तरतूद करण्यात आली असते. आजपर्यंत ११ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या असून १२ वी पंचवार्षिक योजना सुरू असूनही दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांची संख्या फारशी कमी झालेली नाही. प्रत्येक विकास कार्यक्रमाचे लाभार्थी कोण? विकास कार्यक्रमामुळे त्यांच्या जीवनस्थितीत कोणता बदल घडून आला? यासंबंधीचे वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिक पद्धतीने केलेले अध्ययन म्हणजे आर्थिक विकास कार्यक्रमांचे समाजशास्त्रीय मूल्यांकन होय. अशा मूल्यांकन अभ्यासामुळे विकास कार्यक्रमाचे उद्देश व त्यांची अंमलबजावणी यामधील उणिवा, त्रुटी व दोष स्पष्ट होतात. म्हणून विकास कार्यक्रमांच्या समाजशास्त्रीय मूल्यांकन अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी विकास कार्यक्रमांचे मूल्यांकन हे नवीन क्षेत्र उपलब्ध झाले आहे, असे म्हणता येईल.

(iv) **आर्थिक विकासाशी संबंधित नवीन संकल्पनांची निर्मिती** : आर्थिक विकास कार्यक्रमांच्या समाजशास्त्रीय मूल्यांकन अभ्यासातून आर्थिक विकासाचे लाभ काही मूठभर लोकांनाच प्राप्त होतात. धरणाचे पाणी शेतीसाठी उपलब्ध झाले की बागायतदार शेतकऱ्यांना फायदा होतो. कोरडवाहू शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या जीवनस्थितीत फारसा बदल होत नाही. धरणामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे योग्यप्रकारे पुनर्वसन होत नाही. धरणे, मोठे कारखाने यांच्या निर्मितीमुळे पर्यावरणातील नैसर्गिक समतोलदेखील नष्ट होतो. म्हणून समाजशास्त्राचे अभ्यासक 'पर्यायी विकास' (Alternative Development), 'चिरंजीवी किंवा शाश्वत विकास' (Sustainable Development) यासारख्या संकल्पना मांडत आहेत व त्यांना समाजाची मान्यता मिळू लागली आहे.

(४) समाजशास्त्र आणि व्यवसाय (Sociology and Professions)

समाजशास्त्र या विषयाचे अध्ययन केल्यामुळे रोजगार किंवा स्वयंरोजगाराच्या कोणकोणत्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात, या दृष्टीने आपण विचार करणार आहोत. या ठिकाणी एक गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. ती म्हणजे पदवी व त्यानंतरचे पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण केले की रोजगाराच्या संधी आपोआप मिळत नाही. ती संबंधित तरुणाला स्वतः शोधावी लागते. रोजगाराची किंवा स्वयंरोजगाराची संधी प्राप्त करण्यासाठी स्वतःची समाजशास्त्र या विषयातील गुणवत्ता पदोपदी सिद्ध करावी लागते. विषयाचे सखोल ज्ञानच नसेल तर केवळ प्रमाणपत्राच्या आधारे मिळालेली संधी गमावण्याची देखील वेळ येऊ शकते. म्हणून आजच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी विषयामधील आपली गुणवत्ता वाढविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असणे आवश्यक ठरते. समाजशास्त्र या विषयाचे अध्ययन केल्यामुळे व्यवसायाच्या संधी कोणत्या? याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(i) **शिक्षकाचा व्यवसाय** : समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण क्षेत्रात शिक्षकाचा व्यवसाय करण्याची संधी अन्य कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा अधिक प्रमाणात उपलब्ध असते. आपल्या देशात उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षेसाठीचे अभ्यासक्रम, सामाजिक शास्त्रांमधील पदवी आणि पदव्युत्तर परीक्षेसाठीचे अभ्यासक्रम अशा तीन स्तरांवर समाजशास्त्र हा विषय शिकविला जातो. एका विभागीय स्तरावर उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या हजारोंमध्ये असते. तसेच विद्यापीठांतर्गत सामाजिक शास्त्रांमधील पदवी परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या देखील बरीच मोठी आहे. त्यामुळे समाजशास्त्र विषयाच्या शिक्षकांची एकूण संख्या बरीच मोठी होते. सेवानिवृत्ती वा अन्य कारणांमुळे समाजशास्त्राच्या शिक्षकांची पदे दरवर्षी मोठ्या प्रमाणावर रिक्त होत असतात. याशिवाय पाच वर्षांचा विधी अभ्यासक्रम, समाजकार्य अभ्यासक्रम (Social Work) यासारख्या काही अभ्यासक्रमात

B.A-I-Sem-I

सामाजिक प्रमाणकांचे महत्त्व :

(१) **सामाजिक संबंधांमध्ये स्थैर्य :** सामाजिक प्रमाणकांमुळे कोणत्या प्रसंगी कसे वागावे, कोणत्या प्रकारचे वर्तन करावे याचा बोध व्यक्तीला होतो. प्रमाणके व्यक्तीला सामाजिक जीवन कसे जगावे याबाबत मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करतात. प्रमाणकामुळे व्यक्तीला अन्य व्यक्तींच्या व समाजाच्या अपेक्षेनुसार वर्तन करणे शक्य होते. यामुळेच समाजसदस्यांमध्ये स्थिर स्वरूपाचे सामाजिक संबंध निर्माण होऊ शकतात.

(२) **समाजजीवनात सुरळीतपणा :** सामाजिक प्रमाणकांमुळे समाजजीवनात सुरळीतपणा निर्माण होतो. समाजसदस्यांच्या परस्पर व्यवहारांबाबत जर कोणतीच व्यवस्था नसेल तर समाजाचे अस्तित्वच टिकू शकत नाही. म्हणून जेथे प्रमाणके नाहीत तेथे समाजच नाही, असे रॉबर्ट बियरस्टीडने म्हटले आहे. अशाप्रकारे समाजजीवनात सुरळीतपणा निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य प्रमाणके करीत असतात.

(३) **सामाजिक नियंत्रण :** सामाजिक प्रमाणके ही व्यक्तींच्या वर्तनासंबंधीचे सर्वसामान्य नियम स्पष्ट करतात. प्रमाणके व्यक्तीचे वर्तन नियमित करीत असतात. अशाप्रकारे प्रमाणके सामाजिक नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतात.

नियमने किंवा प्रमाणके या संकल्पनेचे महत्त्व :

समाजशास्त्रात नियमने या संकल्पनेला फार महत्त्व आहे. नियमनांच्या अस्तित्वामुळेच समाजजीवन सुरळीत होते, म्हणजेच पर्यायाने समाजाचे अस्तित्व टिकून राहते. नियमनांमुळेच कोणत्या प्रसंगी कसे वागावे हे व्यक्तीला कळते. नियमनांचे पालन करणे आपल्या हिताचे आहे, याची जाणीव व्यक्तीला असते. म्हणूनच व्यक्ती सामान्यपणे नियमनांचे पालन करते. अशाप्रकारे व्यक्ती-व्यक्तींच्या सामाजिक संबंधांमध्ये स्थिरता निर्माण करण्यास सामाजिक नियमने कारणीभूत ठरतात. म्हणूनच नियमनांच्या अभ्यासाला समाजशास्त्रात महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

सामाजिक मूल्ये
(Social Values)

सामाजिक प्रमाणकांप्रमाणेच मूल्यांची निर्मितीही समाजसदस्यांद्वारे झालेली असते, तरीही मूल्ये ही व्यक्तिबाह्य आहेत. मूल्ये ही व्यक्तीच्या वर्तनव्यवहारास प्रभावित करतात. एका विशिष्ट पद्धतीने वर्तन करण्यास व्यक्तीला बाध्य करतात. बहुतांश समाजसदस्यांचे वर्तन मूल्यानुसार होत असते. उदा. जातिनिष्ठा या मूल्याच्या प्रभावामुळे बहुतांश पालक आपल्या पाल्याचा विवाह जातीच्या अंतर्गत करणे पसंत करतात. बहुसंख्य पालकांचा आंतरजातीय विवाहांना विरोध असतो. ब्रिटिश राजवटीत भारतीयांचे सामाजिक व राजकीय जीवन सत्य व अहिंसा या मूल्यांद्वारे प्रभावित होते. या मूल्यांनुसार वर्तन करण्यासाठी अनेक भारतीयांनी हालअपेष्टा सहन केल्या. अनेक क्रांतिकारकांनी स्वातंत्र्य या मूल्यासाठी आपल्या जीवनाचे बलिदान केले. अशाप्रकारे समाजसदस्यांचे सामाजिक संबंध मूल्यांद्वारे प्रभावित

असतात. म्हणून सामाजिक संबंधांचे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्यासाठी मूल्ये या संकल्पनेची ओळख करून घेणे समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्याला आवश्यक ठरते.

सामाजिक मूल्ये या संकल्पनेचा अर्थ :

प्रत्येक समाजाचे स्वतःचे काही आदर्श असतात. योग्य-अयोग्य किंवा चांगले-वाईट यामध्ये फरक दर्शविणारे दंडक किंवा मानक प्रत्येक समाजात रूढ झालेले असतात. त्या समाजातील लोक अशा आदर्शांचा किंवा मानकांचा उपयोग चांगले-वाईट किंवा योग्य-अयोग्य असा भेद करण्यासाठी करतात. या आदर्शांचा उपयोग करूनच विविध गोष्टींची परस्परांशी तुलना केली जाते. अशा मानकांना किंवा आदर्शांनाच मूल्ये असे म्हटले जाते. मूल्यांच्या सहाय्याने व्यक्तीचे ध्येय, साधने, कृती, भावना इत्यादी बाबींचे मूल्यमापन केले जाते. मूल्ये या निकषाच्या आधारे एखाद्या व्यक्तीचे सामाजिक वर्तन योग्य आहे की अयोग्य आहे? हे ठरविण्याचा प्रयत्न लोकांकडून केला जातो. उदा. परस्त्री (दुसऱ्याची पत्नी) मातेसमान या मूल्याच्या आधारे रावणाचे वर्तन व कृती अयोग्य आणि रामाचे वर्तन योग्य किंवा आदर्श होत्या अशी सर्वसामान्य भारतीयांची भावना आहे.

सामाजिक मूल्ये सार्वत्रिक आहेत. म्हणजे प्रत्येक समाजातच निरनिराळ्या मूल्यांची व्यवस्था असते. दया, सत्य, करुणा, निटनेटकेपणा यासारखी काही मूल्ये सर्व समाजांमध्ये आहेत. तथापि, मूल्यांना सामाजिक-सांस्कृतिक आधार असतो. यामुळे प्रत्येक समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेत आपणास फरक आढळून येतो. उदा. भारतीय हिंदू समाजात विवाह हा एक पवित्र संस्कार आहे असे मानले जाते. विवाहसंबंध तुटत नाहीत किंवा तोडताही येत नाहीत अशी हिंदूंची भावना आहे. विवाहामागे पवित्र संस्कार व धार्मिक बंधनांची भावना असल्यामुळे हिंदूसाठी विवाह हे मूल्य झाले आहे. या मूल्याच्या प्रभावामुळेच आधुनिक काळात देखील भारतीय समाजात घटस्फोटांचे प्रमाण वाढलेले आढळून येत नाही. ख्रिश्चन व मुस्लीमधर्मीय समूहात विवाह हा दोन व्यक्तींमधील करार होय, असे समजले जाते. परिणामी या समूहांमध्ये घटस्फोट घेणे अयोग्य मानले जात नाही. अशाप्रकारे सामाजिक संबंधांचे निर्धारण करण्यामध्ये मूल्ये सहाय्यक ठरतात.

हॅरि जॉन्सन यांच्या मते, *"मूल्ये म्हणजे एक असे मापदंड की ज्याच्या आधारे आपण वेगवेगळ्या वस्तूंमध्ये तुलना करतो. काही चांगल्या व उचित समजतो तर इतर वाईट व अनुचित समजतो. काही जोवर तर काही चूक समजतो."*

डॉ. राधाकमल मुखर्जींच्या मते, *"मूल्ये ही समाजाद्वारा मान्यताप्राप्त इच्छा आणि उद्दिष्टे होत. त्यांचे आंतरीकरण हे शिक्षण किंवा सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातून होत असते."*

प्रत्येक समाजात जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील व्यक्तींच्या वर्तनाची योग्यता ठरविणारे मापदंड या अर्थाने सामाजिक मूल्ये निरनिराळी असतात. उदा. भारतीय समाजात मोक्ष, आत्मिक सुख, परोपकार यासारखी सामाजिक मूल्ये आहेत. पाश्चिमात्य समाजात संपत्ती,

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College
Seal
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. द्वितीय सेमिस्टर

पिंपळापुरे

समाजशास्त्र परिचय भाग : दोन

रा. ज. लोटे | डॉ. ए. डी. चौहान

Introduction of Sociology :2

Sant Gadgebaba Amravati University

Syllabus

Sociology

B. A. : Semester - II

Introduction to Sociology

Unit : 1 **Individual & Society**

(A) Culture : Meaning and Characteristics, Elements of Culture, Ethnocentrism

(B) Socialisation : Meaning and Stages, Agencies of Socialisation.

Unit : 2 **Social Institution : 1**

(A) Family : Meaning, Characteristics & Functions of Family.

(B) Marriage : Meaning and Characteristics, Origin of Marriage, Changing Nature of Marriage.

Unit : 3 **Social Instituion : 2**

(A) Religion : Meaning & Functions of Religion, Origin of Religion.

(B) Political System : Meaning of Political System, Concept of Domination and Type of Authority.

Unit : 4 **Social Movement :**

(A) Meaning & Characteristics of Social Movement.

(B) Type of Social Movement.

(C) Origin & Causes of Social Movement.

Unit : 5 **Social Stratification & Social Change :**

(A) Meaning of Social Stratification, Function & Significance.

(B) Meaning of Social Change, Factors of Social Change.

(C) Types of Social Change.

■■■

B. A I- Sem II

संस्कृतीचा अर्थ व व्याख्या :

(Meaning and Definition of Culture) :

संस्कृतीचा संबंध व्यक्ती तसेच समाजाशी आहे. म्हणनूच संस्कृती ही व्यापक स्वरूपाचा अर्थ असणारी संज्ञा आहे, असे म्हटले जाते. यामुळे संस्कृतीचो निश्चित शब्दात व्याख्या करणे हे विचारवंतांच्या दृष्टीने एक अवघड असे कार्य ठरते. उदा. मानवाची जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे संस्कृती होय, अशी संस्कृतीची व्याख्या भारतीय विचारवंतांनी केलेली आहे. सकाळी झोपेतून उठल्यापासून तर पुन्हा रात्री झोपेपर्यंत प्रत्येक व्यक्ती ज्या विविध क्रिया करते, त्या सर्वांवर समाजाच्या संस्कृतीचा प्रभाव असतो. किंबहुना, ह्या सर्व वर्तनक्रिया समाजाच्या संस्कृतीद्वारेच निर्धारित व निश्चित होत असतात, असे म्हणता येईल. उदा. सर्वसामान्य भारतीय व्यक्ती सकाळी झोपेतून उठल्यानंतर सर्वप्रथम दात स्वच्छ करणे व तोंड धुण्याची कृती केल्यानंतर चहा पिण्यासह अन्य सर्व प्रकारच्या वर्तनक्रिया करते. याच कारणामुळे सकाळी झोपेतून उठताना बिछान्यातच बेड टी घेणे भारतीयांची संस्कृती नसून ती पाश्चिमात्य लोकांची संस्कृती आहे, असे विधान आपण करू शकतो. संस्कृतीची भारतीय विचारवंतांनी केलेली व्याख्या अर्थाच्या दृष्टीने असमाधानकारक आहे, असे कोणीही म्हणू शकत नाही. संस्कृतीच्या तशा १६० पेक्षाही अधिक व्याख्या आहेत.

संस्कृतीच्या अभ्यास अनेक सामाजिक शास्त्रांमध्ये केला जातो, हे लक्षात घेऊन आपणास समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांनी केलेल्या व्याख्यांचाच प्रामुख्याने विचार केला पाहिजे. संस्कृतीच्या काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील -

(१) मॅलिनोव्हस्की यांच्या मते, *"ज्यांच्याद्वारे मानव आपली उद्दिष्टे साध्य करतो, ती मानवनिर्मित साधने व माध्यमे म्हणजे संस्कृती होय."*

या व्याख्येत संस्कृती ही मानवनिर्मित आहे, हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच मानवाने संस्कृती निर्माण केली आहे. उदा. हत्तीसारखी प्रचंड शक्ती मिळविणे हे मानवाचे उद्दिष्ट आहे. मानवाच्या अंगात हत्तीसारखे प्रचंड बळ नाही. परंतु मानव अवजारे व हत्यारे निर्माण करून त्यांच्या सहाय्याने हत्तीसारखे प्रचंड बळ निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करू शकतो. म्हणूनच मानवनिर्मित साधनांचाही समावेश संस्कृतीमध्ये होतो, असे या व्याख्येत स्पष्ट करण्यात आले आहे. या व्याख्येतील माध्यमे हा शब्द महत्त्वाचा आहे. संस्कृती हे उद्दिष्ट साध्य करून घेण्याचे माध्यम होय, असे व्याख्येत म्हटले आहे. याचा अर्थ उद्दिष्टप्राप्तीसाठी ज्या ज्या पद्धती निर्माण केल्या जातात, त्या सर्वांचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो, असा होतो. उदा. जंगलात किंवा डोंगरकपारीत राहणाऱ्या आदिवासी जमातीचे उद्दिष्ट सामूहिक जीवन जगणे हे आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी ज्या विविध पद्धती निर्माण केल्या, त्यातील एक पद्धती म्हणजे सामूहिक नृत्य होय. सामूहिक नृत्याद्वारे आदिवासी आपल्या जीवनातील मानसिक ताणतणाव दूर

B.A II - Sem II

महत्त्वपूर्ण असल्याचे मान्य करावेच लागते. या संदर्भात डॉ. किंग्जले डेव्हिस म्हणतात, "धर्म हा मानवी जीवनात एवढा सार्वत्रिक, शाश्वत व व्यापक आहे की धर्माचे स्वरूप लक्षात घेतल्याशिवाय समाजाच्या यथार्थ स्वरूपाचे आकलनच होऊ शकत नाही." धर्माचा बहुसंख्य समाजसदस्यांच्या सामाजिक जीवनाशी ज़वळचा संबंध आहे. म्हणूनच समाजशास्त्रात धर्माच्या अध्ययनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

धर्माचा अर्थ व धर्माची व्याख्या :

धर्माचा संबंध भव्य, दिव्य अशा अलौकिक शक्तीशी आहे. ही अलौकिक शक्ती किंवा अलौकिक शक्ती असणारा दिव्य वा तेजस्वी प्राणी आपण डोळ्यांनी पाहू शकत नाही. त्या अलौकिक शक्तीचे किंवा प्राण्याचे अस्तित्व देखील आपण सिद्ध करू शकत नाही, तरीही मानवापेक्षा अनेक पटीने श्रेष्ठ अशी भव्य, दिव्य अलौकिक शक्ती आहे किंवा अशी अलौकिक शक्ती बाळगणारा दिव्य, तेजस्वी असा प्राणी वा पुरुष आहे, अशी कल्पना आपण करू शकतो. अलौकिक शक्तीचे वा अशी शक्ती असणाऱ्या प्राण्याचे आपल्या सभोवतालच्या जगात अस्तित्व आहे. त्याच्या इच्छेनुसार वा त्याच्या मर्जीनेच जगातील सर्व व्यवहार होत असतात, असा विश्वास वा अशी श्रद्धा आपण मनात बाळगू शकतो. अलौकिक शक्ती वा प्राण्यासंबंधीचे विचार, कल्पना, भावना, श्रद्धा, विश्वास या सर्वांच्या समुच्चयाला धर्म असे म्हणतात. अलौकिक शक्ती बाळगणाऱ्या परमेश्वराची आपण प्रार्थना करू शकतो. काही धार्मिक कर्मकांडे व विधी करून आपण त्याची मर्जी संपादन करू शकतो, अशी धर्मश्रद्धा धर्मप्रेमी लोक त्यांच्या मनामध्ये बाळगतात. म्हणूनच धर्म ही अनुभूतीची बाब आहे असे म्हटले जाते.

परमेश्वरावरील श्रद्धा आणि अलौकिक व अदृश्य अशा शक्तीचे अस्तित्व या कल्पनांच्या आधारे धर्माची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक अभ्यासकांनी केला आहे. सोप्या शब्दात, परमेश्वर किंवा अलौकिक शक्ती यावर असणाऱ्या विश्वास व श्रद्धा समुच्चय म्हणजे धर्म होय, असा धर्माचा आशय स्पष्ट करणाऱ्या काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे –

(१) **एडवर्ड टायलर यांच्या मते,** *"दैवी विभूतीच्या अस्तित्वावरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय."*

अतिप्राचीन काळातील आदिमानवाने जन्म, मृत्यू, स्वप्न, निद्रा, इत्यादी घटनांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नांमधून त्याला आत्म्याची कल्पना सुचली. हे प्रेतात्मे सर्वशक्तिमान असतात. ते मानवी जीवनातील शुभाशुभ घटनांचे नियंत्रण करतात, अशी आदिमांची श्रद्धा असे. म्हणून दैवी विभूतीच्या अस्तित्वांवरील श्रद्धा आणि या श्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी करण्यात येणारे विधी म्हणजे धर्म होय, असे टायलरने म्हटले आहे.

(२) [illegible]स्की यांच्या मते, *"धर्म हा विधी [illegible] व्यवस्था आहे तसेच धर्म ही सामाजिक, [illegible] वैयक्तिक अनुभूती आहे."*

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
Arts and Commerce College
JARUD

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Objectives: This Course will Enable the Students-

1 To develop skill d creativity among student in textile & clothing
2 To aware the students about traditional embroideries
3 To learn the student application of taught course contents
4 To prepare the student for self employment by learn d practice

Unit-I

1.1 Types of Figures
1.2 Anthropometric Measurements
1.3 Standard Measurement Chart for Men and Women & Boys and Girls
1.4 Types and Methods of Draping and Flat Pattern Making

Unit-II

2.1 Introduction of Pattern Making
2.2 Importance of Pattern Making
2.3 Basic Tools used for Pattern Making
2.4 Pattern Making-Drafting and Adaptation of Basic Block-Bodies, Skirt and Sleeve

Unit-III

3.1 Types of Tucks
3.2 Types of Pleats and Darts
3.3 Types of Yokes and Pockets
3.4 Types of Collarsand Princes' Lines

Unit-IV

4.1 Fashion Definition and Meaning
4.2 Fashion Principles and Fashion Cycle
4.3 Pattern Making Techniques and Grading Techniques
4.4 Fashion Marketing

Unit-V

5.1 Traditional Costumes- History & Theory
5.2. Maharashtra and Kashmir
5.3 Panjab and Gujrat
5.4 Kerala and Rajstan

Internal :

1. Assignment & Seminar on Traditional Costumes (Any One) - 10 Marks
2. Visit to Boutique or Exhibition and Report on/ Demo related to - 10 Marks

Class work :

Sample of drafting Collars / sleeves / pleats (any two)

Practical :

Distribution 30 Marks of Practical

a) Drafting & Details of Collar & Pocket - 06 Marks
b) Stitching of Collar & Pocket - 06 Marks
c) Class Work - 10 Marks
d) Record Book - 05 Marks
e) Viva-Voce - 03 Mark

*****

Appendix – 'F'

Syllabi of B.A. Part-II
Semester-III
Social Problems in India
(Implemented from 2018-19)

Theory : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I (A) Meaning of Social Problems, Nature of Social Problems,
(A) Perspectives on Social Problems : (1) Disorganization(2) Anomie & Valuation Perspective.

Unit-II **FamiliarProblems:**
(A) Dowry : Meaning of Dowry, Causes of Dowry, Effect of Dowry
(B) Domestic Violence against Women
(C) Divorce : Causes of Divorce, Social Implications Related Legal Provision Effect of Divorce on Women

Co-ordinator, IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Unit-III **Population Problems in India :**
(A) Characteristics of Indian Population,Population Explosion in India, Characteristicsof Population Explosion.
(B) Causes of Population, Effect of Population Explosion
(C) Population Policy in India

Unit-IV **Rural Contemporary in India :**
(A) Migration : Its Causes& Consequences
(B) Unemployment : Causes & Consequences
(C) Farmers Suicide& its Impact on Family.

Unit-V **Problems of Alcoholism:**
(A) Meaning of Alcoholism, Causes of Alcoholism,Effect of Alcoholism on Family
(B) Drug Addiction : Nature & Impact of Drugs Abuse
(C) Causes and Effects of Drug Addiction.

Reference Books :

1) Bose N.K. 1967 - Culture & Society in India, Bombay, Asia Publishing House.
2) Duby S.D. 1990 - Society in India, New Delhi, National Book Trust.
3) Lewis Osear 1986 - Culture of Poverty, Scientific American Vol. II & IV, Now. 4PP 10.
4) ShamaUrsulla 1983- Women Work & Doherty in North – West India, London Tavistock
5) Girish Dittmer - Social Problems Times of India Press.
6) Madan G.R. - India Social Problems
7) Memoria C.B. - Social Problems & Disorganization in India.
८) खडसे प्रा.भा.की. : भारतीय सामाजिक समस्या, मंगेश प्रकाशन,
९) लोटे प्रा.रा.ज. चौहाण, ए.डी. : भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर
१०)किर्दकडॉ.बी.एच. : भारत में सामाजिक समस्या, इशिका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर, न्यु. देहली
११) आगलावेडॉ.प्रदिप : भारतीय सामाजिक संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
१२)प्रा.शेख शब्बिर : पालकर, सामाजिक समस्या, संगम प्रकाशन, नागपूर,
१३) डॉ. सुधाकाळदाते भारतीय सामाजिक समस्या,
१४) अहुजा राम : भारतीय सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली
१५) खैरनारडॉ. दिलीप : आधुनिक भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

*****

B.A.Part-II
Semester-IV
Social Problems in India

Theory : 80
Int.Ass. : 20

Unit-I **Current Social Problems in India :**
(A) Meaning, Definition & Types of Corruption
(B) Factors Inducing Corruption
(C) Measures to Check Corruption

Unit-II **Problem of Terrorism & White CollarCrime :**
(A) Meaning of Terrorism, Historical background of Terrorism, Characteristics of Terrorism.
(B) Causes of Terrorism in India

Unit-III **Problems of Weaker Section in India :**
(A) Problems of Scheduled Caste in India, Causes &Solution
(B) Problems of Scheduled Tribe in India, Causes, Solution

Unit-IV **Problems Relating to Urbanization :**
(A) Slum: Meaning, Causes of Slum, Remedy of Slum
(B) Crime: Meaning, Causes measures for Reforming Criminals.
(C) Juvenile Diligence : Meaning Causes, Reformation of Delinquents

Unit-V **Intolerance, Riot Crime :**
(A) Caste, Religious & Cultural Intolerance
(B) Communal Riots, Caste & Ethnic Conflict
(C) Violence and Crime against Women & the Marginalized

*****

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal Arts And Commerce College

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Reference Books :

1) Bose N.K. 1967 - Culture & Society in India, Bombay, Asia Publishing House.
2) Duby S.D. 1990 - Society in India, New Delhi, National Book Trust.
3) Lewis Oscar 1986 - Culture of Poverty, Scientific American Vol. II & IV, Now. 4PP 10.
4) ShamaUrsulla 1983- Women Work & Doherty in North – West India, London Tavistock
5) Girish Dittmer - Social Problems Times of India Press.
6) Madan G.R. - India Social Problems
7) Memoria C.B. - Social Problems & Disorganization in India.
८) खडसे प्रा.भा.की. : भारतीय सामाजिक समस्या, मंगेश प्रकाशन,
९) लोटे प्रा.रा.ज. चौहाण, ए.डी. : भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर
१०)किर्दकडॉ.बी.एच. : भारत में सामाजिक समस्या, इशिका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर, न्यु. देहली
११) आगलावेडॉ.प्रदिप : भारतीय सामाजिक संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
१२)प्रा.शेख शब्बिर : पालकर, सामाजिक समस्या, संगम प्रकाशन, नागपूर,
१३) डॉ. सुधाकाळदाते भारतीय सामाजिक समस्या,
१४) अहुजा राम : भारतीय सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली
१५) खैरनारडॉ. दिलीप : आधुनिक भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

*****

Appendix – 'G'

Syllabus for B.A. Part-II
Semester-III (Psychology)
Paper-III
Introduction to Positive Psychology

Marks Theory : 50
Practical : 30
Int.Ass. : 20

Objective:

- To introduce the basic concepts of the growing approach of positive psychology and understand its applications in various domains.
- To make students understand importance of well-being at different stages of life.
- To acquaint the students with Happiness and Positive Traits of Personality.

Unit-I Whatis Positive Psychology?

A) Traditional Psychology
   i) Why the Negative Focus?

B) Positive Psychology: Assumption, Goals and Definitions.
   i) Life above Zero
   ii) Culture and the meaning of a Good Life

C) Related fields of Positive Psychology
   i) Health Psychology
   ii) Clinical Psychology
   iii) Developmental Psychology
   iv)Social Psychology
   v) Personality Psychology
   vi) Psychology of Religion

Unit-II The Meaning and Measure of Happiness

A) Why a Psychology of Well Being?
   i) Objectives Versus Subjective Measures
   ii) Negative Versus Positive Functioning

B)What is Happiness? Two Traditions
   i) Hedonic Happiness
   ii) Eudemonic Happiness

C)Subjective Well Being: The Hedonic Basis of Happiness
   i) Measuring Subjective Well Being
   ii) Life Satisfaction
   iii) Positive Affect Negative Affect and Happiness
   iv) Global Measures of Happiness.

Coordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal * Arts And Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ । बी. ए. तृतीय सेमिस्टर

विद्याभूषे

भारतातील सामाजिक समस्या

रा. ज. लोटे । डॉ. ए. डी. चौहान

B.A. II - Sem. III

असले तरीही नवीन नियमनांना व्यापक स्तरावर समाजमान्यता प्राप्त झालेली नसते. परिवर्तनामुळे सामाजिक वर्तनासंबंधीच्या पारंपरिक नियमनांच्या संघटनेत विस्कळीतपणा किंवा दुर्बलता निर्माण होते.

सामाजिक समस्यांचे या दृष्टिकोनातून अध्ययन करताना अभ्यासकाला पुढील प्रश्नांचा विचार करावा लागतो. सामाजिक वर्तनाशी संबंधित पारंपरिक मानदंड व प्रथा कोणत्या?, कोणत्या प्रकारच्या परिवर्तनामुळे त्यांचा प्रभाव कमी झाला?, आंशिक किंवा पूर्ण स्वरूपात मोडकळीस आलेले पारंपरिक नियम कोणते?, असंतुष्ट व्यक्ती व समूह कोणते?, असंतुष्टता किंवा असमाधान कमी करण्यासाठी त्यांना कोणत्या नवीन वर्तनप्रकारांची अपेक्षा आहे?, भविष्यात सामाजिक वर्तनासंबंधी कोणते नियम स्वीकारले जातील? अशाप्रकारे सामाजिक परिवर्तनामुळे व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनाशी संबंधित नियमनांमधील दुर्बलता व सामाजिक परिवर्तनाची दिशा आणि स्वरूप या दोहोंचे अध्ययन करण्यावर भर देणारा हा दृष्टिकोन व्यापक स्वरूपाचा आहे.

(२) प्रमाणकशून्यता दृष्टिकोन :

(Anomic Approach) :

समाजशास्त्रात विपथगामी वर्तनाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी प्रमाणकशून्यतेच्या संकल्पनेचा उपयोग केला जातो. ज्या सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीत विचलित वर्तन घडते, तिचा अभ्यास करण्यावर प्रमाणकशून्यतेच्या संकल्पनेत अधिक भर दिला जातो. प्रमाणकशून्यतेची संकल्पना सर्वप्रथम मॅक आयव्हरने मांडली असली तरीही या संकल्पनेच्या समाजशास्त्रीय अर्थाचे महत्त्व प्रतिपादन करण्याचे श्रेय एमिल दुरखिम यांनाच द्यावे लागते. श्रमविभाजन आणि आत्महत्या या सामाजिक वर्तनप्रकारांचे आकलन करून घेण्यासाठी दुरखिमने प्रमाणकशून्यता या संकल्पनेचा उपयोग केला. दुरखिमच्या मते, मानवी वर्तन हे व्यक्ती-व्यक्तीनुसार वेगवेगळे आहे असे दिसत असले तरीही ज्या सांस्कृतिक व सामाजिक परिस्थितीत मानवी वर्तन घडते त्या सांस्कृतिक व सामाजिक परिस्थितीचे आकलन करून घेण्यावरच मानवी वर्तनाचा अर्थ समजणे अवलंबून आहे.

आत्महत्या ही घटना सर्वच देशांमध्ये घडते. काळानुसार व देशानुसार आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या कमी किंवा जास्त होऊ शकते. दुरखिमने विभिन्न देशांमधील आत्महत्येच्या घटनेसंबंधी सांख्यिकीय माहिती (आकडेवारी) एकत्रित केली. तिचे सखोल अध्ययन करून प्रमाणकशून्यतेचा सिद्धांत मांडला. दुरखिमच्या मते, आत्महत्येची घटना एका व्यक्तीच्या जीवनाशी संबंधित असली तरीही ही सामाजिक घटना आहे असे समजून तिचा अभ्यास केला पाहिजे. गटाचा किंवा समूहाचा सदस्य म्हणून व्यक्ती त्या गटाशी किती प्रमाणात तादात्म्य पावली (एकरूप झाली) असते याच्याशी आत्महत्या या सामाजिक घटनेचा संबंध आहे. गटाचा सदस्य म्हणून व्यक्ती त्या गटाशी जितक्या जास्त प्रमाणात तादात्म्य झालेली असते तितक्या प्रमाणात त्या व्यक्तीकडून आत्महत्या घडण्याची शक्यता कमी होते.

B.A II - Sem - III

थोडक्यात, शासकीय पातळीवर विविध उपाय अमलात आणल्यास बेरोजगारीच्या समस्येची तीव्रता कमी होऊ शकते. रोजगार संधीची निर्मिती करणे हेच प्रत्येक सत्तारूढ पक्षाच्या सरकारचे धोरण असते. परंतु सरकारच्या या धोरणात कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य द्यावयाचे यासंबंधीचे अग्रक्रम चुकीचे असू शकतात. किंबहुना चुकीचे आहेत असे अन्य राजकीय पक्षांना व काही तज्ज्ञांना वाटते. म्हणून आर्थिक विकासाच्या कार्यांचे अग्रक्रम व्यापक सहमतीने निश्चित झाल्यास बेरोजगारीच्या समस्येची तीव्रता कमी होऊ शकते असे म्हणता येईल.

शेतकरी आत्महत्या (Farmers Suicide)

प्रास्ताविक :

आत्महत्या ही व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित असणारी बाब आहे. व्यवसाय, परीक्षा, प्रेमसंबंध, जातिसंबंध, स्पर्धा, व्यापार यासारख्या कोणत्या तरी क्षेत्रात प्रचंड असे अपयश प्राप्त झालेली व्यक्ती मानसिकरित्या खचते. मानसिक ताणतणाव सहन करण्याची क्षमता कमी असल्यामुळे किंवा एखाद्या विशिष्ट क्षणी आपल्यामधील मानसिक ताणतणाव सहन करण्याची क्षमता पूर्णतः समाप्त झाली आहे असे व्यक्तीला वाटू लागते, अशा व्यक्ती आपल्या जीवनाचा अंत करण्याचा निर्णय घेते. म्हणून आत्महत्येच्या कारणांचा विचार आपण संबंधित व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनातील घटकांच्या संदर्भात करीत असतो. समाजशास्त्र हे सामाजिक जीवनाचा वा सामजिक संबंधांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. यामुळे आत्महत्या हा समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा विषय नाही, असा अनेक लोकांचा समज आहे. हा चुकीचा समज वा गैरसमज आहे. सर्वप्रथम एमिल दुरखिम या समाजशास्त्रज्ञाने 'आत्महत्या हा समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा विषय आहे' हा विचार मांडला.

आत्महत्येच्या घटनांच्या अध्ययनाची समाजशास्त्रीय पद्धती :

एखाद्या समाजात दरवर्षी आत्महत्या करणाऱ्या लोकांच्या संख्येबाबतची आकडेवारी गोळा केली की आत्महत्या दर वाढत आहे की कमी होत आहे हे स्पष्ट करणे कोणालाही शक्य आहे, असे दुरखिमने दाखवून दिले. उदा. मागील १५-२० वर्षात आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या संख्येत वाढ होत असल्याच्या बातम्या आपण वृत्तपत्रात वाचतो. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा दर वाढण्याचा संबंध सद्यकालीन सामाजिक व राजकीय परिस्थितीशी असल्याचे विधान पुढील आधारावर करता येते. रासायनिक खते, वीज आदींचे वाढते मूल्य, शेतकऱ्यांना होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यावरील व्याजाचे दर, कृषी मालाचे बाजारभाव कमी होणे वा स्थिर नसणे आणि नापिकीमुळे कृषी मालाच्या उत्पादनात घट या सर्व घटकांमधील बिघडलेले संतुलन आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा वाढता दर या दोन बाबी एकमेकांशी संबंधित आहेत. अशाप्रकारे आत्महत्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन म्हणजे आत्महत्येसंबंधीच्या

बेरोजगारी
(Unemployment)

प्रास्ताविक :

औद्योगिक क्रांती होण्याच्या पूर्वकाळात शेती हाच लोकांचा मुख्य व्यवसाय होता. जोडीला कुटीर व हस्तोद्योग होते. आजच्या म्हणजे एकविसाव्या शतकाच्या तुलनेत लोकसंख्या सीमित होती. लोकांच्या गरजाही मर्यादित होत्या. त्या कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेच्या युगात बेरोजगारीची समस्या नव्हती. याच युगाच्या अंतिम पर्वात लोकसंख्येत जलद गतीने वाढ होऊ लागली. कुटीर व हस्तोद्योगातील वस्तू अपुऱ्या पडू लागल्या. मागणी-पुरवठ्यातील संतुलन बिघडले. ते साधण्यासाठी वस्तूंचा पुरवठा वाढविणे भाग होते. 'गरज ही शोधाची जननी' असे म्हणतात. वाढत्या संख्येतील लोकांना वस्तुपुरवठा करण्यासाठी मनुष्याने यंत्रे निर्माण केली. यंत्रोत्पादित उत्पादन सुरू झाले. पशुबाह्य ऊर्जेचा उपयोग करून यंत्रोत्पादित उत्पादन सुरू झाले. वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ झाली. औद्योगिक अर्थव्यवस्थेचे युग सुरू झाले. यंत्रोत्पादित उत्पादनात वाढ होत होती, परंतु वस्तूंची मागणी मात्र वाढली नाही. यंत्रोत्पादित उत्पादन काही काळासाठी थांबविणे भाग पडले. मंदीची लाट आली. बेरोजगारी वाढली. यानंतरच्या काळात मंदीची लाट संपली, परंतु बेरोजगारीची समस्या मात्र संपली नाही. उद्योगप्रधान वा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या युगात बेरोजगारीची समस्या ही त्या अर्थव्यवस्थेचा एक भाग झाली आहे.

आज बेरोजगारीची समस्या अविकसित, विकसनशील आणि विकसित अशा सर्वच राष्ट्रांमध्ये निर्माण झाली आहे. अर्थात प्रत्येक देशातील बेरोजगारीचे स्वरूप भिन्न आहे, कारणेही भिन्न आहेत. म्हणूनच बेरोजगारीच्या समस्येचे स्वरूप देशपरत्वे आणि काळपरत्वे वेगवेगळे असते. भारतात ब्रिटिशांची राजवट सुरू झाली. गृहोद्योग वा कुटीरोद्योग बंद पडले. कारण यंत्रोत्पादित उद्योग सुरू झाले होते. शेतीवरचा भार वाढला. बलुतेदारी पद्धती बंद पडली. स्वातंत्र्यपूर्व काळातच बेरोजगारीच्या समस्येने भारतात प्रवेश केला. त्यानंतरच्या काळात मधली काही वर्षे बेरोजगारीच्या समस्येची तीव्रता तुलनात्मकदृष्ट्या कमी झाली होती, परंतु ती संपुष्टात मात्र आली नाही. आता पुन्हा बेरोजगारीच्या समस्येने उग्र स्वरूप धारण केले आहे. भारताच्या संदर्भात बेरोजगारीच्या समस्येचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

बेरोजगारीचा अर्थ व व्याख्या :
(Meaning of Unemployment) :

बेकारी आणि बेरोजगारी हे दोन्ही समान अर्थ असणारे शब्द आहेत असे दैनंदिन समाजजीवनात मानले जाते. परंतु शास्त्रीय दृष्टीने या दोन्ही संज्ञांच्या अर्थामध्ये फरक आहे. सामान्यपणे 'बेकार' हा शब्द नोकरीचा अभाव या अर्थाने वापरला जातो. परंतु हा अर्थ

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Art And Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ । बी. ए. चतुर्थ सेमिस्टर

भारतातील सामाजिक समस्या : 2

Social Problems in India : 2

रा. ज. लोटे । डॉ. ए. डी. चौहान

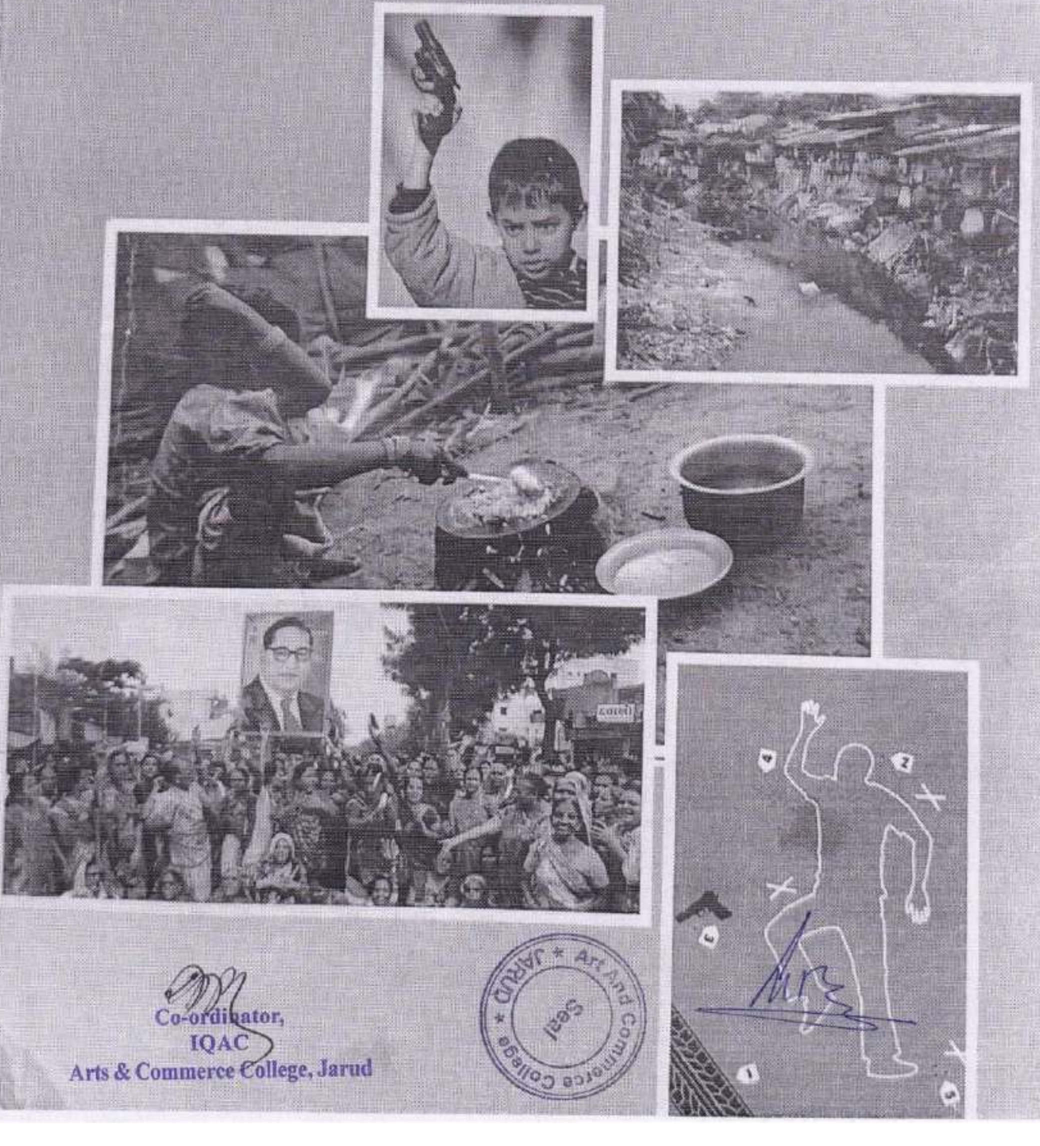

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College Jarud Seal

B.A. II - sem IV

अद्यापही तयार नाही. थोडक्यात स्वातंत्र्योत्तर काळात शासकीय व्यवहारात दलितांना एस.सी. या नावानेच संबोधिले जाते. म्हणून दलितांबाबत 'अनुसूचित जाती' असा शब्दप्रयोग या पुस्तकात केला आहे, हे सर्वप्रथम नमूद करू इच्छितो.

भारतीय समाजव्यवस्था ही जातीवर आधारलेली होती व आजतागायत आहे. जन्मावरून माणसाची जात व दर्जा ठरतो. जातिसंस्थेचा संबंध व्यवसायाशी जोडला जात असे. अंधश्रद्धा, रूढी व खोट्या कल्पनांच्या आहारी जाऊन भारतीय समाजात कोट्यवधी लोकांना अस्पृश्य ठरविण्यात आले. निरपराध व तथाकथित शूद्रांना अनेक अधिकार वा हक्क नाकारण्यात आले. त्यांचा स्पर्शच काय, सावलीदेखील निषिद्ध मानली जाऊ लागली. अशा लोकांना माणसुकीपासूनही दूर ठेवले गेले. थोडक्यात **जातीच्या संरचनेतील तळाच्या जातीमध्ये जन्म झाल्यामुळे कोट्यवधी लोकांच्या वाट्यास अधिकारहीन जीवनस्थिती आली.** अशा अधिकारहीन जीवनस्थिती लाभलेल्या अनुसूचित जातींच्या प्रमुख समस्यांची ओळख आपणास करून घ्यावयाची आहे.

भारतातील अनुसूचित जाती : भारतात १९८१ च्या जनगणना अहवालानुसार अनुसूचित जातींची एकूण संख्या १०.४७ कोटी होती, ती १९९१ मध्ये वाढून १३.८२ कोटी झाली आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जातींचे प्रमाण १६.७३ टक्के आहे. अनुसूचित जातींची सर्वात जास्त संख्या उत्तरप्रदेशात आहे. पश्चिम बंगाल, बिहार, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, मध्यप्रदेश, राजस्थान, कर्नाटक, पंजाब व महाराष्ट्र असा क्रम अनुसूचित जातींचा संख्यात्मक आकार या दृष्टीने निश्चित होतो. भारताच्या सर्व घटकराज्यांमध्ये अनुसूचित जाती आहेत. अनुसूचित जातींचे सुमारे ८४ टक्के लोक ग्रामीण क्षेत्रात राहतात. ते शेतमजूर, अल्पभूधारक, बटाईदार म्हणून ग्रामीण क्षेत्रात कार्ये करतात. साफसफाईचे काम आणि चमडा उद्योगात काम करणारे जवळपास सर्वच लोक अनुसूचित जातींचे आहेत. अनुसूचित जातींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण बरेच कमी आहे. १९८१ च्या जनगणना अहवालानुसार अनुसूचित जातीत साक्षरतेचे प्रमाण १२.४ टक्के होते. अनुसूचित जातींमधील बहुसंख्य लोकांचा दारिद्र्यरेषेखालील लोकांमध्ये समावेश होतो.

अनुसूचित जातीचा अर्थ :

अनुसूचित जातीच्या समस्यांच्या अभ्यासाचा प्रारंभ अनुसूचित जाती असे कोणत्या जातींना संबोधले जाते ? या प्रश्नाची चर्चा करण्यापासून केला पाहिजे. अन्य देशात न आढळणारी 'अस्पृश्यता' हिंदू समाजात कशी आली ? याबाबत विभिन्न मते व सिद्धांत मांडले जातात. जातींच्या उदयासंबंधीच्या सर्व सिद्धांतामधील कारणमीमांसा वेगवेगळी आहे. अस्पृश्यता निर्माण होण्यास अनेक घटक जबाबदार आहेत, असे समजून त्यासंबंधीच्या आग्रही विचारांच्या वादात न शिरणे योग्य ठरते.

वर उल्लेखित चर्चेवरून सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रात अस्पृश्यांना कोणकोणत्या बाबतीत अपात्र अथवा निर्योग्य ठरविले जात असे हे स्पष्ट होते. कायदेशीर तरतुदी केल्यामुळे स्वतंत्र भारतात वर उल्लेखित सर्व निर्योग्यता आज नष्ट झाल्या आहेत. तथापि संपूर्ण भारतीय समाजात सामाजिक जीवनातील सर्व क्षेत्रातून अद्यापही अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झाले नाही, असे निश्चित म्हणता 'येईल.

अनुसूचित जातींच्या प्रमुख समस्या :

(१) **सामाजिक समस्या** : अनुसूचित जातिसमूहाच्या सामाजिक समस्या त्यांच्यावरील पारंपरिक निर्बंधातून निर्माण झाल्या आहेत. सोप्या शब्दात, सामाजिक रचनेत अन्य समाजघटकांनी लादलेली बंधने हे त्यांच्या सामाजिक समस्यांचे मूळ कारण आहे. महार, मांग, चांभार, खाटिक, भंगी या सर्व अनुसूचित जातींमध्येही श्रेष्ठ व कनिष्ठ या आधारावर क्रम लावला जातो. उदा. 'महारापेक्षा मांग समूह हा कनिष्ठ दर्जा असणारा आहे असे समजले जाते. परिणामी या संपूर्ण जातिसमूहात न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली आहे. श्रेष्ठता व कनिष्ठता यांना मान्यता देण्याच्या समाजवृत्तीतून या जातिसमूहांमध्ये सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव निर्माण झाला आहे. अंधश्रद्धा आणि प्रथा व परंपरा यांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती यामुळे या जातिसमूहाला अनेक सामाजिक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. गरिबी, कर्जबाजारीपणा, सामाजिक अन्याय, सामाजिक शोषण, अपेक्षा आदींमुळे य जातिसमूहामधील लोकांचे सामाजिक जीवन अतिशय दयनीय झाले आहे.

(२) **आर्थिक समस्या** : अनुसूचित जातिसमूहातील काही जातींना परंपरेनुसार निश्चित झालेला व्यवसाय करावा लागत असे. परंतु काही जातींना परंपरागत स्वरूपाचा विशिष्ट व्यवसाय नव्हता, हे बलुतेदारीच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते. परिणामी परंपरेनुसार कोणताच निश्चित व्यवसाय नसणाऱ्या जातींमधील लोकांना केवळ मजुरी व भिक्षेवर स्वतःचा चरितार्थ चालवावा लागते असे. मांग, चांभार, खाटिक यासारख्या काही जातींना परंपरागत स्वरूपाचा विशिष्ट व्यवसाय होता. परंतु त्यांच्या व्यवसायाचे स्वरूप आर्थिक दृष्टीने नफा न देणारे होते. उदा. मेलेली जनावरे उचलणे, त्यांचे चामडे काढून विकणे या व्यवसायांमुळे आर्थिक प्राप्तीचे प्रमाण फारच कमी होते. नवीन व्यवसाय करण्यावर बंदी होती. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या त्यांची पिछेहाट होत होती. खेड्यांमध्ये परंपरेने ठरलेला कोणताही व्यवसाय नाही. तसेच शेतमजूर म्हणून काम करू देण्यास उच्च जातीचे लोक तयार नाहीत. त्यामुळे या जातिसमूहातील लोकांना खेड्यांमधून शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करावे लागले. महाराष्ट्रात (प्रामुख्याने विदर्भात) ग्रामीण लोकसंख्येपेक्षा शहरी लोकसंख्येत अनुसूचित जातींचे तुलनात्मक प्रमाण अधिक असण्याचे हे एक महत्त्वपूर्ण कारण आहे. अशाप्रकारे व्यवसायाची निवड करण्याचा अभाव, परंपरेने प्राप्त झालेले घृणित व्यवसाय, वेठबिगारी व कर्जबाजारीपणा यामुळे या जातिसमूहाचे आर्थिक जीवन कमालीचे खालावले.

B.A II - Sem IV

नागालँड राज्याच्या निर्मितीने ईशान्य भारतात आदिवासी राज्यांची संख्या वाढण्याला चालना :

१९६३ मधील नागालँड या नवीन घटकराज्याच्या निर्मितीमुळे ईशान्य भारतात आदिवासी राज्यांची संख्या वाढण्याला चालना मिळाली. केंद्रशासित प्रदेश असा दर्जा असणाऱ्या मणिपूर व त्रिपुरांमधील आदिवासींनी घटकराज्याचा दर्जा मिळावा अशी मागणी सुरू केली. १९७२ मध्ये मणिपूर, त्रिपुरा, मेघालय ही घटकराज्ये निर्माण झाली. आसाममध्ये केवळ एका जिल्ह्यात वस्ती असणाऱ्या मिझो आदिवासींना तर त्यांचे स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्रराज्य निर्माण व्हावे असे वाटू लागले. यासाठी त्यांनी लाल डेंगाच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र बंडखोरीही केली. भारत सरकारने लष्करी बळाचा वापर करून मिझो बंडखोरांना शरण येण्यास भाग पाडले. या तणावामुळे तडजोड म्हणून मिझोरामला १९७२ मध्ये 'केंद्रशासित प्रदेश' असा दर्जा देण्याचे भारत सरकारने मान्य केले. यानंतर जून १९८६ मध्ये मिझोरामला भारतातील एक घटकराज्य असा दर्जा प्राप्त झाला. १९७६ मध्ये अरुणाचल प्रदेश हे नवीन घटकराज्य निर्माण झाले. अशाप्रकारे १९४७ नंतर विशाल भूप्रदेश असणाऱ्या आसाम राज्याचे वारंवार विभाजन होऊन त्या भागात आसामसह एकूण सात घटकराज्ये अस्तित्वात आली.

(क) स्त्रिया आणि अधिकारहीन वा दुर्लक्षित घटकांविरुद्धचा हिंसाचार आणि गुन्हे
(Violence and Crime against Women and Marginalized)

(१) भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान व अधिकार :

भारतात पत्नी ही अर्धांगिनी होय असे म्हटले जाते. तात्विक पातळीवर पत्नीला 'लक्ष्मी', 'गृहलक्ष्मी', 'गृहदेवता' असे संबोधिले जाते. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात तसे सर्व स्त्रियांबाबत आढळते असे नाही. फारच थोड्या स्त्रियांच्या नशिबात गृहदेवता होण्याचा योग असतो. अन्य स्त्रियांच्या नशिबात नवऱ्याचे रागावणे व टोमणे ऐकणे आणि वेळप्रसंगी मार खाणे हेच असते. भारतातील स्त्रियांची कुटुंबातील समाजातील स्थिती समजून घेण्यासाठी धर्मग्रंथांचा आधार घेण्याची गरज नाही. भारताय संविधान आणि कायद्यानुसार स्त्रियांच्या समाजातील स्थानांचा, अधिकारांचा विचार आपण करू शकतो. संविधानानुसार स्त्री आणि पुरुष या दोघांचा दर्जा समान आहे. भारतीय संविधानाच्या १४ व्या कलमानुसार सर्व व्यक्ती कायद्यासमोर समान आहेत. प्रत्येकाला कायद्याचे समान संरक्षण आहे. भारत सरकारने बलात्कार, वेश्यावृत्ती, हुंडा, गर्भजल परीक्षण यासारख्या स्त्रियांना अपमानित करणाऱ्या अनेक बाबींवर कायदे केले आहेत. वडिलोपार्जित संपत्तीत स्त्रियांना समान वारसाहक मिळवून दिला आहे. तरीही प्रत्यक्ष व्यवहारात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार मिळतात काय ? हे आपण शिक्षण, आर्थिक क्रियांमधील किंवा अर्थार्जनामधील स्त्रियांचा सहभाग आणि स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्याची संधी या तीन निकषांच्या

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Jarud * Art And Commerce College * Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

OR

C) Preparation of Children Play-Material (Games) for Self- Employment

Distribution of 30 Marks of Practical Examination

A) Preparation of Dish (Any One) With Presentation	- 08
B) Drafting / Play Material	- 06
C) Class Work / R.B	- 13
D) Viva	**- 03**

References :

1. Herlock Elizabeth - Child Development
2. Swaminathan M.B. and Bharghave, R.K. - Our Food.
3. HerlockElizabeths - Chilgrowth and Development
4.जूननकरकुसुम - मातृकला
५. चंद्रावसकरनलिनी - मातृकला आणि बालसंगोपन पिंपळापुरे प्र.कं.नागपूर.
६. पुरम प्रभावती - शिवणकला, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई-४
७. काळे प्रेमला - बाल मानसशास्त्र
८. आपटे, सारंगधर आणि पाठक - आ
९. काळे प्रभावती - लोकरीचे अभिनवविणकाम, नितीन प्रकाशन, पुणे-३०
१०. मिसे, पद्मावती - सोपे शवणकाम मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई-४
११. योगेन्द्रजीत भाई - विकासात्मक मनोविज्ञान
१२. जुननकरकुसुम - बालकाचाविकास व खेळणे
१३. जुननकरकुसुम - मातृत्व आणि बालसंगोपन, पिंपळापुरेॲन्ड कं.पब्लीशर्स, महाल,नागपूर-२
१४. वऱ्हाडपांडे नलिनी - बालविकास
१५. कांडलकर,लिना - मानवविकास, विद्या प्रकाशन, रुईकर रोड, नागपूर-०२
१६. गणोरकर, मीना - बालविकास आणि संबंधितक्षेत्र, म.वि.ग्रं.नि.पुणे-३०
१७. विंग, क्लाईव्ह, चौधरी शंकरनाडकर्णी सुरेश, - एच आय व्ही आणिएडस, कुटुंब मार्गदर्शिका पॉप्युलर - प्रकाशन मुंबई – ३४

*****

Appendix-F

Syllabi of B.A. Final (Sociology)
Semester-V
Social Anthropology
(Implemented from 2019-20)

Total Marks : 100
Theory :80
Int.Ass. : 20

Unit-I **Introduction to Social Anthropology:**

a) Meaning & Definition of Social Anthropology
b) Why we Study Primitive Society
c) Characteristics of Primitive Society
d) Relation of Social Anthropology with other Social Science i) Sociology, ii) Economics, iii)History, iv) Psychology & v) Political Science.
e) Importance of Sociology Anthropology in India

Unit-II **Methods of Social Anthropology :**

a) Field Method : Importance of Field Method Role of Researcher in Field Method
b) Historical Method, Comparative Method & Functional Method
c) Importance of Tribal in Social Anthropology
d) Historical background of Tribal Study

Unit-III **Tribal Society in India :**

a) Geographical Distribution of Indian tribes
b) Racial Classifications of Indian tribes
c) Linguistic Classification of India Tribe

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College Jarud Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Unite-IV **Tribal Religion:**

a) Meaning & Definition of Tribal Religion
b) Theories of the Origin of the Religion
c) Beliefs & Rituals
d) Definition of Magic, Type of Magic
e) Shaman & Priests

Unit-V **Tribal Economics :**

a) Classification of Tribal Economy
b) Meaning & Characteristics of Tribal Economy
c) Economic Life in Indian Tribal

*****

Reference Books :

1) Mujumdar and Madan - Social Anthropology Development.
2) Beals and Hoijar - Introductions to Social Anthropology
३) मुखर्जी, रविंद्रनाथ : सामाजिक मानवशास्त्र (हिंदी)
४) वैद्य, नि.स. : सामाजिक मानवशास्त्र (मराठी)
५) खडकी, डॉ.भा.की. : सामाजिक मानवशास्त्र
६) संगवे, विलास : आदिवासींचे सामाजिकजीवन
७) प्रकाश बोबडे व लोटे : सामाजिक मानवशास्त्र
८) लोटे रा.ज. व चौहाण ए.डी. : सामाजिक मानवशास्त्र
९) उंबरकरडॉ. डी.ई. : कोरकू आदिवासी सामाजिकविकास आणि शासकीयकल्याणकारी योजना
१०) चौहान, अ.घो. : सामाजिक मानवविज्ञान, सत्यम पब्लीशर, जयपूर

*****

Semester-VI
Social Anthropology
(Sociology)

Total Marks : 100
Theory :80
Int.Ass. : 20

Unit-I **Tribal Social Life :**

a) Marriage (i) Meaning & Characteristics of Marriage (ii) Origin of Marriage Type of Marriage (iii) Ways of Acquiring Mates in Tribal Society

Unit-II

a) Family (i) Definition, Elements & Characteristics of Family.
ii) Theories of Origin of Family Type of Family
b) Clan :(i) Meaning & Type of Clan (ii) Characteristics of Clan and Functions of Clan

Unit-III

a) Totemism:(i) Meaning & Characteristics of Totemism(ii) Theories of Origin of Totem (iii) Importance of Totem
b) Dormitory System :
i) Daily life of Dormitory
ii) Function of Dormitory
iii) Origin of Dormitory
iv) Present Position of Dormitory

Unit-IV **Tribal Problems :**

a) Poverty & Indebtedness
b) Land Alienation& Agrarian Issues
c) Illiteracy & Exploitation

Unit-V **Tribal Development :**

a) Tribal Development Approaches : Isolation, Assimilation, Integration
b) Tribal Development policies: Land, Education & Health.
c) Obstacles to the Tribal Development.

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts And Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

नवीन अभ्यासक्रम

सामाजिक मानवशास्त्र

डॉ. प्रदीप आगलावे

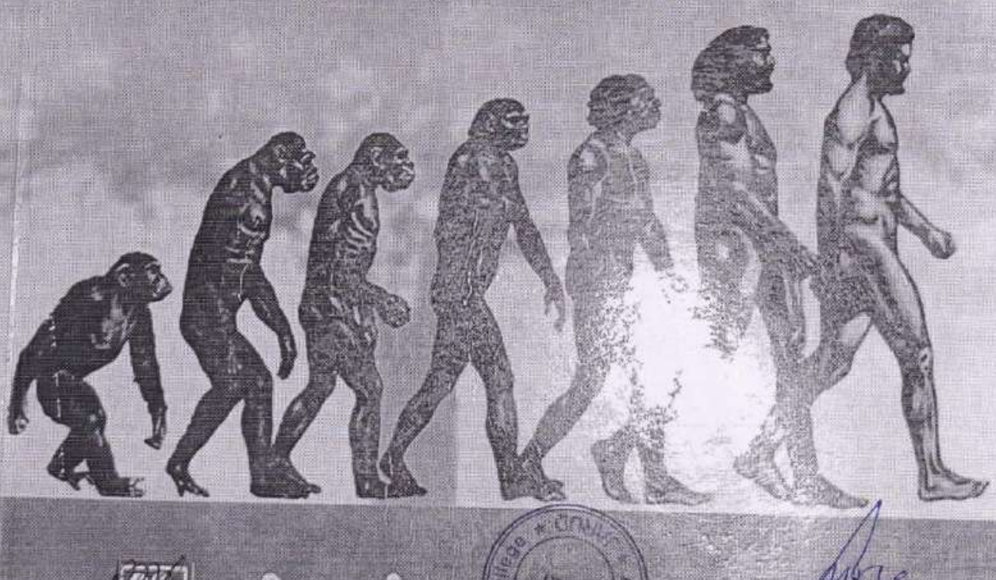

श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

Coordinator, IQAC
Arts & Commerce College, Jarud
Seal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist Amravati

३. भारतातील आदिवासी समाज

(Tribes Society in India)

B.A. III - Sem - V

- आदिवासीचा अर्थ, व्याख्या, आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये.
- आदिवासी समाजाचे लोकसंख्यात्मक विश्लेषण – आदिवासींचे भौगोलिक किंवा प्रादेशिक वर्गीकरण.
- वांशिक वर्गीकरण, भाषिक वर्गीकरण, सांस्कृतिक विविधता.

भारतात विविध वंश, धर्म आणि संस्कृतीचे लोक राहतात. इतकेच नव्हेतर विविध भाषा आणि बोली भाषा बोलणारे लोक आहेत. त्यामुळे भारतीय समाजात विविधता आहे. विविधता हे भारतीय समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. भारतीय समाजात विविध प्रकारची भिन्नता असली तरीही भारतात वास्तव्य करणारी प्रत्येक व्यक्ती ही भारतीय आहे. म्हणूनच भारतात राहणाऱ्या समाजास भारतीय समाज असे संबोधले जाते.

भारतीय समाज विविध जातींमध्ये विभाजित झाला आहे. आपल्या देशांत ६ हजारपेक्षा जास्त जाती आणि उपजाती आहेत. जातींप्रमाणेच विविध आदिवासी जमाती सुद्धा आहेत. देशातील जवळपास सर्वच राज्यात आदिवासी लोक आढळतात.

१९५० मध्ये एकूण १४ राज्यात २१० आदिवासी जमाती अनुसूचित जमातीच्या यादीअंतर्गत समाविष्ट करण्यात आल्या होत्या. २००१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी जमातीची संख्या वाढून ती जवळपास ५५० झाली आहे. १९५० ते २००१ या पन्नास वर्षांच्या कालावधीत आदिवासी जमातीची संख्या २७० वरून ५५० झाली. आदिवासी जमातीच्या वाढीची दोन प्रमुख कारणे आहेत – १) अनेक नवीन जमातींचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या सूचीमध्ये करण्यात आला. २) आदिवासी जमातीच्या उपजातींना जमातीचा दर्जा मिळाला.

आदिवासीचा अथ (Meaning of Tribe)

इंग्रजीमधील (Tribes) या शब्दाचा अर्थ 'जमात' किंवा 'जमाती' असा होतो. आदिपासून किंवा सुरुवातीपासूनच दऱ्याखोऱ्यात किंवा जंगलात निवास करणारे लोक म्हणजे आदिवासी होय. त्यामुळेच जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहणाऱ्या लोकांना 'आदिवासी' असे संबोधले जाते. डॉ.इल्विन वेरिअर आणि ठक्कर बाप्पा यांनी आदिवासींना 'Aboriginal' असे संबोधले आहे. 'Aboriginal' याचा अर्थ 'मुळचे निवासी' असा होतो. आदिवासी हे जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहतात म्हणून त्यांना 'वन्यजमाती' किंवा 'गिरीजन' असेही म्हटले जाते. परंतु त्यांना वनवासी, गिरीजन म्हणजे योग्य नाही कारण ते खऱ्या अर्थाने या देशाचे रहिवासी म्हणजेच मुळचे निवासी अर्थात 'मुलनिवासी' आहेत.

४. आदिवासींमधील धर्म आणि जादू
(Religion and Magic in Tribals)

- *धर्माची संकल्पना, व्याख्या, धर्माच्या उत्पत्तीचे सिद्धांत – १) सर्वात्मवाद किंवा जीवात्मवाद सिद्धांत २) शक्तीवाद किंवा चेतनावाद किंवा मानावाद ३) निसर्गवाद ४) फ्रेजरचा सिद्धांत ५) प्रकार्यवादी सिद्धांत ६) धर्माचा सामाजिक सिद्धांत*
- *आदिवासी धर्माचे स्वरूप, आदिवासींचे धर्माचरण (धार्मिक आचार) – १) प्रार्थना २) यज्ञ ३) धार्मिक विधी (कर्मकांड) ४) निषेध नियम*
- *आदिवासी समाजातील जादू–जादूचा अर्थ, जादूचे प्रकार, जादूक्रियेतील घटक तत्त्वे; शामन किंवा भगत, पुरोहित; जादू आणि धर्म, जादू आणि विज्ञान, भारतातील आदिवासी धर्म*

मानवी जीवनात धर्माला अनन्यसाधारण महत्त्व असलेले आढळून येते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय हे जसे मानव समाज जीवनाचे विविध पैलू आहेत त्याचप्रमाणे समाज जीवनाचा धार्मिक पैलू देखील आहे. प्रत्येक मानवी समाजात धर्म हा एक अविभाज्य असा घटक आहे. प्रत्येक मानवी समाजाचे जनजीवन हे धार्मिकतेशी निगडित असते. धार्मिक विश्वास, श्रद्धा, परंपरांचा प्रभाव समाज जीवनावर पडलेला दिसून येतो. प्रगत किंवा आधुनिक समाजात देखील धर्माचे विशेष महत्त्व आहे. त्याचप्रमाणे आदिवासी समाजात देखील धर्म आणि जादूचे अस्तित्व आढळून येते. प्रगत समाजाच्या तुलनेत आदिवासी समाजात धर्माचे प्रारंभिक स्वरूप आढळून येते. धर्माप्रमाणेच जादूचे सुद्धा विशेष प्राबल्य आदिवासी समाजात असल्याचे दिसून येते.

मानवाने आपल्या दैनंदिन जीवनातील विविध प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने बरीच प्रगती केली आहे. तरी देखील अनेक बाबतीत मानव हा हतबल होतो आणि अशावेळी तो धार्मिक गोष्टींचा आश्रय घेतो. आदिवासी समाजाचे जीवन हे तर निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यांना आपल्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी खूप परिश्रम करावे लागतात. त्यांचे जीवन अतिशय कष्टदायक असते. अनेक प्रयत्न करून देखील त्यांना यश मिळेलच याची शाश्वती नसते. शिकारीची सर्व तयारी करून देखील शिकार न मिळणे, जमिनीची योग्य ती मशागत करून देखील अनपेक्षित पाऊस, वादळ, गारपीट, पूर, कीड इत्यादी कारणांमुळे पिकांची नासाडी होणे, शक्य ती सर्व काळजी घेऊन सुद्धा एखाद्या रोगराईने जनावरांचे कळप अकाली मृत्यूमुखी पडणे यासारख्या घटना नेहमीच आदिवासींच्या प्रत्ययास येत असतात. प्रगत समाजात देखील आवश्यक ते सर्व ज्ञान आणि साधनसामुग्री उपलब्ध असून देखील त्यांच्या दैनंदिन जीवनात अपयश येत असते. त्याचप्रमाणे अतिवृष्टी, दुष्काळ, वादळ, पूर, भूकंप, रोगराई यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती देखील अधूनमधून येत असतात. या अनपेक्षित आणि अनाकलनीय

५. आदिवासींची अर्थव्यवस्था

(Economic System of Tribes)

- *अर्थव्यवस्थेचा अर्थ, आदिवासी अर्थव्यवस्थेचे वर्गीकरण.*
- *भारतीय आदिवासींचे आर्थिक वर्गीकरण – १) अन्नसंकलन २) शिकार ३) भटके ४) पशुपालन ५) शेती ६) हस्त व्यवसाय ७) औद्योगिक श्रमिक; आदिवासी अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये.*
- *भारतीय आदिवासींचे आर्थिक जीवन.*
- *आदिवासी अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक घटक – श्रम विभाजन, उत्पादन, वितरण, उपभोग आणि विनिमय.*
- *आदिवासी समाजातील संपत्तीची संकल्पना, संपत्तीचे प्रकार, संपत्तीचा उत्तराधिकार.*

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. या मूलभूत गरजांची पूर्ती करण्यासाठी मानव सतत धडपड करीत असतो. कारण अन्न, वस्त्र आणि निवारा या गरजा भागविण्यावरच मानवाचे अस्तित्व अवलंबून असते. व्यक्ती आपल्या आवश्यक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी त्या संदर्भात विशिष्ट आर्थिक क्रिया करतो. या आर्थिक क्रियांच्या माध्यमातून तो आपल्या गरजा पूर्ण करतो. प्रत्येक व्यक्तीला आपण जिवंत रहावे असे वाटणे साहजिकच आहे. जर त्याला आणि त्याच्या कुटुंबियांना जिवंत रहायचे असेल तर अन्न आणि इतर गरजांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच मानव आर्थिक क्रिया करीत असतो. आपल्या जीवनावश्यक गरजा व्यक्ती एकटी पूर्ण करू शकत नाही. तिला इतर लोकांची मदत घ्यावी लागते. समाज ज्या भौगोलिक क्षेत्रात वास्तव्य करतो त्या क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करण्याच्या उद्देशाने मर्यादित म्हणजेच उपलब्ध असलेल्या साधनसामुग्रीच्या माध्यमातून आपल्या जास्तीत जास्त गरजा भागविण्याचा प्रयत्न केला जातो. विशेष म्हणजे या गरजांची पूर्तता करीत असताना समाजाने स्वीकृत केलेल्या नियमांचा विचार करावा लागतो. याचाच अर्थ गरजांच्या पूर्तीसाठी समाजाने मान्य केलेली आर्थिक क्रियांची व्यवस्था म्हणजे अर्थव्यवस्था होय

अश्मयुगापासून तर आजच्या औद्योगिक युगापर्यंत मानव कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या आर्थिक क्रिया करीत आला आणि पुढेही करीत राहणार आहे. परंतु सर्व काळात आर्थिक क्रियांचे स्वरूप सारखे राहिले असेलच असे नाही. प्रत्येक समाजात उपलब्ध असणारी साधने आणि त्यांचा वापर या संदर्भात समाजपरत्वे भिन्नता आढळते. भौगोलिक पर्यावरणानुसार समाजाच्या आर्थिक क्रियांचे स्वरूप हे वेगवेगळे असते. दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासी लोकांच्या आर्थिक क्रिया आणि शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या आर्थिक क्रिया यात फरक असणे स्वाभाविकच आहे. कारण आदिवासी समाजाचे आर्थिक जीवन हे प्रामुख्याने जंगलात

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Seal
JARUD
Arts & Commerce College

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

SAI JYOTI

सामाजिक मानवशास्त्र

बी.ए. सत्र सहावे

Social Anthropology

प्रा. डॉ. निलीमा विजयराव दवने

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY

Syllabus for B. A. III

Semester - VI

Social Anthropology

Unit - I : Tribal Social Life :

(A) Marriage (i) Meaning & Characteristics of Marriage, (ii) Origin of Marriage Types of Marriage (iii) Ways of Acquiring Mates in Tribal Society.

Unit - II :

(A) Family (i) Definition, Elements & Characteristics of Family. (ii) Theories of Origin of Family Types of Family.

(B) Clan : (i) Meaning & Type of Clan (ii) Characteristcs of Clan and Functions of Clan .

Unit - III :

(A) Totemism : (i) Meaning & Characteristics of Totemism (ii) Theories of Origin of Totem (iii) Importance of Totem.

(B) Dormitory System :

(i) Daily life of Dormitory

(ii) Function of Dormitory

(iii) Origin of Dormitory

(iv) Present Position of Dormitory

Unit - IV : Tribal Problems :

(i) Poverty & Indebtedness

(ii) Land Alienation & Agarian Issues

(iii) Illiteracy & Exploitation

Unit - V : Tribal Development :

(A) Tribal Development Approaches : Isolation, Assimilation, Integration

(B) Tribal Development policies; Land, Education & Health.

(C) Obstacles to the Tribal Development.

B. A. III - Sem - VI

युनिट - ३

अ. कुलचिन्हवाद

(Totemism)

अ. कुलचिन्हवाद

(१) अर्थ आणि वैशिष्ट्ये

(२) कुलाचा आपत्तीचे सिध्दांत

(३) कुलाचे महत्त्व

ब. शयनगृह व्यवस्था

(१) शयनगृहाचे दैनिक जीवन

(२) शयनगृहाची कार्ये

(३) शयनगृहाची उत्पत्ती

(४) शयनगृहाची सद्यस्थिती

अ. कुलचिन्हवाद

(Totemism)

(१) कुलचिन्हवादाचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये

(Meaning and Chracteristics of Totemism)

आदिवासींची संस्कृती समृद्ध आहे. आदिवासी आपापल्या जमातीच्या सांस्कृतिक परंपरांचे निष्ठेने पालन करून आपल्या समृद्ध संस्कृतीची जपणूक करीत असतात. काही सांस्कृतिक परंपरांनी आदिवासी समाजाला ग्रामीण, नागरी समाजापेक्षा वेगळे व स्वतंत्र असे अस्तित्व प्राप्त करून दिले आहे. त्यापैकी दोन महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक परंपरा म्हणजे (अ) कुलचिन्हे व कुलचिन्हवाद आणि (ब) युवागृह किंवा शयनगृह व्यवस्था होय. त्यांची ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

कुलचिन्ह आणि कुलचिन्हवाद किंवा देवकवाद

(Totem and Totemism)

आदिवासींच्या समाज जीवनात कुलचिन्हास किंवा देवकास एक विशेष महत्त्व आहे. एका समान प्रतीकाविषयीच्या श्रद्धेमुळे आदिवासींचे संपूर्ण समाजजीवन संघटीत व व्यवस्थित

B.A. III - Sem VI

मृत्यूचे सूतक पाळणे, त्याच्या नावाचा जप करणे, या प्राण्याचे कातडे पांघरणे यासारख्या प्रथांवरून आदिवासींच्या धार्मिक भावना स्पष्ट होतात. आदिवासी लोक आणि कुलचिन्ह यांच्यामध्ये निर्माण झालेली एकरूपता ही बहुतांशी धार्मिक समजुतीवर आधारलेली आहे. अशाप्रकारे आदिवासी समूहात आदरयुक्त धर्मभावना निर्माण करणे हे कुलदेवकवादाचे धार्मिक कार्य आहे. कुलचिन्ह विश्वासातूनच आदिवासींमध्ये धार्मिक वारश्यांचे संक्रमण सातत्याने सुरू आहे, असे म्हणता येईल.

५) **सामुहिक जबाबदारीच्या तत्त्वाची शिकवण** : आदिवासी जमातीमध्ये कुलचिन्हवाद किंवा देवकवाद हा सामुहिक जबाबदारीच्या तत्त्वाची शिकवण देण्यास कारणीभूत झाला आहे, असे म्हणता येईल. एकच कुलचिन्ह असणारे सदस्य हे गोत्रज असल्यामुळे त्यांच्याकडून होणाऱ्या चांगल्या-वाईट गोष्टीचे भूषण किंवा दूषण कुलालाच प्राप्त होत असते. एखाद्या सभासदाने खुनासारखे कृष्णनृत्य केलेले असते, तेव्हा या अयोग्य कृत्याचे दूषण संबंधित सदस्याला न देता त्याच्या कुलाला दिले जाते. अशाप्रकारे आदिवासी समूहात सामुहिक जबाबदारीचे तत्त्व रुजविण्याचे कार्य देवकवादाने केले आहे.

६) **बहिर्विवाह** : आदिवासी जमातीमध्ये कुल हा बहिर्विवाह गट निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य देवकवादानेच केले आहे. एकाच प्रकारचे कुलप्रतीक असणारे कुलातील सदस्यांमध्ये भाऊ-बहिणीचे नाते असते असे समजले जाते. यामुळे एकाच कुलातील तरुण-तरुणीचा विवाह होऊ शकत नाही. अशाप्रकारे बहिर्विवाहाच्या नियमांचे सदस्यांना पालन करावयास लावण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य देवकवादाने केले आहे.

ब. शयनगृह किंवा युवागृह व्यवस्था

(Dormitories System)

(१) शयनगृहांचे दैनिक जीवन

आदिवासी समाजात इतर मंडळाप्रमाणेच युवागृहे आहेत. विशेष म्हणजे सर्वच आदिवासी जमातीत युवागृहे आढळतात. हे आदिवासी समाजातील सर्वव्यापी संघटन आहे. जगातील आदिवासी समाजाचे युवागृहे एक वैशिष्ट्यपूर्ण संघटन असल्याचा उल्लेख **डॉ. मजुमदार** आणि **मदन** यांनी केले आहे. इंडोनेशिया, मॅलेनेशिया, फिलीपाईन्स इ. देशात तसेच अमेरिका आणि आफ्रिका खंडातील आदिवासी जमातीत युवागृहे आढळून येतात.

आदिवासी जमातीतील अविवाहीत युवक आणि युवती हे आपला सायंकाळनंतरचा वेळ एकत्रितपणे ज्या ठिकाणी घालवितात त्या संघटनेला शयनगृह किंवा युवागृह असे म्हणतात. रात्रीचा रिकामा वेळ घालविण्याची सोय उपलब्ध करून देणे किंवा समवयस्क युवकांनी एकत्र येऊन मौज-मजा करणे एवढेच मर्यादित कार्य या शयनगृहाचे नाही तर याअंतर्गत शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक कार्येसुध्दा शयनगृहांतर्गत पार पाडली जातात. म्हणूनच या समाजाचा सामाजिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा आधार म्हणून याकडे बघीतले जाते, या गृहांतर्गत युवक-

युवतींना त्यांच्या जमातीतील संपूर्ण जीवनाची ओळख करून दिली जाते. सोबतच सामाजिक जाणिवांचीही परिपूर्ण माहिती दिली जाते. म्हणूनच आदिवासी समाजात या युवागृहाचे महत्त्व व उपयुक्तता अनन्यसाधारण आहे. युवागृह हा भारतातील जवळपास सर्वच आदिवासी समाजाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे.

युवागृहाचे स्वरूप :

युवागृहात मुख्यतः जमातीतील अविवाहीत युवक-युवतींचा समावेश होतो. जमातीतील युवक-युवती रात्री युवागृहात जातात. तेथे विविध प्रकारच्या मनोरंजनाचे व शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित करतात. काही जमातीत युवक-युवतींसाठी एकच युवागृह असते तर काही जमातीत वेगवेगळी स्वतंत्र युवागृहे असतात. भारतातील आदिवासी समाजात संमिश्र आणि स्वतंत्र अशा दोन्ही प्रकारची युवागृहे आहेत. आदिवासी समाजातील युवक-युवतींना ठरावीक वयानंतर युवागृहाचे सदस्य होणे अनिवार्य असते. जे आळशी युवक-युवती इथे जात नसतील तर त्यांना जबरदस्तीने युवागृहात पाठविले जाते. जे युवागृहात जात काही अशांना दंडसुद्धा केला जातो. काही जमातीत युवागृहाचे सदस्यत्व स्वीकारतांना विधिसुद्धा केला जातो.

युवागृहाचे महत्त्व :

आदिवासी समाजातील युवागृहांना विशिष्ट नाव असते. त्या विशिष्ट नावाने त्यांचा उल्लेख केला जातो. ज्या जमातीत युवक-युवतींची वेगवेगळी युवागृहे आहेत, त्या प्रत्येक युवागृहाची स्वतंत्र नावे आहेत. **उदा.** कोन्याक नागा जमातीत युवकांच्या युवागृहास 'मोरूंग' तर युवतीच्या युवागृहास 'यो' असे म्हणतात. सेमी नागा जमातीत तरूणांचे युवागृह 'इरवूइची' व तरूणीचे 'इलोइची' या नावाने ओळखले जाते. बोंदो जमातीत युवक व युवतींच्या युवागृहाची अनुकमे 'इंगेरसिनी' व 'सेलानी डिगो' अशी नावे आहेत.

युवागृहांची नावे

जमात		नाव	जमात		नाव
माडीया गोंड	-	गोतुल किंवा गोटुल	गारो	-	नाकेपाते
मुंडा व हो	-	गिती आरा	मिकीर	-	रिसोमोर
भोटीया	-	रंगबरंग	ओनागा	-	अरिच्यु
उराँव	-	धुमकूरिया किंवा जोन्करपा	आओ नागा व सेमा नागा	-	मोरूंग
कुरूंब	-	पुंडामने			
भुईया	-	धनगर बासा			

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts and Commerce College JARUD Seal

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati